

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Проблеми сучасної психології

**Збірник наукових праць
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка,
Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України**

Випуск 37

Кам'янець-Подільський
«Аксиома»
2017

УДК 378(082):159.9
P68

ICV 2013: 5.68
ICV 2014: 39.96
ICV 2015: 65.56
RESEARCH BIBLE
ERIH PLUS
OAJI

ISSN 2227-6246

cejsh.icm.edu.pl
GOOGLE SCHOLAR

Рецензенти:

- І.В.Ващенко*** – доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
- В.О.Моляко*** – академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна
- Аркадіуш Мажец*** – професор, доктор габілітований, Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові, Республіка Польща

*Рекомендовано до друку рішеннями Вчених рад
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(протокол № 7 від 25.05.2017 р.),*

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 6 від 30.05.2017 р.)*

Міжнародна редакційна колегія:

С.Д.Максименко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України (головний редактор), Україна; ***Є.В.Тополов***, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, Україна; ***В.В.Клименко***, доктор психологічних наук, професор, Україна; ***О.М.Кокун***, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Україна; ***Л.А.Онуфрієва***, кандидат психологічних наук, доцент (відповідальний редактор), Україна; ***М.Л.Смульсон***, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Україна; ***Н.В.Чепелєва***, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Україна; ***Альфред Прітц***, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету імені Зігмунда Фрейда (Австрійська Республіка); ***Антон Фабіан***, професор, доктор габілітований, Університет Павла Йозефа Шафарика в Кошицях (Словацька Республіка); ***Юрай Штенцл***, доктор наук, доцент, Вища школа охорони здоров'я та соціальної роботи св. Єлизавети, м. Братислава (Словацька Республіка); ***Беата Анна Зємба***, доктор гуманітарних наук у галузі опікунської та соціальної педагогіки, ад'юнкт, Жешівський університет (Республіка Польща); ***Марек Палюх***, професор надзвичайний, доктор габілітований гуманітарних наук, Жешівський університет (Республіка Польща); ***Уршуля Груца-Мьонсік***, доктор педагогічних наук, ад'юнкт, Жешівський університет (Республіка Польща); ***І.О.Фурманов***, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Білоруський державний університет (Республіка Білорусь); ***О.І.Медведська***, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, Брестський державний університет імені О.С. Пушкіна (Республіка Беларусь).

Міжнародна наукова рада:

Євген Глива, доктор філософських наук з психології, іноземний член НАПН України, професор-консультант товариства «Дослідження клінічного гіпнозу» (Австралія); *Роман Трач*, доктор філософських наук, професор, іноземний член НАПН України (США); *Мечислав Радохонський*, доктор габілітований, професор надзвичайний Жешівського університету в Жешові (Республіка Польща); *Мірослав Чапка*, доктор наук з освіти, професор, ректор Вищої школи економіки і адміністрації в Битомі (Республіка Польща); *Лешек Фрідерік Коженьовські*, доктор габілітований з економіки, професор, Президент Європейської асоціації безпеки (European Association for Security), науковий редактор загальноєвропейського наукового журналу «Безпекознавство» (Республіка Польща); *Данута Мажець*, професор, доктор габілітований, Академія імені Яна Длugoша в Ченстохові, (Республіка Польща); *Беата Балогова*, професор, доктор габілітований, Пряшівський університет (Словацька Республіка); *Аліса Петрасова*, доцент, Пряшівський університет (Словацька Республіка); *В.І.Луговий*, перший віце-президент НАПН України, академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор (Україна); *О.Я.Чебикін*, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); *Т.С.Яценко*, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна).

П68 Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 37. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. – 540 с.

У збірнику наукових праць висвітлено найбільш актуальні проблеми сучасної психології, представлено широкий спектр наукових розробок вітчизняних і закордонних дослідників. Здійснено аналіз проблем, умов і труднощів психічного розвитку, вікових та індивідуальних особливостей становлення особистості й психології навчання.

Збірник наукових праць адресовано професійним психологам, докторантам і аспірантам, усім тим, хто цікавиться сучасним станом розвитку психологічної науки.

УДК 378(082):159.9

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 19651-9451 ПР від 30.01.2013 р.

Збірник поновлено у Переліку наукових фахових видань України з психології. Наказ Міністерства освіти і науки України за № 261 від 06.03.2015 року

Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» проіндексовано у міжнародних наукометричних базах: INDEX COPERNICUS (IC) (з 2013 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2013 р.), CEJSH (THE CENTRAL EUROPEAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES) (з 2015 р.), RESEARCH BIBLE (з 2016 р.), ERIH PLUS (з 2016 р.), OAJI (з 2016).

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of
Pedagogical Science of Ukraine

Problems of modern psychology

**Collection of research papers of
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko
National University,
G.S. Kostiuk Institute of Psychology
at the National Academy of
Pedagogical Science of Ukraine**

Issue 37

Kamianets-Podilskyi

«Aksioma»

2017

UDC 378(082):159.9
P68

ICV 2013: 5.68
ICV 2014: 39.96
ICV 2015: 65.56
Research Bible
ERIH PLUS
OAJI

ISSN 2227-6246

cejsh.icm.edu.pl
Google Scholar

Reviewers:

I.V.Vashchenko – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

V.O.Moliako – Academician of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, G.S.Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Arkadiusz Marzec – Professor, Doctor Habilitated, Jan Długosz University in Częstochowa, Republic of Poland

The publication is approved by the resolutions of the Scientific Boards of G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine (Protocol № 7 of 25.05.2017),

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University (Protocol № 6 of 30.05.2017)

International editorial board:

S.D.Maksymenko, Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine (Editor-in-Chief), Ukraine; ***Y.V.Topolov***, Doctor of Psychological Sciences, Leading Research Officer, Ukraine; ***V.V.Klymenko***, Doctor of Psychological Science, Professor, Ukraine; ***O.M.Kokun***, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, Ukraine; ***L.A.Onufrieva***, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor (Executive Editor), Ukraine; ***M.L.Smulson***, Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, Ukraine; ***N.V.Chepelieva***, Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, Ukraine; ***Alfred Pritz***, Professor, Doctor of Psychology and Pedagogy, Rector of Sigmund Freud University (Republic of Austria); ***Anton Fabian***, Professor, Dr. Hab., Pavol Jozef Šafárik University in Kosice (Slovak Republic); ***Juraj Stencl***, Doctor of Science, Assistant Professor, St. Elizabeth Higher School of Health Care and Social Work, Bratislava (Slovak Republic); ***Beata Anna Zięba***, Doctor of Humanities in Tutorial and Social Pedagogics, Senior Lecturer, Rzeszów University (Republic of Poland); ***Marek Paluch***, Associate Professor, Dr. Hab. in Humanities, Rzeszów University (Republic of Poland); ***Urszula Gruca-Miąsik***, Doctor of Pedagogical Science, Senior Lecturer, Rzeszów University (Republic of Poland); ***I.O.Furmanov***, Doctor of Psychological Science, Professor, Head of the Department of Psychology, Belarusian State University (Republic of Belarus); ***O.I.Medvedska***, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Head of the Department of Psychology, Brest State University named after A.S. Pushkin (Republic of Belarus).

International Scientific Council:

Eugene Hlywa, Philosophy Doctor in Psychology, Foreign Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Consulting Professor at the Australian Society of Clinical Hypnotherapists (Australia); **Roman Trach**, Doctor of Philosophical Science, Professor, Foreign Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine (USA); **Mieczysław Radochoński**, Dr. Hab., Associate Professor, Rzeszów University (Republic of Poland); **Miroslaw Czapka**, Doctor of Educational Science, Professor, Rector of the University of Economics and Administration in Bytom (Republic of Poland); **Leszek Frederyk Korzeniowski**, Dr. Hab. in Economics, Professor, President of European Association for Security, Scientific Editor of all-European Academic Journal «Defense and Strategy» (Republic of Poland); **Danuta Marzec**, Professor, Dr. Hab., Jan Długosz University in Częstochowa, (Republic of Poland); **Beata Balohova**, Professor, Dr. Hab., Praso University (Slovak Republic); **Alisa Petrasova**, Assistant Professor, Praso University (Slovak Republic); **V.I.Luhovyi**, the First Vice President of NAPS of Ukraine, Academician of NAPS of Ukraine, Doctor of Pedagogical Science, Professor (Ukraine); **O.Y.Chebykin**, Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor (Ukraine); **T.S.Yatsenko**, Academician of NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor (Ukraine).

P68 Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D.Maksymenko, L.A.Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – 540 p.

The collection of research papers is devoted to the scientific discussion of the most actual issues in contemporary psychology. It presents a wide range of scientific works by Ukrainian and foreign researchers. It presents an analysis of the issues, conditions, and difficulties of psychological development, age-related and individual differences in the development of an individual and psychology of education.

The target readership of the collection of research papers includes professional psychologists, graduate and postgraduate students, as well as everybody else who shows interest in the current state of psychology as a science.

UDC 378(082):159.9

*Certificate of state registration of the printed
source of mass medium KB № 19651-9451 IIP of 30.01.2013*

The collection of research papers was renewed in the List of specialized scientific editions of Ukraine in psychology. The Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 261 of 06.03.2015.

The collection of research papers «Problems of Modern Psychology» is indexed and listed in the international databases: INDEX COPERNICUS (IC) from 2013, GOOGLE SCHOLAR from 2013, CEJSH (THE CENTRAL EUROPEAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES) (from 2015), RESEARCH BIBLE (from 2016), ERIH PLUS (from 2016), OAJI (from 2016).

[http://problemps.kpnu.edu.ua/en/
kpnu_lab_ps@ukr.net](http://problemps.kpnu.edu.ua/en/kpnu_lab_ps@ukr.net)

© Authors of the papers, 2017
© «Aksioma», publication, 2017

Теорія експериментального навчання

Maksymenko S. D. The theory of the experimental education / S. D. Maksymenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 7–18.

S. D. Maksymenko. The theory of the experimental education. The forming experiment is showed to be the method of scientific psychological and pedagogical research and the process of school education. It is primarily a practice of school training and upbringing, and only then, in the second turn, it can be considered as a scientific method. It is shown that the practice of the school educational process, becoming experimental, acquires an additional function – the function of the scientific method of psychological and pedagogical research. It is established that the transformation of the scheme of factor planning into a special subject of pupils' learning the structural characteristics of educational activities and the organization of active learning activities with them is a condition of pupils' productive individual constructing their own educational activities and corresponds to the pedagogical objectives of the forming experiment. It is found out that the individual forming experiment helps to discover the regularities of the formation of the training peculiarities in the conditions of individual education. It is established that the forming experiment allows us to study and evaluate not only the things that exists, but also the things that should exist, because it allows us to study phenomena in the most favorable conditions for their development (one can even say that in the most natural conditions). It is shown that the forming experiment was practiced in its development. It is found that mnemonic activities and its formation take place at two stages: firstly, mastering mental operations as independent actions, then – as means of mnemonic activities. It is confirmed that the further development of the forming experiment was associated with the implementation of the general theoretical position on the indissoluble connection of mental and external subject activities in specific psychological research.

Key words: theory of experimental education, forming experiment, training actions, development, research, mental operations, mnemonic activities, individual training.

С. Д. Максименко. Теорія експериментального навчання. Підтверджено, що формуючий експеримент – це метод наукового психолого-педагогічного дослідження та сам процес шкільного навчання, це, насамперед, практика шкільного навчання і виховання, і лише потім, у

другу чергу, він може розглядатися як науковий метод. Показано, що сама практика шкільного навчально-виховного процесу, стаючи експериментальною, набуває додаткової функції – функції наукового методу психолого-педагогічного дослідження. Встановлено, що перетворення схеми факторного планування в особливий предмет засвоєння учнями структурних характеристик учбової діяльності й організація з ними активних навчальних дій є умовою продуктивної самостійної побудови учнями своєї власної учбової діяльності і відповідає педагогічним цілям формуючого експерименту. З'ясовано, що за допомогою індивідуального формуючого експерименту відкриваються закономірності формування особливостей учбової діяльності в умовах індивідуального навчання. Встановлено, що формуючий експеримент дозволяє вивчати й оцінювати не тільки те, що вже існує, але і те, що повинно існувати, тому що він дозволяє вивчати явища в найбільш сприятливих для їхнього розвитку умовах (можна навіть сказати, що в найбільш природних умовах). Показано, що формуючий експеримент у своєму розвитку пройшов певний шлях, було виявлено, що мнемічна діяльність і її формування проходить два етапи: спочатку відбувається оволодіння розумовими операціями як самостійними діями, потім – як засобами мнемічної діяльності. Підтверджено, що подальший розвиток формуючого експерименту був пов'язаний з реалізацією загальнотеоретичного положення про нерозривний зв'язок психічної і зовнішньої предметної діяльності в конкретно-психологічних дослідженнях.

Ключові слова: теорія експериментального навчання, формуючий експеримент, навчальні дії, розвиток, дослідження, розумові операції, мнемічна діяльність, індивідуальне навчання.

С. Д. Максименко. Теорія експериментального обучения. Підтверджено, что формирующий эксперимент – это метод научного психолого-педагогического исследования и сам процесс школьного обучения и, прежде всего, практика школьного обучения и воспитания, и только потом, во вторую очередь, он может рассматриваться как научный метод. Показано, что сама практика школьного учебно-воспитательного процесса, становясь экспериментальной, приобретает дополнительную функцию – функцию научного метода психолого-педагогического исследования. Установлено, что преобразования схемы факторного планирования в особый предмет усвоения учащимися структурных характеристик учебной деятельности и организация с ними активных учебных действий является условием продуктивного самостоятельного построения учащимися своей собственной учебной деятельности и соответствует педагогическим целям формирующего эксперимента. Выяснено, что с помощью индивидуального формирующего эксперимента открываются закономерности формирования особенностей учебной деятельности в условиях индивидуального обучения. Установлено, что формирующий эксперимент позволяет изучать и оценивать не только то, что уже существует, но и то, что должно существовать, так как он позволяет изучать явления в наиболее благоприятных для их развития

условиях (можно даже сказать, что в наиболее естественных условиях). Показано, что формирующий эксперимент в своём развитии прошёл определённый путь, было обнаружено, что мнемическая деятельность и её формирование проходит два этапа: сначала происходит овладение мыслительными операциями как самостоятельными действиями, потом – как средствами мнемической деятельности. Подтверждено, что дальнейшее развитие формирующего эксперимента было связано с реализацией общетеоретического положения о неразрывной связи психической и внешней предметной деятельности в конкретно-психологических исследованиях.

Ключевые слова: теория экспериментального обучения, формирующий эксперимент, учебные действия, развитие, исследования, мыслительные операции, мнемическая деятельность, индивидуальное обучение.

Постановка проблеми. Формування особистості вимагає істотного поглиблення науково-психологічного аналізу цього процесу, а також виявлення потенційних можливостей відповідних психологічних методів. При вирішенні цих завдань, зокрема, важливу роль відіграє правильне уявлення щодо сутності і можливостей експерименту. Те, що методи вікової і педагогічної психології втратили характер споглядально-констатуючих і придбали формуючу спрямованість, є не що інше, як тенденція подальшого розвитку даної галузі психологічного знання. Як підкреслював В.В. Давидов, «дитяча і педагогічна психологія вступила в новий етап, на якому вивчення закономірностей психічної діяльності відбувається на основі й у формі експериментального навчання» [Давыдов, 1996, с. 5].

Обставини (умови життя і діяльності), які використовуються вихованням для досягнення педагогічних цілей, стають засобом виховання і частиною системи виховного (формуючого) впливу на особистість. З цим пов'язана вимога цілеспрямованого впливу не тільки безпосередньо на самого вихованця, але і на обставини його життєдіяльності.

Мета нашої статті – теоретико-методологічні та генетико-історичні методи дослідження теорії експериментального навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття, які традиційно використовуються у вітчизняній (радянській і пострадянській) педагогіці і психології, це поняття «навчання», «виховання» і «формування особистості», які споконвічно задають високо позитивну інтерпретацію впливу на особистість дитини.

Закордонні психологічні теорії віддають перевагу семантично нейтральному терміну «психологічне кондиціонування»,

підкреслюючи, що оцінка такого впливу виробляється щодо домінуючих у суспільстві цінностей. Питання про ефективність кондиціонування не пов'язане зі змістовною стороною впливу і визначається лише психологічною цінністю останнього. Щодо необхідності навчання (чи кондиціонування), то ця проблема виходить за рамки власне педагогічної психології.

Зрозуміло, практично усі вітчизняні теорії навчання, виховання і психічного розвитку виходять з апріорної цінності впливів, що соціалізують. Про це необхідно пам'ятати при оцінці філософських аспектів згаданих теорій. Гегелівська діалектика необхідною передумовою процесу розвитку вважає наявність функціонального об'єкта. Закони розвитку в ньому існують і діють не самі по собі, а лише через закони функціонування. Тому не можна зрозуміти закони розвитку, не вивчивши закони функціонування.

Отже, не випадково наукове пізнання починається з вивчення законів функціонування об'єктів відповідної галузі, і лише коли їх вивчено, з'являється можливість досліджувати закони розвитку [Максименко, 1990, с. 229–230]. Загалом, процес пізнання об'єкта проходить таким способом: від законів функціонування ми переходимо до законів розвитку, потім пояснюємо перші на основі останніх.

Метафізичне ж мислення замикає об'єкт у стаціонарному стані. Стаціонарний стан не є статичним (останнє виключає якби то не було зміни в об'єкті), він припускає різні функціональні зміни в об'єкті (в силу чого його називають також функціонуванням). Однак зміни в стаціонарному об'єкті, на відміну від розвиваючого, мають зворотний характер і не ведуть до виникнення чогось принципово нового [Максименко, 1990, с. 3]. Основною характеристикою стаціонарного об'єкта є його флуктуальність – варіативність, рухливість у рамках відносної незмінності. Стосовно закономірностей розвитку флуктуації виступають як випадкові моменти.

Як відомо, метод пізнання повинен бути адекватний об'єкту, що пізнається. Звідси логічна наявність у науках відповідних – функціональних і генетико-історичних – методів дослідження. Функціональні методи розкривають сталі (структурні і флуктуативні – власне, функціональні) стосунки усередині організму, характеризують сутність системного об'єкта в плані його стійкості, незмінності, з одного боку, і в плані його динамічності, внутрішньої рухливості його організації в даний обмежений відрізок часу – з іншого.

Генетико-історичні методи спрямовані на пізнання основних тенденцій, рушійних сил і механізмів, можливих шляхів перетворення наявної сутності і перетворення розглянутої системи в якісно відмінну, але генетично пов'язану з нею. Іншими словами, генетико-історичні методи спрямовані на вивчення системи в її розвитку і формуванні. Стосовно психології, необхідність існування подібних методів виражається в усвідомленій вимозі вивчати психічні явища в умовах формування, більше того – за допомогою власне самого формування. Формування як специфічний спосіб розвитку психічних явищ виступає одночасно і як метод їхнього вивчення. Тим самим поняття «формування» набуває функції системоутворення і стає одним з фундаментальних у поясненні сутності психічного становлення і розвитку особистості. Під формуванням у психології розуміється «сукупність прийомів і способів соціального впливу на індивіда, які мають за мету створити в нього систему визначених соціальних цінностей, світогляд, концепцію життя, виховати певні соціально-психологічні якості і склад мислення» [Анцыферова, 2002, с. 5]. Процес формування виступає як зовнішній стосовно індивіда процес, як вплив на нього суспільних агентів. Однак зміст формування цим не вичерпується і, як справедливо підкреслює Л.І. Анцыферова, формуванням також є «процес утворення під впливом різних соціальних чинників певного типу системних відносин усередині цілісної психологічної організації особистості» [Анцыферова, 2002, с. 5].

Формування як інтимно-психологічний, внутрішній процес є процесом творення визначеним способом організованої особистості, виражаючись тавтологічно, її визначеної форми. У термінах вікової і педагогічної психології внутрішнє формування є не що інше, як становлення психологічних новоутворень.

Як відомо, психологічні новоутворення поступово набувають відповідної логіки розвитку, тому формування як внутрішній особистісний процес деякою мірою не залежить від формування як зовнішнього суспільного впливу на особистість. Це положення не суперечить суспільній детермінації розвитку особистості, але лише вимагає погодженості знань про цю детермінацію з визнанням деякої автономності (відносної самостійності) особистості. Як підкреслював Г.С. Костюк, що розробив теорію специфічних рушійних сил розвитку, сам розвиток не є наслідком навчання, він має свої особливості. «Історія розумового розвитку дитини, формування її свідомості і самосвідомості відбувається в процесі навчання і виховання. Однак вона має свої особливості, свої за-

кони, пов'язані з законами навчання і виховання, але не тотожні з ними, і свої специфічні рушійні сили» [Костюк, 1980, с. 12].

Отже, формування як зовнішній вплив і формування як внутрішній психологічний процес – подібні. Таке їх співвідношення лежить в основі поняття про формуючий експеримент.

Однак, перш ніж приступити до розгляду цього поняття, вкажемо на деякі особливості традиційного експерименту, що, на нашу думку, в деякій мірі можуть бути визначені як непрямі передумови виникнення власне формуючого експерименту. Традиційному експерименту в значній мірі історично властива аналітичність і визначена абстрактність. Досліджуваний процес береться ізольовано, усередині однієї визначеної (заданим експериментом) системи умов. (Для розкриття ж взаємозв'язку різних функцій і законів протікання психічних процесів необхідне застосування додаткових аналітичних засобів – наприклад, генетичного методу.)

«Далі експеримент у психології проводиться звичайно в умовах, далеких від тих, в яких протікає практична діяльність людини. Тому закономірності, що розкривали експеримент, були дуже загального абстрактного характеру, вони не давали можливості безпосередніх висновків для організації людської діяльності у виробничій праці чи в педагогічному процесі.

Спроби додати ці абстрактні закономірності до практики часто перетворювалися в механічне перенесення результатів, отриманих в одних умовах, на інші, часто зовсім різномірні. Ця абстрактність психологічного експерименту змусила шукати нові методичні прийоми для вирішення практичних завдань» [Костюк, 1969, с. 38].

З огляду на складності традиційного експерименту для їхнього подолання, С.Л. Рубінштейн запропонував наступні міри: по-перше, перетворити експеримент зсередини, щоб перебороти штучність традиційного експерименту, і, по-друге, доповнити експеримент іншими методичними засобами. Якщо розглянути експеримент зсередини, то сукупність факторів, на які впливає експериментатор, можна умовно розділити на дві групи – фактори середовища, чи умови, у яких протікає досліджувана діяльність, і фактори суб'єкта, чи власне діяльність випробуваного. У природному експерименті А.Ф. Лазурського, як справедливо зауважує С.Л. Рубінштейн, «експериментальному впливу піддаються умови, у яких протікає досліджувана діяльність, сама ж діяльність піддослідного спостерігається в природному протіканні» [Рубінштейн, 2003, с. 39]. В іншому положенні, сфор-

мульованому С.Л. Рубінштейном, найбільш повно і логічно виступає необхідність появи формуючого експерименту як способу психолого-педагогічних досліджень. «Ми вводимо в наші дослідження з психології дитини інший варіант природного експерименту. Лазурський унікав безпосереднього впливу на дитину в інтересах «природності».

Але насправді дитина розвивається в умовах виховання і навчання, тобто певним чином зазнає організованого впливу на неї. Тому дотримання природних умов розвитку зовсім не вимагає усунення усякого впливу взагалі. Вплив, побудований за типом педагогічного процесу, цілком природний. Ми і вводимо його в експеримент, реалізуючи, отже, новий варіант «природного» експерименту, що повинен, на нашу думку, зайняти центральне місце в методиці психолого-педагогічного дослідження дитини.

Ми вивчаємо дитину, навчаючи її. Ми не відмовляємося заради цього від експериментування на користь спостереження за педагогічним процесом, а вводимо елементи педагогічного впливу в самий експеримент, будуючи вивчення за типом експериментального уроку. Навчаючи дитину, ми прагнемо не зафіксувати стадію чи рівень, на якому знаходиться дитина, а допомогти їй просунутися на наступну стадію. У цьому просуванні ми вивчаємо закономірності розвитку дитячої психіки» [Рубінштейн, 2003, с. 40].

Отже, формуючий експеримент – це метод наукового психолого-педагогічного дослідження. Але це своєрідний метод, що різко відрізняється від інших. Своєрідність його полягає в наступному. Традиційні методи є чисто науковими утвореннями, які ззовні накладаються на досліджуваний предмет. Якщо, наприклад, таким предметом виступає формування розумових дій учня в процесі навчання, то використання традиційних методів (назвемо їх академічними) дозволяє досліднику судити про цікавий для нього предмет непрямым чином.

Справді, якщо дослідника цікавить формування розумових дій у процесі шкільного навчання, а він пропонує учню тестові завдання не з програмного матеріалу й отримані дані переносить на можливі дії з програмним матеріалом, то таке експериментування не можна назвати прямим. Не розглядаючи тут спеціально питання про правомірність подібних переносів, укажемо лише на специфічну відмінність формуючого експерименту як методу психолого-педагогічного від «академічних» методів.

Дослідження, проведене методом формуючого експерименту, має форму експериментальної побудови самого процесу

шкільного навчання. Формуючий експеримент не є чисто наукове утворення, це тип реального навчально-виховного процесу, експериментального у своїй нетрадиційності.

Формуючий експеримент – це сам процес шкільного навчання, це насамперед практика шкільного навчання і виховання, і лише потім, у другу чергу, він може розглядатися як науковий метод. Сама практика шкільного навчально-виховного процесу, стаючи експериментальною, набуває додаткової функції – функції наукового методу психолого-педагогічного дослідження.

Повторюючи ще раз положення С.Л. Рубінштейна про те, що, вивчаючи дитину, ми її навчаємо, зазначимо, що це положення є найбільш стиснутим і ємним визначенням суті формуючого експерименту. Формуючий експеримент як метод вивчення психічного й особистісного розвитку в навчанні є специфічною організацією учбової діяльності учнів, у якій експериментально-педагогічний вплив спрямований на її основні структурні компоненти.

Методично формуючий експеримент здійснюється таким способом. До експериментального навчання додається констатуючий експеримент, у ході якого з'ясується стан «предмета дослідження». Як правило, останній показує, що до спеціального навчання «предмет дослідження» представлений в учбовій діяльності учнів (чи в особливостях їхньої особистості) у вигляді потенції. Для організації експериментального навчання виділяється низка компонентів учбової діяльності, що задаються учням як предмет засвоєння, тобто формуються в них. Експериментальне навчання (формуючий експеримент) зазвичай будується таким чином, що дослідник керує процесом формування необхідних «параметрів» учбової діяльності. Послідовне введення цих параметрів у формуючий експеримент (чи послідовне їх формування) практично реалізує так звану схему факторного планування [Теплов, 1953].

Перетворення схеми факторного планування в особливий предмет засвоєння учнями структурних характеристик учбової діяльності й організація з ними активних навчальних дій є, на наш погляд, умовою продуктивної самостійної побудови учнями своєї власної учбової діяльності і відповідає педагогічним цілям формуючого експерименту. Види формуючого експерименту можна умовно поділити на лабораторні і класні, причому усередині кожної з цих двох груп можливе виділення індивідуальних і групових форм проведення експерименту. За допомогою індивідуального формуючого експерименту відкриваються законо-

мірності формування особливостей учбової діяльності в умовах індивідуального навчання.

Не треба вважати, що дані індивідуального формуючого експерименту можуть розглядатися як істини в останній інстанції – вони повинні уточнюватися і поглиблюватися під час класного (групового) формуючого експерименту. Шляхом класного формуючого експерименту повинні розкриватися специфічні особливості засвоєння учнями того чи іншого навчального матеріалу і формування в них компонентів учбової діяльності в умовах навчання в класному колективі, в активному співробітництві з вчителем і своїми однолітками.

Формуючий експеримент дозволяє вивчати й оцінювати не тільки те, що вже існує, але і те, що повинно існувати, тому що він дозволяє вивчати явища в найбільш сприятливих для їхнього розвитку умовах (можна навіть сказати, що в найбільш природних умовах). Дослідження у вигляді формуючого експерименту набуває активний освітній і виховний характер. Формуючий експеримент у своїй основі розрахований на одержання позитивних результатів у навчанні учнів. Він спрямований на забезпечення кращих результатів у порівнянні з учителями-практиками. Формуючий експеримент впливає з потреб шкільної практики – необхідності удосконалення навчально-виховної роботи і підвищення її ефективності.

Формуючий експеримент у своєму розвитку пройшов певний шлях. Спочатку формуючий вплив був спрямований на окремі психічні процеси та їхні властивості, що дозволило виявити закономірності у функціонуванні і розвитку цих процесів і властивостей. Наприклад, було виявлено, що мнемічна діяльність і її формування проходить два етапи: спочатку відбувається оволодіння розумовими операціями як самостійними діями, потім – як засобами мнемічної діяльності.

Подальший розвиток формуючого експерименту був пов'язаний із реалізацією загальнотеоретичного положення про нерозривний зв'язок психічної і зовнішньої предметної діяльності в конкретно-психологічних дослідженнях. Експериментальне формування розумових дій з'ясувало, зокрема, що їхньою основою є дії з предметом, що його заміщує; останні в ході (чи в результаті) інтеріоризації стають психічною реальністю.

Якісне зрушення в застосуванні формуючого експерименту відбулося в результаті вивчення психіки в умовах перебудованого, трансформованого навчання на основі конструювання навчальних програм за принципом сходження від абстрактного до

конкретного. Тут на основі змістовного узагальнення знань формуванню піддавалися не окремі психічні процеси чи властивості, а учбова діяльність у цілому. Даний формуючий експеримент складався з двох етапів: спочатку конструювалася навчальна програма і з'ясовувалося, як її особливості визначають структуру учбової діяльності, потім вивчалися психічні новоутворення в умовах формування учбової діяльності. Вивчення психічного розвитку учнів шляхом цілеспрямованого формування їхньої учбової діяльності є найбільш послідовним і адекватним використанням формуючого експерименту. При цьому саме формування учбової діяльності перетворюється у своєрідний метод вивчення психічного розвитку.

Отже, еволюцію формуючого експерименту можна представити як низку етапів, що характеризуються розширенням сфери формованої психічної реальності (властивість чи особливість психічного процесу – психічний процес – розумова дія – цілісне психічне новоутворення в умовах формування учбової діяльності). Ці теоретичні положення є вирішальними при визначенні можливостей формуючого експерименту в розвитку особистості в умовах сучасного шкільного навчання. Вирішальним же вони виступають остільки, оскільки сам формуючий експеримент є не чим іншим, як саме процесом навчання – експериментально організованим, виконуючим одночасно функції науково-дослідного методу і прийому навчання.

Висновки. Жоден метод, який не є одночасно способом впливу на особистість, способом її формування, не може служити адекватним інструментом для пізнання закономірностей формування і розвитку особистості. Це положення обумовлює необхідність подальшого аналізу можливостей формуючого експерименту у вивченні проблем формування і розвитку особистості в процесі шкільного навчання. Проблема формування і розвитку особистості учня вимагає застосування адекватних їй методів.

Найбільш перспективно і послідовно розкриває сутність формування психічних процесів особистості, як ми уже вказували, формуючий експеримент. Його адекватність і перспективність впливають з потреб реального шкільного навчально-виховного процесу. Педагог-практик, здійснюючи реальне формування особистості учня, зацікавлений насамперед у знанні особливостей і закономірностей саме формування, а не спонтанного розвитку психічних явищ. Якщо ми хочемо знати, як утворилося це психічне явище, то повинні з'ясувати його походження, тобто відтворити це утворення, сформувавши психічне явище експери-

ментальним шляхом. Формуючий експеримент, задаючи шлях присвоєння індивідом «механізмів мислення», тим самим дозволяє учню створювати (формувати) власну активну діяльність.

Необхідність формування і розвитку особистості в умовах сучасного шкільного навчання вимагає реконструкції самого навчання, щоб воно, як писав Е.В. Ільєнков, «у стиснутій, скороченій формі відтворювало дійсний історичний процес народження і розвитку... знань» [Ільєнков, 1992, с. 13]. Формуючий експеримент, виступаючи найбільш адекватним і перспективним методом психолого-педагогічного дослідження, одночасно, по суті, є саме таким перебудованим, експериментальним навчанням, здатним вирішити завдання формування в учнів учбової діяльності й особистості загалом.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л. И. Анцыферова // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2002. – С. 207–212.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М. : ИНТОР, 1996. – 541 с.
3. Ильенков Э. В. Диалектическая логика / Э. В. Ильенков. – М. : Наука, 1992. – 216 с.
4. Костюк Г.С. Принципы развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1969. – С. 118–152.
5. Максименко С. Д. Теория і практика психолого-педагогічного дослідження / С. Д. Максименко. – К. : КДП, 1990. – 240 с.
6. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 508 с.
7. Теплов Б.М. Об объективном методе в психологии / Б. М. Теплов // Известия АПН РСФСР. – 1953. – С. 49–74.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Ancyferova L. Y. Psychologyja formirovaniya y razvytyja lichnosti / L. Y. Ancyferova // Psychologyja lichnosti v trudah otechestvennyuh psychologov. – SPb. : Pyter, 2002. – S. 207–212.
2. Davyydov V. V. Teoryja razvyvajushhego obucheniya / V. V. Davyydov. – M. : YNTOR, 1996. – 541 s.
3. Yl'enkov Э. V. Dyalektycheskaja logyka / Э. V. Yl'enkov. – M. : Nauka, 1992. – 216 s.

4. Kostjuk G.S. Pryncyp razvytyja v psyhologyy / G.S. Kostjuk // Metodologicheskyye y teoreticheskye problemy psyhologyy. – M. : Nauka, 1969. – S. 118–152.
5. Maksymenko S. D. Teorija i praktyka psyhologo-pedagogichnogo doslidzhennja / S. D. Maksymenko. – K. : KDIP, 1990. – 240 s.
6. Rubynshtejn S.L. Byytye y soznanye. Chelovek y myr / S.L. Rubynshtejn. – SPb. : Pyter, 2003. – 508 s.
7. Teplov B.M. Ob ob#ektyvnom metode v psyhologyy / B. M. Teplov // Yzvestyja APN RSFSR. – 1953. – S. 49–74.

Received February 10, 2017

Revised March 7, 2017

Accepted April 12, 2017

УДК 159.942.923

I. В. Ананова

ivananova19@gmail.com

Типологія переживання почуття провини

Ananova I. V. Typology of experiencing the feeling of guilt / I. V. Ananova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 18–31.

I. V. Ananova. Typology of experiencing the feeling of guilt. The author's typology of personality experiencing of feeling guilt is proposed and empirically justified. There is analyzed the development of the problem on the typology of experiencing the feeling of guilt in native psychology. It is showed that the large number of correlations between indicators of feeling guilt and a wide range of personality character attest to the fact of existing some typical ways for personality to experience guilt. It is described the empirical and statistical research tools. According to the results of factor analysis of the indicators of feeling guilt and self-condemnation, personal self-attitude, emotional imbalance, defense mechanisms and coping behavior it is revealed five types of feeling guilt: 1) a tendency to self-blame as a manifestation of global negative attitude towards oneself – orientation for self-impairment; 2) liability to a positive attitude toward oneself, where there is not allowed feelings of guilt – oriented to not self-condemnation; 3) the tendency to experience guilt because of severe need to keep a positive

«Me-image» – oriented to use ego-defense; 4) prone to solve problematic situations constructively – oriented to the action; 5) prone to severe self-incrimination because of the need to keep relationships with others – focused on relationships. Each type of feelings of guilt is described based on the empirical results. The types of experiencing feeling of guilt are established to be differentiated: by the nature of the relationship to oneself (global negative, over positive, protective); by the field of experiencing, that indicating the predominance of one of them (the field of the «image of Me», the field of interaction with others, field of action); by the way of experience (constructive / unconstructive).

Key words: feeling of guilt, the tendency to experience guilt, the field of the experiencing feeling of guilt, emotional imbalance, relationship with oneself, psychological defense mechanisms, coping strategies.

І. В. Ананова. Типологія переживання почуття провини. У статті запропоновано та емпірично обґрунтовано авторську типологію переживання почуття провини особистістю. Проаналізовано розробленість проблеми типологізації переживання почуття провини у вітчизняній психології. Показано, що наявність великої кількості кореляційних зв'язків між показниками переживання почуття провини і широким спектром характерологічних проявів особистості свідчить про існування типових способів переживання почуття провини. Описано емпіричний та статистичний інструментарій дослідження. За результатами факторного аналізу показників переживання почуття провини і самозвинувачення, самоствалення, емоційної невірноваженості, захисних механізмів і копінг-поведінки виявлено п'ять типів переживання почуття провини: 1) схильний до самозвинувачення як прояву глобального негативного ставлення до себе – орієнтований на знецінення себе; 2) схильний до позитивного ставлення до себе, за якого не допускається переживання почуття провини – орієнтований на не звинувачення себе; 3) схильний переживати почуття провини внаслідок вираженої потреби зберігати позитивний «образ Я» – орієнтований на використання его-захистів; 4) схильний конструктивно вирішувати проблемні ситуації – орієнтований на дію; 5) схильний до самозвинувачення внаслідок вираженої потреби зберігати стосунки з оточуючими – орієнтований на взаємини. На основі емпіричних результатів змістовно охарактеризовано кожний із типів переживання почуття провини. Встановлено, що виділені типи переживання провини диференціюються: за характером ставлення до себе (глобальне негативне, надмірно позитивне, захисне); за площиною переживання, вказуючи на переважання однієї з них (площина «образу Я», площина взаємодії з іншим, площина вчинку); за способом переживання (конструктивним, неконструктивним).

Ключові слова: почуття провини, переживання почуття провини, схильність переживати почуття провини, типи переживання почуття провини, площини переживання почуття провини, емоційна невірноваженість, ставлення до себе, механізми психологічного захисту, копінг-стратегії.

И. В. Ананова. Типология переживания чувства вины. В статье предложена и эмпирически обоснована авторская типология переживания чувства вины личностью. Проанализирована разработанность проблемы типологизации переживания чувства вины в отечественной психологии. Показано, что наличие большого количества корреляционных связей между показателями переживания чувства вины и широким спектром характерологических проявлений личности свидетельствует о существовании типичных способов переживания чувства вины. Описан эмпирический и статистический инструментарий исследования. По результатам факторного анализа показателей переживания чувства вины и самообвинения, самооотношения, эмоциональной неуравновешенности, защитных механизмов и копинг-поведения выявлено пять типов переживания чувства вины: 1) склонный к самообвинению как проявление глобального негативного самооотношения – ориентированный на обесценивание себя; 2) склонный к позитивному самооотношению, при котором не допускается переживание чувства вины – ориентированный на не обвинение себя; 3) склонный переживать чувство вины вследствие выраженной потребности сохранять позитивный «образ Я» – ориентированный на использование эго-защит; 4) склонный конструктивно разрешать проблемные ситуации – ориентированный на действие; 5) склонный к самообвинению вследствие выраженной потребности сохранять взаимоотношения с окружающими – ориентированный на взаимодействие с другим. На основе эмпирических результатов дана содержательная характеристика каждому типу переживания чувства вины. Установлено, что выделенные типы переживания вины дифференцируются по характеру отношения к себе (глобально-негативное, чрезмерно позитивное, защитное), по плоскости переживания, указывая на преобладание одной из них (плоскость «образа Я», плоскость взаимодействия с другим, плоскость поступка), по способу переживания (конструктивному, неконструктивному).

Ключевые слова: чувство вины, переживание чувства вины, склонность переживать чувство вины, типы переживания чувства вины, плоскости переживания чувства вины, эмоциональная неуравновешенность, самооотношение, механизмы психологической защиты, копинг-стратегии.

Постановка проблеми. Запити практики надання психологічної допомоги спонукають до зосередження наукового пошуку на проблематиці переживання почуття провини, яке значно впливає на життя та психічне здоров'я особистості, до виявлення типових способів переживання провини, в тому числі й тих, що призводять до психологічних ускладнень.

У суспільній думці людину, здатну почуватись винною, вважають соціально зрілою, морально сформованою, відповідальною, емоційно чуйною. Проте саме такі особи найчастіше звертаються за допомогою спеціалістів з запитом полегшити

їхнє почуття провини, яке вони не здатні самостійно подолати. Така суперечливість звертає нас до аналізу усього спектру проявів переживання почуття провини особистістю в усій її різноманітності, окреслення кола типових способів переживання, дослідження факторів, що визначають конструктивність / неконструктивність переживання та диференціюють осіб за типом переживання почуття провини. Розв'язання цієї проблеми важливе не лише з огляду на потреби практики надання психологічної допомоги, але й з точки зору її теоретичного осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні два десятиліття відзначаються зростанням інтересу серед вітчизняних та російських науковців до дослідження проблематики почуття провини (А. Алімов, 2014; І. Белік, 2006; Д. Дружиненко, 2007; О. Короткова, 2002; І. Макогон, 2014; О. Малєєва, 2007; О. Малтасевич, 2011; О. Манхаєва, 2012; Л. Ростомова, 2010; Т. Смотров, В. Гриценко, С. Горнаєва, 2013; Л. Софіна, 2009; та ін.). Зокрема, вітчизняні автори звертаються до аналізу схильності до переживання почуття провини як фундаментальної особистісної риси, а також пропонують типологізацію переживання почуття провини та осіб схильних переживати провину [5; 6]. Окремий «тип» розглядають як сукупність особистісних рис і якісно-кількісних характеристик переживання почуття провини, та виокремлюють за критерієм: 1) співвідношення якісних компонентів провини-риси (екзистенціального, емоційного, когнітивного, дійового, контрольно-регулятивного) [5]; 2) домінування особистісного профілю переживання почуття провини (лідуючого, збудливого, вразливого) [6]; 3) спрямованості переживання почуття провини (перед собою, перед іншими) [6].

Заслуговує на увагу дослідження О. Л. Малєєвої, в якому показано, яким чином співвідношення компонентів провини-риси визначає адаптивність / дезадаптивність переживання почуття провини. Дослідниця встановила, що об'єднання великої кількості компонентів провини-риси в одному «типі», особливо за наявності у складі «екзистенціального компоненту» та відсутності «контрольно-регулятивного» або «дійового», призводить до суттєвого зниження адаптивних можливостей, погіршення самоствалення, підвищення самозвинувачення і тривожності особистості [5].

Отже, аналіз останніх досліджень нашою думкою про те, що конфігурація певних характерних особливостей переживання почуття провини, які пов'язані з іншими елементами емоційної сфери особистості, з певними стильовими і особистіс-

ними характеристиками, може визначати і зумовлювати відмінності у типових способах його переживання. Це звертає нас до дослідження і виокремлення цих типових способів переживання провини, а відтак, до встановлення тих специфічних ознак, які є ключовими для виявлення і диференціації типів переживання почуття провини, їх конструктивності або неконструктивності.

Мета статті: виявити та охарактеризувати типи переживання почуття провини, визначити критерії диференціації цих типів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найявністю великої кількості кореляційних зв'язків між показниками переживання почуття провини та широким спектром характерологічних проявів особистості [1; 5; 6], у тому числі з виявленими нами специфічними особливостями, що визначають надмірну схильність до переживання почуття провини, а саме, з високим загальним рівнем емоційної нестабільності; з негативним емоційно-ціннісним ставленням до себе; з функціонуванням захисного комплексу, використання певних стратегій подолання і психологічного захисту [2] звертає нас до припущення про існування деяких глобальних прихованих змінних – типових способів переживання почуття провини, які б могли пояснити усе різноманіття зв'язків почуття провини з іншими елементами емоційної сфери особистості.

Спираючись на результати теоретичного дослідження [3; 4], а також на наведені вище отримані нами емпіричні дані [2], при виокремленні типів переживання почуття провини ми враховували такі змістовні елементи цього переживання як структурні компоненти почуття провини (афективний, когнітивний, поведінковий) та площини переживання (вчинку, взаємин з іншим, «образу Я») [4]. В якості вимірювального інструментарію використано: а) для дослідження особливостей переживання почуття провини – авторський опитувальник «Переживання почуття провини» (ППВ) [1]; б) для оцінки афективних аспектів переживання – опитувальник емоційної нестабільності–врівноваженості Г. Айзенка, Г. Вільсон; в) для визначення поведінкових особливостей переживання – опитувальник «Стратегії долаючої поведінки» С. Фолкмана, Р. Лазаруса (ССП) і опитувальник «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Г. Келлермана, Г. Конте (LSI); г) для виявлення особливостей оцінювання себе і ставлення до себе (площина «образу Я») – методика дослідження самоствавлення С. Р. Панталеєва (МІС); д) для визначення оцінки свого вчинку, ставлення до нього (площина вчинку) і до партнера по взаємодії (площина взаємин з іншим) – тест малюнкової фрустрації С. Розенцвейга.

З метою виявлення типів переживання почуття провини особистістю нами проведено емпіричне дослідження на вибірці із 232 осіб (130 жінок і 102 чоловіки). Для визначення латентних змінних, що пояснювали б всю структуру взаємозв'язків між показниками переживання почуття провини, реагування в ситуації фрустрації, емоційної нестабільності, ставлення до себе, механізмів психологічного захисту і копінг-стратегій використовувався факторний аналіз (факторизації підлягали 42 показники). Фактори виділялись методом головних компонент, обертання здійснювалось методом Varimax з нормалізацією за Кайзером; коефіцієнти факторних навантажень обчислені за допомогою методу регресії – у якості значущих розглядалися навантаження, які за абсолютною величиною перевищували 0,3 (пакет SPSS, версія 19.0).

У результаті факторного аналізу виявлено п'ять типів переживання почуття провини (п'ятифакторна модель пояснює 51,953 % дисперсії) (набл. 1), які диференціюються за типом, характером і ступенем самозвинувачення, за характером ставлення до себе, за вираженістю емоційної неврівноваженості, використанням захисних механізмів і копінг-поведінки.

Таблиця 1

Матриця факторних навантажень типів ППВ після обертання (метод Varimax с нормалізацією за Кайзером)

	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
1	2	3	4	5	6
Регресія (LSI)	0,741				
Втеча-унікання (ССП)	0,707				
Внутрішня конфліктність (МІС)	0,654	-0,451			
Автономність – (залежність) (Айзенк)	-0,626	0,317			
Тривожність (Айзенк)	0,607	-0,308	0,502		
Задоволення – (депресивність) (Айзенк)	-0,584	0,547			
Очікування покарання (ППВ)	0,564	-0,349	0,338		
Іпохондрія (Айзенк)	0,561		0,366		
Жалкування (ППВ)	0,542		0,317		
Компенсація (LSI)	0,508			-0,310	
Заміщення (LSI)	0,504	-0,314			
Внутрішня чесність (МІС)	-0,498				
Вина (Айзенк)	0,497	-0,448	0,489		

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6
Дистанціювання (ССП)	0,465				
Прийняття відповідальності (ССП)	0,463			0,456	
Вимогливість до себе (ППВ)	0,458				0,419
Самоцінність (МІС)		0,738			
Самоприв'язанність (МІС)		0,718			
Самоприйняття (МІС)		0,703			
Самооцінка – (комплекс неповноцінності) (Айзенк)	-0,515	0,682			
Самокерування (МІС)		0,642			
Самозвинувачення (МІС)	0,511	-0,629			
Відображене самоставлення (МІС)		0,573			0,476
Заперечення (LSI)		0,500			0,495
Впевненість у собі (МІС)	-0,446	0,469		0,399	
Пошук соціальної підтримки (ССП)		0,369			0,350
Реактивне утворення (LSI)			0,688		
Проекція (LSI)			0,610		
Нав'язливість (Айзенк)	0,331		0,575		
Орієнтація на нормативність (ППВ)			0,471		0,336
Сума суперего-захисних реакцій (S_EI)			0,322		
Самоконтроль (ССП)				0,807	
Планування вирішення проблеми (ССП)				0,611	
Раціоналізація (LSI)			0,306	0,532	
Позитивна переоцінка (ССП)				0,473	0,378
Конфронтація (ССП)		0,333		0,383	
Зацікавленість в інших (ППВ)	0,343		0,444		0,555
Витіснення (LSI)					-0,469
Інтрапун. перешк.-домінан. реакція (I_OD)					0,333
Інтрапунітивна его-захисна реакція (I_ED)					0,325
Інтрапунітивна потреб.-наполегл. реакція (I_NP)					0,305

Фактор 1 – «самозвинувачення як прояв глобального негативного ставлення до себе» (пояснює 19,663 % дисперсії) включає: 1) механізми психологічного захисту та копінг-стратегії: регресію (0,741), втечу-уникання (0,707), компенсацію (0,508), заміщення (0,504), дистанціювання (0,465) та прийняття відповідальності (0,463); 2) негативне емоційно-ціннісне ставлення до себе: внутрішню конфліктність (0,654), самозвинувачення (0,511); невпевненість у собі (-0,446) та внутрішню чесність (-0,498); 3) виражені ознаки емоційної нестабільності: залежність (-0,626), тривожність (0,607), депресивність (-0,584), іпохондрію (0,561), комплекс неповноцінності (-0,515), почуття провини (0,497), нав'язливість (0,331); 4) виражену тенденцію до переживання провини, а саме очікувати покарання (0,564), жалкувати (0,542), проявляти високу вимогливість до себе (0,458) та зацікавленість у збереженні стосунків з іншими (0,343). Змістовно цей фактор відображає неконструктивне переживання почуття провини, що: а) проявляється очікуванням покарання і вираженим жалкуванням, а також високою схильністю до самозвинувачення; б) на яке вказує високий загальний рівень емоційної нестабільності (за усіма показниками), визначальним параметрами якої є переживання астено-депресивного спектру (залежність, тривожність, депресивність та іпохондрія); а також виражене самоприпущення (негативне емоційно-ціннісне ставлення до себе), невпевненість у собі та комплекс неповноцінності; в) забезпечується функціонуванням таких захисних механізмів як регресія, компенсація, заміщення, та використанням в якості стратегій подолання почуття провини, втечі-уникання, дистанціювання, та прийняття відповідальності.

Фактор 2 – «позитивне ставлення до себе, за якого не допускається переживання почуття провини» (13,521 % дисперсії), включає: 1) виражену аутосимпатію, представлену показниками самоцінності (0,738), само-прив'язаності (0,718) та самоприйняття (0,703); виражену самоповагу, що представлена показниками самокерування (0,642), відображеного самоставлення (0,573), впевненість у собі (0,469); неохочість до самоприпущення, а саме до самозвинувачення (-0,629) та внутрішньої конфліктності (-0,451); 2) емоційну врівноваженість, а саме високу самооцінку (0,682), задоволеність життям і собою (0,547), відсутність тенденції переживати почуття провини (-0,448), виражену самостійність, автономність (0,317) та неохочість тривожитися (-0,308); 3) механізми психологічного захисту: заперечення (0,500) та невикористання заміщення (-0,314); а також

копінг-стратегії, такі як пошук соціальної підтримки (0,369) та конфронтацію (0,333); 4) абсолютну несхильність до переживання почуття провини, особливо очікувати на покарання (-0,349). Отже, змістовно цей фактор відображає несхильність до переживання почуття провини, що: а) зумовлюється, перш за все, позитивним емоційно-ціннісним ставленням до себе, самоповагою, автономністю та задоволенням життям; б) виражається у несхильності звинувачувати себе і загальному низькому ступені вираженості цього переживання, у несхильності чекати на покарання; та супроводжується вираженою емоційною стабільністю; в) забезпечуються використанням у якості захисних механізмів заперечення та невикористанням заміщення; а також пошуком соціальної підтримки та конфронтацією (намаганням розв'язати проблему за рахунок імпульсивної поведінкової активності, спрямованої або на зміну ситуації, або на реагування на негативні емоції). Звертає на себе увагу позитивне сприймання інших, яке виражається у переконанні, що дана особа викликає в інших повагу, симпатію, схвалення і розуміння, а також у пошуку підтримки від інших при розв'язанні складних ситуацій.

Перші два фактори є цілковито протилежними один одному, відмінність яких ґрунтується на: а) характері ставлення до себе – негативному в першому випадку, та позитивному – в другому; б) мірі схильності переживати почуття провини – вираженій схильності, в першому, або вираженій несхильності, в другому; в) характері емоційної врівноваженості – вираженій емоційній невірноваженості, в першому, та вираженій емоційній стабільності, в другому випадку.

Фактор 3 – «переживання почуття провини внаслідок вираженої потреби зберігати позитивний «образ Я» (6,979 % дисперсії) включає: 1) механізми психологічного захисту: реактивне утворення (0,688), проекцію (0,610) та раціоналізацію (0,306); а також его-захисне реагування в ситуаціях прямого звинувачення (0,322); 2) виражені ознаки емоційної нестійкості: нав'язливість (0,575), тривожність (0,502), виражене почуття провини (0,489), іпохондрію (0,366); 3) виражені аспекти переживання почуття провини, а саме показники орієнтації на нормативність (0,471), зацікавленість в інших (0,444), очікування покарання (0,338) і жалкування (0,317). Показники ставлення до себе і копінг-поведінки не увійшли до цього фактору. Змістовно фактор відображає неконструктивне переживання, що: а) прояв-

ляється загальною високою схильністю до переживання почуття провини, і перш за все, надмірною орієнтацією на нормативність (що є ознакою моральної незрілості) та появою почуття провини при її недотриманні, а також зацікавленістю у збереженні стосунків з іншими; б) визначається високим рівнем емоційної нестабільності, переважно нав'язливо-тривожного характеру; в) забезпечуються функціонуванням механізмів реактивного утворення та проєкції. В ситуаціях прямого звинувачення та інших фруструючих обставинах виявляється тенденція вдаватися до захисного виправдання шляхом звинувачення: а) іншого у відповідь і підкреслення своєї непричетності до ситуації; б) себе, але з аргументацією пом'якшуючими обставинами (его-захисні реакції). Отже, такий тип переживання почуття провини має орієнтацію на дотримання нормативності, правил пристойності, збереження образу «правильного себе» у своїх та чужих очах за рахунок: а) активного заперечення пред'явленого звинувачення у формі зустрічних претензій або агресії; б) визнання своєї провини, але з посиланням на виправдовуючі обставини; в) приписування іншим дій та почуттів, які заперечуються у собі (проєкція); г) пошуку іншого «винного», з яким можна розділити «провину» (проєкція); д) переконання у своїй безгрішності (як протилежності винуватості) та засудження будь-яких недоліків і помилок інших (реактивне утворення). Тобто, тут виявляється зосередження захисного процесу в площині «образу Я».

Фактор 4 – «конструктивне вирішення проблемних ситуацій» (6,046 % дисперсії) включає: 1) копінг-стратегії такі як самоконтроль (0,807), планування вирішення проблеми (0,611), позитивну переоцінку (0,473), прийняття відповідальності (0,456) і конфронтацію (0,383); 2) захисні механізми: регресію (0,532) та несхильність до компенсації (-0,310); 3) впевненість у собі (0,399). Цей фактор не включає показників ставлення до себе (окрім впевненості у собі), показників емоційної нестабільності та показників переживання почуття провини. Змістовно цей фактор відображає тенденцію конструктивно діяти в ситуації та раціонально її усвідомлювати, що: 1) забезпечується ставленням до себе, як до впевненої, самостійної, вольової та надійної людини, якій є за що себе поважати; 2) визначається об'єднанням у цілісний комплекс копінг-стратегій, які забезпечують адаптивну функцію: а) високого контролю поведінки та емоцій, мінімізації впливу емоцій на оцінку ситуації і на вибір стратегії поведінки (самоконтроль); б) цілеспрямованого аналізу ситуації та можли-

вих варіантів поведінки, вироблення плану своїх дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів (планування вирішення проблеми); в) позитивного переосмислення негативних переживань та їх розгляду як стимулу для особистісного зростання (позитивна переоцінка); г) визнання своєї відповідальності за виникнення та розв'язання проблеми, з готовністю аналізувати свою поведінку і шукати причини труднощів в особистих недоліках та помилках (прийняття відповідальності); д) імпульсивної поведінкової активності, спрямованої на зміну ситуації або на реагування на негативні емоції, що забезпечує здатність до спротиву труднощам, енергійність у розв'язанні проблемних ситуацій, вміння відстояти власні інтереси, впоратися з тривогою у стресових умовах (конфронтація). Отже, тут виявляється реагування в площині вчинку, спрямоване на вирішення ситуації, що не призводить до фіксації на почутті провини.

Фактор 5 – «самозвинувачення внаслідок вираженої потреби зберігати стосунки з оточуючими» (5,743 % дисперсії) включає: 1) виражену тенденцію переживати почуття провини, а саме такі показники: зацікавленість в інших (0,555), вимогливість до себе (0,419) та орієнтацію на нормативність (0,336); 2) інтрапунітивне реагування: перепонно-домінантна (0,333), его-захисна (0,325), потребнісно-наполеглива (0,305) реакції; 3) використання заперечення (0,495) і невикористання витіснення (-0,469); 4) використання у якості копінгів позитивної переоцінки (0,378) і пошуку соціальної підтримки (0,350); 5) переконання у гарному ставленні з боку інших (0,476). Отже, змістовно цей фактор відображає переживання почуття провини, що: а) проявляється схильністю до самозвинувачення внаслідок вираженої потреби зберігати стосунки з оточуючими; б) супроводжується чітким переконанням у позитивному ставленні з боку інших; в) включає вимогливість до себе та орієнтацію на нормативність, але тут їх слід розглядати в контексті прагнення зберегти стосунки з іншими. Складно стверджувати про конструктивність або неконструктивність такого переживання, оскільки такий фактор не містить показників емоційної нестабільності. Стосунки з оточуючими підтримуються за рахунок: а) самозвинувачення; б) активізації механізму заперечення, при нездатності до витіснення; в) інтерпретації труднощів як блага (раціоналізація); г) позитивного переосмислення негативних переживань та їх розгляду як стимулу для особистісного зростання (позитивна переоцінка);

д) залучення соціальних ресурсів – пошуку інформаційної, емоційної і дієвої підтримки, орієнтування на взаємодію з іншими людьми, очікування уваги, поради, співчуття (пошук соціальної підтримки); е) взяття на себе розв'язання конфліктної ситуації. Тому цей фактор виявляє реагування в площині взаємодії з іншим, а самозвинувачення тут виконує функцію підтримки взаємин (простіше звинуватити себе, ніж конфліктувати з іншим).

Три останні фактори відображають площини переживання почуття провини, вказуючи на переважання однієї з них в структурі переживання.

Висновки. Отже, емпірично виявлено п'ять типів переживання почуття провини: 1) схильний до самозвинувачення як прояву глобального негативного ставлення до себе – *тип орієнтований на знецінення себе*; 2) схильний до позитивного ставлення до себе, за якого не допускається переживання почуття провини – *тип орієнтований на не звинувачення себе*; 3) схильний переживати почуття провини внаслідок вираженої потреби зберігати позитивний «образ Я» – *тип орієнтований на використання его-захистів*; 4) схильний конструктивно вирішувати проблемні ситуації – *тип орієнтований на дію*; 5) схильний до самозвинувачення внаслідок вираженої потреби зберігати стосунки з оточуючими – *тип орієнтований на взаємини*.

Виявлені типи переживання почуття провини диференціюються: а) за характером ставлення до себе (глобальне негативне – «орієнтований на знецінення себе»; надмірно позитивне – «орієнтований на не звинувачення себе»; захисне – «орієнтований на его-захисти»); б) за площиною переживання, вказуючи на переважання однієї з них (площина «образу Я» – «орієнтований на знецінення себе», «орієнтований на не звинувачення себе», «орієнтований на его-захисти»; площина взаємодії з іншим – «орієнтований на взаємини»; площина вчинку – «орієнтований на дію»); в) за способом переживання: конструктивним («орієнтований на дію») і неконструктивним («орієнтований на знецінення себе», «орієнтований на використання его-захистів», «орієнтований на взаємини»).

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є більш докладне вивчення виявлених типів переживання почуття провини, їх диференційна характеристика за процесуальними особливостями переживання провини, розробка практичних рекомендацій щодо диференціації психологічної допомоги для кожного з типів.

Список використаних джерел

1. Ананова І. В. Методика діагностики неконструктивного переживання почуття вини / І. В. Ананова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 30. – С. 33–50.
2. Ананова І. В. Особистісні особливості, що визначають схильність до переживання почуття провини / І. В. Ананова, І. В. Ващенко // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – Вип. 34. – С. 31–45.
3. Ананова І. В. Процес переживання почуття вини у неконструктивний спосіб / І. В. Ананова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Том. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 26. – С. 38–54.
4. Ананова И. В. Структурно-динамические характеристики процесса переживания чувства вины / И. В. Ананова // Журнал практикующего психолога. – К. : вид-во «КАФЕДРА», 2013. – Вып. 20. – С. 20–37.
5. Малеева О. Л. Психологічні особливості схильності особистості до переживання почуття провини: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «загальна психологія, історія психології» / Олена Львівна Малеева. – Одеса, 2007. – 285 с.
6. Софіна Л. В. Індивідуально-психологічні відмінності переживання почуття провини: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «загальна психологія, історія психології» / Лариса Валеріївна Софіна; КНУШ. – Київ, 2009. – 175 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Ananova I. V. Metodyka diagnostyky nekonstruktyvnogo perezhyvannja pochuttja vyny / I. V. Ananova // Problemy suchasnoi' psihologii': zb. nauk. prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka; Instytutu psihologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / za

- red. S. D. Maksymenka, L. A. Onufrijevoi'. – Kam'janec'-Podil's'kyj : Aksioma, 2015. – Vyp. 30. – S. 33–50.
2. Ananova I. V. Osobystisni osoblyvosti, shho vyznachajut' shyl'nist' do perezhyvannja pochuttja provyny / I. V. Ananova, I. V. Vashhenko // Problemy suchasnoi' psihologii': zb. nauk. prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka; Instytutu psihologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / za red. S. D. Maksymenka, L. A. Onufrijevoi'. – Kam'janec'-Podil's'kyj : Aksioma, 2016. – Vyp. 34. – S. 31–45.
 3. Ananova I. V. Proces perezhyvannja pochuttja vyny u nekonstruktyvnyj sposib / I. V. Ananova // Aktual'ni problemy psihologii': zb. nauk. prac' Instytutu psihologii' imeni G. S. Kostjuka. – K. : DP «Informacijno-analitychne agentstvo», 2014. – Tom. X. – Psihologija navchannja. Genetychna psihologija. Medychna psihologija. – Vyp. 26. – S. 38–54.
 4. Ananova I. V. Strukturno-dinamicheskie charakteristiki processa perezhivannja chuvstva viny / I. V. Ananova // Zhurnal praktikujushhego psihologa. – K. : Vyd-vo «KAFEDRA», 2013. – Vyp. 20. – S. 20–37.
 5. Maljejeva O. L. Psihologichni osoblyvosti shyl'nosti osobystosti do perezhyvannja pochuttja provyny: dys. kand. psihol. nauk: spec. 19.00.01 «zagal'na psihologija, istorija psihologii'» / O. L. Maljejeva. – Odesa, 2007. – 285 s.
 6. Sofina L. V. Indyvidual'no-psihologichni vidminnosti perezhyvannja pochuttja provyny: Dys. kand. psihologichnyh nauk: spec. 19.00.01. «zagal'na psihologija, istorija psihologii'» / L. V. Sofina; KNUSh. – Kyi'v, 2009. – 175 s.

Received February 13, 2017

Revised March 16, 2017

Accepted April 14, 2017

THE PERSONALITY'S PROFESSIONAL SELF-IDENTIFICATION ISSUE IN MODERN PSYCHOLOGY

Afanasenko L.A. The personality's professional self-identification issue in modern psychology / L.A. Afanasenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 32–41.

L. A. Afanasenko. The personality's professional self-identification issue in modern psychology. The basic mechanisms of professional identity of the personality are presented. It is studied that the problem form the basis for the process of professional self-determination, which implies a conscious career choice based on activation of the internal potential of the personality. It is found that the professional self-determination is conditioned by the formation of personality's professional orientations, the modeling of his future in the form of professional image standards construction, the correlation between obtained information about the future profession and personal capabilities. It is concluded that the rationality of professional self-determination depends on the formation of future profession image which correlates with the image of «Me».

The professional self-identity is discovered as a semantic condition of professionalism formation that reflects the level of human mastering the psychological structure of professional activities and providing of personality's natural quality in self-realization. The notion is defined by serving an indicator of the internal maturity of the individual as a manifestation of professional self-identification, providing some stabilizing functions of socialization and integration of subject-object relations in professional activities.

It is studied that the indicators of professional self-identification are the professional «Me»-image (image of oneself as a specialist), the image of profession (image of the profession, its contents, tasks, functions, value) and awareness by the subject of the correlation system of functioning of these concepts as a basis for further self-identity in professional activities.

Key words: professional self-identification, professional self-determination, professionalism, professional image of «Me», the image of the profession, professional self-realization.

Л. А. Афанасенко. Проблема професійної самоідентифікації особистості в сучасній психології. Представлено основні механізми професійної самоідентифікації особистості. Досліджено, що ця проблему

покладено в основу процесу професійного самовизначення, який передбачає усвідомлений акт вибору професії на основі активізації внутрішнього потенціалу особистості. З'ясовано, що професійне самовизначення зумовлюється формуванням професійних орієнтацій особистості, моделюванням власного майбутнього у вигляді побудови еталонів професійного образу, співвідношенням отриманої інформації про майбутню професію з власними можливостями. Зроблено висновок про те, що раціональність професійного самовизначення залежить від формування образу майбутньої професії, який співвідноситься з образом «Я».

Виявлено професійну самоідентифікацію як семантичну умову формування професіоналізму, що відображає рівень оволодіння людиною психологічною структурою професійної діяльності та забезпечення природної якості особистості в самореалізації. Визначено дане поняття показником внутрішньої зрілості особистості як прояву професійної самоідентифікації, що забезпечує стабілізаційну функцію соціалізації та інтеграцію суб'єктно-об'єктних відносин у професійній діяльності.

Досліджено, що показниками професійної самоідентифікації є професійний образ «Я» (уявлення про себе як фахівця), образ професії (уявлення про професію, її зміст, задачі, функції, значення) та усвідомлення суб'єктом кореляційної системи функціонування цих понять як основ для подальшої самореалізації особистості в професійній діяльності.

Ключові слова: професійна самоідентифікація, професійне самовизначення, професіоналізм, професійний образ «Я», образ професії, професійна самореалізація.

Л. А. Афанасенко. Проблема профессиональной самоидентификации личности в современной психологии. Представлены основные механизмы профессиональной самоидентификации личности. Исследовано, что эта проблема положена в основу процесса профессионального самоопределения, который предусматривает осознанный акт выбора профессии на основе активизации внутреннего потенциала личности. Выяснено, что профессиональное самоопределение обусловлено формированием профессиональных ориентаций личности, моделированием собственного будущего посредством построения эталонов профессионального образа, соотношением полученной информации о будущей профессии со своими возможностями. Сделан вывод о том, что рациональность профессионального самоопределения зависит от формирования образа будущей профессии, который соотносится с образом «Я».

Вывявлена профессиональная самоидентификация как семантическое условие формирования профессионализма, который отображает уровень овладения человеком психологической структурой профессиональной деятельности и обеспечения естественного качества личности в самореализации. Определено это понятие показателем внутренней зрелости личности как проявления профессиональной самоидентификации, что обеспечивает стабилизационную функцию социализации и интеграции субъектно-объектных отношений в профессиональной деятельности.

Исследовано, что показателями профессиональной самоидентификации определены профессиональный образ «Я» (представление о себе как о специалисте), образ профессии (представление о профессии, ее содержании, задачах, функциях, значениях) и осознания субъектом корреляционной системы функционирования этих понятий как основ для дальнейшей самореализации личности в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональная самоидентификация, профессиональное самоопределение, профессионализм, профессиональный образ «Я», образ профессии, профессиональная самореализация.

The formulation of the problem. In the psychological literature, the problem of the professional self-identification is defined as one of the key components of personal development, which consists in the organization and integration of man's inner world. The modern trend of psychological thought development is associated with the transition from the structural study of personality to the analysis of its functioning as a dynamic system [2; 3; 9]. Strengthening of personal approach in psychology led to the enrichment of the language by concepts that reflect the aspects of personal development areas that had previously not been subjected to psychological analysis.

Analysis of recent researches and publications. The concept of professional identity of individual refers to the problems that are actively studied by philosophers (O.Stoiano) [13], sociologists (T.Fomina) [14], psychologists (V. Zlyvkov, U.Rodyhina, L.Schneider, etc.) [7; 12; 16]. In the context of philosophical teachings this concept is seen as the identification of the individual with a certain type of people from different groups and separation from others, which differ in language, culture, status, interests [13]. The sociological approach of professional identity analysis is understood as a dynamic, multifaceted process of self-detection compliance of the members of professional group, their belonging to those objects which in concrete historical situations are the highest priority for them, while maintaining the perceptions of integrity and uniqueness of the individual «Me» [14]. The psychological direction defines this concept as the need of the individual to express himself/herself through personalization choosing the conscious professional development vector, which corresponds to its value orientations [15]. However, analysis of the literature shows that the mechanism of professional identity is complex and poorly understood in scientific achievement.

Therefore, **the purpose of the article** is to examine and make theoretical grounding of the concept of professional self-identi-

cation as an activating constant for further self-fulfillment of individual in professional activities.

Statement of the principal material of research. The mechanism of professional self-identification as a psychological phenomenon has not received a clear definition in the scientific circulation. According to O.Yermolaieva, an internal impulse of a person in professional development is his/her desire to integration in the socio-psychological context based on the identification with professionally significant group [6, p. 84]. Professional identity is considered by the scientist as the subject of a continued personal and professional development, which appears in the process of professional activities and in the acquisition of professional experience. Individual professional development involves the formation of reflective personality being capable to implement professional functions independently, efficiently and timely with optimal psychological outgoings [10, p. 101]. Herewith, the professional identity occurs by achieving professionalism and serves as a stable coordination of the main elements of professional process. The scheme of professional self-identification is the notion to organize and manage the individual's sense according to professional subjectivity [6]. Another approach to the problem of professional identity is represented in the works of L.Schneider [16]. The author considers that professional self-identification cannot be viewed as a phenomenon of professionalism. If defining professionalism as the human motivational sphere expressing, it must be considered as a part of professional self-identification, but if interpreted in the context of professional self-determination and personal life prospects, then the notion of «professionalism» and «professional self-identification» is quite correlated.

The above considerations provide grounds to define the professional self-identification as a semantic condition for professionalism formation that reflects the level of mastering by human of the psychological structure of professional activity and meets social standards and objective requirements. This concept is considered as an integral characteristic of a specialist (individual, individuality, personality and subject of activities), manifested in social activities and communication. Professionalism of human involves not only the achievement of high production performance, but also features of professional motivation, system of aspirations, values, professional self-determination [1; 4; 5; 12].

Therefore, understanding of the process of professional development of the individual within the structural and dynamic ap-

proach encourage to the need to analyze the relationship between the concepts of professional self-determination and professional self-identification.

The professional self-determination is a dynamic process that involves a conscious act of activating internal potential of the individual in the professional achievements of mankind. The choice of profession performing by a person as the result of analysis of internal resources and by their relationship to the requirements of profession is the basis of its self-affirmation in social and professional life.

The writings of K.Abulkhanova-Slavska state that the central point of professional self-appreciation is self-determination, that is, personal activity of individual as a conscious desire to occupy a certain socio-professional position [1]. The researcher stresses that the system of relations (to a professional team, to own place in the team and among other members) influences the self-determination and professional activity of the personality.

Thus, the professional self-identification is conditioned by the formation of professional orientations of the personality, the modeling of his own future in the form of professional image standards construction, the correlation between obtained information about the future profession and own capabilities as an active search for alternatives for own professional development. The rationality of professional self-determination depends on the formation of future profession image (availability of knowledge about the features of professional work and its requirements to the specialist's individuality), which correlates with the image of «Me» (presence of knowledge about individual psychological characteristics and their own capabilities) [11].

Thus, the process of professional self-identification of the personality is the transformation mechanism of professional identity. Therefore the development of professional self-identification in the professional preparation is a part of professional self-determination as an active determination of individual position regarding socially produced values.

According to M.Hrebeniuk, the formation of the professional self-identification of the personality runs the following stages [5]:

- Preparatory stage – the professional self-determination of the personality takes place.
- Stage of the profession acceptance – a student's readiness to perform professional functions.

- Self-improvement – transition to the necessity of self-diagnosis, self-knowledge, professional self-esteem etc.
- Self-realization – leaving the reproductive performance of professional activities to the socially useful one.

The humanistic approach in psychology allows to interpret the concept of self-realization as human desire to identify and develop his own personal capabilities. The demand for self-realization is a source of individual activity that determines the activities in which this need is met. This process involves the formation of psychological characteristics of the individual in terms of introspective mechanism. Thus, the personality puts personal goal, turns it into a vital task, herewith restructuring his own inner world.

Genetic-psychological approach enables its founder S. Maksymenko to make clarifications on the issue of self-realization and consider it as a natural quality of the personality [8]. Success of professional activities depends on the activity of the personality as a product of intuitive reproductive experience of the individual and the prevailing sense of responsibility for approving decisions [8].

Thus, self-realization serves as an indicator of the internal maturity of the personality, as a manifestation of professional self-identification, providing stabilizing functions of socialization and integration of subject-object relations in professional activities.

The professional self-identification is the basis for further self-realization of the personality in the professional area and is determined by a number of factors, which include [4]:

1. Professional orientation is determined by the development of skills in the implementation of professional activities, past experience, a system of ideas about the profession.
2. Individual psychological characteristics (traits, temperament, features of nervous system, professional characteristics of specialist model).
3. Professional level of training (ideology, success in vocational training, professional skills).
4. Peculiarities of physical development of the personality.
5. Social factors (place of residence, content and nature of professional activity) etc.

Thus, in contradistinction to the process of identification where a person compares himself with others, in the process of self-identification there is the correlation of himself with himself. As a result of passing the main stages of the professional self-identification there is formed the image of oneself as self-identical, unique personality in terms of professional self-realization.

Summarizing results of the research made it possible to draw the following **conclusions**.

1. Professional self-identification assumes fusion of personality with professional activities, when the acquired typical features begin to appear in all other spheres of life and define its ratio to reality. This is the conscious sense of authenticity of oneself and own professional trajectory.

2. Professional self-identification includes professional image of «Me» (perception of oneself as a specialist), the image of the profession (perception of the profession, its content, tasks, functions, values) and understanding the functioning of these concepts as a basis for further self-realization of the personality in a professional activity.

The prospects for further scientific researches are seen in the study of the specifics of planning and construction of the individual's own professional trajectory, criteria and conditions of self-realization depending on educational and professional level of the personality.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для студентов вузов специальности «Психология» / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – 363 с.
3. Анциферова Л. И. Личность в динамике: некоторые итоги исследования / Л. И. Анциферова // Психол. журн. – 1992. – Т. 13, № 5. – С. 12–25.
4. Боровикова С. А. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / С. А. Боровикова. – СПб. : СПбГУ, 1991. – 135 с.
5. Гребенюк М. О. Професійна самоідентифікація студентів в умовах навчання у ВНЗ [Електронний ресурс] / М. О. Гребенюк. – Режим доступу: <http://www.psyh.kiev.ua>. Загол. з екрана. – Мова укр.
6. Ермолаева Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессиогенеза / Е. П. Ермолаева // Психол. журн. – 1998. – Т. 19, № 4. – С. 80–87. – С. 84.
7. Зливков В. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології / В. Зливков // Соц. психологія. – 2006. – № 5. – С. 128–136.

8. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 320 с.
9. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Л. М. Митина. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 1998. – 200 с.
10. Олійник Л. М. Психодіагностика і корекція / Л. М. Олійник. – Миколаїв : ПП «Принт-Експрес», 2010. – 218 с. – С. 101.
11. Пряжников Н. С. Психологический смысл труда / Н. С. Пряжников. – М.: Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1997. – 352 с.
12. Родыгина У. С. Психологические особенности развития профессиональной идентичности студентов – будущих психологов : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ульяна Сергеевна Родыгина; Вятский гос. гуманитар. ун-т. – Киров, 2007. – 215 с.
13. Стояно О. О. Самоідентифікація студентства як процес самовизначення особистості в сучасному суспільстві : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Оксана Олександрівна Стояно; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2004. – 19 с.
14. Фомина Т. А. Самоидентификация студенчества в условиях современной России : дис. ... канд. социол. наук: 22.00.06 / Татьяна Анатольевна Фомина; [Ставроп. гос. ун-т]. – Ставрополь, 2007. – 156 с.
15. Фонарев А. Р. Формы становления личности в процессе ее профессионализации / А. Р. Фонарев // Вопр. психологии. – 1997. – № 2. – С. 88–93.
16. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность : монография / Л. Б. Шнейдер. – М. : МОСУ, 2001. – 272 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Abul'xanova-Slavskaia K. A. (1980). Deiatel'nost' i psixologiiia lichnosti [Activities and psychology of personality]. M. : Nauka, 335 s. (In Russian).
2. Andreeva G. M. (2002). Social'naia psixologiiia [Social Psychology]. M.: Aspekt-Press, 363 s. (In Russian).
3. Anciferova L. I. (1992). Lichnost' v dinamike: nekotorie itogi issledovaniia [Personality in dynamics: some results of the research]. Psixol. zhurn., T. 13, no 5, ss. 12–25. (In Russian).

4. Borovikova S. A. (1991). Psixologicheskoe obespechenie professional'noi deiatel'nosti [Psychological support of professional activity]. Sankt Peterburh, 135 s. (In Russian).
5. Grebenuk M. O. (2010). Profesiina samoidentifikaciia studentiv v umovax navchannia u VNZ [Professional identity of students in studies at universities]. Available at: <http://www.psyh.kiev.ua>. (In Ukrainian).
6. Ermolaeva E. P. (1998). Preobrazuuchie i identifikazionnie aspektu professiogeneza [Transforming and identification aspects of occupational genesis]. Psixol. Ghurn., T. 19, no 4, ss. 80–87. (In Russian).
7. Zlivkov V. (2006). Problema osobustisnoi ta profesiinnoi samoidentufikacii v suchasnoi psixologii [Problem of personal and professional identity in modern psychology]. Soc. Psixologiiia, № 5, ss. 128–136. (In Ukrainian).
8. Maksimenko S. D. (2000). Geneticheskaiia psixologiiia [Genetic psychology (methodological reflection of problems of development in psychology)]. M., 320 s. (In Russian).
9. Mitina L. M. (1998). Psixologiiia profesional'nogo razvitiia uchitelia [Psychology of professional development of the teacher]. M. [Mosk. psixol.-soc. in-t], 200 p. (In Russian).
10. Oliinik L. M. (2010). Psixodiagnostika i korekciia [Psychodiagnostics and correction]. Mukolaiv, 218 s. (In Ukrainian).
11. Priagnikov N. S. (1997). Psixologicheskii smysl truda [The psychological meaning of labor]. M. [In-t prakt. Psixologii], 352 s. (In Russian).
12. Rodigina U. S. (2007). Psixologicheskie osobennosti razvitiia professional'noi identichnosti studentov – buduchix psihologov. Dis. kand. psikh. nauk [Psychological features of the development of professional identity of students – future psychologists. Cand. psychol. sci. diss.]. Kirov, 215 s. (In Russian).
13. Stoiano O. O. (2004). Samoidentifikaciiia studentstva aik proces samovuznachenn'a osobustosti v suchasnomu suspil'stvi. Avtoref. dys. kand. filos. Nauk [Self-identification of students as a process of self-identity in modern society. Avtoref. cand. ped. sci. diss.]. Odesa, 19 s. (In Ukrainian).
14. Fomina T. A. (2007). Samoidentifikaciiia studentetstva v usloviiax sovremennoi Rossii. Dis. kand. social. Nauk [Self-identification of students in the conditions of modern Russia. Cand. sociology sci. diss.]. Stavropol', 156 s. (In Russian).
15. Fonar'ov A. R. (1997). Formu stanovleniia lichnosti v processe ee professionalizacii [Forms of the formation of personality in

- the process of its professionalization]. *Vopr. Psixologii*, no 2, ss. 88–93. (In Russian).
16. Shneider L. B. (2001) Professional'naia identichnost' [Professional identity]. M., 272 s. (In Russian).

Received February 8, 2017

Revised March 9, 2017

Accepted April 4, 2017

УДК 316.772.4

Л. П. Гомольська
premiere@ukr.net

Особливості персоніфікації як соціально-психологічного механізму функціонування бренду

Homolska L. P. Personification features as a social and psychological mechanism of brand functioning / L. P. Homolska // *Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 41–53.*

L. P. Homolska. Personification features as a social and psychological mechanism of brand functioning. The article presents the results of empirical research of personification as one of the socio-psychological mechanisms of the brand functioning in the perception of Ukrainian consumers. It is shown that the personification causes formation of individuality of the brand as a combination of the characteristics of the personality, which is associated with this brand.

The possibility of analysis of the brand functioning in the perception of Ukrainian consumers depending on their level of brand loyalty is shown. In the sample of students' youth on the results of factor and cluster analysis, the types of consumers depending on the nature and level of their loyalty to certain brands are determined. The particular nature and levels of loyalty studied based on their gender and level of income per family member are ascertained.

The data concerning the level of personalization of brand (very low, low, medium, high and very high) is submitted, which is set by the correlation coefficient between the characteristics of the brand and self-character-

istics of consumers. The features of the personification of brand depending on the consumers' loyalty of both sexes and different incomes are determined. The appropriateness of their account in the process of the brand communication that will motivate consumers to select and forming corresponding lifestyle are ascertained.

Key words: brand communication, brand, brand image, consumer perception, social and psychological mechanisms of influence, personification, brand identity.

Л. П. Гомольська. Особливості персоніфікації як соціально-психологічного механізму функціонування бренду. У статті наведено результати емпіричного дослідження персоніфікації як одного із соціально-психологічних механізмів функціонування бренду у сприйнятті українського споживача. Показано, що персоніфікація зумовлює формування індивідуальності бренду як сукупності характерних рис особистості людини, з якими асоціюється цей бренд.

Показано можливість аналізу особливостей функціонування бренду у сприйнятті українського споживача за рівнями його лояльності до певного бренду. На вибірці студентської молоді за результатами факторного та кластерного аналізів виокремлено типи споживачів залежно від характеру і вираженості їх лояльності до певних брендів. Констатовано особливості характеру й вираженості лояльності досліджуваних залежно від їх статі та рівня доходів на одного члена сім'ї.

Подано дані про рівні персоніфікації бренду споживачами (дуже низький, низький, середній, високий і дуже високий), встановлено за коефіцієнтом кореляції між характеристиками бренду та самохарактеристиками споживачів. Визначено особливості персоніфікації бренду залежно від характеру лояльності споживачів різної статі й різного доходу. Констатовано доцільність їх урахування у процесі бренд-комунікації, що мотивуватиме споживачів до вибору й формування відповідного стилю життя.

Ключові слова: бренд-комунікація, бренд, образ бренду, сприйняття споживача, соціально-психологічні механізми впливу, персоніфікація, персоналізованість бренду.

Л. П. Гомольская. Особенности персонификации как социально-психологического механизма функционирования бренда. В статье приведены результаты эмпирического исследования персонификации как одного из социально-психологических механизмов функционирования бренда в восприятии украинского потребителя. Показано, что персонификация обуславливает формирование индивидуальности бренда как совокупности характерных черт личности человека, с которыми ассоциируется данный бренд.

Обоснована возможность анализа особенностей функционирования бренда в восприятии украинского потребителя в зависимости от уровня его лояльности к данному бренду. На выборке студенческой молодежи по результатам факторного и кластерного анализов выделены типы по-

ребителів в залежності від характеру і вираженості їх лояльності до певних брендів. Констатовано особливості характеру і вираженості лояльності досліджуваних в залежності від їх статі та рівня доходу на одного члена родини.

Наведено дані про рівні персоніфікації бренду споживачами (дуже низький, низький, середній, високий і дуже високий), встановлені за коефіцієнтом кореляції між характеристиками бренду та самохарактеристиками споживачів. Визначено особливості персоніфікації бренду в залежності від характеру лояльності споживачів різної статі та різного доходу. Констатовано цільовість їх урахування в процесі бренд-комунікації, мотивуючої споживачів до вибору та формуванню відповідного образу життя.

Ключові слова: бренд-комунікація, бренд, образ бренду, задоволення споживача, соціально-психологічні механізми впливу, персоніфікація, персоналізованість бренду.

Постановка проблеми. Швидкий розвиток інформаційного суспільства, властивий сьогодні, актуалізує проблему розуміння та дослідження процесів і соціально-психологічних механізмів різних типів комунікації, одним із яких є бренд-комунікація. За допомогою бренд-комунікацій можна впливати на поведінку людей, їхні цінності й потреби, створюючи соціальний образ бренду товару/послуг, що відображатиме прагнення і бажання споживачів, які ідентифікують себе з ним. У зв'язку з цим важливе значення має вивчення особливостей сприйняття споживачами бренду під впливом відповідних соціально-психологічних механізмів, серед яких особливої ваги набуває процес персоніфікації. До груп споживачів, які потребують дослідження у контексті зазначеної теми, слід насамперед віднести студентську молодь як активну й численну соціальну групу, що багато в чому визначатиме попит на продукти споживання в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що різноманітні психологічні аспекти бренд-комунікації та її соціально-психологічних механізмів уже були предметом уваги дослідників, зокрема, вивчено специфіку формування та функціонування бренду (М. Андреева [3], Дж. Габай [16] та ін.), у тому числі з позицій управління (Д. Аакер [1], Ф. Котлер [11] та ін.); поведінки споживача (Ф. Райчхелд [17], Г. Фельсер [13] та ін.), бренд-комунікації як соціально-психологічного феномену (Ю. Бровкіна [6], Ф. Шарков [14] та ін.). Виокремлено соціально-психологічні механізми функціонування бренду (Н. Антонова [4]), впливу бренд-комунікацій на сприйняття споживача (В. Маркова [12]) тощо. Разом з тим персоніфікація як один із

основних соціально-психологічних механізмів функціонування образу бренду у сприйнятті українського споживача загалом і студентської молоді зокрема досліджена недостатньо повно.

Мета статті – дослідити особливості персоніфікації як соціально-психологічного механізму функціонування бренду у сприйнятті українського споживача (на прикладі студентської молоді).

Виклад основного матеріалу.

За результатами *теоретичного аналізу літератури* [2; 5] виявлено, що соціально-психологічні механізми функціонування та розвитку особистості розглядаються як функціональні способи реальних або мисленевих перетворень взаємовідносин індивіда та суспільством і світом, що закріпилися в психологічній організації особистості. У контексті бренд-комунікації йдеться про такі механізми, що актуалізуються у процесі взаємодії бренд-комунікатора (виробника товару / послуг) та реципієнта (споживача), спрямованої на обмін повідомленнями щодо бренду на різних каналах і «пунктах доступу». Як правило, реципієнт інтерпретує дію цих механізмів через особистісні асоціації; мотиви, потреби, установки, життєвий досвід [1; 6]. Сама ж бренд-комунікація здійснюється з опорою на почуття та емоції споживача, які можуть виникати за допомогою неусвідомлюваних індивідом процесів. Ім'я бренду, наприклад, може викликати позитивні емоції вже в тому випадку, якщо воно просто знайоме індивіду: «просте багаторазове пред'явлення одного нейтрального стимулу викликає позитивне ставлення до нього, навіть якщо ми не визнаємо, що бачили цей стимул попередньо» [9, с. 311].

Емоції стимулюють психічну діяльність споживача, активізуючи його потреби. Вони безпосередньо впливають на перцептивні процеси, фільтрують інформацію, яку людина отримує за допомогою органів чуття, активно втручаються в процес її подальшого опрацювання. Виникає своєрідна афективно-когнітивна структура, що репрезентує взаємозв'язок між думкою й почуттям, а, за К. Ізардом, емоція утворюється як відгук на конкретний ментальний образ (символ чи думку) [10]. Така емоція мотивує, організовує й направляє сприйняття, мислення та дію [6].

Одним із важливих соціально-психологічних механізмів бренд-комунікації є процес *персоніфікації*, який можна трактувати як механізм формування індивідуальності бренду (сукупності характерних рис особистості людини, з якими асоціюється

даний бренд). За Дж. Аакер йдеться про п'ять основних характеристик індивідуальності бренду («Велика п'ятірка»): щирість, збудження, компетентність, витонченість, мужність [1].

Персоніфікація, на думку Н. Антонової, є основним механізмом функціонування бренду у сприйнятті споживача [4]. Як наслідок, виникає *персоналізованість бренду*, що являє собою набір психологічних і соціальних характеристик, які виражають основні цінності, відносини й стилі життя споживачів, відображають їхні найбільш значущі (найсильніші й найбільш очевидні) якості. У цьому випадку споживачі зможуть ідентифікувати себе у межах такого бренду, прийняти його в річищі тих соціальних відносин, які в них складаються. В багатьох комунікаціях персоналізованість стає наочною за допомогою залучення добре відомого актора, музиканта або зірки спорту, які пропагують певний бренд [15].

Зазначені міркування було покладено в основу *емпіричного дослідження*, яке проводилося у декілька етапів. На *першому етапі* здійснювався аналіз соціально-психологічних особливостей уявлень студентської молоді щодо змісту й особливостей брендової продукції у процесі фокус-груп [8]. Як наслідок, виявлено популярні серед студентської молоді бренди, а також ті категорії, якими користуються респонденти під час обговорення бренд-комунікації та образів брендів, щоб згодом їх урахувати у процесі підготовки формалізованого опитування.

На *другому етапі* здійснено дослідження *персоніфікації* як соціально-психологічного механізму функціонування бренду в сприйнятті українського споживача. У дослідженні взяли участь 500 студентів, яких ознайомили з особливостями використання особистих даних та їх конфіденційністю. Процедура дослідження була анонімною з метою забезпечення комфортної атмосфери та пом'якшення дії феномену «соціальної бажаності» відповідей. Для створення додаткової мотивації до виконання завдання досліджуванам (за їхнім бажанням) за електронною адресою було надіслано персональні результати опрацювання їх відповідей за психодіагностичними методиками. Основна частина дослідження проводилася на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка та в регіональних ВНЗ: Дніпропетровському університеті імені Альфреда Нобеля, Харківському національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, шляхом анкетування та методом Інтернет-опитування у вересні-листопаді 2016 р.

У якості об'єктів опитування на підставі результатів першого, якісного етапу дослідження обрано сім груп споживчих товарів / послуг, а саме: одягу; взуття; IT-технологій, електроніки, побутової техніки; косметики; банків; продуктів; автомобілів, бренди яких мали відносно високу особистісну значущість для споживачів та є досить поширеними, щоб забезпечити зручний збір даних. Ці об'єкти було враховано при модифікації методики Ф. Райчхелда «Індекс промоутера» (NPS: Net Promoter Score) [17], спрямованої на визначення *лояльності споживачів по відношенню до певних брендів*, перелік було складено з урахуванням специфіки українського споживача за результатами дослідження у фокус-групах студентської молоді [8].

Слід зазначити, що в основі формування лояльності лежить *задоволеність досвідом взаємодії з брендом* як відчуття відповідності між очікуваннями від товару та його реальними властивостями, які було встановлено споживачем на підставі особистого досвіду і *довіра до нього*, що відображають упевненість споживача в порядності й доброзичливості іншої сторони, яка представляє бренд [7]. Тим самим лояльність споживача до певного бренду може слугувати опосередкованою характеристикою особливостей впливу бренду: чим вища лояльність до бренду, тим більше образ бренду характеризується як такий, що свідчить про задоволеність досвідом взаємодії з брендом і довіру до нього.

Рівень *персоніфікації* як соціально-психологічного механізму функціонування бренду в сприйнятті споживачів визначався за методикою Дж. Аакер «Індивідуальність бренду» в модифікації Н. Антонової [4]. Досліджуваним пропонувалося спочатку оцінити бренд, якому вони віддають перевагу, за п'ятибальною шкалою (1 – мінімальний прояв характеристики, 5 – максимальний прояв), а потім оцінити себе за тією ж шкалою і за тими ж характеристиками. Останні об'єднувалися в шкали відповідно до моделі Дж. Аакер: 1) щирий (приземлений, чесний, благодотворний, привітний); 2) емоційно яскравий (сміливий, енергійний, обдарований багатоманітністю, сучасний); компетентний (надійний, інтелігентний, успішний); 4) витончений, вишуканий (вищий клас, чарівний); 5) мужній, міцний (волелюбний, стійкий).

За значенням коефіцієнта кореляції між характеристиками бренду та самохарактеристиками досліджуваних студентів визначалися рівні персоніфікації бренду.

Одержані дані підлягали математично-статистичному аналізу (пошуку первинних статистик, кореляційному, дисперсійно-

му, факторному та кластерному аналізам) та опрацьовувалися за допомогою комп'ютерної програми SPSS (версія 17.0).

Насамперед, за результатами факторного аналізу даних, отриманих за однією із методик – методикою Ф. Райчхелда «Індекс промоутера», було виявлено 3 фактори, що описували характер лояльності досліджуваних до значущих для них брендів.

До фактору 1 (31,1% сумарної дисперсії) увійшли бренди, які в уявленні пересічного споживача асоціюються переважно з елітними товарами / послугами: Louis Vuitton (0,812); Мерседес (0,781); Apple (0,718); Шанель (0,713); Nike (0,572); Zara (0,558), що дало підставу назвати цей фактор «Лояльність до елітних брендів».

До фактору 2 (16,6% сумарної дисперсії) увійшли бренди, які співвідносяться товарами / послугами споживачів «середнього» класу: Nivea (0,642); L'Oreal (0,599); Ives Rosher (0,549); Lenovo (0,694); Samsung (0,553); Bosh (0,484); Рошен (0,479) Colins (0,451), що зумовило назву «Лояльність до брендів середнього класу».

Третій фактор (4,4% сумарної дисперсії) увібрав бренди переважно пересічних товарів / послуг: Наша ряба (0,633); Coca-Cola (0,608); АВК (0,584); Nokia (0,563); Ощадбанк (0,559); Чернігівське (0,533); Деу (0,477), що дало підставу назвати цей фактор «Лояльність до брендів широкого вжитку».

Типи споживачів виявляються залежно від їх характеру і вираженості їх лояльності до певних брендів (за результатами кластерного аналізу). Перший кластер (17,3%) склали споживачі, які переважно лояльні до товарів / послуг елітної групи. До другого кластеру (15,4%) увійшли досліджувані, які не виявили лояльності до жодної з груп товарів/ послуг. Третій кластер (32,2%) утворили споживачі, які переважно лояльні до товарів / послуг середнього класу, а четвертий (35,1%) – до товарів / послуг широкого вжитку.

При цьому за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена встановлено слабкий, але статистично значущий, прямиий зв'язок ($\rho = 0,236$, $p < 0,01$) між характером і вираженістю лояльності споживачів і рівнем їх доходів на одного члена сім'ї (табл. 1).

Важливо, що серед досліджуваних чоловічої статі незалежно від рівня доходу більше нелояльних осіб, а також лояльних до брендів товарів широкого вжитку, ніж серед жінок. Натомість серед жінок більше осіб, лояльних до брендів товарів середнього класу та елітних товарів, ніж серед чоловіків ($\rho = 0,281$, $p < 0,05$).

Таблиця 1

**Характер і вираженість лояльності споживачів
залежно від рівня їх доходів на одного члена сім'ї**

Рівень доходів на члена сім'ї	Типи споживачів за характером і вираженістю лояльності до брендів товарів/послуг, кількість досліджуваних у %			
	нелояльні	широкого вжитку	середнього класу	елітних товарів
до 1000 грн	21,4	71,4	7,1	
до 2000 грн	27,6	34,5	34,5	3,4
до 5000 грн	14,0	34,0	38,0	14,0
до 10000 грн	15,6	31,1	33,3	20,0
понад 10000 грн	11,8	32,4	29,4	26,5

Наступним кроком емпіричного дослідження стало дослідження рівнів персоніфікації бренду студентською молоддю за методикою Дж. Аакер, за якою обчислювався коефіцієнт кореляції між характеристиками улюбленого бренду і самохарактеристиками досліджуваних (табл. 2).

Таблиця 2

Зв'язок між характеристиками улюбленого бренду і самохарактеристиками досліджуваних студентів

№ з/п	Характеристики	У балах, у середньому		Коефіцієнт кореляції Спірмена
		бренду	себе	
1.	Щирий	3,62	3,75	0,359**
2.	Емоційно яскравий	3,87	3,93	0,434**
3.	Компетентний	4,09	4,05	0,402**
4.	Мужній, стійкий	4,10	4,10	1,000**
5.	Витончений	3,82	3,60	0,407**

Як видно з табл. 2, йдеться про доволі сильну ідентифікацію значної кількості досліджуваних з улюбленим брендом, особливо за характеристикою «мужній, стійкий».

Ці висновки підтверджують результати кореляційного аналізу, за яким з значеннями коефіцієнтів кореляції між характеристиками улюбленого бренду та самохарактеристиками визначено рівні персоналізованості бренду у сприйнятті досліджуваних студентів (табл. 3).

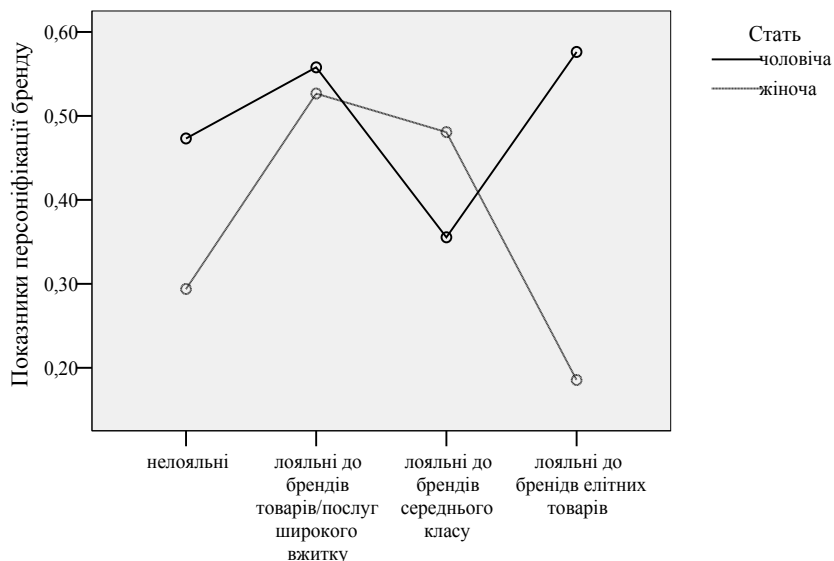
Таблиця 3

**Рівні персоніфікації бренду споживачами
(на прикладі студентської молоді)**

Рівні персоніфікації	Кількість досліджуваних у %
дуже низький	26,0
низький	16,3
середній	17,8
високий	17,8
дуже високий	22,1

Як випливає з даних, наведених у табл. 3, дуже низький і низький рівні персоніфікації бренду властиві 26,0% і 16,3% споживачів відповідно, середній – 17,8%, а високий і дуже високий – 17,8% і 22,1% досліджуваних відповідно.

На заключному етапі емпіричного дослідження за результатами дисперсійного аналізу (на рівні тенденції) виявлено особливості персоніфікації бренду залежно від характеру лояльності споживачів до нього (рис. 1).

Типи споживачів за характером лояльності

Рис. 1. Особливості персоніфікації бренду залежно від характеру лояльності споживачів до нього

Як видно з рис. 1, чоловіки характеризуються переважно вищими, ніж жінки показниками персоніфікації бренда, особливо ті, які є лояльними до брендів елітних товарів / послуг. Серед жінок найвищі показники персоніфікації бренду властиві тим, хто є лояльними до товарів / послуг широкого вжитку і брендів середнього класу.

Висновки. Констатовано взаємозв'язок рівнів персоніфікації бренду та характеру лояльності споживачів різної статі до нього: чоловіки характеризуються переважно вищими, ніж жінки показниками персоніфікації бренда, особливо ті, які є лояльними до брендів елітних товарів / послуг.

Урахування особливостей персоніфікації бренду як соціально-психологічного механізму функціонування бренду в сприйнятті споживачів різної статі й рівнів доходу дозволить побудувати більш ефективну бренд-комунікацію, що забезпечує лояльність споживачів до бренду і мотивує їх до придбання та споживання певних товарів / послуг, формування відповідного стилю життя.

Виявлено типи споживачів залежно від характеру і вираженості їх лояльності: «Нелояльні», «Лояльні по відношенню до брендів товарів / послуг широкого вжитку», «Лояльні по відношенню до брендів товарів / послуг середнього класу», «Лояльні по відношенню до брендів елітних товарів / послуг». Установлено кореляцію між характером і вираженістю лояльності споживачів різної статі і рівнем їх доходів на одного члена сім'ї: серед досліджуваних чоловічої статі незалежно від рівня доходу більше нелояльних осіб, а також лояльних до брендів товарів широкого вжитку, ніж серед жінок. Натомість серед жінок більше осіб, лояльних до брендів товарів середнього класу та елітних товарів, особливо з високим рівнем доходу.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є емпіричне дослідження соціально-психологічних механізмів – соціального порівняння, категоризації, самомоніторингу та ін., які разом із персоніфікацією забезпечують формування й функціонування образу бренду і визначають ефективність бренд-комунікацій у цілому.

Список використаних джерел

1. Аакер Д. Создание сильных брендов / Д. Аакер. – М. : Издательский Дом Гребенникова, 2003. – 440 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Методологические проблемы психологии. / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.

3. Андреева М. В. Психологические основы образования и функционирования бренда: дис. ...кан. психол. н. спец. : 19.00.05 – социальная психология / М. В. Андреева. – М., 2003. – 2014 с.
4. Антонова Н. В. Психология массовых коммуникаций : учеб. и практикум для академ. бакалавриата / Н. В. Антонова. – М. : Юрайт, 2014. – 373 с.
5. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні механізми особистісного розвитку дорослої людини / О. І. Бондарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С.Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – Т. І : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Алчевськ : ЛАДО., 2013. – Вип. 38. – С. 347–351.
6. Бровкина Ю. Ю. Социально-психологические основы бренд-коммуникации : дис. ... докт. психол. наук. : спец. : 19.00.05 – социальная психология / Ю. Ю. Бровкина, Гос. ун-т управл. – М., 2009. – 439 с.
7. Винокуров Ф. Н. Социально-психологические механизмы потребительской лояльности: дис. ...канд. психол.н. : спец: 19.00.05 – социальная психология / Федор Никитич Винокуров, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. – М., 2012. – 141 с.
8. Гомольска Л. П. Методика дослідження впливу бренд-комунікацій на особливості сприйняття споживача / Л. П. Гомольска // Організаційна психологія. Економічна психологія: наук. журнал; за наук. ред. С. Д. Максименка та Л. М. Карамушки. – 2016. – № 1 (4). – С. 15–27.
9. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.
10. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2006. – 464 с.
11. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер – М. : Прогресс, 1991. – 788 с.
12. Маркова В. М. Социально-психологические характеристики образа торговой марки: дис. ...канд. психол. н.; спец. : 19.00.0.5 – социальная психология / В. М. Маркова; ГУУ. – М., 2009. – 158 с.
13. Фельсер Г. Психология потребителей и реклама / Г. Фельсер. – Х. : Гуманитарный центр, 2009. – 704 с.

14. Шарков Ф. И. Магия бренда: Брендинг как маркетинговая коммуникация / Ф. И. Шарков. – М. : Альфа-Пресс, 2006. – 266 с
15. Шушарин С. А. Коммуникативная сущность бренда в современной культуре : дис. ... канд. философ. н.: спец. : 09.00.13 – философская антропология, философия культуры (философские науки) / С.А. Шушарин; Омский государственный технический университет. – Омск, 2014. – 161 с.
16. Gabay J. Brand Psychology: Consumer Perceptions, Corporate Reputations / Jonathan Gabay. – UK : Kogan Page, 2015. – 440 p.
17. Reichheld F. F. The one number you need to grow / F. F. Reichheld // Harvard Business Review. – 2003. – Vol. 81 – № 12. – P. 46–54.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Aaker D. Sozdanye syl'nyh brendov / D. Aaker. – М. : Yzdatel'skyj Dom Grebennykova, 2003. – 440 s.
2. Abul'hanova-Slavskaya K. A. Strategyya zhyzny'. Metodologicheskiye problemy psyhologyy' / K. A. Abul'hanova-Slavskaya. – М. : Mysl', 1991. – 299 s.
3. Andreeva M. V. Psyhologicheskiye osnovy obrazovanya y funkcyonirovanya brenda: dys. ... kan. psyhol. n. specz. : 19.00.05 – socyalnaya psyhologiya / M. V. Andreeva. – М., 2003. – 2014 s.
4. Antonova N. V. Psyhologyya massovykh kommunykacyj : ucheb. y praktykum dlya akadem. bakalavryata / N. V. Antonova. – М. : Yurajt, 2014. – 373 s.
5. Bondarchuk O. I. Socialno-psyhologichni mexanizmy' osobystisnogo rozvytku dorosloyi lyudyny' / O. I. Bondarchuk // Aktualni problemy'psyhologiyi : zb. naukovykh pracz Instytutu psyhologiyi im. G. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny' / [red. kol. : S.D. Maksymenko (gol. red.) ta in.]. – Т. I : Organizacijna psyhologiya. Socialna psyhologiya. Ekonomichna psyhologiya / za red. S. D. Maksymenka, L. M. Karamushky'. – К. : Alchevs'k : LADO., 2013. – Vyp. 38. – S. 347–351.
6. Brovkyna Yu. Yu. Socyально-psyhologicheskiye osnovy brendkommunykacyj : dys. ... dokt. psyhol. nauk. : specz. : 19.00.05 – socyalnaya psyhologyya / Yu. Yu. Brovkyna, Gos. un-t upravl. – М., 2009. – 439 s.
7. Vynokurov F. N. Socyально-psyhologicheskiye mexanizmy' potrebytelskoj loyality: dys. ...kand. psyhol.n. : specz: 19.00.05 – socyalnaya psyhologyya / Fedor Nykytych Vy-

- nokurov, Moskovskiy gosudarstvennyj unyversytet ymeny' M. V. Lomonosova. – M., 2012. – 141 s.
8. Gomol'ska L. P. Metodyka doslidzhennya vplyvu brend-komunikacij na osobly'vosti spryjnnyattya spozhyvacha / L. P. Gomol'ska // Organizacijna psihologiya. Ekonomichna psihologiya: nauk. zhurnal; za nauk. red. S. D. Maksymenka ta L. M. Karamushky. – 2016. – # 1 (4). – S. 15–27.
 9. Zy'mbardo F. Socyalnoe vlyyanye / F. Zymbardo, M. Lyajppe. – SPb. : Pyter, 2001. – 448 s.
 10. Y'zard K. Э. Psychologyya emocyj / K. E. Yzard; per. s angl. – SPb. : Pyter, 2006. – 464 s.
 11. Kotler F. Osnovy marketynga / F. Kotler – M. : Progress, 1991. – 788 s.
 12. Markova V. M. Socyalno-psihologicheskye harakterystyky obraza torgovoj marky: dys. ...kand. psihol. n.; specz. : 19.00.0.5 – socyalnaya psihologyya / V. M. Markova; GUU. – M., 2009. – 158 s.
 13. Fel'ser G. Psychologyya potrebytelej y reklama / G. Fel'ser. – X. : Gumanytarnyj centr, 2009. – 704 s
 14. Sharkov F. Y'. Magyya brenda: Brendy'ng kak markety'ngovaya kommynykacyya / F. Y'. Sharkov. – M. : Al'fa-Press, 2006. – 266 s
 15. Shushary'n S. A. Kommynykatyvnyaya sushhnost' brenda v sovremennoj kulture : dys. ... kand. fylosof. n.: specz. : 09.00.13 – fylosofskaya antropologyya, fylosofyya kultury (fylosofskye nauky') / S.A. Shushary'n; Omskyj gosudarstvennyj tehnycheskyj unyversytet. – Omsk, 2014. – 161 s.
 16. Gabay J. Brand Psychology: Consumer Perceptions, Corporate Reputations / Jonathan Gabay. – UK : Kogan Page, 2015. – 440 p.
 17. Reichheld F. F. The one number you need to grow / F. F. Reichheld // Harvard Business Review. – 2003. – Vol. 81 – № 12. – P. 46–54.

Received February 17, 2017

Revised March 22, 2017

Accepted April 21, 2017

Специфіка психологічної діагностики показників гендерної ідентичності особистості з розумовою відсталістю у підлітковому віці

Hrykun A. S. The specificity of the psychological diagnosis of the gender identity indicators of an individual with intellectual disability in adolescence / A. S. Hrykun // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 54–65.

A. S. Hrykun. The specificity of the psychological diagnosis of the gender identity indicators of an individual with intellectual disability in adolescence. The article analyzes the problem of the gender identity of adolescents with intellectual disability. A diagnostic model of the gender identity of these adolescents is presented. The study of the problem gave grounds to establish that the formation of the gender identity of adolescents with intellectual disability occurs according to the same patterns as in adolescents with a norm, but this identity is significantly different in terms of quantitative and qualitative indicators and the nature of manifestation. It is determined that the formation of the gender identity of the individual is the result of the analysis of his/her own experience, which is related to the social situation of the individual's development and must satisfy the actual needs and taking into account the specifics of its intellectual development. The perception and development of the information becomes more complicated for people with intellectual disability, the danger of formation of negative or diffuse gender identity is increased, which can be characterized by the negative role models choice, the impossibility of the self-image forming, unwillingness to grow up, lack of confidence, anxiety etc. The content of gender identity of adolescents with intellectual disability is presented by ascertaining its ontogenetic, psychological and sociocultural dimensions. The components and indices of these measurements were determined and a diagnostic tool was developed to establish the state of measurements formation of the gender identity of adolescents with intellectual disability. A methodical analysis of the selected diagnostic techniques was carried out and their purpose was described in the framework of the problem of gender identity of these adolescents.

Key words: gender identity, psychological diagnosis, children with intellectual disability, adolescence.

А. С. Грикун. Специфіка психологічної діагностики показників гендерної ідентичності особистості з розумовою відсталістю у підлітковому віці. У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю. Представлено діагностичну модель гендерної ідентичності цих підлітків. Вивчення проблеми дало підстави встановити, що формування гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю відбувається за такими ж закономірностями, як у підлітків з нормою, але ця ідентичність значно відрізняється за кількісними та якісними показниками й характером прояву. Визначено, що сформованість гендерної ідентичності особистості є результатом аналізу власного досвіду, який пов'язаний із соціальною ситуацією розвитку особистості та має задовольняти актуальні потреби та враховувати особливості її інтелектуального розвитку. При розумовій відсталості ускладнюється сприймання та опанування інформацією, зростає небезпека формування негативної або дифузної гендерної ідентичності, для якої характерними є вибір негативних зразків для наслідування, неможливість формування Я-образу, небажання дорослішати, зневіра у свої сили, тривожність тощо. Представлено зміст гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю шляхом констатації її онтогенетичного, психологічного та соціокультурного вимірів. Визначено компоненти та показники цих вимірів та розроблено діагностичний інструментарій зі встановлення стану сформованості вимірів гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю. Здійснено методичний аналіз підібраних діагностичних методик та описано їх призначення у межах проблеми гендерної ідентичності цих підлітків.

Ключові слова: гендерна ідентичність, психологічна діагностика, діти з розумовою відсталістю, підлітковий вік.

А. С. Грикун. Специфика психологической диагностики показателей гендерной идентичности личности с умственной отсталостью в подростковом возрасте. В статье осуществлен теоретический анализ проблемы гендерной идентичности подростков с умственной отсталостью. Представлена диагностическая модель гендерной идентичности этих подростков. Изучение проблемы дало основания установить, что формирование гендерной идентичности подростков с умственной отсталостью происходит по таким же закономерностям, как у подростков с нормой, но эта идентичность значительно отличается по количественным и качественным показателям и характеру проявления. Определено, что сформированность гендерной идентичности личности – это результат анализа собственного опыта, который связан с социальной ситуацией развития личности и должен удовлетворять актуальные потребности и учитывать особенности ее интеллектуального развития. При умственной отсталости осложняется восприятия и освоения информации, возрастает опасность формирования негативной или диффузной гендерной

идентичности, для которой характерны выбор отрицательных образцов для подражания, невозможность формирования Я-образа, нежелание взрослеть, неверие в свои силы, тревожность и тому подобное. Представлено содержание гендерной идентичности подростков с умственной отсталостью путем констатации ее онтогенетического, психологического и социокультурного измерений. Определены компоненты и показатели этих измерений и разработан диагностический инструментарий по установлению состояния сформированности измерений гендерной идентичности подростков с умственной отсталостью. Осуществлен методический анализ подобранных диагностических методик и описано их назначение в рамках проблемы гендерной идентичности этих подростков.

Ключевые слова: гендерная идентичность, психологическая диагностика, дети с умственной отсталостью, подростковый возраст.

Постановка проблеми. Гендерні дослідження набувають все більш широкого розмаху і є вкрай важливими у контексті сучасних соціокультурних трансформацій поглядів на природу чоловіка і жінки, на боротьбу суспільства з масовими статево-рольовими й гендерними стереотипами, на ставлення до проблем гендеру людей з особливими потребами та ін. Найбільш ґрунтовно на сьогодні вивчено соціальні і психологічні статеві відмінності та соціокультурні умови їх формування.

Водночас, значна популярність гендеру в сучасному світі не сприяла вивченню цих питань у проблемах життєдіяльності людей з ментальними та/або психічними порушеннями розвитку. Особливо гостро вона постає при вирішенні специфіки формування гендерної ідентичності особистості з розумовою відсталістю (спадкового та органічного генезу). Вивчення гендерних уявлень, гендерних установок, гендерних стереотипів як показників гендерної ідентичності такої особистості у підлітковому віці є вкрай важливим, оскільки саме ці показники виступають чи не найбільш визначальними складниками її соціальної адаптації та соціальної інтеграції упродовж життя. З огляду на відсутність самостійних досліджень проблем гендерної ідентичності особистості з порушеннями розумового розвитку в підлітковому віці, не розробленість методичного інструментарію її психодіагностики, засобів, методів, форм її формування й психокорекції, виникає нагальна потреба першочергово визначити специфіку психологічної діагностики її показників.

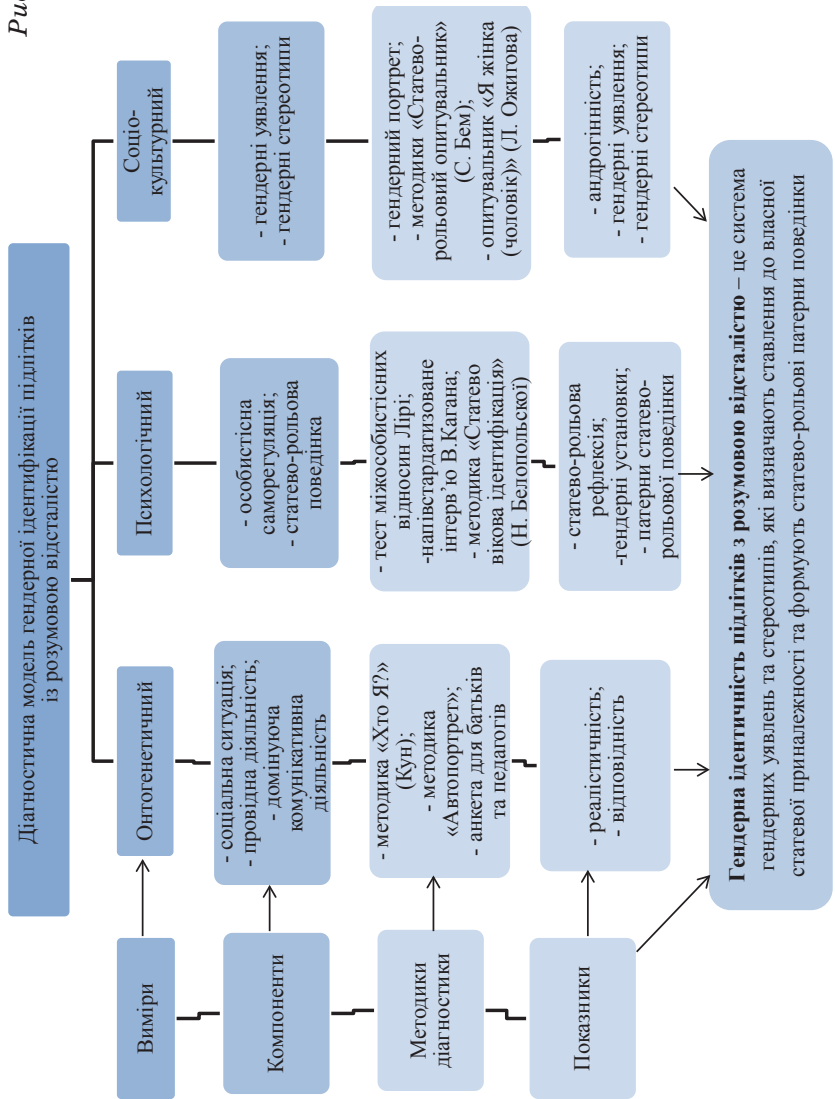
Аналіз основних досліджень і публікацій. Здебільшого у сучасних дослідженнях знаходимо достатньо ґрунтовні напрацювання вирішення проблем статевого розвитку й статево-рольової ідентичності. Зокрема, у загально-психологічному аспекті це дослідження В. Абраменко, В. Агеєвої, Ю. Альошиної, Т. Бендас,

Г. Бреслава, О. Волович, Н. Флотської та ін. Поряд з цим здобуто значні результати у розумінні поняття ідентичності у віковій і соціальній психології (А. Бандура, О. Бодальов, А. Варга, Е. Еріксон, Р. Теджфел, Дж. Тернер, З. Фрейд, В. Ядов, О. Кононко, І. Кльоцина, І. Кон та ін.), вивченні закономірностей розвитку й становлення статево-рольової ідентичності (Ю. Альошина, С. Бем, А. Волович, Т. Гурлева, В. Каган, Я. Коломінський, В. Мухіна, С. Носов, А. Співаковська, Т. Юферева та ін.), визначенні положень про пріоритетність соціального чинника у формуванні уявлення про гендер (Д. Ісаєв, В. Каган, І. Кон та ін.), описі характеру психосексуального розвитку та статевого виховання особистості (В. Васютинський, Т. Говорун, Т. Гурлева, С. Кириленко, О. Кікінежді, Л. Мороз, О. Насонова, Ю. Приходько та ін.), вивченні методичних аспектів формування статевої свідомості (І. Горпинченко, І. Трухіна, О. Шарган та ін.). Особливе місце в наукових розвідках відведено вивченню особливостей становлення статевої ідентичності у дітей, які залишилися без батьків (І. Дубровіна, В. Каган, В. Мухіна, О. Парафіян, А. Прихожан, Н. Толстих, Т. Юферева).

У спеціальній психології самостійні дослідження проблеми гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю відсутні. Водночас, досліджено особливості статево-рольової ідентичності у дошкільному та підлітковому віці (А. Мухіна), психосексуального розвитку дітей з розумовою відсталістю (Д. Ісаєв, В. Каган, Г. Поппе), статево-рольового виховання при різних ступенях зниження інтелекту (В. Левицький, Л. Шипіцина, М. Пішчик, Н. Белопольська та ін.).

Д. Ісаєв, В. Каган, Г. Поппе переконливо довели, що розумово відсталі діти потребують особливої уваги в ракурсі досліджень їх статево-рольових та гендерних особливостей [1]. Порушення психіки посилюють роль потягів як недиференційованих, так і недостатньо усвідомлюваних потреб при формуванні поведінки дитини, що вказує на появу та існування специфічних відмінностей у їх статевоу розвитку. Йдеться про особливості формування у них статево-рольової поведінки, сексуальної активності й орієнтації, специфічні труднощі у поінформованості цих дітей стосовно питань статі. Також у підлітків з розумовою відсталістю значно біднішими є знання про гендерні особливості та відносини між людьми, ніж у здорових дітей 13-15 років. Вони володіють значно меншою кількістю інформації про факти життя, що пов'язанні зі статтю. Їхні уявлення досить часто є збідненими і спотвореними [6].

Рисунок 1

Мета нашого дослідження – визначення специфіки психологічної діагностики показників гендерної ідентичності особистості з розумовою відсталістю у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Аналіз основних досліджень і публікацій дав підстави встановити відсутність самостійних досліджень з проблеми гендерної ідентичності розумово відсталих підлітків та, як наслідок, не розробленість психологічної діагностики цього виду ідентичності.

Оскільки встановлено, що гендерна ідентичність – це складне явище свідомості й психічної діяльності особистості, а порушення розумового розвитку впливають як на свідомість, так і на психічну діяльність, то і специфіка гендерної ідентичності особистості з розумовою відсталістю буде обумовлюватися поряд з віковими особливостями, ще й етіологією та станом порушення. Відповідно, діагностика показників цієї ідентичності у підлітків з розумовою відсталістю розглядається як система, що обумовлюється етіологією та специфікою порушень розумового розвитку, критеріями та показниками гендерних особливостей цих підлітків, а також характерними особливостями сформованості та функціональності їх свідомості та психічної діяльності. Усі ці положення дали підстави до розроблення діагностичної моделі гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю (рис. 1).

Визначення ефективності діагностичної моделі забезпечувалося використанням методів діагностики, які ґрунтуються на урахуванні специфіки психічної діяльності підлітків з порушенням розумового розвитку.

Н. Макарчук зазначає, що особливості психологічної діагностики розвитку з порушеннями мають ґрунтуватися на показниках психічних процесів (сприймання, увага, пам'ять, а при використанні проєктивних методів – уява), регулятивних процесів (рефлексія) та характеру комунікативної діяльності (вербальна/невербальна, усвідомлена/неусвідомлена). Відповідно основними методами психологічної діагностики є: вивчення наукових першоджерел, медико-клінічної документації; спостереження та узагальнення результатів, описів, аналізів результатів досліджень різноманітних сфер діяльності підлітка в системі спеціальної освіти (спеціальні загальноосвітні заклади, навчально-реабілітаційні центри), опитування педагогів і вихователів спеціальних загальноосвітніх закладів, опитування батьків підлітків; психологічне спостереження; робота з науковими фактами – опис отриманих результатів; класифікація та системати-

зація фактів, різні способи аналізу й узагальнення; письмове й усне опитування; бесіда; тестування; експертна оцінка; вивчення результатів діяльності конкретних досліджуваних.

Використання в процесі психологічної діагностики методів, які забезпечували отримання експериментальних результатів, проводилося з урахуванням специфіки використання опитувальників і тестів. Основу дослідження складає визначення співвідношення розвитку та становлення особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку, його гендерних уявлень та статево-рольових поведінкових патернів. Тому використовуються методи, які дозволяли б отримати вірогідні дані щодо специфіки розвитку особистості саме тієї категорії підлітків, які досліджувалися. При підготовці та виборі методів діагностики враховується, що основу психодіагностики на сучасному етапі складає застосування опитувальників і тестів. Саме опитувальники та процедура діагностики з їх використанням дають матеріал, за результатами опрацювання якого та з урахуванням результатів спостереження за підлітками в ситуаціях експериментальної діяльності й визначає тенденції до сформованості та функціональності показників гендерної ідентичності цих підлітків у експериментальній ситуації [3].

Методологічно зміст гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю конкретизується трьома вимірами: онтогенетичним, психологічним та соціокультурним. Онтогенетичний вимір ґрунтується на вікових аспектах появи та функціонування гендерної ідентичності цих підлітків. Зокрема, враховується відповідність кількісних показників розвитку у підлітковому віці, наприклад: соціальна ситуація розвитку (перебування в освітній установі), провідна діяльність (навчально-трудова), домінуюча комунікативна діяльність (орієнтація на дружньо-інтимне спілкування та пошук партнерських комунікацій з дорослими), та якісних, які вказують на індивідуальну динаміку розвитку під впливом етіології порушення. Загалом, ця динаміка характеризується нерівномірністю та відставанням від загальностановлених психічних показників цього вікового етапу.

Психологічний вимір ґрунтується на засадах соціальної адаптації та соціальної інтеграції цих підлітків та конкретизується шляхом констатації стану сформованості особистісної саморегуляції та статево-рольової поведінки. Соціокультурний вимір є найбільш складним, оскільки базується на суспільному ставленні до проблем гендеру та культурних стереотипах, які циркулюють в політиці держави щодо гендеру. В межах психо-

діагностики цей вимір констатується станом сформованості гендерних уявлень та гендерних стереотипів підлітків з розумовою відсталістю. Відповідно, було обрано й діагностичний інструментарій.

Діагностична модель також ґрунтується на експериментальному визначенні поняття «гендерна ідентичність підлітків з розумовою відсталістю». З огляду на це, гендерна ідентичність підлітків з розумовою відсталістю – це система гендерних уявлень та стереотипів, які визначають ставлення до власної статевої приналежності та формують статево-рольові патерни поведінки. Стан сформованості гендерної ідентичності визначається шляхом психодіагностики вікових показників розвитку підлітка, показників його особистісної саморегуляції, патернів статево-рольової поведінки, гендерних уявлень та гендерних стереотипів. Гендерна ідентичність підлітків з розумовою відсталістю конкретизується у сформованості ставлення підлітка до реальності та ступінь узгодження між його ідеальними та реальними уявленнями щодо власної гендерної приналежності; сформованістю статево-рольової рефлексії та гендерних установок; андрогінністю, гендерними уявленнями та гендерними стереотипами.

Специфіка онтогенетичного виміру гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю визначається шляхом використання опитувальника «Кто Я?» (М. Кун), методика «Автопортрет» (в адаптації Р. Бернса) та анкети для батьків і педагогічних працівників. Психологічний вимір діагностується за допомогою тесту міжособистісних відносин Лірі (модифікований Ю. Решетняк, Г. Васильченко, напівстардатованого інтерв'ю В.Кагана та методики «Статево-вікова ідентифікація» (Н.Белопольської). Соціокультурний вимір гендерної ідентичності цих підлітків вимірюється за допомогою використання гендерного портрету, методики «Статево-рольовий опитувальник» (С. Бема), опитувальника «Я жінка (чоловік)» (Л.Ожигової).

Методичне обґрунтування діагностичної моделі дало підстави для констатації специфіки використання окреслених діагностичних методик. Так, опитувальник «Кто Я?» (М. Куна) використовується для виявлення ролі гендерних характеристик в структурі Я-концепції особистості, а також для вивчення змістовних характеристик ідентичності особистості. Методика «Автопортрет» (адаптація Р. Бернса) представляє собою проєктивний малюнковий тест, що діагностує несвідомі емоційні компоненти особистості, зокрема: самооцінку, актуальний психічний стан, невротичні реакції тривожності, страху, агресивності.

Тест міжособистісних відносин Лірі (модифікований Ю. Решетняк, Г. Васильченко) представлено багатоаспектним опитувальником, що дозволяє вивчити певні особистісні особливості, ступінь вираженості маскулінних і фемінінних характеристик у структурі особистості. Так, для прикладу, характеристики перших чотирьох шкал (авторитарність, егоїстичність, агресивність, підозрлість) відповідають набору рис, традиційно асоціюються з поняттям «маскулінність», тому їх розглядають як реальні і бажані маскулінні характеристики особистості. Характеристики шкал з п'ятої по восьму (підпорядкованість, залежність, дружелюбність, альтруїстичність) відповідають набору рис, що традиційно асоціюються з поняттям «фемінінність», тому можна їх розглядати як реальні і бажані фемініні характеристики особистості [5].

Вивчення гендерних установок у дітей забезпечується напівстардатованим інтерв'ю В. Кагана. Ця методика досліджує стан усвідомлення дитиною своєї статі, розуміння і прийняття нею ролей відповідної статі, визнання незворотності статевої приналежності.

Методика «Статеві-вікова ідентифікація» (Н. Белопольської) призначена для вивчення рівня сформованості тих аспектів самосвідомості, які пов'язані з ідентифікацією статі і віку дитини. Вона застосовується для дослідницьких цілей, при діагностичному обстеженні дітей, при консультуванні дитини і для корекційної роботи. Змістовно ця методика ґрунтується на позиціях, відповідно до яких у дітей вже у дошкільному віці складаються певні уявлення про зміну фізичного вигляду людини, її стевих і соціальних ролей відповідно до віку. Ці знання забезпечуються присвоєнням суспільного досвіду і розвитку самосвідомості дитини. В основі цієї методики є вивчення процесу ідентифікації статі і віку [5].

Методика «Статеві-рольовий опитувальник» (С. Бема) використовується для діагностики психологічної статі і визначає ступінь андрогінності, маскулінності і фемінінності особистості, дозволяє визначити тип особистості: маскулінний, фемінінний, андрогінний. На кожне з 60 тверджень випробовуваний відповідає «так» або «ні», оцінюючи тим самим наявність або відсутність у себе названих якостей. Теоретичною базою даної методики є концепція андрогінності С. Бема, а також уявлення про гендерні стереотипи. Роль гендерних стереотипів в ситуації міжгрупового і міжособистісного сприйняття і взаємодії дуже велика. Важливо мати на увазі позитивні і негативні аспекти стереотипів. Гендер-

ні стереотипи, як і будь-які інші соціальні стереотипи, грають істотну роль в оцінці людиною навколишнього світу, дозволяючи швидко, просто і досить надійно категоризувати, спрощувати соціальне оточення індивіда. Однак, виникаючи в умовах обмеженої інформації про об'єкт, стереотип часто виявляється хибним і виконує консервативну роль, формуючи помилкове знання людей і деформуючи процес міжособистісної взаємодії.

Опитувальник «Я жінка (чоловік)» (Л. Ожигової) використовується для діагностики усвідомлюваних і неусвідомлюваних гендерних установок особистості, дозволяє визначити також ступінь відповідності або невідповідності особистості існуючим гендерним стереотипам. Методика відноситься до методу незакінчених речень, в основі якої лежить принцип проєкції. Відповідаючи на вихідний невизначений стимул, індивід дає інформацію, що стосується його власної особистості [5].

Розроблення моделі діагностики гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю ґрунтується на твердженні про те, що як і будь-який пізнавальний процес, гендерна ідентифікація забезпечується здатністю підлітка до абстрактного мислення, необхідного для розрізнення зовнішності і поведінки іншої людини, концептуальних описів інших людей і самоописів, заснованих на стійких уявленнях. Отже, формування ідентичності у підлітків залежить як від інтелектуального рівня, так і від особистісних особливостей. Отже, можна зробити висновок, що дослідження статево-вікової ідентифікації може дати важливий матеріал про рівень психічного розвитку конкретної дитини.

Формування гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю підпорядковане загальним закономірностям розвитку, але вони значно відрізняються за якістю та характером від уявлень нормально розвинених однолітків. Специфічні особливості гендерних уявлень досліджуваних підлітків проявляються у їх недостатній повноті, низькому рівні узагальненості, слабкою диференційованістю гендерних ролей і обумовлені, насамперед, інтелектуальною недостатністю.

Висновки. Отже, вивчення проблеми дало підстави встановити, що формування гендерної ідентичності підлітків з розумовою відсталістю відбувається за такими ж закономірностями, як у підлітків з нормою, але ця ідентичність значно відрізняється за кількісними та якісними показниками й характером прояву. З'ясовано, що сформованість гендерної ідентичності особистості – це результат аналізу власного досвіду, який пов'язаний з со-

ціальною ситуацією розвитку особистості та має задовольняти актуальні потреби та враховувати особливості її інтелектуального розвитку. При розумовій відсталості ускладнюється сприймання та опанування інформацією, зростає небезпека формування негативної або дифузної гендерної ідентичності, для якої характерними є вибір негативних зразків для наслідування, неможливість формування Я-образу, небажання дорослішати, зневіра у свої сили, тривожність тощо. Аналіз спеціальної літератури засвідчив, що проблема формування гендерної ідентичності в дітей з порушенням розумового розвитку досліджена недостатньо й у діагностичному, і в корекційно-розвивальному аспекті. З огляду на це виникає нагальна потреба у визначенні специфіки психологічної діагностики компонентів, показників гендерної ідентичності підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Список використаних джерел

1. Кон И. С. Психология половых различий / И. С. Кон // Вопросы психологии. – 1981. – № 2.
2. Макарчук Н.О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушеннями розумового розвитку : монографія / Н.О. Макарчук. – Київ : Фенікс, 2014. – 448 с.
3. Макарчук Н.О. Ставлення батьків та його роль у формуванні гендерних уявлень підлітків з порушеннями розумового розвитку / Н.О. Макарчук, А.С. Грикун // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – № 4(49). – С. 212–218.
4. Мухіна А.Ю. Особливості статевої ідентичності розумово відсталих дівчат-підлітків [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 / Анастасія Юріївна Мухіна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – 20 с.
5. Психодиагностические методики изучения гендерных особенностей личности [Электронный ресурс] : метод. рекомендации для студентов, обуч. по специальностям 1-86 01 01 «Социальная работа (по направлениям)» и 1-23 01 04 «Психология» / сост. Е. Д. Беспанская-Павленко. – Минск : БГУ, 2013.
6. Репина Т.А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии / Т.А. Репина // Вопросы психологии / Ред. А.М. Матюшкин, А.В. Брушлинский. – 1987. – № 2 март-апрель 1987. – С. 158–166.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Kon I.S. Psihologiya polovyh razlichij / I.S. Kon // Voprosy psihologii. – 1981. – № 2.
2. Makarchuk N.O. Osobystisna samorehuliatsiia pidlitkiv z porushenniamy rozumovoho rozvytku : monohrafiia / N.O. Makarchuk. – Kyiv : Feniks, 2014. – 448 s.
3. Makarchuk N.O. Stavlennia batkiv ta yoho rol u formuvanni henderynykh uiavlen pidlitkiv z porushenniamy rozumovoho rozvytku / N.O. Makarchuk, A.S. Hrykun // Naukovyi chasopys Natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 12. Psykholohichni nauky: zbirnyk naukovykh prats. – K. : NPU imeni M. P. Drahomanova, 2016. – № 4(49). – S. 212–218.
4. Mukhina A.Iu. Osoblyvosti statevorolovoi identychnosti rozumovo vidstalykh divchat-pidlitkiv [Tekst] : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.08 / Anastasiia Yuriivna Mukhina; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. – K., 2012. – 20 s.
5. Psihodiagnosticheskie metodiki izucheniya gendernykh osobenostej lichnosti [Elektronnyj resurs] : metod. rekomendacii dlya studentov, obuch. po special'nostyam 1-86 01 01 «Social'naya rabota (po napravleniyam)» i 1-23 01 04 «Psihologiya» / sost. E. D. Bepanskaya-Pavlenko. – Minsk : BGU, 2013.
6. Repina T.A. Analiz teorij polorolevoj socializacii v sovremennoj zapadnoj psihologii / T.A. Repina // Voprosy psihologii / Red. A.M. Matyushkin, A.V. Brushlinskij. – 1987. – № 2 mart-aprel' 1987. – S. 158–166.

Received February 15, 2017

Revised March 14, 2017

Accepted April 19, 2017

Психологічні особливості вимушеного переселення

Huliaieva A. S. The psychological characteristics of forced displacement / A. S. Huliaieva // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 66–75.

A. S. Huliaieva. The psychological characteristics of forced displacement. The article deals with the problem of studying the psychological characteristics of forced displacement. The attention is paid to the events that take place in the east of Ukraine. It is indicated that the lack of positive motivation for the moving and the physical impossibility of further staying in the historic homeland is one of the main causes of the difficulties in the process of adaptation to the new location. The article also reflects the historical events that have taken place in Ukraine since the beginning of its independence until today. The information is given to the problem of statistical studies of the process of adaptation of former residents of Donbass. It is stated that most of the forced migrants have signs of mental trauma, as well as the development of phobias, depressions, sleep disorders, anxiety and suicidal thoughts. The features of the individual experiences of migration crisis are considered in the article. There have been described the social adaptation problems the forced migrants are faced by, which also sharpens psycho-emotional state of the person. It is determined that the psychological problems of forced migrants are comprehensive, covering all the main areas of personality: emotional, cognitive, behavioral, motivational, communicative. The article draws the attention to the fact that the majority of people have persistent stereotypes in relation to specific national character, there is the conviction that representatives of a nation demonstrate sufficiently stable notion of the existence of other nations in the specific features of the complexes. It is concluded that in order to support self-regulation processes in the crisis of forced displacement, a person must possess the skills of psychological adaptation.

Key words: forced migrants, migration, adaptation, self-regulation, crisis conditions.

А. С. Гуляєва. Психологічні особливості вимушеного переселення. У статті розглянуто проблему вивчення психологічних особливостей вимушеного переселення. Акцентовано увагу на подіях, які відбуваються на сході країни. Зазначено, що відсутність позитивної мотивації до

переїзду і фізична неможливість подальшого перебування на історичній батьківщині є однією з головних причин виникнення труднощів у процесі адаптації на новому місці. У статті також згадуються історичні події, які відбувалися у нашій країні від початку незалежності до сьогодні. Зосереджено увагу на статистичних дослідженнях проблеми процесу адаптації колишніх жителів Донбасу. Зазначено, що більша половина вимушених переселенців мають ознаки психотравматизації, а також характерним є розвиток фобій, депресій, розладів сну, тривожності та суїцидальних думок. Розглянуто особливості переживання особистістю кризи переселення. Висвітлено соціальні проблеми адаптації, з якими стикаються вимушені переселенці, що теж певною мірою загострюють психоемоційний стан особистості. Визначено, що психологічні проблеми вимушених переселенців вказують на те, що вони носять комплексний характер, який охоплює всі основні сфери особистості: емоційну, когнітивну, поведінкову, мотиваційну, комунікативну. Акцентовано увагу на те, що у більшості людей існують вельми стійкі стереотиби по відношенню до певного національного характеру, тобто переконаність, що представники одних націй демонструють досить стійке уявлення про існування у інших націй конкретних комплексів рис. Зроблено висновок, що для підтримки процесів саморегуляції в кризових умовах вимушеного переселення людина повинна володіти навичками психологічної адаптації.

Ключові слова: вимушені переселенці, міграція, адаптація, саморегуляція, кризові умови.

А. С. Гуляева. Психологические особенности вынужденного переселения. В статье рассмотрена проблема изучения психологических особенностей вынужденного переселения. Акцентируется внимание на событиях, которые происходят на востоке страны. Указано, что отсутствие положительной мотивации к переезду и физическая невозможность дальнейшего пребывания на исторической родине является одной из главных причин возникновения трудностей в процессе адаптации на новом месте. В статье также упоминаются исторические события, которые происходили в нашей стране с начала её независимости до сегодняшнего дня. Акцентируется внимание на статистических исследованиях проблемы процесса адаптации бывших жителей Донбасса. Указано, что большая часть вынужденных переселенцев имеет признаки психотравматизации, а также характерным является развитие фобий, депрессий, расстройств сна, тревожности и суицидальных мыслей. Рассмотрены особенности переживания личностью кризиса переселения. Освещены социальные проблемы адаптации, с которыми сталкиваются вынужденные переселенцы, что тоже в определенной степени обостряет психоэмоциональное состояние личности. Определено, что психологические проблемы вынужденных переселенцев указывают на то, что они носят комплексный характер, который охватывает все основные сферы личности: эмоциональную, когнитивную, поведенческую, мотивационную, коммуникативную. Акцентируется внимание на то, что у боль-

шинства людей существуют весьма устойчивые стереотипы по отношению к определенному национальному характеру, то есть присутствует убежденность, что представители одной нации демонстрируют достаточно устойчивое представление о существовании в других нациях конкретных комплексов черт. Сделан вывод, что для поддержки процессов саморегуляции в кризисных условиях вынужденного переселения человек должен обладать навыками психологической адаптации.

Ключевые слова: вынужденные переселенцы, миграция, адаптация, саморегуляция, кризисные условия.

Постановка проблеми. Вивчення психологічних особливостей вимушеного переселення – одна з найактуальніших тем нашого часу для України. З моменту отримання Україною незалежності життя країни було здебільшого розміреним, але події, які відбуваються на сході країни, змінили життя всього українського народу. Майже півтора мільйона жителів Донбасу були змушені покинути свої будинки і шукати новий притулок на не окупованій території України. Адаптація до нових умов життя є кризовою ситуацією, що викликає певний дискомфорт і вимагає мобілізації всіх енергетичних ресурсів. Аналіз проблеми показує, що, незважаючи на наявність досить об'ємного науково-теоретичного і емпіричного матеріалу з проблем вимушеної міграції, є недостатня кількість робіт, спрямованих на вивчення конкретних інструментів, які впливають на успішну саморегуляцію людини в кризових умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті представлено результати теоретичного дослідження психологічних особливостей вимушеного переселення як кризової життєвої ситуації, коли перед людиною постає завдання подолання надскладних обставин. Вивченням цього суспільного феномену займалися такі вчені, як В.І. Кайгер, Берри Дж., М.А. Южанін, Н.М. Стукаленко, Н.А. Ручкова, Н.М. Лебедева, Г.У. Солдатова, Ф.Б. Березін, В.В. Гриценко та інші.

Метою нашої роботи є теоретичний розгляд психологічних особливостей вимушеного переселення.

Виклад основного матеріалу. В результаті збройного конфлікту в Луганській і Донецькій областях жителі цих регіонів були змушені прийняти рішення про від'їзд з історичної батьківщини. Початковий конфлікт між відсутністю позитивної мотивації до переїзду і фізичною неможливістю подальшого перебування на історичній батьківщині, труднощі адаптації на новому місці визначають формування вельми специфічного досвіду вимушених переселенців, який виходить за рамки звичайного і повсякденного.

Приймаючи рішення про від'їзд з історичної батьківщини, люди, як правило, опиняються в кризових умовах, коли цілком сформовані життєві структури руйнуються, і практично не залишається жодних чітких орієнтирів, що визначають подальший розвиток подій.

Феномен вимушеної міграції є складним і багатограним процесом. Поняття «міграція» і «вимушена міграція» вбирають в себе цілу низку термінів. До них насамперед належать «біженці» і «вимушені переселенці».

Згідно з керівними принципами УВКБ ООН з питання про переміщення осіб усередині країни особи, переміщені всередині країни, визначаються як люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки або місця проживання через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих, техногенних катастроф, і які не перебули міжнародно-визнаний державний кордон країни.

В історії нашої країни раніше такої групи населення не було. За час існування української держави ми не знали, що таке збройний конфлікт, військові дії, зовнішня агресія, громадянська війна. Залишаючи рідні місця, люди сподівалися, що незабаром повернуться додому.

Вимушене переселення входить до числа складних життєвих ситуацій. Травматизація психіки в минулому обумовлена історією міграції, травматизація психіки в новому соціокультурному середовищі викликана вимогами адаптації та іншими труднощами, що виникають після переїзду. З повним правом його можна віднести до числа екстремальних, коли перед особистістю ставиться проблема виживання, постійна боротьба з надскладними життєвими обставинами. Окрім незручностей, пов'язаних з проживанням на чужій території, переміщення в нове середовище впливає на стан психічного та фізичного здоров'я переселенців: соціальне безправ'я і психічна вразливість, важкий тягар матеріальних проблем, постійний страх за майбутнє, підірване здоров'я і підвищений ризик захворювань, конфлікт з собою та іншими, нарешті, відчуття себе «чужинцем» і людиною «другого сорту». Аналіз психологічних проблем вимушених переселенців показує, що вони носять комплексний характер, який охоплює всі основні сфери особистості: емоційну, когнітивну, поведінкову, мотиваційну, комунікативну. Порушення в різних сферах психічного здоров'я переселенців, накладаючись одне на одне, можуть призвести до більш глобальних проблем особистос-

ті [8, с. 194]. Змінюючи соціальне оточення, переселенці втрачають підтримку друзів та знайомих, з якими вони проживали раніше, що призводить до появи почуття самотності.

За спостереженнями Г.У. Солдатової, порушення в емоційній сфері вимушених мігрантів різноманітні – від байдужості, пригніченості, втрати інтересу до життя, загальмованості, що переходить в апатію і депресію, до дратівливості, агресивності, неконтрольованих спалахів гніву. Посилюється тривожність, підвищується збудливість, виникають різкі перепади настрою, фобічні реакції [2, с. 183]. У переважній більшості переселенців зустрічаються серйозні розлади сну: безсоння, труднощі з засинанням, нічні кошмари. Зарубіжні клінічні дані свідчать, що найбільш частою причиною того, що вимушені мігранти стають пацієнтами психіатричних клінік, є депресія. Депресія, в свою чергу, призводить до того, що ця категорія людей виявляється в зоні підвищеного суїцидального ризику.

Дослідження показують, що більше половини колишніх жителів Донбасу так і не змогли звикнути до нових обставин, що склалися. Для них найбільш гострими були і залишаються питання житла і працевлаштування. За даними соціологічного опитування, проведеного Інститутом регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАНУ, вимушені переселенці, які переїхали до Львівської області, провідними матеріальними проблемами називали нерозв'язані питання з житлом (87,2% опитаних) та працевлаштуванням (65,7%). Аналогічна ситуація спостерігається і в інших регіонах країни. Наприклад, про труднощі з житлом повідомляє 90% внутрішньо переміщених осіб в Харківській області, 88% – в Запорізькій області, 86% – у Дніпропетровській і Миколаївській областях. Крім того, в Україні існує чітка прив'язаність можливостей реалізації прав громадян до місця їх проживання (реєстрації). Жителі, вимушено покинувши свої територіальні громади, втратили частину цивільних прав і свобод, закріплених в Конституції [11, с. 224]. Така ситуація стала об'єктивним чинником їхньої дискримінації в місцях вимушеного поселення, що ще більше ускладнює процес адаптації до нових умов життя.

Варто звернути увагу, що у більшості людей існують вельми стійкі стереотипи по відношенню до певного національного характеру, тобто переконаність, що представники одних націй демонструють досить стійке уявлення про існування у інших націй конкретних комплексів рис. Важливо, що часто ці стереотипи залежать від того, як ця нація «поводиться» в даний часовий період [7, с. 84].

На жаль, це можна помітити і по відношенню українців з різних регіонів до українців з Донбасу.

Феномен стереотипизації можна розкрити за допомогою ряду положень. Людам психологічно легше характеризувати великі людські групи (як за соціальною, так і за національною ознакою) диференційовано, грубо і упереджено [3, с. 112]. Така категоризація має внутрішню притаманну тенденцію зберігати стабільність протягом тривалих відрізків часу. Зміни в соціальній, політичній та економічній сферах можуть зумовлювати зміни стереотипу, однак це відбувається не завжди і буває відтерміновано в часі. Стереотипи засвоюються дуже рано в якості «чуттєвої матерії світу» і починають використовуватися дітьми задовго до виникнення ясних уявлень про ті групи, до яких вони належать.

Суттєвим моментом є ставлення приймаючого населення до переселенців, яке не завжди є толерантним та розуміючим. Тобто українці з Донбасу, вимушено переїхавши в «свою» Україну, несподівано опинились в ній «чужинцями». В.С. Вітковська відзначає, що відсутність повноцінного спілкування і взаємодії з місцевим населенням призводить до виникнення характерного для більшості мігрантів почуття відчуженості, непотрібності і даремності [6, с. 84].

Адаптація – це пристосування організму до умов навколишнього середовища. Адаптація людини поділяється на біологічну та соціально-психологічну [12, с. 70]. Соціально-психологічна адаптація – це пристосування людини як соціальної істоти до норм, умов, принципів, етикету в суспільстві. Також соціальна адаптація визначається як інтегрований показник стану людини, що відображає його можливості виконувати певні біосоціальні функції. Розділяють активно-ініціативний і пасивний тип впливу на середовище [1, с. 167]. Проблеми соціальної адаптації досліджувалися в трьох напрямках: психоаналітичному, гуманістичному, когнітивному. Існує кілька концепцій, що описують процес адаптації мігрантів до нової культури: гіпотеза культурного шоку, стрес акультурації, посттравматичний стресовий розлад, ностальгія, етнічні стереотипи [9, с. 76]. Дослідниками виділено чотири категорії, які в даний час широко використовуються для розуміння наслідків міжкультурних контактів, і також для опису стратегій міжкультурної взаємодії мігрантів: інтеграція, асиміляція, сегрегація, геноцид.

Учені по-різному підходять до дослідження адаптації: досліджують один фактор, кілька, групу факторів або їх комплекси. Усі фактори, що впливають на адаптацію, діляться на зовнішні (умови зовнішнього середовища) і внутрішні (індивідуальні

можливості людини). Соціальна депривація визначається як недостатність контактів з навколишнім середовищем, що впливає на психічний стан людини і визначає порушення вже сформованих механізмів соціальної адаптації, які можуть призвести до депресії, важких неврозів і психозів [10, с. 144]. Наслідки соціальної ізоляції і депривації для мігрантів дуже важкі. Розбіжності між очікуваннями і станом реальної ситуації призводять до фрустрації. Збільшенню негативних наслідків міграції дуже сприяє мігрантофобія, яка може призвести, наприклад, до ефекту гетто [4, с. 65].

Якщо говорити про фактори, які сприяють адаптації, то серед них вагоме місце відводять соціальній підтримці, яка відіграє найважливішу роль у збереженні та підтриманні психічного здоров'я мігрантів. Вона розуміється як взаємовідносини з найближчим оточенням (родиною, друзями, колегами та іншими людьми), яке допомагає пом'якшити тяжкі удари долі та з меншими витратами пережити кризову життєву ситуацію. Доступність міжособистісних зв'язків, різноманіття та збільшення кількості позитивних контактів, а також інтенсивність взаємовідносин прямо пов'язані зі зростанням психологічного благополуччя та зменшенням ймовірності соматичних та психічних хвороб [7, с. 98].

Слід підкреслити, що далеко не завжди труднощі, викликані ситуацією вимушеної міграції (наприклад, зміна мовного та культурного середовища, відсутність близьких друзів або сім'ї), мають тільки негативні наслідки для психічного здоров'я. Вони можуть сприяти і позитивним змінам, наприклад, особистісному зростанню, придбанню нового досвіду, нових навичок. Спостереження за мігрантами Н.М. Лебедевої дозволяють виділити їх різне ставлення до труднощів, а також те, що деякі з них порівняно легко справляються з кризовими ситуаціями, тоді як для інших – це в прямому сенсі непосильний тягар. Тому питання про роль самої особистості мігранта, про значущість тих психологічних якостей і особливостей, які дозволяють подолати травмуючі ситуації, зберегти цілісність особистості, уникнути психічних розладів, вимагає ретельного вивчення. На перший план тут виступають такі комплексні психологічні феномени, як когнітивна складність, локус контроль і стиль інтерпретації подій [5, с. 12].

Висновки. Успішність адаптації багато в чому визначається психологічним станом і настроєм людини. Для підтримки процесів саморегуляції в кризових умовах вимушеного переселення людина повинна володіти навичками психологічної адаптації в

розумінні складного процесу, в результаті якого індивід досягає узгодженості з новим середовищем. У кризових умовах адаптації перед особистістю висуваються підвищені вимоги, які повинні відповідати новим вимогам існування, із збереження внутрішньої стабільності і рівноваги.

Перспективою подальших досліджень із проблеми виступає актуальне вивчення питання адаптивних ресурсів індивідуальності, які допомагають полегшити і оптимізувати процес адаптації і протистояти труднощам. Система переконань в даному випадку може бути чинником, що детермінує особливості адаптації особистості в кризових умовах. Особливості поведінки людини, її реакція і життєздатність будуть залежати від особистих якостей, ресурсів, адекватних і раціональних установок, схем і стратегій, які формуються в процесі розвитку особистості.

Список використаних джерел

1. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 270 с.
2. Берри Дж. У. Аккультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы / Дж. У. Берри [пер. с англ. И. Шолохов] // Развитие личности. – Кафедра психологии развития МПГУ : Народное образование. – 2001. – № 3-4. – С. 183–194.
3. Гриценко В.В. Социально-психологическая адаптация переселенцев в России / В.В. Гриценко. – М. : Институт психологии РАН, 2002. – 252 с.
4. Кайгер В.И. Немцы-переселенцы в Украине (1993-1998). Вып. 1: Этнопсихологическое исследование состояния самосознания и уровня социально-психологической адаптации / В.И. Кайгер. – Одесса : Астропринт, 2003. – 152 с.
5. Лебедева Н.М. Теоретические подходы к исследованию взаимных установок и стратегий межкультурного взаимодействия мигрантов и населения России / Н.М. Лебедева // Стратегии межкультурного взаимодействия мигрантов и населения России: Сборник научных статей / Под ред. Н.М. Лебедевой и А.Н. Татарко. – М. : РУДН. – 2009. – С. 10–63.
6. Петров В.Н. Этнические мигранты и полиэтничная принимающая среда: проблемы толерантности / В.Н. Петров // Социс. Социологические исследования. – М. : Наука. – 2003. – № 7 (231). – С. 84–91.
7. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / под ред. Г.У. Солдатовой. – М. : Смысл, 2002. – 479 с.

8. Ручкова Н. А. Психологическая помощь при адаптации мигрантов / Н. А. Ручкова // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире: Материалы Международной научно-практической конференции / Отв. ред. В.В. Константинов. – Пенза : ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – С. 194–199.
9. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М. : Российское психологическое общество, Выпуск III. – 1998. – 114 с.
10. Стукаленко Н.М. Структурный анализ исследования проблем адаптации личности в новых социально-культурных условиях / Н.М. Стукаленко // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире: Материалы Международной научно-практической конференции / Отв. ред. В.В. Константинов. – Пенза: ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – С. 144–150.
11. Шамионов Р.М. К вопросу о взаимосвязи адаптации и социальной активности мигрантов / Р.М. Шамионов // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире: Материалы Международной научно-практической конференции / Отв. ред. В.В. Константинов. – Пенза : ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – С. 224–228.
12. Южанин М.А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу / М.А. Южанин // Социс. Социологические исследования. – М. : Наука. – 2007. – № 5 (277). – С. 70–77.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Berezin F.B. Psihicheskaja i psihofiziologicheskaja adaptacija cheloveka / F.B. Berezin. – L. : Nauka, 1988. – 270 s.
2. Berri Dzh. U. Akkul'turacija i psihologicheskaja adaptacija: obzor problemy / Dzh. U. Berri [per. s angl. I. Sholohov] // Razvitie lichnosti. – Kafedra psihologii razvitija MPGU : Narodnoe obrazovanie. – 2001. – № 3-4. – S. 183–194.
3. Gricenko V.V. Social'no-psihologicheskaja adaptacija pereselencev v Rossii / V.V. Gricenko. – М. : Institut psihologii RAN, 2002. – 252 s.
4. Kajger V.I. Nemcy-pereselency v Ukraine (1993-1998). Vyp. 1: Jetnopsihologicheskoe issledovanie sostojanija samosoznaniya i urovnja social'no-psihologicheskoy adaptacii / V.I. Kajger. – Odessa : Astroprint, 2003. – 152 s.
5. Lebedeva N.M. Teoreticheskie podhody k issledovaniju vzaimnyh ustanovok i strategij mezhkul'turnogo vzaimode-

- jstvija migrantov i naselenija Rossii / N.M. Lebedeva // Strategii mezhkul'turnogo vzaimodejstvija migrantov i naselenija Rossii: Sbornik nauchnyh statej / Pod red. N.M. Lebedevoj i A.N. Tatarko. – M. : RUDN. – 2009. – S. 10–63.
6. Petrov V.N. Jetnicheskie migranty i polijetnichnaja primamajushhaja sreda: problemy tolerantnosti / V.N. Petrov // Socis. Sociologicheskie issledovaniya. – M. : Nauka. – 2003. – № 7 (231). – S. 84–91.
 7. Psihologicheskaja pomoshh' migrantam: travma, smena kul'tury, krizis identichnosti / pod red. G.U. Soldatovoj. – M. : Smysl, 2002. – 479 s.
 8. Ruchkova N.A. Psihologicheskaja pomoshh' pri adaptacii migrantov / N.A. Ruchkova // Social'no-psihologicheskaja adaptacija migrantov v sovremennom mire: Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii / Otv. red. V.V. Konstantinov. – Penza : PGPU im. V.G. Belinskogo. – 2012. – S. 194–199.
 9. Stefanenko T.G. Jetnopsihologija / T.G. Stefanenko. – M. : Rossijskoe psihologicheskoe obshhestvo, Vypusk III. – 1998. – 114 s.
 10. Stukalenko N.M. Strukturnyj analiz issledovaniya problem adaptacii lichnosti v novih social'no-kul'turnyh usloviyah / N.M. Stukalenko // Social'no-psihologicheskaja adaptacija migrantov v sovremennom mire: Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii / Otv. red. V.V. Konstantinov. – Penza : PGPU im. V.G. Belinskogo. – 2012. – S. 144–150.
 11. Shamionov R.M. K voprosu o vzaimosvjazi adaptacii i social'noj aktivnosti migrantov / R.M. Shamionov // Social'no-psihologicheskaja adaptacija migrantov v sovremennom mire: Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii / Otv. red. V.V. Konstantinov. – Penza : PGPU im. V.G. Belinskogo. – 2012. – S. 224–228.
 12. Juzhanin M.A. O sociokul'turnoj adaptacii v inojetnicheskoy srede: konceptual'nye podhody k analizu / M.A. Juzhanin // Socis. Sociologicheskie issledovaniya. – M. : Nauka. – 2007. – № 5 (277). – S. 70–77.

Received February 22, 2017

Revised March 20, 2017

Accepted April 18, 2017

Психологічні особливості прояву професійної креативності майбутнього вихователя ДНЗ

Donchenko O. S. Psychological features of a future teacher's professional creativity in pre-school education / O. S. Donchenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 76–86.

O. S. Donchenko. Psychological features of a future teacher's professional creativity in pre-school education. The approbation results of the research on the psychological peculiarities of a future teacher's professional creativity in pre-school education are presented. These results will be the basis for the creativity development system.

The study shows the author's position regarding the understanding of the phenomenon of creativity. The definition of the concept of «a teacher's professional creativity in pre-school education» is given in the article. This definition is based on the fact that creativity depends on the person's work. The structure of the professional creativity of the teacher is presented, and it is determined that teacher's creativity consists of the following components: motivational, cognitive, operational, and regulating. Using these components the author develops his own vision of the criteria and indicators of creativity development.

The diagnostics of psychological peculiarities of a future teacher's professional creativity in a pre-school education is carried out. This diagnostics showed that most of the investigated students-future teachers had an average level of professional creativity. In author's opinion this will cause certain difficulties in the implementation of creative professional activities. A comparative analysis of the level of the structural components formation is done. These components are ranked as follows: high rates are found by the cognitive component, the second position is placed by the motivational component, the third one is taken by the regulatory component, and the operating component has a low development level.

The prospects for further research on this problem consist in the research of the effective means of development of a future teacher's professional creativity as a multifaceted and complicated phenomenon.

Key words: a teacher's professional creativity in pre-school education, creative professional activities, an educator's professional training, the

product of pedagogical creativity, a multi-criteria approach, motivational component, cognitive component, operating component, regulatory component.

О. С. Донченко. Психологічні особливості прояву професійної креативності майбутнього вихователя ДНЗ. Представлено результати апробації дослідження психологічних особливостей прояву професійної креативності майбутнього вихователя ДНЗ, які виступатимуть основою розробки системи заходів щодо її розвитку.

Визначено авторську позицію щодо розуміння сутності феномену креативності. Надано визначення поняття «професійна креативність вихователя ДНЗ», яке ґрунтується на положенні про набуття креативністю специфічних рис відповідно до сфери діяльності, якою займається особистість. Запропоновано структуру професійної креативності вихователя, що складається з таких компонентів: мотиваційного, когнітивного, операційного, регулятивного, на основі яких розроблено власне бачення критеріїв та показників її розвитку.

Проведено діагностику психологічних особливостей прояву професійної креативності майбутнього вихователя ДНЗ, на основі якої виявлено, що більшість досліджуваних студентів-майбутніх вихователів мають середній рівень розвитку професійної креативності, що, на нашу думку, спричинятиме певні труднощі у запровадженні творчої професійної діяльності. Здійснено порівняльний аналіз рівня сформованості структурних компонентів, їх ранжовано наступним чином: найвищі показники виявлено за когнітивним компонентом, на другій позиції – показники мотиваційного компоненту, на третій – регулятивного, порівняно низькі показники розвитку досліджувані проявили відносно операційного компоненту. Визначено перспективу подальших досліджень цієї проблеми: пошук ефективних засобів розвитку професійної креативності майбутнього вихователя як багатокomпонентного та складного за структурою феномену.

Ключові слова: професійна креативність вихователя ДНЗ, творча професійна діяльність, професійна підготовка вихователя, продукт педагогічної творчості, багатофакторний підхід, мотиваційний компонент, когнітивний компонент, операційний компонент, регулятивний компонент.

О. С. Донченко. Психологические особенности проявления профессиональной креативности будущего воспитателя ДОУ. Представлены результаты апробации исследования психологических особенностей проявления профессиональной креативности будущего воспитателя ДОУ, которые будут выступать основой разработки системы ее развития.

Определена авторская позиция относительно понимания сущности феномена креативности. Дано определение понятия «профессиональная креативность воспитателя ДОУ», которое основывается на положении о специфичности креативности в соответствии со сферой деятельности,

которой занимается личность. Предложена структура профессиональной креативности воспитателя, определено, что она состоит из следующих компонентов: мотивационного, когнитивного, операционного, регулятивного, на основе которых разработано собственное видение критериев и показателей ее развития.

Проведена диагностика психологических особенностей проявления профессиональной креативности будущего воспитателя ДОУ, на основе которой выявлено, что большинство исследуемых студентов-будущих воспитателей имеют средний уровень развития профессиональной креативности, что, по нашему мнению, вызовет определенные трудности во внедрении творческой профессиональной деятельности. Осуществлен сравнительный анализ уровня сформированности структурных компонентов, они ранжированы следующим образом: самые высокие показатели выявлены по когнитивному компоненту, на второй позиции – показатели мотивационного компонента, на третьей – регулятивного, сравнительно низкие показатели развития исследуемые проявили относительно операционного компонента. Определена перспектива дальнейших исследований этой проблемы: поиск эффективных средств развития профессиональной креативности будущего воспитателя как многокомпонентного и сложного по структуре феномена.

Ключевые слова: профессиональная креативность воспитателя ДОУ, творческая профессиональная деятельность, профессиональная подготовка воспитателя, продукт педагогического творчества, многофакторный подход, мотивационный компонент, когнитивный компонент, операционный компонент, регулятивный компонент.

Постановка проблеми. Підготовка кадрів, здатних до творчої професійної діяльності, є одним із провідних завдань, що постає сьогодні перед вищою школою. Необхідність розвитку креативності як здатності до творчості у майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів обумовлена низкою причин: вимогами нормативних документів (Законом України «Про дошкільну освіту», Державної національної програми «Освіта (Україна XXI ст.)», Базовим компонентом дошкільної освіти України), які підкреслюють пріоритетність розвитку здатності до творчості всіх учасників освітнього процесу, реформуванням та інтенсивним інноваційним розвитком системи дошкільної освіти [4], сензитивністю студентського віку до формування спеціалізованої креативності, обумовленою своєрідністю педагогічної праці [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність проблематики підтверджується кількістю та різноманітністю психологічних та педагогічних наукових доробок. У дослідженнях В. Андрієвської, Н. Гузій, Л. Лузіної, О. Приходько, В. Сагарда, С. Сисоевої, І. Фещенко, Л. Хомич педагогічна творчість одно-

стайно розглядається як об'єктивна ознака ефективної професійної діяльності; неоднозначністю характеризується психологічний портрет творчого педагога, який розкривається Н. Кічук, Н. Кузьміною, В. Лісовською, А. Марковою, О. Матюшкіним, М. Нікандровим, М. Поташником. Проблеми креативності також присвячено численні дослідження, проте на сьогодні не існує єдиного погляду на природу цього феномену. Узагальнення та аналіз існуючих трактувань креативності дозволили виділити чотири основних підходи до її розуміння: когнітивний (пізнавальний) (Дж. Гілфорд, У. Гордон, Б. Дорвал, В. Дружинін, С. Ісаксен, М. Каган, Н. Лейтес, С. Меднік, Ж. Піаже, С. Тейлор, Е. Торренс, Д. Треффінджер, Е.Тунік), психофізіологічний (М. Бодунов, М. Даймонд, А. Глазунов, С. Ізюмова, А. Крупнов, В. Небиліцин, Р. Янг), особистісний (А. Агафонов, Г. Батіщев, Д. Богоявленська, Р. Мей, О. Мелік-Пашаєв, А. Менегетті, Г. Олпорт, К. Роджерс, Н. Рождерс, В. Франкл, Е. Фромм, О. Яковлева) та багатофакторний (Ф. Вільямс, Х. Грубер, Ф. Джексон, Л. Єрмолаєва-Томіна, С. Каплан, О. Кульчицька, Т. Любарт, С. Мессік, О. Разумнікова, Д. Сиск, Р. Стернберг, А. Танненбаум, Т. Тардиф, Дж. Фельдхьюзен, К. Хелер, О. Шемеліна). Останні дослідження демонструють пріоритетність багатофакторного підходу до креативності, для якого характерним є визнання її феноменом, що складається з взаємодіючих когнітивно-інтелектуальних та особистісно-індивідуальних компонентів. Думку про те, що креативність набуває специфічних рис відповідно до виду діяльності, якою замається творча особистість, підтверджують численні дисертаційні дослідження останніх років, зокрема, О. Баняс, В. Боксогорн, Н. Добровольської, Л. Мацепури, Л. Петришин, Н. Пов'якель, Т. Розової, Н. Рубан, Н. Скулиш, О. Харцій. Умови розвитку педагогічної креативності, зокрема формування креативного середовища, використання творчих проблемних завдань, спеціалізованих активних методів навчання, ознайомлення з досвідом педагогічного новаторства досліджуються О. Абдуліною, О. Антоною, І. Гриненком, З. Гуцало, В. Данильченко, О. Дунаєвою, В. Загвязинським, Н. Малій, С. Сисоевою.

Формулювання мети статті. Метою статті є презентація результатів апробації дослідження особливостей прояву професійної креативності студентів спеціальності «Дошкільна освіта».

Виклад основного матеріалу. На основі аналізу зазначених досліджень, а також специфічних особливостей діяльності вихо-

вателя дошкільного закладу, нами було надано визначення поняття «професійна креативність вихователя ДНЗ», яке ми трактуємо як багатofакторну, стійку здатність вихователя ДНЗ до творчого (нестандартного, доцільного, ефективного) розв'язання педагогічних задач, що мають на меті позитивну динаміку формування творчої особистості дошкільника та підвищення рівня творчої педагогічної діяльності самого вихователя ДНЗ. Креативна особистість вихователя виступає центральним компонентом творчої професійної діяльності вихователя ДНЗ. На основі зазначеного вище багатofакторного підходу, із врахуванням змісту етапів творчої педагогічної діяльності, виокремлених Л. Князевою, а також систематизації та узагальнення компонентів педагогічної креативності, запропонованими О. Антоною, О. Дунаєвою, І. Гриненком, Т. Каракатсаніс, Н. Кічук, Н. Нікандровим, Т. Остафійчук, Л. Петришин, С. Сисоєвою, В. Хомич, нами визначено структуру професійної креативності вихователя, що складається з таких компонентів: мотиваційного, когнітивного, операційного, регулятивного. З метою дослідження психологічних особливостей прояву професійної креативності майбутнього вихователя ДНЗ на основі структурних компонентів розроблено власне бачення критеріїв та показників її розвитку, об'єднані у методичні блоки діагностичного дослідження (таблиця 1).

Таблиця 1

Методичні блоки діагностичного дослідження професійної креативності майбутніх вихователів ДНЗ

Компоненти професійної креативності майбутніх вихователів ДНЗ				
	МОТИВАЦІЙНИЙ	КОГНІТИВНИЙ	ОПЕРАЦІЙНИЙ	РЕГУЛЯТИВНИЙ
1	2	3	4	5
КРИТЕРІЙ	сформованість мотивів творчої педагогічної діяльності	розвиненість пізнавальних психічних процесів, обізнаність щодо психологічної сутності ПКВ, методів творчого розв'язання педагогічних задач та рівень навчальних досягнень	сформованість системи розумових дій та операцій творчого розв'язання педагогічних задач	сформованість регулятивних механізмів творчості

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
ПОКАЗНИКИ	прагнення зрозуміти складну педагогічну проблему, бажання віднайти новий спосіб її розв'язання	успішне виконання завдань на: – оригінальність, гнучкість, швидкість мислення; сприйнятливість до вербальних та невербальних показників поведінки доволішніх; продуктивність творчої уяви; – знання психологічної сутності творчості та креативності, зокрема педагогічної, її особливостей у професійній діяльності вихователя, обізнаність щодо евристичних методів та технології їх використання; – рівень навчальних досягнень	наявність під час опису творчого процесу розв'язання педагогічної ситуації: – системи дій: постановка педагогічної задачі, висунення творчих ідей, вибір найбільш доцільних, оцінка результату; – різноманітних та доцільних операцій розв'язання	– виявлення вольових зусиль на шляху подолання труднощів; – схильність до аналізу власної діяльності, виявлення причин та наслідків власних дій

Ми передбачаємо, що високий рівень прояву названих показників характеризуватиме майбутнього фахівця як потенційно здатного до створення високоякісного продукту педагогічної та науково-педагогічної творчості [3, с. 7–49] (за умови оволодіння високим рівнем педагогічної майстерності); достатній – як здатних до творчого розв'язання педагогічних задач, впровадження ідей в професійну діяльність, що в цілому підвищуватиме його якість та забезпечуватиме відповідність сучасним вимогам суспільства до дошкільної освіти; у студентів із середнім рівнем розвитку показників виникатимуть труднощі у запровадженні творчої педагогічної діяльності, що проявлятиметься в ускладненому пошуку нестандартних, ефективних та доцільних розв'язань педагогічних задач різних типів, що, як наслідок, сприятиме загальному зниженню педагогічного професіоналізму; низький рівень прояву професійної креативності унеможливуватиме здійснення творчої педагогічної діяльності.

Перейдемо до обговорення результатів емпіричного вивчення професійної креативності майбутніх вихователів ДНЗ.

За результатами вивчення мотиваційного компоненту професійної креативності майбутнього вихователя, яке здійснювалось

за допомогою опитувальника САМОАО (А. Лазукін, в адаптації Н. Каліна) та тесту-анкети «Емоційна спрямованість» (Б. Додонов), встановлено, що високого рівня його розвитку не має жоден майбутній вихователь, достатнього – 21,67%, середнього – 70%, низького – 8,33%. Отримані результати дозволяють констатувати, що відсоток студентів із сформованим внутрішнім стандартом якості власної творчої діяльності, зорієнтованих на актуалізацію творчого потенціалу, досить невисокий, а значить і прояв професійної креативності для більшості студентів потребує додаткових (часто зовнішніх) мотивів. Аналіз результатів дослідження емоційної спрямованості показав, що найбільш приємним для більшості досліджуваних є переживання комунікативних (36,67%), альтруїстичних (15%) та гедоністичних (11,67%) емоцій. Показово, що глоричні та гностичні емоції, які складають креативну емоційну спрямованість, займають одну з найнижчих рейтингових позицій серед запропонованих. Так, глоричні емоції як найприємніші для себе визначили 5% досліджуваних, для більшості з них вони посіли четверту та п'яту позицію. Гностичні емоції як найприємніші не визначив для себе жоден досліджуваний, вони зайняли здебільшого восьму, дев'яту та десяту позицію в загальному рейтингу. Це означає, що студенти здебільшого не відчувають радості та захоплення від творчого процесу, а, отже, за можливості прагнуть розв'язувати педагогічні задачі звичними способами. В цілому, виявлені особливості свідчать про недостатню вмотивованість до розуміння складних педагогічних проблем та віднаходження нових способів їх розв'язання.

Рівень розвитку когнітивного компоненту досліджувався за допомогою низки методів: тесту Торренса (в адаптації О. Туник); тесту Дж. Гілфорда та М. Саллівена «Соціальний інтелект» (субтести «Групи експресії», «Вербальна експресія»); методики «Дослідження творчої уяви»; авторської двоблокової анкети «Креативність у професійній діяльності вихователя ДНЗ», аналізу результатів підсумкової атестації студентів. Результати показали, що високий рівень проявили 3,33% студентів, достатній – 31,67%, середній – 61,67%, низький – 3,33%. Це свідчить про наступне: переважна більшість студентів мають розвиток оригінальності, гнучкості, швидкості мислення, творчої уяви, здатності сприймати та вірно інтерпретувати вербальні та невербальні показники поведінки довколишніх на рівні вікової норми, а також досить високі показники навчальної діяльності, які виступають передумовою педагогічної компетентності та означають збіг реальних та запланованих результатів навчання.

В цілому, це вказує на потенційну здатність до прояву професійної креативності. Але кількісний та якісний аналіз анкетування показав, що знання більшості студентів щодо психологічної сутності педагогічної творчості та креативності знаходяться на низькому та середньому рівні сформованості, характеризуються ненауковістю, поверховістю, відсутністю системності, засновані здебільшого на практичному досвіді, досліджувані не мають уявлення про евристичні методи, алгоритм їх застосування, для розв'язання творчих завдань здебільшого використовують репродуктивні засоби. Найбільш наукові, ґрунтовні відповіді надали студенти старших курсів, що, на нашу думку, пов'язано з вивченням ними дисципліни «Педагогічна творчість».

За результатами вивчення операційного компонента, який оцінювався за допомогою методу розв'язання проблемних педагогічних ситуацій, встановлено, що високий рівень його розвитку мають лише 1,33% досліджуваних, достатній – 10,67%, середній – 43,33%, низький – 44,67%. Вважаємо, що перебування отриманих показників в межах переважно середнього та низького рівнів розвитку значно знижуватимуть результативність творчої професійної діяльності вихователя ДНЗ, оскільки саме виконання необхідної системи розумових дій та велика кількість операцій оптимізує, збагачує та організовує творчий процес, робить його контрольованим, усвідомленим, продуктивним, сприяє висуванню значної кількості ефективних творчих ідей.

Сформованість регулятивного компоненту професійної креативності майбутнього вихователя оцінювалась за допомогою опитувальника «Вольові якості особистості» (М. Чумаков) та методики визначення індивідуальної міри рефлексивності (А. Карпов, В. Пономарьова). Високий рівень розвитку компоненту характерний для 1,67% студентів, достатній – 18,33%, середній – 71,67%, низький – 8,33%. Отримані результати свідчать про те, що для більшості майбутніх вихователів характерним є недостатній рівень розвитку окремих вольових якостей, схильність до необдуманих, імпульсивних дій. Названі особливості перешкоджають досягненню якісного продукту педагогічної творчості через відсутність поетапного контролю творчого процесу, співвідношення результатів із встановленими до них суспільними вимогами, коригування відповідно до цього своїх дій, визнання власної провідної ролі у забезпеченні творчої педагогічної діяльності. Припускаємо, що це призводить до необхідності наявності зовнішнього контролю за професійною творчою діяльністю фахівця.

Порівняльний аналіз сформованості структурних компонентів ПКВ, дозволяє ранжувати їх за рівнем розвитку наступним чином: найвищі показники розвитку досліджувані проявили відносно когнітивного компоненту, на другій позиції – показники мотиваційного компоненту, на третій – регулятивного, порівняно низькі показники розвитку досліджувані проявили відносно операційного компоненту. На нашу думку, названі особливості обумовлені відсутністю цілеспрямованого формування у студентів настанови на творчу діяльність, обізнаності щодо способів вирішення творчих завдань, вміння адекватно обирати їх відповідно до конкретної ситуації, ефективно застосовувати та оцінювати результати.

Узагальнення даних дослідження особливостей прояву ПКВ дає змогу визначити її рівні: високий, достатній, середній та низький (рис. 1).

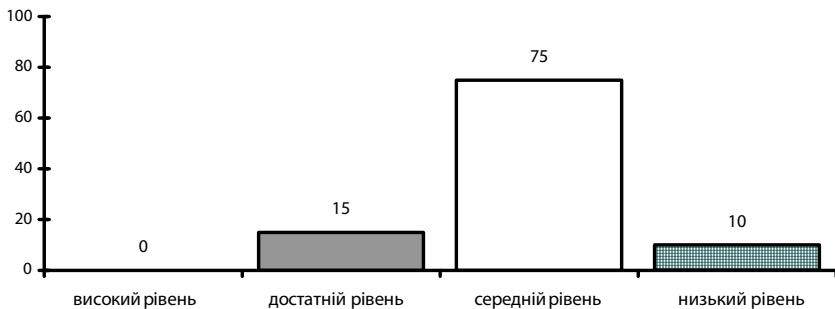

Рис. 1. Рівні розвитку професійної креативності майбутніх вихователів

Наведені дані дозволяють передбачити, що особливості професійної креативності вихователя, характерні для більшості досліджуваних, спричинятимуть певні труднощі у запровадженні творчої професійної діяльності. Це проявлятиметься в ускладненому та малоефективному процесі виявлення педагогічних проблем, формулювання педагогічних завдань, пошуку нестандартних ідей їх розв'язання, оцінки результату та його впровадження у практику, що призводитиме до зниження динаміки формування творчої особистості дитини, сприятиме загальному зниженню педагогічного професіоналізму.

Висновки. Одержані результати дозволяють стверджувати, що виявлені особливості професійної креативності майбутніх вихователів ДНЗ не здатні забезпечити творчу педагогічну ді-

яльність, що в цілому знижує якість професійної діяльності фахівців. Вважаємо, що це є свідченням необхідності активізації внутрішніх ресурсів зростання рівня професійної креативності шляхом запровадження цілеспрямованої роботи з її розвитку.

Перспективи подальших досліджень даної проблеми. Актуальною є проблема пошуку можливості системного впливу, здатного розвинути професійну креативність майбутнього вихователя як багатокомпонентний та складний за структурою феномен.

Список використаних джерел

1. Барышева Т.А. Психологическая структура и развитие креативности у взрослых : дисс. ... доктора психол. наук : 19.00.13 / Тамара Александровна Барышева. – СПб, 2005. – 360 с.
2. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Издательство «Питер», 1999. – 368 с.
3. Педагогічна творчість: методологія, теорія, технології : монографія / [В. П. Андрущенко, Н. В. Гузій, С. О. Сисоева та ін.]; за ред. С. О. Сисоевої, Н. В. Гузій. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – 183 с.
4. Підготовка майбутніх вихователів до роботи з дітьми дошкільного віку: компетентісний підхід : монографія [за заг. ред. Г. В. Беленької, О. А. Половіної] – Умань : Видавець «Сочінський», 2015. – 208 с.
5. Психологічна детермінація креативної поведінки : колективна монографія / [Воронін А. І., Токарева Н. М., Устименко С. Ф. та ін.]. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2006. – 176 с.
6. Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі : монографія / [за ред. О. А. Дубасенюк]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012 – 284 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Barysheva T.A. Psihologicheskaja struktura i razvitie kreativnosti u vzroslyh : diss. ... doktora psihol. nauk : 19.00.13 / Tamara Aleksandrovna Barysheva. – SPb, 2005. – 360 s.
2. Druzhinin V. N. Psihologija obshhjih sposobnostej / V. N. Druzhinin. – SPb. : Izdatel'stvo «Piter», 1999. – 368 s.
3. Pedagogichna tvorchist': metodologija, teorija, tehnologii' : monografija / [V. P. Andrushhenko, N. V. Guzij, S. O. Sysojeva ta in.]; za red. S.O. Sysojevoi', N.V. Guzij. – K. : NPU im. M.P. Dragomanova, 2005. – 183 s.
4. Pidgotovka majbutnih vyhovateliv do roboty z dit'my doshkil'nogo viku: kompetentisnyj pidhid : monografija [za

zag. red. G. V. Bjelen'koi', O. A. Polovinoi'] – Uman' : Vyda-vec' «Sochins'kyj», 2015. – 208 s.

5. Psychologichna determinacija kreatyvnoi' povedinky : kolektyvna monografija / [Voronin A. I., Tokarjeva N. M., Ustymenko S. F. ta in.]. – Kryvyj Rig : Vydavnychij dim, 2006. – 176 s.
6. Teoretychni i prykladni aspekty rozvytku kreatyvnoi' osvity u vyshnij shkoli : monografija / [za red. O. A. Dubasenjuk]. – Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2012 – 284 s.

Received February 9, 2017

Revised March 14, 2017

Accepted April 13, 2017

УДК 159.944:37

Ю. В. Дроздова

yuliyadrozdova@bigmir.net

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ПРОФЕСІЙНИХ МЕНЕДЖЕРІВ

Drozdova Y. V. Psychological aspects of professional managers training / Y. V. Drozdova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 86–97.

Y. V. Drozdova. Psychological aspects of professional managers training. The role of motivational sphere during future professional managers training is identified for effective organization of studying process in institutions of higher education.

The cognitive and social motives and their role in the formation of motivational sphere of students are described.

Periodization of dominant students' motives at definite studying stage has been considered as well as the impact of motives on the future experts' self-determination.

The article analyzes the motivation of training and studying activities and the level of educational and work motivation development in different periods of studying in higher school.

Motivation, professional orientation, personality-based, emotional and volitional spheres are considered to be the key components of profes-

sional self-determination and personal development during training activities.

The number of valid, representative and informative, compact in time and technique methods are offered and described to assess the claims of individual using diagnostic motivational structure components; a technique characterizing the importance of incentive motives for choosing a profession. D.Leontiev's technique has been described in details.

Key words: motivation, motivational sphere, manager, training, professional self-determination.

Ю. В. Дроздова. Психологічні аспекти підготовки професійних менеджерів. З'ясовано роль мотиваційної сфери в процесі навчальної підготовки майбутніх менеджерів з метою ефективної організації процесу навчання у вищих навчальних закладах.

Описано пізнавальні та соціальні мотиви та їх роль у формуванні мотиваційної сфери студентів.

Розглянуто періодизацію домінуючих мотивів студентів на певному етапі навчання та їх вплив на формування професійного самовизначення майбутніх фахівців.

Проаналізовано мотивацію учбово-пізнавальної діяльності та рівень розвитку мотивації учбово-трудової діяльності в різні періоди навчання у вищій школі.

Мотивація, професійна спрямованість, а також особистісна, емоційно-вольова сфери розглядаються як провідні компоненти професійного самовизначення і розвитку особистості в процесі навчальної діяльності.

Запропоновано та описано низку валідних, інформативних та репрезентативних, компактних за часом та технікою виконання методик для оцінки рівня домагань особистості за допомогою діагностики компонентів мотиваційної структури; методика, що характеризує рівень важливості мотиваційних спонукань щодо вибору професії. Детально описано методику Д. Леонтьєва.

Ключові слова: мотивація, мотиваційна сфера, менеджер, професійне навчання, професійне самовизначення.

Ю. В. Дроздова. Психологические аспекты подготовки профессиональных менеджеров. Определено роль мотивационной сферы в процессе учебной подготовки будущих менеджеров с целью эффективной организации процесса обучения в высших учебных заведениях.

Охарактеризовано познавательные и социальные мотивы, а также их роль в формировании мотивационной сферы студентов.

Рассмотрено периодизацию доминирующих мотивов студентов на конкретных этапах обучения, а также влияние периодизации на формирование профессионального самоопределения будущих специалистов.

Проанализировано мотивацию учебно-познавательной деятельности и уровень развития мотивации учебно-трудоу деятельности в разные периоды обучения в высшей школе.

Мотивация, профессиональная направленность, а также личностная и эмоционально-волевая сферы рассматриваются как основные компоненты профессионального самоопределения и развития личности в процессе учебной деятельности.

Предложено и описано ряд валидных, информативных и репрезентативных, компактных во времени и технике использования методик для оценки уровня притязаний личности с помощью диагностики компонентов мотивационной структуры; методику, которая характеризует уровень важности мотивационных побуждений к выбору профессии. Детально описано методику Д. Леонтьева.

Ключевые слова: мотивация, мотивационная сфера, менеджер, профессиональное обучение, профессиональное самоопределение.

Постановка проблеми. В умовах швидкого темпу розвитку сучасного суспільства гостро постає проблема підготовки конкурентноспроможного фахівця. Особливої уваги набуває система підготовки професійних менеджерів для забезпечення потреб вітчизняного ринку. Сучасний менеджер впливає на процес досягнення визначених організацією цілей на всіх його етапах – планування, організації, мотивації та контролю [1, 2]. Крім того, ефективна праця менеджера сприяє розвитку економічного потенціалу країни в цілому.

Можна стверджувати, що формування менеджера можливе лише на засадах спеціальної поетапної професійної підготовки, на основі поєднання сучасних науково-теоретичних досягнень, організаційних розробок, практичного досвіду провідних шкіл менеджменту. Запорукою якісної професійної підготовки менеджера є оптимально організований процес навчання у вищих навчальних закладах, де поєднується високий рівень фахової підготовки зі знанням психологічних складових готовності до навчання і майбутньої професійної діяльності.

Дієвим механізмом поліпшення якості сучасної освіти вважають застосування компетентнісного підходу, коли на перший план виходить вміння розв'язувати нові проблеми та професійні завдання, оперуючи вже набутими знаннями, а не банальне кількісне збільшення інформаційного навантаження майбутніх фахівців. Крім того, провідна роль у вирішенні постійно зростаючих потреб суспільства до особистості професіонала належить розвитку особистісних характеристик, що сприяють зростанню індивідуального потенціалу конкурентних можливостей майбутніх менеджерів. У психологічному плані ця проблема в основному пов'язана з вивченням закономірностей формування операціональної структури діяльності в процесі професіоналізації,

а також розвитку мотивів та інтересів, здібностей, емоційно-вольової сфери, професійно важливих якостей на різних етапах професійного шляху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему особистісного і професійного розвитку, а також проблеми підготовки сучасних управлінців досліджено в наукових працях М. Армстронга, Ю. Бабанського, Л. Виготського, В. Давидова, Е. Денисенко, В. Рибалко, Б. Ананьева, В. Бодрова, Г. Костюка, А. Деркача, В. Крайнюк, М. Корольчука, С. Максименко, Л. Карамушки та інших. Під «мотивом діяльності» мається на увазі спонук, що спрямовує діяльність. Мотив, насамперед, презентується у свідомості у формі емоційних переживань. Його змістовна сторона може відображатися у свідомості у зв'язку з потребами, цінностями особистості, метою діяльності та особистісним смислом. Під «мотивацією» розуміється сукупність мотивів. «Мотивація діяльності» визначається як сукупність мотивів діяльності, що знаходяться в певній ієрархії і складають структуру. Така структура мотивів діяльності розглядається як динамічна, тобто така, що зазнає змін у процесі розвитку цієї діяльності.

Мета статті: проаналізувати психологічні складові мотивації навчальної діяльності та розвитку професійного самовизначення майбутніх менеджерів.

Виклад основного матеріалу. Становлення висококваліфікованого спеціаліста можливе лише за умови сформованої мотиваційно-ціннісної сфери фахівця, високого рівня професійного самовизначення особистості (В. Якуніна, Н. Несторова).

Основною проблемою професійного навчання є перехід від учбової діяльності, що здійснюється, до професійної діяльності, що засвоюється, з позиції загальної теорії діяльності. Такий перехід йде шляхом трансформації пізнавальних мотивів студента у професійні мотиви спеціаліста й стверджується професійне самовизначення [3].

Система мотивів передбачає певну структуру. Мотиви є неоднорідними за характером внутрішнього зв'язку із об'єктивним, основним змістом та результатом професійної діяльності. Значимість інших груп мотивів у структурі професійної спрямованості залежить від того, доповнюють вони або «конкурують» з прямим мотивом [6].

Виникнення прямих мотивів свідчить про те, що така діяльність має особистісне значення, і людина працює заради тієї справи, якою займається. Якщо мотиви є неправильними, то людина пристосовується до зовнішніх вимог, але не засвоює їх.

Відомо, що учбова діяльність полімотивована. Професійно значимі мотиви тісно пов'язані зі змістом професійної діяльності, зі знаннями про функціональні дії людей професії, із самовизначенням особистості. Соціально значимі мотиви пов'язані з соціальним престижем професії, мотиви професійного зростання, матеріальної забезпеченості викликані бажанням займати певне соціальне становище, відповідний соціальний статус, обіймати керівні посади тощо.

Діяльність менеджера як підприємця має такі ознаки: ознака свободи і незалежності, ознака ініціативи та активності, ознака інноваційності та ризику [2, 3, 8]. Тому до безпосередніх мотивів підприємницької діяльності ми віднесли за Л.М. Карамушкою і Н.Ю. Худяковою: мотиви комерційного успіху, мотиви свободи і незалежності, мотиви ініціативи і активності, мотиви інноваційності й ризику. До опосередкованих мотивів підприємницької діяльності ми віднесли: мотиви самореалізації, мотиви поваги і самоповаги, мотиви соціальних контактів і групової належності, мотиви вимушеності.

Пізнавальні мотиви, які пов'язані зі змістом навчальної діяльності і процесом її виконання поділяються на: широкі пізнавальні мотиви, учбово-пізнавальні мотиви та мотиви самоосвіти. Всі ці мотиви забезпечують інтерес до знань, потребу у пізнанні нового, пізнавальну активність, прагнення отримувати нові знання, удосконалювати навички. Саме ці мотиви є основою бажання людини бути розумною, компетентною, освіченою. Студентам подобається сам процес навчання, коли вони працюють інтелектуально, долають труднощі. Під час роботи у студентів з'являються позитивні відчуття та емоції, що може спонукати їх до навчальної діяльності. Формуючи пізнавальні мотиви, необхідно враховувати потреби, здібності, бажання, інтереси аудиторії, з якою працює викладач, створювати правильні умови процесу навчання, застосовувати відповідні прийоми та методи роботи.

Пізнавальні мотиви тісно пов'язані з професійним самовизначенням, з інтересами особистості, з потребами володіти знаннями та вміннями, які б забезпечували успішне функціонування людини як професіонала, пов'язані з можливістю творчої діяльності тощо [11].

Соціальні мотиви, які пов'язані з різною соціальною взаємодією особистості з іншими людьми, мають відношення до розуміння обов'язку, відповідальності, прагнення займати певну позицію, місце у стосунках з оточуючими, соціальної співпраці. Серед соціальних мотивів виділяють різні групи за джерелом ви-

никнення, змістом та спрямованістю: широкі соціальні мотиви (відношення до навчання як до громадського обов'язку, відчуття відповідальності, розуміння соціальної важливості навчання); вузькі соціальні мотиви (підвищення власного соціального статусу, отримання певної посади в майбутньому, відповідного ставлення з боку оточуючих людей, отримання гідної винагороди); мотиви соціальної співпраці (різні способи взаємодії та співпраці з оточуючими, визначення своєї ролі та позиції у групі).

Нааявність у мотиваційній структурі соціальних та пізнавальних, крім професійно значущих мотивів, вказує на сформовану мотиваційну сферу.

Мотивація у студентів протягом навчання у ВНЗ має свою динаміку. Існує три етапи періоду навчання на основі аналізу особливостей розвитку учбово-пізнавальної діяльності студентів (Н. Несторова): I етап (I курс) – високий рівень показників професійних та учбових мотивів. Але вони ідеалізовані, тому що зумовлені розумінням не особистісного, а суспільного сенсу; II етап (II, III курс) – загальне зниження інтенсивності всіх мотиваційних компонентів. Пізнавальні та професійні мотиви перестають керувати учбовою діяльністю; III етап (IV – V курс) – зростає ступінь усвідомлення та інтеграції різних форм мотивів навчання [5, 10].

О. Гребенюк виділив 4 рівні розвитку мотивації учбово-трудої діяльності, які є важливими для організації учбового процесу для учнів з різним рівнем мотивації: 1 рівень (низький) – невелика кількість позитивних мотивів учбово-трудої діяльності. В основному це мотиви уникнення невдач, дискомфорту або вузько особистісні. Пізнавальні мотиви – аморфні, ситуативні; 2 рівень – проявляється інтерес до учбового матеріалу, всі позитивні мотиви пов'язані лише з результативною стороною, орієнтовані на успіх, досягнення результату, навчання виступає в якості засобу досягнення мети; 3 рівень – сформованість всіх компонентів, мотивація – чітка, стійка спрямованість пізнавальних мотивів; 4 рівень – глибока усвідомленість мотивів, загальна цілеспрямованість [5].

Професійне самовизначення і становлення учбової діяльності студентів є малодослідженим. Проведені дослідження здебільшого стосуються впливу мотивації на успішність навчання у ВНЗ, а саме:

– успішність навчання у ВНЗ залежить від багатьох аспектів психофізичної активності, одним з яких є мотиваційна складова діяльності (М. Лапіна та Н. Яковлева);

– «сильні» та «слабкі» студенти відрізняються за мотивацією учбової діяльності» (В. Якуніна, Н. Мишкова);

– максимальна задоволеність професією спостерігається на I курсі, в подальшому цей показник знижується до V курсу (А. Реан). Але при цьому саме відношення до професії стає позитивним;

– у більшості студентів інтерес до змістовної сторони професії як провідний мотив зустрічається значно менше, ніж непрямі мотиви (Н.І. Крилов);

– студенти, які не мають повного та правильного уявлення про майбутню професію, у кінці навчання рідше демонструють намір працювати за цією спеціальністю (I курс – 98%, II курс – 89%, III курс – 62%);

– студенти I і II курсу відчувають тривогу з приводу нового незвичного середовища та більш вільного характеру організації занять. У них спостерігається нестійкість мотивації та домінування мотиву страху невдачі. Свою специфічну діяльність після закінчення ВНЗ більше всього обирають студенти I курсу – 53% і V курсу – 44,6% і менше всього студенти III курсу – 25,5%.

Простежується певна динаміка значимості мотиву: при переході до старших курсів стабільно знижується доля студентів, які керуються мотивом пізнання, і зростає доля тих, хто будує свої відношення на основі престижності майбутньої професії. З I по V курс зростає незадоволеність тим, що дав їм університет в професійному плані (А. Юпитова, А.Золота). Потреби та інші компоненти (інтереси, потяги, цілі, наміри) стають більш стійкими за рахунок глибокого пізнання перспективи та трансформації потреб, в конкретні мотиви і ствердження професійного самовизначення.

Розвиток професійного самовизначення не можна повністю зрозуміти, обмеживши його джерело внутрішнім світом особистості, активності її свідомості. Це підтверджується тим, що усвідомлення протиріччя, яке розглядалось, не є достатнім для його вирішення. Можливість загострення даного протиріччя багата в чому буде залежати від характеру підпорядкованості таких більш загальних мотиваційних факторів, як ідейні мотиви, прагнення до самовираження, до задоволення матеріальних потреб. У випадку виникнення боротьби мотивів можлива лише переорієнтація, або збереження вихідного наміру. Але внутрішня боротьба сама по собі не може змінювати той особистісний сенс професійного самовизначення, який має для людини зміст її професії [1, 4, 7].

Різним стадіям процесу професійного самовизначення особистості відповідають різні рівні сформованості психологічної готовності до праці.

Професійне самовизначення молоді на певному етапі, який співпадає за часом з відповідними стадіями професійного самоствердження, полягає у формуванні відношення до себе як суб'єкта трудової діяльності. Відповідно до аналізу літератури процес професійного самовизначення передбачає:

1) активну, творчу участь особистості у всіх основних видах соціальної діяльності, вибір у кожному з цих видів діяльності конкретних занять, які в найбільшій мірі відповідали б індивідуальним здібностям і суспільним потребам;

2) формування внутрішньої потреби у добросовісному виконанні кожного виду соціальної діяльності;

3) активну самореалізацію особистості, яка прагне до максимального використання своїх здібностей і можливостей [1, 4, 5, 7].

За поглядами Е. Пряжнікова виокремлено наступні складові професійного самовизначення, а саме: ціннісно-моральну (передбачає пошук сенсу професійної діяльності та узгодженість ціннісних орієнтацій особистості); інформаційну (рівень інформованості про професію); емоційну (привабливість професійних варіантів, розвиток позитивної оцінки себе як професіонала); морально-вольову (що спонукає діяти); планування, що відображає ступінь сформованості особистісного професійного плану, включаючи його визначеність, повноту, усвідомленість, обґрунтованість, стійкість (виокремлення професійних цілей, етапів їх досягнення та системи резервних варіантів); контрольно-коригувальну складову (постійне переосмислення та покращення професійних перспектив) [6].

Існують десятки методик і сотні показників (ознак), за допомогою яких різні дослідники оцінюють результати психодіагностики майбутніх фахівців. Оптимальним є використання найбільш валідних, інформативних та репрезентативних, компактних за часом та технікою виконання методик, які зарекомендували себе при проведенні аналогічних досліджень як надійні та інформативні [9, 10].

З метою вивчення структури професійних мотивів можливо використовувати методику «Оцінка рівнів домагань» В. Горбачевського. Ця методика використовується для оцінки рівня домагань особистості за допомогою діагностики компонентів мотиваційної структури. Рівень домагань особистості – це прагнення досягнути мети такого рівня складності, який людина вважає

для себе можливим. Особи, які мають реалістичний ступінь домагань є більш впевненими, наполегливими у досягненні поставленої мети, вирізняються більш високою продуктивністю праці у порівнянні з особами, рівень домагань яких є неадекватним їх здібностям та можливостям.

Мотиви вибору професії можна дослідити за допомогою методики «Мотиви вибору професії» В. Семиченко. Опитуваним пропонується низка тверджень, що характеризують рівень важливості мотиваційних спонукань щодо вибору професії. Необхідно оцінити ступінь особистої значимості кожного спонукання за наступною шкалою оцінок: 5 – дуже сильно вплинуло на вибір майбутньої професії; 4 – сильно вплинуло; 3 – середньо; 2 – незначний вплив; 1 – ніяк не вплинуло. Внутрішні мотиви вибору – це суспільна й індивідуальна значущість професії, задоволення, яке приносить робота, можливість спілкування, керівництво іншими людьми. Внутрішня мотивація виникає з потреб самої людини, тому на її основі людина працює із задоволенням, без зовнішнього тиску. Зовнішня мотивація – це можливість заробити гроші, прагнення до престижу, страх осуду. Зовнішні мотиви можна поділити на зовнішньо позитивні і зовнішньо негативні.

До зовнішньо позитивних мотивів відносять: матеріальне стимулювання, можливість розв'язання власних проблем своїми силами, схвалення оточуючих, престиж, тобто стимули, які варті того, щоб заради результату докладати певних зусиль.

До зовнішньо негативних мотивів відносять вплив на особистість шляхом примусу, критики, осуду й інших санкцій негативного характеру.

Переважання зовнішніх мотивів є найбільш ефективним з точки зору задоволення працею та її продуктивності [9, 10].

Методика смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтєва дозволяє дати оцінку джерелу сенсу життя, який людина може знайти в майбутньому (цілі), теперішньому (процес) чи минулому (результат), або ж в усіх трьох часово-просторових складових життя.

Опитувальник СЖО містить 20 шкал, кожна з яких є твердженням з двома протилежними варіантами закінчення, що є полюсами оцінної шкали. Тест СЖО поряд із загальним показником осмисленості життя включає п'ять субшкал, що відображають три конкретні смисложиттєві орієнтації і два аспекти локусу контролю. В СЖО включені наступні субшкали: 1 – життєві цілі (наявність чи відсутність цілей на майбутнє); 2 – процес життя або інтерес та емоційна наповненість життя; 3 – результатив-

ність життя або рівень задоволеності самореалізацією; 4 – локус контролю-Я; 5 – локус контролю життя та управління власним життям.

Висновки. Багатозначність процесу професійного самовизначення зумовлює чималу варіативність розуміння та визначення як самого поняття, так і його основних складових. Сучасне розуміння професійного самовизначення є ширшим за вибір професії, і пов'язане з процесом свідомого постійного пошуку особистісного сенсу в професійній діяльності та в самому процесі самовизначення. Аналіз літератури, що стосується складових структури професійного самовизначення свідчить про особливу увагу до професійної спрямованості та мотивів.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є пошук психологічних стратегій оптимізації навчального простору студентів з урахуванням домінуючих мотивів на кожному етапі процесу навчання.

Список використаних джерел

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: учебное пособие для вузов / В.А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
2. Карамушка Л.М. Психология подготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації: монографія / Л.М. Карамушка, М.В. Москальов. – К. – Львів : Сполом, 2011. – 216 с.
3. Карамушка Л.М. Мотивація підприємницької діяльності: монографія / Л.М. Карамушка, Н.Ю. Худякова. – К. – Львів : Сполом, 2011. – 208 с.
4. Клименко В. В. Психофізіологічні механізми праксису людини: монографія / В. В. Клименко. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. – 640 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1996. – 512 с.
6. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студ. вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2012. – 400 с.
7. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного відбору / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2013. – 536 с.
8. Креденцер О.В. Психологічні аспекти підприємницької діяльності в сфері торгового бізнесу / О.В. Креденцер // Актуальні проблеми психології. Том 1: Економічна психологія.

- Організаційна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М.Карамушки. – К. : Міленіум, 2003. – Вип. 12. – С. 3–9.
9. Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / С. Д. Максименко. – К. : НДПІ, 1990. – 240 с.
 10. Мельник О. В. Методи психодіагностики у професійному самовизначенні молоді: метод. посіб. / О. В. Мельник, Л. С. Злочевська, Н. С. Гончар. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 128 с.
 11. Носков В. И. Профессиональная ориентация как детерминанта карьеры личности. Школа профессионального самоопределения : учеб.-метод. пособие / [В. И. Носков, А. В. Кальянов, О. В. Ефросина и др.]; Под общ. ред.: В. И. Носков ; Донец. ин-т упр. – Донецк : Норд-Пресс, 2006 –169 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bodrov V.A. Psihologija professional'noj prigodnosti: uchebnoe posobie dlja vuzov / V.A. Bodrov. – М. : PER SJe, 2001 – 511 s.
2. Karamushka L.M. Psihologija pidgotovky majbutnih menedzheriv do upravlinnja zminamy v organizacii': monografija / L.M. Karamushka, M.V. Moskal'ov. – К.-Л'viv : Spolom, 2011. – 216 s.
3. Karamushka L.M. Motyvacija pidprijemnyč'koi' dijal'nosti: monografija / L.M. Karamushka, N.Ju. Hudjakova. – К.-Л'viv : Spolom, 2011. – 208 s.
4. Klymenko V.V. Psihofiziologichni mehanizmy praksysu ljudyny: monografija / V.V. Klymenko. – К. : Vydavnyčyj Dim «Slovo», 2013. – 640 s.
5. Klimov E.A. Psihologija professional'nogo samoopredelenija / E.A. Klimov. – Rostov-na-Donu: «Feniks», 1996. – 512 s.
6. Korol'čuk M.S. Psihofiziologija dijal'nosti: Pidručnyk dlja stud. vyshhyh navčal'nyh zakladiv / M.S. Korol'čuk. – К. : El'ga, Nika-Centr, 2012. – 400 s.
7. Korol'čuk M.S. Teorija i praktyka profesijnogo vidboru / M.S. Korol'čuk, V.M. Krajnjuk. – К. : Nika-Centr, 2013. – 536 s.
8. Kredencer O.V. Psihologichni aspekty pidprijemnyč'koi' dijal'nosti v sferi torgovogo biznesu / O.V. Kredencer // Aktual'ni problemy psihologii'. Tom 1: Ekonomichna psy-

- hologija. Organizacijna psihologija. Social'na psihologija : zb. naukovykh prac' Instytutu psihologii' im. G.S.Kostjuka APN Ukrai'ny / za nauk. red. S.D. Maksymenka, L.M. Karamushky. – K. : Milenium, 2003. –Vyp. 12. – S. 3–9.
9. Maksymenko S.D. Teorija i praktyka psihologo-pedagogichnogo doslidzhennja / S.D. Maksymenko. – K. : NDIP, 1990. – 240 s.
 10. Mel'nyk O.V. Metody psihodiagnostyky u profesijnomu samovyznachenni molodi: metod. posib. / O.V. Mel'nyk, L.S. Zlochevs'ka, N.S. Gonchar. – K. : Pedagogichna dumka, 2012. – 128 s.
 11. Noskov V.I. Professional'naja orientacija kak determinanta kar'ery lichnosti. Shkola professional'nogo samoopredele-nija : ucheb.-metod. posobie / [V.I. Noskov, A.V. Kal'janov, O.V. Efrosina i dr.]; Pod obshh. red.: V. I. Noskov ; Donec. in-t upr. – Doneck : Nord-Press, 2006 –169 s.

Received February 22, 2017

Revised March 23, 2017

Accepted April 21, 2017

УДК 925 : 159.923

E. E. Ivashkevych

Natasha1273@ukr.net

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE OMNISCIENT NARRATION

Ivashkevych E. E. Psychological characteristics of the omniscient narration / E. E. Ivashkevych // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostjuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 97–106.

E. E. Ivashkevych. Psychological characteristics of the omniscient narration. The author of this article underlines that studying narrative discourse in the English literature and its psycholinguistic aspects is very useful to admit at once, however such kind of discourse plays a great role in all kinds of genre of art literature. In a case we have a deal with graphic novels it's more suitable to show and to underline psycholinguistic peculiarities or

aspects of narrative discourse. It was underlined that the important part of comic book narration was also the point of view: who was watching and what was the object of this gaze; if a character was looking at something and in the next panel we were shown this object of this gaze, the reader was positioned as this character. This type of positioning is essential in comic book narration, as it has the possibility of affecting the meanings linked with the reading of the comic. It was described the role of visual images, which helped the reader to understand the textual information. Through repetition the visual images become symbols, which mean that they begin to represent something else through a rule or a shared agreement. These symbols become narrative, and act as parts of the narrative by the way of integrating the symbolic meanings linked to them to new contexts. The symbols can even turn into metaphors, as for example the recurring image of the Comedian being flung through the window, which may be interpreted as speaking of the violence hidden in all of us. «Watchmen» develops and discusses the idea of omniscience and all that is linked to it, including the dramatic change that follows from the appearance of something truly omnipotent and God-like the idea of divine omniscience is not really a model that helps us fathom the way authors and narrators works on literary fiction. Instead, the analogy seems to work the other way. The example of the novelist, who creates his world, peopling it with creatures who come to seem to us autonomous and who have interesting adventures, helps us to imagine the possibility of a creator, a god, a sentiment being, as undetectable to us as the novelist would be to the characters who exist in the universe of the text this god created. Analyzing «Watchmen», the author of this article proposed such psycholinguistic aspects of narrative discourse, as: visual emphasis; focalization of information; epigraphs' emphasis; meta-narrative presentation of the text; contrasting visual linkings; actualization of narrative potential.

Key words: narrative discourse, visual emphasis, focalization of information, epigraphs' emphasis, meta-narrative presentation of the text, contrasting visual linkings, actualization of narrative potential.

Е. Е. Івашкевич. Психологічні характеристики планетарного нарративу. Автор статті наголошує, що вивчення нарративного дискурсу на прикладі англійської літератури, визначення психолінгвістичних аспектів такого дискурсу є вельми актуальною проблемою сучасності, адже такого роду дискурс відіграє неабияку роль у всіх жанрах художньої літератури. У статті нарративний дискурс проаналізовано на прикладі графічних романів, на основі аналізу яких визначено психолінгвістичні особливості нарративного дискурсу. У статті підкреслено, що важливим для визначення особливостей нарративного дискурсу є аналіз матеріалів, представлених у вигляді коміксів, адже людина, яка спостерігає, є лише об'єктом візуалізації, а не її суб'єктом. У випадку, якщо персонаж спостерігає за чимось, то читач буде позиціонуватися як саме цей персонаж. При цьому певний тип позиціонування має важливе зна-

чення для оповідання текстового матеріалу, презентованого у формі коміксів, адже саме цей тип позиціонування великою мірою впливає на значення, які створюються читачем твору.

У статті наголошено на ролі візуальних образів, які допомагають читачеві зрозуміти текстову інформацію. Показано, що за допомогою повторення візуальні образи стають символами, які означають, що вони починають представляти дещо інше за допомогою певного правила або їхнього особистісного прийняття. Ці символи стають наративними і виконують роль частин розповіді за шляхом інтеграції їхніх символічних значень. Символи можуть навіть перетворюватися на метафори, як, наприклад, такі, що повторюють образ Гумориста, який, зокрема, автором «був вкинутий через вікно», що може бути витлумачено як насильство, приховане в кожному з нас. Аналізуючи твір «Нічні охоронці» Алана Мура та Дейва Гіббонса, автором цієї статті запропоновано такі психолінгвістичні аспекти наративного дискурсу: візуальна акцентуація, актуалізація інформації, актуалізація епіграфа, метанаративна презентація тексту, контрастні візуальні словосполучення, актуалізація наративного потенціалу.

Ключові слова: наративний дискурс, візуальна акцентуація, актуалізація інформації, актуалізація епіграфа, метанаративна презентація тексту, контрастні візуальні словосполучення, актуалізація наративного потенціалу.

Э. Э. Ивашкевич. Психологические характеристики планетарного нарратива. Автор статьи подчёркивает, что изучение нарративного дискурса на примере английской литературы, определение психолінгвістических аспектов такого дискурса является весьма актуальной проблемой современности, ведь такого рода дискурс играет немаловажную роль для всех жанров художественной литературы. В статье нарративный дискурс проанализирован на примере графических романов, на основе осмысления которых и определены психолінгвістические особенности повествовательного дискурса. В статье подчёркнуто, что достаточно важным для определения особенностей повествовательного дискурса является анализ материалов, представленных в виде комиксов, ведь человек, который наблюдает, является только объектом визуализации, а не её субъектом. В случае, если персонаж наблюдает за чем-то, то читатель будет позиционироваться как этот персонаж. При этом определённый тип позиционирования имеет большое значение для повествования текстового материала, представленного в форме комиксов, ведь именно этот тип позиционирования во многом влияет на значения, которые создаются читателем произведения. В статье отмечено, что визуальные образы значительно помогают читателю понять текстовую информацию. Показано, что с помощью повторения визуальные образы становятся символами, которые означают, что они начинают представлять нечто иное с помощью определённого правила или их личностного принятия. Эти символы становятся наративными и исполняют роль презентации

частей рассказа по пути интеграции их символических значений. Символы могут даже превращаться в метафоры, как, например, такие, которые повторяют образ Юмориста, который, в частности, автором «был вброшен через окно», что может быть истолковано как насилие, скрытое в каждом из нас. Анализируя произведение «Ночные охранники» Алана Мура и Дэйва Гиббонса, автором этой статьи были предложены следующие психолингвистические аспекты нарративного дискурса: визуальная акцентуация, актуализация информации, актуализация эпитафия, метанарративная презентация текста, контрастные визуальные словосочетания, актуализация нарративного потенциала.

Ключевые слова: нарративный дискурс, визуальная акцентуация, актуализация информации, актуализация эпитафия, метанарративная презентация текста, контрастные визуальные словосочетания, актуализация нарративного потенциала.

The topicality of the research. Studying narrative levels of graphic novels, it is naturally to be located in the field of narrative studies and it will attempt to mould a narrative method suitable for studying of graphic novels, for studying of the world of image. As there is not any established method exists yet, this thesis we'll begin by combining various theoretical researches from the field of traditional narrative studies, such as Seymour Chatman and Gerard Genette, with various views on visual narration and researches of studying comics. A basic structural analysis of «Watchmen» (1986) by Alan Moore and Dave Gibbons is the initial goal, and later chapters will attempt at more detailed analysis of the various narrative aspects of a graphic novel. It is important to point out right at the beginning that in the context of this study, the general terms of traditional narrative study are not directly applicable, but must be reconsidered and possibly redefined when applied. Therefore, terms such as narrative studies poorly, as no single narrator can be extracted from the story appearing in a graphic novel, as the images are not «narrated» in a way traditional written novels are. It is more useful to borrow the term «narration» from the field of film studies. Still, in this thesis the terms from narrative studies will be applied from the point of view of comic book narration and its requirements.

Comics do not have an omniscient narrator in the same way that traditional literature does, no all-knowing all-seeing power behind the action. As discussed in previous chapters, comics do use focalizers and narrators and point-of-view shots, which are an integral part of the narration of the graphic novel. One could argue that the omniscience of narration takes place in the visual depiction of the

narrative when no focalization takes place and the images merely illustrate the actions from a clearly outside point of view.

The review of recent researches. The researcher Seymour Chatman [1, p. 11] has resorted to film studies and calls this type of storytelling «Hollywood aesthetics», where the narration becomes «invisible» and the focus is on the events instead of the narration. According to Chatman, the reader is «pulled in» to the story, and only after a visible break in the narrative structure does the reader once again become aware of the narrative structure and the discourse it applies and consequently use different interpretational tools. The question is not this simple, however. According to John Morreall, an omniscient narrator is one who knows about «events occurring at any time or place, in complete detail, and not just about public events but also about the private thoughts and feelings of the characters» [1, p. 13]. This statement does not hold when discussing the narration in *Watchmen*, as for example the traditional thought balloons depicting private thoughts are not shown at all to the reader.

So, **the tasks** of our research are:

1. To analyze the narration of «*Watchmen*» and to show the role of the implicit omniscience.
2. To describe psychological characteristics of the omniscient narration.
3. To propose psycholinguistic aspects of narrative discourse.

The main material of the research. The argument is that every story has its point of view, so there must be someone telling the story from that point of view. *Watchmen* creates an interesting dilemma here, for who is the person behind the collection of appendices? Who is the mysterious «we» that presents the excerpts from the various sources, some of them clearly of very private nature? The events are «filtered through» by a consciousness, which according to G.Genette makes the idea of «omniscience» impossible, as an omniscient narrator knows everything, past, present and future – with no need to have a point of view or a presentation of the events in a chronological order [2, p. 43]. At this point I was obliged, in order to continue the research, to assemble the ideas of the «hierarchy of discourses» that reveal and conceal the amount of knowledge available to the reader by presenting the events of the story through «less knowledgeable» agencies such as various characters. Thus, we do not know any more about the plot by Adrian Veidt than Rorschach and Nite Owl investigating it, as the events have been filtered through their experiences; at least that would be the case

had not the appendices with their information. As the readers are equipped with the appendices, the readers are in possession of more knowledge than the characters, which positions the reader in an interesting position in the hierarchy of discourses in «Watchmen». The fact that these hierarchies exist mean that choices are being made for the reader of the comic, events are presented in one way rather than another, which is the essence of narration itself. Every panel is a deliberate scene shown to us for a purpose of the narrative, the gutter closing every panel. So who shows us the scenes, gives out the small clues to solve the mystery, who allows us a sudden access to the memories of the characters? Are these questions even relevant when discussing a medium as visual as comics? Our personal answer to the problematics of an omniscient narrator is to appeal to the author and his/her creative control, transferring the omnipotence to the author. S.McCloud, on the other hand, transfers this process to the reader, who creates and controls the narrative via acquiring knowledge divided by the text [3].

Naturally, the problem of omniscience is far more extensive to be thoroughly dealt with it in the present thesis, so let me just present the briefing of my point of view on this problem. Getting deeper into the matter of the question we may problematize the religious undertones linked with the term, as the usual analogy that is made between the author/narrator and God, and the basis for the idea is what I refer to a «Perfect Being Theory». The main problem in theology is the question of the compatibility of omniscience and free will, both which I claim are taken for granted as necessary and desirable. The idea of a «perfect being» is literally put to test in «Watchmen», for the character of Dr.Manhattan IS as close to God as a character can be: he is «omniscient» in a sense, for he knows all events past, present and future, and omnipotent as he potentially has the power to destroy the world (or save it). But omniscient characters and narrators differ greatly in their «readiness to share their unlimited knowledge with the reader». Dr.Manhattan does have access to Laurie's thoughts, as shown to us in the dialogue between him and Laurie in Chapter VIII:

«Jon? Oh Jesus, I... I, I mean they said you'd gone. They said you were on Mars...»

«I am on Mars. Now, I believe we have a conversation scheduled. You want to talk to me.»

«God, yes. Yes, I was just thinking... But Jon, how did you know? I need to see you, you appear ... I mean, it's all so deus ex machina...» [4, p. 23].

Omniscience is not a quantitative but a qualitative attribute: thus, if Jon/Dr. Manhattan has the ability to know the thoughts of one character, he must by definition be treated as knowing those of others. This claim is based on the assumption that the only alternative to a human's partial knowledge must be an omniscient God. However, we can imagine various versions of superior knowingness which are not limited to complete omniscience or human knowledge.

The implicit omniscience of Dr. Manhattan is also doubtful, for even though he has the access to other people's thoughts and an omnitemporal view of the past, present and future, the future is not as simple as it sounds. In Chapter IX, Dr. Manhattan talks of his future in very vague terms:

«I return to Earth at some point in my future. There are streets full of corpses. The details are vague» [4, p. 17].

The narrative also suggests at one point that Dr. Manhattan knew that President Kennedy would be assassinated, but yet he was seemingly powerless to prevent it, because to him, «the future is already happening» [4, p. 16]. Everything is preordained, yet as an omnipotent character he could change the course of history. The character of Dr. Manhattan dramatizes well the ability of an «omniscient» narrator, and forces to look for other ways to analyze his existence. One solution is to replace the heavily religious term «omniscience» with the idea of clairvoyance, more precisely telepathy. As I bear the opponent of every religious system in me, this fragment of my scientific personality criticizes the religious undertones that plague the term «omniscience», and suggests that telepathy opens up possibilities of a humbler, more precise, less religiously freighted conceptuality than does omniscience for thinking about the uncanniness of what is going on in narrative fiction. Telepathy is both thematically and structurally at work in the narratives of modern fiction, and calls for a very different kind of storytelling than that promoted by the religious, panoptical delusion of omniscience. This helps us understand that when characters' thoughts are reported, we are not dealing with a narrator who knows everything at once, but rather we should talk about «narrative instances» that report on one consciousness at a time, often transposing or translating the thoughts into the intermediate discourse .

The idea of telepathy instead of omniscience brings into discussion other elements as well, creating an effect of cognitive estrangement in the narrative as telepathy is linked with paranormal activities whereas the religious undertones of omniscience are more fa-

miliar with any reader born and raised in a western culture. So is Dr. Manhattan an omniscient God-like creature or a super-human with the super-human ability of telepathy? At one point he expresses his visions as follows:

«There's some sort of static obscuring the future, preventing any clear impression. The electromagnetic pulse of a mass warhead detonation might conceivably cause that...» [4, p. 17].

His knowledge appears to be more telepathy-like than omniscient, and as the later development in the novel shows, this «static» is actually caused by Adrian Veidt to prevent him from discovering his plot too soon [4, p. 11]. However, Dr. Manhattan's character does retain some aspects which link him to the concept of God, as he playfully suggests he will go and «create some» human life in another galaxy after leaving earth for good [4, p. 27]. The questions of creation and free will arise repeatedly in Dr. Manhattan's narration, as he questions his actions:

A world grows up around me. Am I shaping it, or do its predetermined contours guide my hand? ... Without me, things would have been different. If the fat man hadn't crushed the watch, if I hadn't left it in the test chamber... Am I to blame, then? Or the fat man? Or my father, for choosing my career? Which of us is responsible? Who makes the world? [4, p. 27].

This question of making the world is a central theme in narratology, as the debate on «who makes the world?» is ever present. Is it the author, the narrator, the reader? The theme of power and responsibility entwines with the question of omnipotence. The question of symmetry and preservation of status quo are given new dimensions through the worldview of Dr. Manhattan, seeing the world acting as in clockwork, everything taking place as preordained. Dr. Manhattan's inability to relate to human life and continuing resignation from the sphere of humanity place him in an interesting debate concerning God and whether or not God actually cares at all. Through Dr. Manhattan, *Watchmen* develops and discusses the idea of omniscience and all that is linked to it, including the dramatic change that follows from the appearance of something truly omnipotent and God-like the idea of divine omniscience is not really a model that helps us fathom the way authors and narrators works on literary fiction. Instead, the analogy seems to work the other way: The example of the novelist, who creates his world, peopling it with creatures who come to seem to us autonomous and who have interesting adventures, helps us to imagine the possibility of a creator, a god, a sentiment being, as undetectable to us as the novelist would

be to the characters who exist in the universe of the text this god created.

This idea is not new in the field of literature, but has been repeatedly explored by authors such as James Joyce. In *A Portrait of the Artist as a Young Man* (1916) Joyce uses the internal monologue of Stephen Dedalus to discuss the role of the artist in connection to his work, an idea familiar from various other literary sources:

«*The artist, like the God of creation, remains within or behind or beyond or above his handiwork, invisible, refined out of existence, indifferent, paring his fingernails*».

The vision of the indifferent, detached God «paring his fingernails» comes close to Dr. Manhattan's impartiality in the face of humanity. The omnipotent characters work like omnipotent authors, drawing up analogies to help us explain things we cannot explain.

Conclusion. So, analyzing «*Watchmen*» and describing psychological characteristics of narrative level of graphic novels we can propose such *psycholinguistic aspects of narrative discourse*:

- visual emphasis;
- focalization of information;
- epigraphs' emphasis;
- meta-narrative presentation of the text;
- contrasting visual linkings;
- actualization of narrative potential.

Also «*Watchmen*» as the socio-cultural phenomenon has been studied in the courses of history, economy, politics and sociology, while there have been no psycho-linguistic study on the novel. In other our articles we'll decide to focus mostly on the culture and logical aspects of the novel, and the results of these researches will be discussed and completely described.

References

1. Chatman S. *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film* / Seymour Chatman. – New York : Cornell University Press, 1978. – 98 p.
2. Genette G. *Narrative Discourse. An Essay in Method*. Trans / Gerard Genette. – New York : Cornell University Press, 1980. – 136 p.
3. McCloud S. *Understanding Comics. The Invisible Art* / Scott McCloud. – New York : HarperCollins, 1993. – 220 p.
4. Moore A. & Gibbons D. *Watchmen* / Alan Moore & Dave Gibbons. – London : Titan Books (DC Comics), 1987. – 108 p.

Spysok vykorystanych dzherel

1. Chatman S. Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film / Seymour Chatman. – New York : Cornell University Press, 1978. – 98 p.
2. Genette G. Narrative Discourse. An Essay in Method. Trans / Gerard Genette. – New York : Cornell University Press, 1980. – 136 p.
3. McCloud S. Understanding Comics. The Invisible Art / Scott McCloud. – New York : HarperCollins, 1993. – 220 p.
4. Moore A. & Gibbons D. Watchmen / Alan Moore & Dave Gibbons. – London : Titan Books (DC Comics), 1987. – 108 p.

Received February 7, 2017

Revised March 6, 2017

Accepted April 4, 2017

УДК 159.9:364-4:316.628.2:061.23

Р. І. Карковська

karkovska@ukr.net

М. Б. Кліманська

marina.klimanska@gmail.com

МОТИВИ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОНСУЛЬТАНТІВ ТЕЛЕФОНУ ДОВІРИ

Karkovska R. I. Motives for volunteering of the hotline counselors / R. I. Karkovska, M. B. Klimanska // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 106–119.

R. I. Karkovska, M. B. Klimanska. Motives for volunteering of the hotline counselors. The article is devoted to the problem of volunteer motivation of those persons, who are working as hotline (helpline) counselors. It is noted that the content of the volunteer hotline counselors' work is to provide non-professional psychological help to the callers – situational psychological support. On the base of current theoretical approaches to the

R. I. Karkovska – the scientific contribution of the co-author is 50%,

M. B. Klimanska – the scientific contribution of the co-author is 50%.

studying of the motives of volunteering and practical experience of work on the hotlines prosocial and egocentric volunteer motives are analyzed. The endocentric motives are described as a necessary component of the motivational system of regular volunteers.

According to the results of empirical research the volunteer activity was defined as polimotivated. Among the most conscious motives, which were mentioned by the hotline counselors were as followings: interest, desire to work for charitable causes, desire to feel needed, to realize themselves, and to gain new skills in order to land new interesting job. The ideas of people who are not volunteers about the reasons for volunteering were mainly corresponded to the declared by the counselors' motives. The differences were found only for two positions: people, who are not involved in volunteering, considered that among important for volunteers' motives were desire to meet new friends and to improve society. The counselors didn't mention these motives as important.

There were determined age differences in the motivation of volunteers. It was found that: pupils-volunteers were interested in being a counselor (volunteering curiosity), for students – it was very important to gain new skills and for adult respondents the dominant motives were self-actualization and gaining new skills. Adult volunteers were more open and mentally stable than their peers, which were not involved in volunteer activities.

Key words: volunteer, motive, hotline, helpline, prosocial motives, endocentric motivation, exocentric motivation.

Р. І. Карковська, М. Б. Кліманська. Мотиви волонтерської діяльності консультантів телефону довіри. Статтю присвячено вивченню мотивів волонтерської діяльності осіб, які працюють консультантами «гарячих ліній» (телефонів довіри). Зазначено, що волонтерська робота консультантів телефону довіри полягає у наданні непрофесійної психологічної допомоги абонентам – ситуативної психологічної підтримки. На основі існуючих підходів до вивчення мотивів волонтерської діяльності та досвіду практичної роботи в службі телефону довіри проаналізовано просоціальні та егоцентричні мотиви волонтерської діяльності. Описано ендоцентричні мотиви як необхідний компонент мотивації постійних волонтерів.

За результатами емпіричного дослідження визначено полімотиваційність діяльності волонтерів. Найбільш вираженими усвідомлюваними мотивами волонтерської діяльності консультантів «гарячих ліній» виявились інтерес, бажання проявити добродійність, бажання почуватися потрібним, реалізувати себе, а також набутти нових навичок з метою отримання цікавої роботи. Уявлення осіб, які не є волонтерами, про мотиви волонтерської діяльності, в основному, відповідають задекларованим консультантами мотивам. Відмінності виявлено лише за двома позиціями: люди, які не займаються волонтерством, вважають більш вагомими для волонтерів бажання зустріти нових друзів і мотив покращити суспільство, ніж самі волонтери.

Визначено вікові відмінності в мотивації волонтерів. Виявлено, що у волонтерів-школярів найяскравіше виражений мотив інтересу (волонтерство з цікавості), у студентів – бажання набути нових навичок, а у дорослих респондентів домінуючими мотивами волонтерської діяльності виявились прагнення самореалізації та бажання набути нових навичок. Дорослі волонтери більш відкриті та психічно стійкіші, ніж їхні незадіяні у волонтерській діяльності ровесники.

Ключові слова: волонтер, мотив, телефон довіри, «гаряча лінія», просоціальні мотиви, ендоцентрична мотивація, екзоцентрична мотивація.

Р. И. Карковская, М. Б. Климанская. Мотивы волонтерской деятельности консультантов телефона доверия. Стаття посвящена изучению мотивов волонтерской деятельности лиц, работающих консультантами «горячих линий» (телефонов доверия). Отмечено, что волонтерская работа консультантов телефона доверия заключается в предоставлении непрофессиональной психологической помощи абонентам – ситуативной психологической поддержки. На основе существующих подходов к изучению мотивов волонтерской деятельности и опыта практической работы в службе телефона доверия проанализированы просоциальные и эгоцентрические мотивы волонтерской деятельности. Описаны эгоцентрические мотивы как необходимый компонент мотивации постоянных волонтеров.

Согласно результатов эмпирического исследования констатирована полимотивационность деятельности волонтеров. Наиболее выраженными осознаваемыми мотивами волонтерской деятельности консультантов «горячих линий» оказались интерес, желание проявить благотворительность, желание чувствовать себя нужным, реализовать себя, а также приобрести новые навыки с целью получения интересной работы. Суждения лиц, которые не являются волонтерами, о мотивах волонтерской деятельности, в основном, соответствуют декларируемым консультантами мотивам. Различия выявлены только по двум позициям: люди, которые не являются волонтерами, считают более значимыми для волонтеров желание встретить новых друзей и мотив улучшить общество, чем сами волонтеры.

Определены возрастные различия в мотивации волонтеров. Обнаружено, что у волонтеров-школьников ярко выражен мотив интереса (волонтерство из любопытства), у студентов – желание приобрести новые навыки, а у взрослых респондентов доминирующими мотивами волонтерской деятельности оказались стремление к самореализации и желание приобрести новые навыки. Взрослые волонтеры более открыты и психически устойчивы, чем их незадействованные в волонтерской деятельности ровесники.

Ключевые слова: волонтер, мотив, телефон доверия, «горячая линия», просоциальные мотивы, эгоцентрическая мотивация, экзоцентрическая мотивация.

Загальна постановка проблеми. Науковий та суспільний інтерес до психологічних аспектів волонтерської діяльності періодично викликається різними подіями в житті країни. Упродовж останніх років волонтерський рух в Україні у черговий раз став популярним об'єктом уваги дослідників та громад. Збройний конфлікт на Сході країни викликав стрімке зростання кількості людей, які прагнуть долучитися до волонтерської діяльності різного типу. Проте, і до початку сумнозвісних подій 2013-2014 років громадяни були соціально активними і брали участь на добровільних, безоплатних засадах у діяльності різноманітних волонтерських організацій. Управлінці в державному і в недержавному секторах бачать значний ресурс у залученні волонтерів до діяльності своїх організацій. Розвинутий волонтерський рух є одним з індикаторів громадянського суспільства та соціальної зрілості громадян. Водночас волонтерська діяльність може мати негативні наслідки і на суспільному, і на індивідуальному рівнях. Йдеться про ризики неякісного надання волонтерами послуг (наприклад, здійснення психологічного супроводу), які вимагають ґрунтовної фахової підготовки; недотримання правил психологічної гігієни, яке здатне призвести до емоційного вигорання, соціальної фрустрованості волонтерів тощо. Конструктивний розвиток волонтерського руху вимагає знання психологічних (зокрема мотиваційних) основ волонтерської діяльності та перманентного вдосконалення управлінських процедур в роботі волонтерських організацій.

Аналіз джерел. Волонтерська діяльність є однією з форм соціальної активності особи, яка здійснюється з власної волі у вільний час (час, коли людина звільнена від основної праці чи навчання, побутових справ тощо) [2, 8]. Один із напрямків дослідження психологічних аспектів волонтерства – вивчення його мотиваційних основ. Серед учених, які присвятили свої дослідження цій тематиці, – це С. Чолій, О. Трубнікова, М.Ф. Сілі, Н. Радіна, Н. Вайнілович, Т. Лях, І. Юрченко та інші [1, 3, 4, 6–11].

Для успішного здійснення волонтерською організацією своєї місії, важливо, щоб її членам були властиві так звані просоціальні чи альтруїстичні мотиви [3, 8]. Поряд з прагненням допомогти іншому, дослідники до цієї групи мотивів відносять: страх перед докорами сумління, задоволення від наданої допомоги, бажання почуватись потрібним тощо. Єжи Карилівські виділив два типи мотивів, які спонукають особу допомагати іншим: еноцентричні (заради власного стану – позбутись чи попередити почуття

провини, підтвердити позитивний Я-образ, пережити радість та задоволення від зробленого) та ексцентричні (допомога іншому заради покращення його самопочуття) [за: 12]. Недоцільно в мотивації постійних волонтерів протиставляти ексцентричні та ендоецентричні мотиви. Тривала волонтерська робота, на відміну від одноразового, часто імпульсивного акту допомоги іншому, вимагає від особи значних зусиль. Якщо така робота не буде ресурсною, волонтер не зможе сумлінно її виконувати впродовж тривалого часу. Іншими словами, людина здатна допомагати іншим, підтримувати їх, відмовляючись від альтернатив проведення вільного часу, якщо отримує щось натомість. Ендоецентричні мотиви далеко не завжди усвідомлюються волонтерами, що, очевидно, підтверджує визначення альтруїзму як надання допомоги, не пов'язане свідомо з власними егоїстичними інтересами [5, с. 587]. За результатами дослідження С. Чолій (серед опитуваних були волонтери телефону довіри), соціально активні молоді люди вирізняються з-поміж ровесників прагненням саморозвитку, реалізації себе у суспільно корисній діяльності, досягненням успіху, соціального престижу [10]. На зміщенні акцентів з альтруїстичних мотивів на егоїстичні як сучасній тенденції у волонтерстві наголошено І. Юрченко [11]. Отже, існуючі дослідження демонструють, що важливим стимулом волонтерської діяльності на постійній основі є особиста вигода, яка може набувати і форм ендоецентричних мотивів (підкріплення позитивного Я-образу, позитивні емоції тощо), і цілком прагматичної мотивації (формування навичок, запис у резюме тощо).

Метою дослідження є визначення психологічних, зокрема, мотиваційних особливостей телефонних консультантів як особливого типу волонтерів, робота яких вимагає тривалої підготовки та полягає у наданні ситуативної психологічної підтримки іншому (абоненту).

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз психологічних особливостей волонтерів здійснюється на основі існуючих досліджень волонтерства, емпіричного матеріалу, отриманого шляхом опитування волонтерів телефонів довіри та контрольної групи осіб, які не займаються волонтерською діяльністю, і власного досвіду роботи в цих організаціях (консультування абонентів, навчання та відбір волонтерів, підвищення кваліфікації та попередження емоційного вигорання діючих волонтерів).

В емпіричному дослідженні психологічних особливостей волонтерів взяли участь працівники трьох соціально-психологічних служб м. Львова, які мають свої телефонні «гарячі лінії»

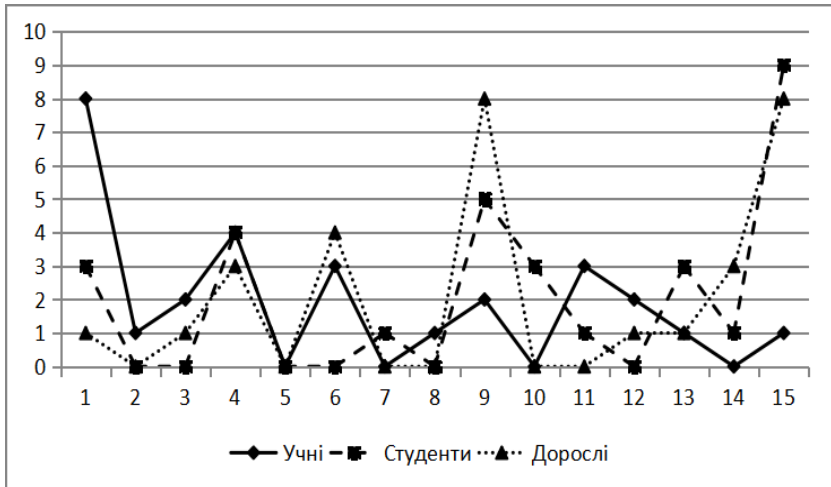
та користуються волонтерською консультативною допомогою на постійній основі¹. Загалом опитано 30 волонтерів віком від 13 до 52 років (27 жінок та 3 чоловіків). Група досліджуваних складалась з трьох підгруп: школярів, які працювали на «гарячій» телефонній лінії за принципом «рівний-рівному», студентів та дорослих, які поєднували навчальну та трудову зайнятість з волонтерською діяльністю. Відповідно до вікового та статевого розподілу була підібрана контрольна група, яка також налічувала 30 досліджуваних. В емпіричному дослідженні застосовано методіку «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, Фрайбурзький особистісний опитувальник (модифікована форма В), опитувальник В. Смекала та М. Кучера та авторську анкету для визначення мотивації волонтерської діяльності. Основну частину анкети складав перелік з 15 мотивів волонтерської діяльності (сформований на основі аналізу літературних джерел), які потрібно було проанжувати за суб'єктивною значущістю. Телефонні консультанти ранжували власні мотиви волонтерської діяльності, а представники контрольної групи здійснювали ієрархізацію відповідно до свого бачення особистості типового волонтера.

Для виявлення відмінностей між виборами мотивів волонтерської діяльності волонтерами та опитуваними контрольної групи розподіли мотивів було зіставлено за χ^2 -критерієм Пірсона. Порівнювалась частота появи мотивів на трьох перших і на трьох останніх позиціях в ієрархії. В результаті не було виявлено статистично достовірних відмінностей між задекларованими волонтерами мотивами та уявленням про мотиви волонтерської діяльності осіб, які нею не займаються ($\chi^2_{\text{емп.}} = 20,7$; $\chi^2_{\text{кр.}} = 23,69$ при $p \leq 0,05$). Розподіли мотивів у групі волонтерів та в контрольній групі відрізняються від рівномірного (відповідно $\chi^2_{\text{емп.1}} = 73,932$; $\chi^2_{\text{емп.2}} = 76,292$; $\chi^2_{\text{кр.}} = 29,141$ при $p \leq 0,05$). Найбільш розповсюдженими мотивами волонтерської діяльності, з точки зору обох груп, є інтерес (12 виборів в групі телефонних консультантів і 13 виборів у контрольній підгрупі), бажання проявити добротність (11 і 13 виборів), бажання почуватися потрібним (7 і 12 виборів), реалізувати себе (15 і 13 виборів), а також набути нових навичок з метою отримання цікавої роботи (18 і 13 виборів). Якісний аналіз відмінностей в ієрархії мотивів показує, що особи, які не є волонтерами, схильні приписувати волонтерам егоїстичне бажання зустріти нових друзів (16 виборів) і цілком альтруїстичний – мотив покращити суспільство (10

¹ Конкретні назви організацій не вказуються з етичних міркувань.

виборів). Натомість самі телефонні консультанти не відзначили ці мотиви як домінуючі спонуки до волонтерства (лише по троє осіб включили мотиви зустріти нових друзів та покращити суспільство в трійку найвагоміших мотивів).

Порівняння мотивів волонтерської діяльності між підгрупами телефонних консультантів дозволило виявити статистично значущі відмінності між школярами, студентами та дорослими працюючими консультантами ($\chi^2_{\text{емп.}} = 45,226$; $\chi^2_{\text{кр.}} = 41,337$ при $p \leq 0,05$) (рис. 1).

1 – з цікавості, 2 – працювати поза межами дому, 3 – зустріти нових друзів, 4 – проявити добротність, 5 – заглибити свою провину, 6 – почуватися потрібним, 7 – завести бізнесові контакти, 8 – бути частиною престижної групи, 9 – бажання реалізувати себе, 10 – виконувати моральний обов’язок, 11 – добре проводити час, 12 – покращити суспільство, 13 – бути відповідальним за щось, 14 – бути частиною групи або команди, 15 – набути нових навичок з метою отримання цікавої роботи.

Рис. 1. Розподіли домінуючих мотивів волонтерської діяльності в підгрупах волонтерів

Відповідно, у волонтерів-школярів найяскравіше виражений мотив інтересу (волонтерство з цікавості), у студентів – бажання набути нових навичок з метою отримання цікавої роботи (також яскраво виражений мотив самореалізації), а у дорослих респондентів домінуючими мотивами волонтерської діяльності виявились прагнення самореалізації та бажання набути нових навичок з метою отримання цікавої роботи.

Шляхом порівняльного аналізу (за критерієм Манна-Уїтні) виявлено відмінності за особистісними характеристиками між телефонними консультантами та особами, які не займаються волонтерською діяльністю. Встановлено, що студентам і дорослим волонтерам менш властива реактивна агресивність, ніж відповідним групам осіб, які не займаються волонтерською діяльністю ($Z_{\text{студенти}} = -2,22$; $Z_{\text{дорослі}} = -2,19$ при $p \leq 0,05$). Також дорослі волонтери вирізняються на фоні ровесників, які не мають волонтерських здібностей, нижчим рівнем депресивності ($Z = -2,22$, $p \leq 0,05$) та більшою відкритістю ($Z = 2,45$, $p \leq 0,05$). Як бачимо, дорослі волонтери більш психічно стійкі та доброзичливі, ніж їхні ровесники, незадіяні у волонтерстві.

За допомогою кластерного аналізу виділено дві групи волонтерів з різною особистісною спрямованістю (їх порівняно за критерієм Манна-Уїтні) (рис. 2).

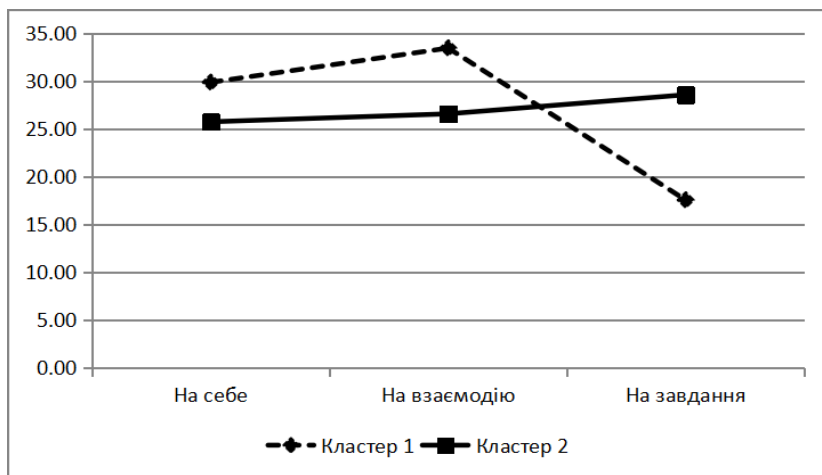

Рис. 2. Відмінності між волонтерами за типом домінуючої спрямованості

Кластери статистично відрізняються за показниками спрямованості: на себе ($Z = 2,16$ при $p \leq 0,05$), на відносини ($Z = 3,54$ при $p \leq 0,05$) і на завдання ($Z = -4,55$ при $p \leq 0,05$). Перший кластер – волонтери орієнтовані на себе та на взаємодію. Цей кластер сформований переважно школярами (8 осіб), також в нього потрапили 3 студенти та 1 дорослий консультант. У другому кластері простежується домінуюча орієнтація на завдання. Представниками цього кластеру є практично всі дорослі волонтери

(9 з 10), 7 студентів та 2 школярів. Отже, студенти та дорослі консультанти продемонстрували більшу спрямованість на завдання, а школярі-консультанти більшою мірою спрямовані на себе та на взаємодію. Консультанти телефону довіри, спрямовані на завдання, відрізняються від інших консультантів нижчим рівнем дратівливості ($Z = 2,84$ при $p \leq 0,05$) та реактивної агресивності ($Z = 2,96$ при $p \leq 0,05$).

Отримані результати підтверджуються досвідом роботи по залученню, навчанню та управлінню діяльністю волонтерів. Робота «гарячої» лінії, до якої залучались школярі і яка організувалась за принципом «рівний-рівному», передбачала поетапне залучення волонтерів. На першому етапі в загальноосвітніх школах проводився кількадечний семінар з «Безпечної поведінки», який включав в себе інформацію та розвиток навичок поведінки в типових для підліткового та раннього юнацького віку ситуаціях (проблеми спілкування, вирішення конфліктів, лідерства, профілактики шкідливих звичок та безпечної статевої поведінки). Особи, які проявляли особливу зацікавленість і активність, запрошувались на підготовку до роботи телефонними консультантами для підлітків. Опитування підлітків на початку цієї підготовки показало наявність мотивів надання допомоги тільки в декількох випадках. Частіше йшлося про інтерес та реалізацію вузькопрагматичних бажань: знайти друзів, розв'язати від навчання, дізнатися про типи мислення та основи психології, знайти підтримку, стати більш розважливим (тобто навчитись шукати позитив у всьому), цікаво спілкуватися з професійними психологами, навчитись слухати, говорити, заводити нові знайомства з людьми. Тобто школярі задовольняли власну цікавість, базові потреби в безпеці через отримання необхідної для них інформації та потребу в спілкуванні. Остання виступала спочатку як асиметричне спілкування на користь самого підлітка. Згодом з'явилась ще одна потреба – потреба допомогти іншим або просто поділитись своїми знаннями. Зрештою, через певний час волонтерської роботи консультанти-школярі в рамках супервізійної роботи почали ділитись своїми особистими проблемами, і супервізійна група почала функціонувати ще й як група взаємопідтримки. Підлітки знайшли безпечне середовище, яке охоче може їм допомогти, підтримати і безосудно приймає їх. Фактично, група пройшла три фази розвитку за 2 роки свого існування: навчальну, навчально-практичну і терапевтичну. Кожного разу роль керівника, його функції в групі змінювалися, щоразу група розробляла нові правила свого функціонування.

До діяльності двох інших кризових ліній волонтери залучалися безпосередньо шляхом запрошення на курси підготовки телефонних консультантів. Оскільки робота телефону довіри полягає в першу чергу у наданні психологічної підтримки, природно, вона часто приваблює людей, які прагнуть самі отримати психологічну допомогу, вирішити власні внутрішньоособистісні конфлікти. Значний крок у цьому процесі робить частина учасників начальних груп у ході підготовки до роботи в службі. Знайомство з правилами ведення телефонного діалогу, особливостями діалогів з абонентами в рамках різної тематики, засвоєння навичок активного слухання дають можливість майбутнім волонтерам змінити погляд на свою власну життєву ситуацію, застосувати прийоми конструктивної комунікації і відслідковувати свій емоційний стан у приватному спілкуванні. Особистісна динаміка під час навчання – важливий критерій відбору бажаючих стати волонтерами. Якщо його недостатньо враховано, зростає ризик використання волонтером розмов з абонентами для реалізації власних витіснених потреб, деформування діалогу для вирішення власних проблем. Яскраво виражена потреба домінування та контролю може призвести до порушення консультантом нейтральності в телефонному діалозі, нав'язуванні абоненту власних поглядів, спонуканні абонента до наступних діалогів, щоб відслідковувати зміни його життєвої ситуації. Останнє буває наслідком прагнення консультанта знайти близькі емоційні стосунки. Мотив спілкування є важливим чинником волонтерської діяльності. Доброзичливе ставлення в середовищі волонтерів, приятельські чи дружні стосунки, які формуються в колективі, сприяють волонтерській активності. Проте, як показує досвід, самотні люди з гострою нестачею спілкування, які йдуть в службу для розширення кола спілкування, схильні порушувати рамки консультування та прагнуть встановлювати близькі емоційні стосунки з абонентами. Якщо такі люди хочуть працювати в службі, рекомендується залучати їх в активності поза безпосередньою взаємодією з абонентом. Мотив удосконалення професійних навичок часто властивий волонтерам, які працюють в службі телефону довіри. Телефонне консультування не передбачає (не вимагає) фахової психологічної чи психотерапевтичної освіти, але бажаючі стати волонтерами повинні пройти спеціальне навчання, яке включає лекційні та тренінгові заняття. Серед критеріїв відбору: засвоєння учасниками навчальної групи принципів роботи служби, основних прийомів ведення телефон-

ного діалогу та рівень емоційної компетентності (вміння виявляти емпатію, водночас зберігаючи нейтральність під час діалогу з абонентом). Навчання та робота в службі телефону довіри дають можливість здобути багато знань з психології та конкретні навички надання психологічної допомоги. Тому особливий інтерес викликає телефон довіри у студентів, які навчаються на відділеннях психології, соціальної роботи, в учасників навчальних психотерапевтичних проєктів, які хочуть набути професійного досвіду. Така мотивація не перешкоджає волонтерській роботі в рамках телефонного консультування. Але, як показує досвід, волонтер, в якого мотив здобуття фахових навичок і досвіду домінує поряд з мотивом допомоги іншим, не готовий тривалий час працювати в службі. Наснаги до роботи таким волонтерам рідко вистачає більше, ніж на рік. Протягом останніх чотирьох-п'яти років спостерігається явна тенденція до збільшення серед бажаних стати волонтерами телефону довіри частки осіб, які мотивовані здобути навички консультування та знання з психології. Все рідше на співбесідах (перед початком навчання) та під час навчання майбутні волонтери озвучують бажання бути корисним для інших та допомагати людям, які опинились в скрутному становищі. А саме ці мотиви є базовими для волонтера телефону довіри, зрештою, як і для фахового психолога. Як показує досвід, волонтери, які поділяють цінності служби, для яких прагматична мотивація не є домінуючою, залишаються ресурсними для організації навіть після припинення волонтерської роботи, долучаючись до активностей служби.

Висновки. Волонтерська діяльність – полімотиваційна. Необхідний компонент мотиваційної основи волонтерської діяльності в рамках телефону довіри – бажання проявляти добротність, який властивий постійним волонтерам рівною мірою незалежно від віку. Проте, в мотивуванні волонтерів служби телефону довіри необхідно враховувати їхню вікову специфіку, створюючи умови для задоволення інтересу школярів, здобуття нових навичок і реалізації себе студентами і дорослими волонтерами. Спрямовані на справу волонтери вирізняються психічною стійкістю та доброзичливістю, особливо це стосується дорослих волонтерів. Тому створення умов (робота супервізійних груп, тренінги, семінари) для формування і вдосконалення навичок конструктивної взаємодії та надання психологічної допомоги – спосіб мотивування до роботи в телефоні довіри осіб юнацького віку та дорослих.

Список використаних джерел

1. Вайнілович Н. А. Чинники формування мотивації людини до здійснення волонтерської діяльності / Н. А. Вайнілович // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2012. – № 2. – С. 53–59.
2. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / [Р.Х.Вайнола, А.Й. Капська, Н.Н. Комарова та ін.]. – К. : Академпрес, 2002. – 467 с.
3. Жук С. Мотиви громадської діяльності молоді С. Жук // Соціальна психологія. – 2008. – №1. – С. 76–84.
4. Лях Т. Л. Мотивація до волонтерської діяльності / Т. Л. Лях // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2012. – № 22(8). – С. 84–91.
5. Майерс Д. Социальная психология / Перев. с англ. / Д. Майерс. – СПб. : Питер Ко, 1998. – 688 с.
6. Радина Н. К. Телефон доверия: организация, работа с волонтерами, PR-сопровождение / Н.К. Радина, С. В. Радин. – СПб. : Речь, 2006. – 189 с.
7. Сили М. Ф. Горячи линии: американская перспектива // Практика телефонного консультирования: хрестоматия / Ред.-сост. А. Н. Моховиков. – 2-е изд., доп. – М. : Смысл, 2005. – С. 9–123.
8. Трубнікова О. Волонтерська діяльність як форма соціальної активності / О.Трубнікова // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України – 2009. – Т. 2. – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 205–209.
9. Трубнікова О. Структура соціально-психологічної готовності особистості до волонтерства / О. Трубнікова // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2009. – Т. 7. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 241–248.
10. Чолій С. Мотиваційно-ціннісний аспект студентської молоді / С. Чалій // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 10. – С. 809–822.
11. Юрченко І. Мотиваційні аспекти волонтерської діяльності / І. Юрченко // Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. пр. – К. : ІС НАН України, 2009. – Вип. 1 (12). – С. 361–368.
12. Potencjał wolontarystyczny mieszkańców w Trójmieście [Електронний ресурс] / А. Buczyńska, P. Buczyński, M. Dębski,

B. Kisiel // Режим доступу: www.kiwi.org.pl/files/8c2047132124eb28428960afe51b304a613ec7d3.pdf. – Назва з екрану.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Vajnilovych N. A. Chynnyky formuvannja motyvacii' ljudyny do zdijsnennja volonters'koi' dijal'nosti / N. A. Vajnilovych // Visnyk Nacional'nogo tehničnogo universytetu Ukrai'ny «Kyj'vs'kyj politehničnyj instytut». Politologija. Sociologija. Pravo. – 2012. – № 2. – S. 53–59.
2. Volonters'kyj ruh v Ukrai'ni: tendencii' rozvytku / [R. H. Vajnola, A. J. Kaps'ka, N. N. Komarova ta in.]. – K. : Akadempress, 2002. – 467 s.
3. Zhuk S. Motyvy gromads'koi' dijal'nosti molodi S. Zhuk // Social'na psihologija. – 2008. – № 1. – S. 76–84.
4. Ljah T. L. Motyvacija do volonters'koi' dijal'nosti / T. L. Ljah // Visnyk Lugans'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevčenka. Pedagogični nauky. – 2012. – № 22(8). – S. 84–91.
5. Majers D. Social'naja psihologija / Perv. s angl. / D. Majers. – SPb. : Piter Ko, 1998. – 688 s.
6. Radina N. K. Telefon doverija: organizacija, rabota s volonterami, PR-soprovozhdenie / N.K. Radina, S.V. Radin. – SPb. : Rech', 2006. – 189 s.
7. Sili M. F. Gorjachi linii: amerikanskaja perspektiva // Praktika telefonnogo konsul'tirovanija: hrestomatija / Red.-sost. A.N. Mohovikov. – 2-e izd., dop. – M. : Smysl, 2005. – S. 9–123.
8. Trubnikova O. Volonters'ka dijal'nist' jak forma social'noi' aktyvnosti / O.Trubnikova // Aktual'ni problemy psihologii'. Zbirnyk naukovyh prac' Instytutu psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny – 2009. – T. 2. – Vyp. 20. – Ch. 2. – S. 205–209.
9. Trubnikova O. Struktura social'no-psihologičnoi' gotovnosti osobystosti do volonterstva / O. Trubnikova // Aktual'ni problemy psihologii'. Zbirnyk naukovyh prac' Instytutu psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny – 2009. – T.7. – Vyp. 19. – Ch. 2. – S. 241–248.
10. Cholij S. Motyvacijno-cinnisnyj aspekt students'koi' molodi / S. Chalij // Problemy suchasnoi' psihologii'. – 2010. – Vyp. 10. – S. 809–822.
11. Jurčenko I. Motyvacijni aspekty volonters'koi' dijal'nosti / I. Jurčenko // Social'ni vymiry suspil'stva: Zb. nauk. pr. – K. : IS NAN Ukrai'ny, 2009. – Vyp. 1 (12). – S. 361–368.

12. Potencjał wolontarystyczny mieszkańców w Trójmieście [Elektronnyj resurs] / A. Buczyńska, P. Buczyński, M. Dębski, B. Kisiel // Rezhym dostupu: www.kiwi.org.pl/files/8c2047132124eb28428960afe51b304a613ec7d3.pdf. – Nazwa z ekranu.

Received February 16, 2017

Revised March 14, 2017

Accepted April 19, 2017

УДК 159.98

Н. Б. Карпушина

slava1947@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО

Karpushyna N. B. Psychological determinants of the investigator's informative activities / N. B. Karpushyna // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 119–130.

N. B. Karpushyna. Psychological determinants of the investigator's informative activities. The results of theoretical and experimental research on the investigator's informative competence as a basis of effective informative activities, aimed at the exposure of facts and circumstances of crimes are presented.

It is shown that investigation of crimes comes forward as an integral process of cognition which is determined by a concrete investigation situation and which involves an integral personality of investigator. The efficiency of cognition is provided by a system psychological quality – informative competence, which has cognitive, emotionally-valued and activities-reflexive components as basic ones.

It is set that substantial determinants of investigators' informative competence are descriptions of thought, which allow to distinguish the essence of the investigated phenomena and recreate it in a form of judicial document. Creativity providing efficiency of comprehension of both sign and vivid information comes forward as an integrator of these descriptions. The personality-based factors of «practicality» and «acuteness» belong to the parcial correlates of a cognitive component of informative competence.

Creativity of thought of the experienced investigators is determined by personality-based factors «intellect» and «radicalism».

The author's approach is offered, which makes the functional and psychological analysis of the investigation activities to be realized according to the system competences, but not on the principle of selection of its fragmentary structural components like cognitive, communicative, structural and other activities.

Key words: informative activities, investigation situation, informative competence, creativity, psychological determinants of investigation.

Н. Б. Карпушина. Психологічні детермінанти інформаційної діяльності слідчого. Представлено результати теоретико-експериментального дослідження інформаційної компетентності слідчого як підґрунтя ефективної інформаційної діяльності, спрямованої на виявлення фактів та обставин правопорушення.

Показано, що розслідування правопорушень виступає цілісним процесом пізнання, що детермінується конкретною слідчою ситуацією і до якого залучається цілісна особистість слідчого. Ефективність пізнання забезпечується системною психологічною якістю – інформаційною компетентністю, основними компонентами якої є когнітивна, емоційно-ціннісна та діяльнісно-рефлексивна.

Установлено, що суттєвими детермінантами інформаційної компетентності слідчих є характеристики мислення, які дозволяють виокремлювати сутність досліджуваних явищ і відтворювати її у формі процесуального документу. Інтегратором цих характеристик виступає креативність, що забезпечує ефективність осмислення як знакової, так і образної інформації. До парціальних корелятів когнітивної складової інформаційної компетентності відносяться особистісні фактори «практичність» та «проникливість». Креативність мислення досвідчених слідчих детермінована особистісними факторами «інтелект» та «радикалізм».

Запропоновано підхід, згідно якого функціональний та психологічний аналіз слідчої діяльності повинен здійснюватись не за принципом виокремлення її фрагментарних структурних компонент – пізнавальної, комунікативної, конструктивної та ін. діяльностей, а на основі системних компетентностей.

Ключові слова: інформаційна діяльність, слідча ситуація, інформаційна компетентність, креативність, психологічні детермінанти розслідування.

Н. Б. Карпушина. Психологические детерминанты информационной деятельности следователя. Представлены результаты теоретико-экспериментального исследования информационной компетентности следователя как основа эффективной информационной деятельности, направленной на выявление фактов и обстоятельств правонарушения.

Показано, что расследование правонарушений выступает в качестве целостного процесса познания, которое детерминруется конкрет-

ной следственной ситуацией и в которое вовлекается целостная личность следователя. Эффективность познания обеспечивается системным психологическим качеством – информационной компетентностью, основными компонентами которой являются когнитивная, эмоционально-ценностная и деятельностно-рефлексивная.

Установлено, что существенными детерминантами информационной компетентности следователей являются характеристики мышления, которые позволяют выделять сущность исследуемых явлений и воссоздавать ее в форме процессуального документа. В качестве интегратора этих характеристик выступает креативность, которая обеспечивает эффективность осмысления как знаковой, так и образной информации. К парциальным коррелятам когнитивной компоненты информационной компетентности относятся личностные факторы «практичность» и «проницательность». Креативность мышления опытных следователей детерминирована личностными факторами «интеллект» и «радикализм».

Предложен подход, согласно которому функциональный и психологический анализ следственной деятельности должен осуществляться не по принципу выделения ее фрагментарных структурных компонент – познавательной, коммуникативной, конструктивной и прочих деятельностей, а на основе системных компетентностей.

Ключевые слова: информационная деятельность, следственная ситуация, информационная компетентность, креативность, психологические детерминанты расследования.

Постановка проблеми. Інформаційна діяльність слідчого з розслідування правопорушень як пізнання своєрідного соціального явища з необхідністю передбачає встановлення її психологічних детермінант та чинників, окреслення на цій підставі напрямів удосконалення юрисдикції. На практичну орієнтованість пізнання в юрисдикційному процесі вказує академік М.В. Костицький, підкреслюючи, що «Об’єктивне психологічне знання, розроблене та отримане психологічною наукою лише тоді стає інструментом виконання завдань правосуддя, коли воно застосовується в практичних цілях розслідування та судового розгляду справ, для пізнання окремих матеріально-правових та процесуальних явищ і фактів. З його допомогою пізнаються окремі факти і явища, що цікавлять дізнання, слідство, прокурора, суд, захист» [1]. Однак, залишається допоки майже не вирішеною низка проблем неоднозначного тлумачення психологічної сутності криміналістично значущої інформації, її процесуальної, тактико-психологічної обробки та інтерпретації.

Мета статті полягає у висвітленні деяких дискусійних питань стосовно психологічних особливостей інформаційного пошуку в слідчій діяльності, розуміння психологічних детермі-

нант процедури встановлення об'єктивного знання щодо сутності розслідуваних справ.

Аналіз публікацій. Пізнавальний характер розслідування правопорушень цілком слушно підкреслює В.В. Бірюков, оскільки «В інформаційному плані розслідування злочинів є специфічним різновидом інформаційно-пізнавальної діяльності людини, яка спрямована на пізнання події, що мала місце в минулому» [2, с. 104]. Разом з тим В.О. Коновалова вважає, що «За своєю гносеологічною природою пізнання при розслідуванні злочинів тотожне пізнанню взагалі і відповідає загальним законам гносеології. Його змістом є розумова діяльність, що ґрунтується на загальних законах мислення. Пізнання у цій галузі здійснюється у формі специфічної діяльності, що визначається кримінально-процесуальним законом» [3, с. 29], оскільки зведення пізнання в процесі розслідування лише до дії законів мислення означає обмеженість методології розслідування логічними постулатами. Вказане надає можливість стверджувати про виключну інформаційно-пізнавальну діяльність слідчого і критично ставитись до поглядів низки науковців (А.В. Дулов, О.Р. Ратинов, В.Л. Васильєв, Ф.В. Глазирін, М.І. Єнікєєв, В.О. Коновалова), які структурними елементами слідчої діяльності традиційно визначають пізнавально-пошукову, конструктивну, організаційну, комунікативну діяльності, начебто усі інші види діяльності «непізнавальні», реалізуються без пізнання. На наш розсуд, своєрідність пізнання в розслідуванні правопорушень полягає в тому, що слідчий досліджує, з одного боку, взаємозв'язки явищ, які ним безпосередньо сприймаються (огляд, обшук, слідчий експеримент), а з іншого – те, що відобразилось у свідомості людей про розслідувану подію (допит, упізнання). У першому випадку приймаються до уваги переважно природні закономірності, а в іншому – закономірності психічного відображення події, бажання, інтереси і наміри людей, їх емоційно-вольові особливості.

Предмет пізнання в слідчій діяльності – це інформація про подію правопорушення, стосовно розуміння якої в юридичній психології однакостайна думка допоки відсутня. Наприклад, деякі науковці вважають її криміналістичною (В.І. Галаган, Є.Д. Лук'янчиков, Л.Д. Удалова), інші – кримінологічною (А.П. Закалюк, О.Е. Волкова), чим, по суті, зводять інформацію до конкретного функціонального призначення – пошукового, орієнтуючого, довідкового, аналітичного. Більш доречним є розуміння інформаційного забезпечення розслідування злочинів як діяльності суб'єктів розслідування, спрямованої на пошук та

одержання, а в необхідних випадках оновлення і коригування інформації, яка міститься в інформаційних джерелах незалежно від їх відомчої належності, з метою використання її в процесі розслідування злочинів.

Саме тому видається цілком слушною позиція авторів підручника «Юридична психологія» [4], які слідчі (розшукові) дії поділяють на інформаційно-пошукові та інформаційно-комунікативні. Процесуальна діяльність слідчого здійснюється у формі слідчих дій: допитів, оглядів, обшуків, експериментів, упізнань та інших, спрямованих на встановлення істотних обставин події, що розслідується, шляхом виявлення, збирання і дослідження доказів. При цьому, предметом правового регулювання є не методи пізнання, а форми їх застосування в розслідуванні. Так, слідчий огляд виступає як процесуальна форма спостереження, слідчий експеримент – як процесуальна форма експериментального методу, протоколювання – як форма опису, експертиза – як процесуальна форма застосування спеціальних знань тощо.

Безпосередньо інформаційно-пізнавальну діяльність окремі науковці звужують до визначального функціонування певного психічного процесу, не зважаючи на те, що в цій діяльності втілюється цілісна особистість. Так, Я.О. Пономарьов вважає, що «Індивідуальне пізнання – це, перш за все, одна з форм конкретної діяльності людини. Основними елементами індивідуального пізнання є мислення і знання. Мислення розглядається як процес психічної взаємодії. Знання, певним чином, є продуктом цього процесу. Психологія повинна розуміти мислення як явище матеріальне, як частину самого буття, як реальний процес взаємодії суб'єкта, що пізнає, з об'єктом, який пізнається» [5, с. 66].

Однак, пізнавальна діяльність слідчого не обмежується однією лише системою логічних розгорнутих суджень про подію. Як справедливо зазначає аргентинський математик і системолог Маріо Бунге «Одна логіка так само мало здатна привести людину до нових ідей, як одна граматика створювати поеми» [6, с. 18].

Виклад основного матеріалу. Процес пізнання включає відчуття і сприймання, акти упізнання і уяви. Інтегратором пізнавальної діяльності виступає відтворююче (дискурсивне) і творче (евристичне) мислення. Пізнавальний процес опосередковується темпераментними і характерологічними особливостями його суб'єкта, відчуває істотну активуючу дію з боку емоційно-вольової і мотиваційно-спонукальної сфер особи.

Інакше кажучи, до пізнавальної діяльності залучається цілісна особистість. Власне ж рішення пізнавальної проблеми з

психологічної точки зору полягає в поєднанні реальних операцій з постійним переходом практичних дій до сфери мислення і навпаки.

У професійній діяльності слідчого постійно утворюються так звані проблемні (слідчі) ситуації виконання теоретичного або практичного завдання, при яких раніше засвоєного досвіду розслідування виявляється недостатньо і виникає суб'єктивна потреба в новій інформації. Актуалізується мислення, за допомогою якого проблемна слідча ситуація відображається в свідомості слідчого у вигляді пізнавального завдання. По суті, пізнавальне завдання, його усвідомлення детермінує необхідність встановлення істинного і достовірного знання про факти, явища і закономірності об'єктивної реальності, якою є розслідувана подія. Відтак, саме пізнавальне завдання виступає мотивувальним, спонукальним чинником пізнавальної діяльності, її пусковим механізмом. Усвідомлення проблемної ситуації водночас формує внутрішню психологічну структуру процесу вирішення завдання, що включає в якості складових:

- пізнавальну потребу суб'єкта;
- невідоме знання, що досягається, або спосіб дії;
- інтелектуально-пізнавальні здібності, професійний і життєвий досвід слідчого як суб'єкта пізнання.

Зазвичай пізнавальне завдання відображає не окремий предмет, явище, а цілісну структуровану слідчу ситуацію. А тому і самому завданню притаманна певна об'єктивна структура, з притаманними їй своєрідними ознаками, однією з яких виступає складність завдання. Джерела цієї складності мають різне походження. Наприклад, об'єктивна складність задачі виникає за наявності дефіциту інформації про подію злочину, несприятливі або ворожі умови обставин розслідування. Суб'єктивна складність може породжуватись внутрішньоособистісним конфліктом слідчого при актуалізації різних цінностей стосовно професійної поведінки (Наприклад, отримання інформації в обвинуваченого за допомогою погроз та провокаційних дій слідчого, або копіткого збирання доказової інформації правомірними методами). Як правило, пізнавальні завдання в професійній діяльності слідчих відносяться до складних (творчих, евристичних).

Евристичні пізнавальні завдання відзначаються тим, що між умовами і вимогою завдання (його запитанням) існують суттєві невизначеності, а подеколи і очевидні протиріччя. Складні нестандартні завдання відрізняються необмеженістю зони пошуку. Ці завдання неможливо вирішувати методом послідовного

перебору варіантів. Тут потрібний особливий механізм людського мислення – ймовірнісне мислення. Звідси витікає принципово важлива вимога до діяльності слідчого – концептуальне знання ним типових слідчих ситуацій і відповідних стратегій пошукової діяльності.

Залежно від основного функціонального змісту пізнавальні завдання диференціюються на:

- завдання на відшукування (робота обшуку, огляд місця події);
- завдання на розпізнавання, розрізнення, ототожнення (перевірка свідчень на місці, очна ставка, упізнання);
- завдання на пояснення (виявлення справжніх мотивів вчинення злочину, допит);
- завдання на обґрунтування, доведення (розслідування складних кримінальних справ);
- завдання на передбачення (здійснення слідчих і оперативно-розшукових заходів);
- завдання на пошук засобів і способів дій (планування розслідування, вибір заходів індивідуально-профілактичної дії, ухвалення рішення на затримання).

Ефективність інформаційно-пізнавальної діяльності слідчого стосовно рішення пізнавальних завдань зумовлюється впливом різних суб'єктивних і об'єктивних чинників. Зокрема, до суб'єктивних чинників пізнання належать наступні чинники:

- наявність засобів сприймання об'єктивної дійсності (працездатність органів чуття, їх сформованість; наявність технічних засобів, які покращують сприймання та реєстрацію інформації). Для сприйняття первинної інформації щодо події правопорушення вже на етапі огляду місця події слідчий повинен мати функціонально здоровий зір, слух, розвинену мовну функцію, професійну спостережливість, технічні засоби реєстрації інформації тощо;
- достатня психічна активність сприймання і мисленнєвого опрацювання інформації. Цей чинник відображає мотиваційну складову особистості слідчого – професійний інтерес, службовий обов'язок, розпорядження керівництва;
- наявність професійних знань і досвіду, достатніх для вирішення пізнавального завдання. Професійний досвід і ґрунтовні криміналістичні знання слідчого дозволяють йому не лише ефективно засвоювати інформацію при здійсненні слідчих (розшукових) дій, але і висувати продуктивні слідчі версії;

- ступінь вираженості психічних процесів, станів і властивостей (увага, емоційно-вольова сфера, характер). Значні фізичні перевантаження та психічні перенапруження, постстресові стани призводять до погіршення засвоєння умов і основної вимоги завдання, визначення завдання і його сенсу, усього мисленнєвого процесу переробки інформації.

До об'єктивних чинників, притаманних власне завданню, відносяться наступні кваліфікуючі ознаки:

- звичність-незвичність (відомість-невідомість) ситуації, що міститься в умовах завдання, від чого залежить якість орієнтування в ситуації, можливість досягнення результату опрацьованим способом. Унікальність, незвичність розслідуваного злочину суттєво ускладнює пізнавальне завдання, може призвести до ймовірно помилкового рішення;
- характер подання самих умов завдання (словесний опис, зображення, реальна ситуація). Зокрема, неможливість безпосереднього здійснення огляду місця події, обшуку знижують обсяг первинної інформації, створюють труднощі і невизначеність у формулюванні версій;
- ступінь визначеності в проблемній ситуації сенсу завдання, урахування чого є вирішальним у пізнанні. Неочевидність правопорушення, неузгодженість події і початкової інформації про неї суттєво зменшують можливість адекватного розуміння сенсу завдання.

Аналіз пізнавальної діяльності слідчих призводить до розуміння того, що система пізнавальних якостей у них не виявляється однаковим чином, типово, а характеризується індивідуально-психологічними ознаками. У процесі формування професійного пізнавального досвіду у слідчого опрацьовується своєрідний індивідуальний стиль пізнавальної діяльності, в якому вирішального значення набуває не простий набір професійно-важливих якостей, а їх складна взаємодія, система, залежна як від індивідуальних особливостей слідчого, так і від умов його становлення і розвитку як професіонала. Індивідуальні особливості розвитку одних груп якостей можуть певною мірою компенсувати деякий дефіцит розвитку інших якостей. Зокрема, недостатня здатність слідчого до глибокого і усебічного аналізу початкових умов пізнавального завдання може бути компенсована спроможністю прискореної переробки і аналізу різних варіантів рішення завдання, ефективним комбінуванням різноманітних слідчих версій події.

Науковець Л.Д. Удалова вважає, що криміналістична інформація про злочин може бути отримана слідчими переважно за двома напрямками: по-перше, з показань осіб, які опинились так чи інакше учасниками процесу розслідування (свідків, потерпілих тощо). Відомості, які містяться в показаннях зазначених осіб, за формою подання варто вважати вербальною інформацією, оскільки власне показання є мовленнєвим (вербальним, словесним) повідомленням з приводу досліджуваних у справі обставин. По-друге, криміналістична інформація може бути отримана дослідженням безлічі матеріальних носіїв, у яких важлива для справи інформація відображена у вигляді їхньої фізичної, хімічної та інших ознак: розмірі, обсязі, кольорі тощо. Різноманіття подібних об'єктів визначається різноманіттям об'єктів матеріального світу загалом, однак з погляду кримінально-процесуального закону, до них можуть належати місце події, приміщення, предмети і документи, людина. Позаяк при збиранні подібної інформації мовленнєвий спосіб поступається місцем іншим способам і прийомам, вона за формою свого подання може бути названа невербальною, чуттєвою [7, с. 15–16].

Розуміння як результат пізнання, особливо коли воно вкладається у вербальні, знакові форми, частіше виступає об'єктом вивчення логіки, у межах якої цей продукт можна назвати знанням і аналізувати з позицій відповідності реальній дійсності. Безумовно, такий підхід становить цікавість в контексті вивчення особливостей інформаційної діяльності слідчого, формування в ній істинного знання про факти та обставини події правопорушення. Зважаючи на те, що кінцевим продуктом слідчої діяльності виступає кримінальна справа, в якій в узагальненій знаковій формі (текст документу) відображена інформація, отримана у невербальний та вербальний спосіб, особливу цікавість для психолога становить процес одержання результату, перехід від нерозуміння до розуміння, розкриття психологічних механізмів і роль психологічних сфер особистості у формуванні знання, у тому числі роль особистісних детермінант слідчого стосовно інформації про подію правопорушення, верифікації та оперування цією інформацією, загалом – екстраполяції безпосередньо сприйнятої та осмисленої інформації на її текстовий (знаковий) носій, яким виступають протоколи, подання, експертні висновки тощо.

Професіоналізм особистості слідчого в сфері інформаційної діяльності характеризується наявністю у нього інформаційної компетентності, під якою розуміється інтегративна характерис-

тика особистості, яка свідчить про здатність і готовність виконувати інформаційні функції в межах слідчої діяльності. Зазначена компетентність складається з трьох базових компонентів: когнітивного (пізнавального), діяльнісно-рефлексивного та емоційно-ціннісного, кожен з яких містить комплекс відповідних особистісних диспозицій та відіграє певну роль у забезпеченні інформаційної діяльності. Спрямованість статті полягає у з'ясуванні характеристик саме когнітивного компонента інформаційної компетентності, з метою чого нами здійснено експериментальне обстеження інформаційно-компетентних (з досвідом роботи понад 5 років) та недосвідчених (менше 5 років) слідчих Національної поліції України. Методиками дослідження було обрано методику ДІТЕКС (діаграма-текст-смысл), яка дозволила наочно уявити динаміку смислоутворення (компресію тексту зі збереженням основної інформації); багатофакторний (16PF) опитувальник Р.Кеттелла; «Шкалу прогресивних матриць» Д.Равена та Л.Пенроуза; опитувальник креативності Дж.Брунера.

Виявлене в дослідженні дозволило встановити, що загальними етапами розуміння текстової інформації є:

- ознайомлення з текстом і визначення його архітекτονіки (структури);
- визначення ієрархії та диференціації текстових елементів (основних та конкретизуючих) з наступним формуванням гіпотез смислоутворення;
- здійснення синтаксичних скорочень (усунення надлишкової інформації) і екстеріоризація смислу повідомлення у текстовому вигляді.

Показниками ефективності розуміння текстової інформації виступають співвідношення основних і конкретизуючих текстових елементів, а також інтенсивність компресії тексту. За наявності досвіду інформаційної роботи деяка надлишковість основної і конкретизуючої інформації сприяє формуванню розгорнутого віяла гіпотез смислоутворення, що й уповільнює інтенсивність компресії тексту (слідчі з досвідом роботи понад 5 років). Нагомість, подальше розуміння здійснюється значно інтенсивніше і продуктивніше саме за рахунок більш ретельного опрацювання версій на першому етапі ознайомлення з текстом документу, призводить до значної інтенсифікації його скорочення, а, отже, і поглибленого розуміння інформації. Тобто на початку розуміння текстової інформації критерієм компетентності виступає пропорція між предикатами (основними елементами) та конкретизуючими елементами інформації, а на завершаль-

ному етапі розуміння – інтенсивність формування смислу повідомлення.

Суттєвими детермінантами когнітивного компонента інформаційної компетентності слідчих є характеристики мислення, інтегратором яких є креативність. Саме вона забезпечує ефективність осмислення як знакової, так і образної інформації, що дозволяє компетентним слідчим послідовно і одночасно оперувати образами з різних сфер уяви і дійсності, виокремлювати несуттєві характеристики досліджуваних об'єктів і конструктивно відтворювати образи реальності у вигляді понять.

До парціальних корелятивів когнітивної складової інформаційної компетентності відносяться особистісні фактори «практичність» та «проникливість». Креативність мислення досвідчених слідчих детермінована особистісними факторами «інтелект» та «радикалізм».

Висновки. Окреслені в статті особливості інформаційної діяльності слідчого, характеристики когнітивної складової інформаційної компетентності потребують переосмислення та перебудови класичного професіографічного підходу в розробці професіограм та кваліфікаційних характеристик слідчих, згідно якого функціональний та психологічний аналіз слідчої діяльності повинен здійснюватись не за принципом виокремлення її фрагментарних структурних компонент – пізнавальної, комунікативної, конструктивної та ін. діяльностей, а на основі системних компетентностей як особистісних новоутворень стосовно забезпечення цілісної слідчої діяльності.

Модифікація фахової освіти слідчих у напрямі формування інформаційної компетентності сприяє вирішенню протиріччя між «професіоналізмом суб'єкта діяльності» як характеристики професійної кваліфікації, володіння сучасними алгоритмами інформаційного пошуку та «професіоналізмом особистості», який відображає особистісні інваріанти професіоналізму – професійно- та особистісно-важливі якості слідчого.

Список використаних джерел

1. Костицький М. В. Психологічне пізнання в юридичній теорії і практиці [Електронний ресурс] / М. В. Костицький // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Juptp/2011_1/kostuts.htm
2. Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів: монографія / В.В. Бірюков. – Луганськ, 2009. – 663 с.

3. Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. Е. Коновалова. – К., 1973. – 122 с.
4. Юридична психологія. Підручник // За ред. Л. І. Казміренко. – К., 2007. – 360 с.
5. Пономарев Я.А. Психика и интуиция / Я. А. Пономарев. – М., 1967. – 256 с.
6. Бунге М. Интуиция и наука / М. Бунге. – М., 1967. – 276 с.
7. Удалова Л. Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України: Монографія / Л. Д. Удалова. – К., 2006. – 324 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Kostyc'kyj M.V. Psyhologichne piznannja v jurydychnij teorii' i praktyci [Elektronnyj resurs] / M.V. Kostyc'kyj // Rezhym dostupu: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Ju-tp/2011_1/kostuts.htm
2. Birjukov V.V. Teoretychni osnovy informacijno-dovidkovo-go zabezpechennja rozsliduvannja zlochyniv: monografija / V.V.Birjukov. – Lugans'k, 2009. – 663 s.
3. Konovalova V.E. Organizacionnye i psihologicheskie osnovy dejatel'nosti sledovatelja / V.E. Konovalova. – К., 1973. – 122 s.
4. Jurydychna psyhologija. Pidručnyk // Zag. red. L.I. Kazmi-renko. – К., 2007. – 360 s.
5. Ponomarev Ja.A. Psihika i intuicija / Ja. A. Ponomarev. – М., 1967. – 256 s.
6. Bunge M. Intuicija i nauka / M.Bunge. – М., 1967. – 276 s.
7. Udalova L.D. Verbal'na informacija u kryminal'nomu procesi Ukrai'ny: Monografija / L.D. Udalova. – К., 2006. – 324 s.

Received February 10, 2017

Revised March 15, 2017

Accepted April 11, 2017

Формування антикорупційної культури особистості майбутнього правоохоронця в системі вищих навчальних закладів МВС України

Klymenko I. V. The formation of the future police officer's anti-corruption culture in the system of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine / I. V. Klymenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 131–141.

I. V. Klymenko. The formation of the future police officer's anti-corruption culture in the system of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The article substantiates the necessity of purposeful formation of the cadets' anti-corruption culture in the system of higher police education. It is pointed out that anti-corruption education and upbringing is one of the most important factors of counteracting corruption in Ukraine at present.

It is noted that the urgency of the problem on the effective formation of the personality's anti-corruption culture is caused by the emergence of different types of deformations of the law consciousness. The concept of «anti-corruption culture» is analyzed. It is emphasized that the anti-corruption culture is based on the legal culture as a set of legal knowledge in the form of norms, beliefs and attitudes that regulate the rules of interaction between the individual and society through cultural and legal education.

The main directions of the formation of an anti-corruption culture are suggested, which presuppose the formation of cadets' notions that corruption is of a multi-valued nature, not only associated with an illegal act, but also a specific element of society's culture and consciousness, and the overcoming of legal nihilism.

The author emphasizes that the formation of the personality's anti-corruption culture as a task of professional upbringing is an important part of a modern policeman training, as it makes the cadets' need to take into account not only personal but also public and state interests and ensure a high general cultural level of personality development.

As the most important areas of professional education and upbringing, it is suggested to develop a set of measures to increase the level of the future police officers' anti-corruption culture, as well as to strengthen their moral and ethical principles, and to promote the non-acceptance of corruption as a phenomenon.

Key words: anti-corruption culture, anti-corruption education, cadets, policemen, vocational education and upbringing.

І. В. Клименко. Формування антикорупційної культури особистості майбутнього правоохоронця в системі вищих навчальних закладів МВС України. У статті обгрунтовано необхідність цілеспрямованого формування антикорупційної культури особистості курсантів у системі вищої поліцейської освіти. Вказано, що антикорупційна освіта і виховання виступають сьогодні одним із найважливіших чинників протидії корупції в Україні.

Наголошено, що актуальність проблеми ефективного формування антикорупційної культури особистості обумовлена виникненням різного виду деформацій правосвідомості. На основі аналізу поняття «Антикорупційна культура» в статті підкреслюється, що антикорупційна культура має у своїй основі правову культуру, яка виступає як сукупність правових знань у вигляді норм, переконань і установок, що регламентують, у свою чергу, правила взаємодії особистості і суспільства, за допомогою культурного і правового виховання.

Представлено основні напрями формування антикорупційної культури, які припускають, що формування у курсантів уявлень про те, що корупція має багатозначний характер, не лише пов'язане з протизаконними діями, але й представляють специфічний елемент культури та свідомості суспільства, так і подолання правового нігілізму.

Автор підкреслює, що формування антикорупційної культури особистості як завдання професіонального виховання є найважливішою частиною підготовки сучасного поліцейського, оскільки актуалізує у курсантів потребу обліку не лише особистісних, але і громадських, державних інтересів і забезпечує високий загальнокультурний рівень розвитку особистості.

Запропоновано, як найважливіший напрям професійного навчання і виховання, розробити комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня антикорупційної культури майбутніх працівників правоохоронних органів, а також зміцнення їх морально-етичних принципів, виховання неприйняття корупції як явища.

Ключові слова: антикорупційна культура, антикорупційна освіта, курсанти, освіта, поліцейські, професійне навчання і виховання.

И. В. Клименко. Формирование антикоррупционной культуры личности будущего правоохранителя в системе высших учебных заведений МВД Украины. В статье обоснована необходимость целенаправленного формирования антикоррупционной культуры личности курсантов в системе высшего полицейского образования. Отмечено, что антикорруп-

ционное образование и воспитание является сегодня одним из важнейших факторов противодействия коррупции в Украине.

Отмечено, что актуальность проблемы эффективного формирования антикоррупционной культуры личности обусловлена возникновением разного вида деформаций правосознания. На основе анализа понятия «антикоррупционная культура» в статье подчеркивается, что антикоррупционная культура имеет в своей основе правовую культуру, которая выступает как совокупность правовых знаний в виде норм, убеждений и установок, регламентирующих, в свою очередь, правила взаимодействия личности и общества посредством культурного и правового воспитания.

Представлены основные направления формирования антикоррупционной культуры, которые предполагают, что формирование у курсантов представлений о том, что коррупция имеет многозначный характер, не только связанный с противозаконным деянием, но и представляющий специфический элемент культуры и сознания общества, так и преодоление правового нигилизма.

Автор подчеркивает, что формирование антикоррупционной культуры личности как задача профессионального воспитания является важнейшей частью подготовки современного полицейского, поскольку актуализирует у курсантов потребность учета не только личностных, но и общественных, государственных интересов и обеспечивает высокий общекультурный уровень развития личности.

Предложено, в качестве важнейшего направления профессионального обучения и воспитания, разработать комплекс мероприятий, направленных на повышение уровня антикоррупционной культуры будущих работников правоохранительных органов, а также, укрепление их морально-этических принципов, воспитание неприятия коррупции как явления.

Ключевые слова: антикоррупционная культура, антикоррупционное образование, курсанты, образование, полицейские, профессиональное обучение и воспитание.

Постановка проблеми. Однією з найбільш гострих проблем нашого суспільства є завдання протидії корупції, яку неможливо вирішити без участі громадянського суспільства. Оскільки саме молоді належить брати участь у політичній, соціально-економічній, громадській та інших сферах діяльності, то неприйняття молодими людьми корупції як явища повинно поєднуватися з цінностями правової держави, в чому полягає і одне із завдань сучасної освіти. З урахуванням того, що освітні проблеми безпосередньо пов'язані з проблемами громадського розвитку, те протистояння корупції – це справа усього суспільства і усіх його інституцій, включаючи освіту. Сьогодні рівень освіти і правова культура громадян не лише визначають престиж країни, але ста-

ють питанням національної безпеки. Забезпечення прав людини та громадянина в українському суспільстві значною мірою залежить від рівня професійної правової культури правоохоронців. У загальному вигляді під культурою особистості, що забезпечує охорону громадського порядку, слід розуміти поважливе, усвідомлене ставлення до права, що обумовлено специфікою правоохоронної діяльності із захисту прав особистості та суспільства та правову підготовленість до професійної діяльності. Методологічні, наукові та дидактичні аспекти професійної культури правоохоронців відображені у публікаціях таких науковців: О.М. Бандурки, С.П. Безносова, В.Л. Васильєва, М.І. Єнікєєва, А.Ф. Коні, Д.П. Котова, А.Р. Лурії, В.С. Медведєва, Г.С. Нікіфорова, С.С. Сливки, І.К. Шахріманьяна, А.Г. Шестакова та ін. У цих та багатьох інших роботах викладено теоретичні підходи, визначено методологічні основи правоохоронної діяльності, її складові, професійно важливі якості особистості правоохоронця, соціально-педагогічні умови формування його професійної компетенції.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблема корупції як небезпечного суспільного явища стала предметом наукового аналізу в працях М. Б. Горного, О. М.Костенка, М. І. Мельника, А.М. Михненко, Є. В. Невмержицького, О. А.Панфілової, Г. О. Сатарова та ін. Спектр досліджуваних ними питань охоплює законодавство про корупцію, прояви корупційних дій у системі державної влади та способи її обмеження, вплив корупції на суспільний розвиток, роль громадянського суспільства в запобіганні та протидії корупції тощо. Водночас проблематика формування антикорупційної культури залишається малодослідженою [5, с.6]. Теоретичні основи формування правової культури і правового виховання молоді розкрито в дослідженнях С.М. Кожевнікова, С.С. Алексєєва, Р.С. Байніязова, Д.А. Керимова, В.М. Кудрявцева, В.П. Сальнікова та ін. У низці робіт зроблено спроби розкрити суть і характеристики антикорупційної культури, а також напрями її формування у школярів (К.Ф. Аміров, Д.К. Амірова, О.М. Арінін, М.Б. Горний, О.М. Ібрагімова, С.Л. Таланов). Але досвід показує, що більшість законів та заходів, спрямованих на боротьбу з корупційною злочинністю, на практиці не дає позитивних результатів. Причини такого стану справ часто пов'язані з культурою, менталітетом, традиціями суспільства. Так, з точки зору натуралістичного підходу академіка НАПрН України О.М. Костенка, який розвиває думку, що критерієм справедливості будь-якого правового акту є відповід-

ність його законам соціальної природи, і зокрема, законам «природного права». А міра узгодження волі та свідомості людини із законами «природного права» є не що інше, як правова культура людини [3]. Тому важливим завданням на шляху протидії корупційній злочинності виступає формування антикорупційної культури суспільства, зокрема майбутніх правоохоронців.

Виклад основного матеріалу. Феномен культури відноситься до центральних, фундаментальних понять філософії, оскільки, будучи неповторним за своєю складністю соціальним явищем, пов'язаний із найбільш важливими соціальними процесами. Термін «культура» часто використовується для позначення складних понять у різних наукових дисциплінах. Ще в 1871 р. Е.Б. Тейлор запропонував класичне визначення культури як деякого комплексу, що включає знання, вірування, мистецтво, мораль, закони, звичаї та інші здібності і навички, які засвоєні людиною як членом суспільства [4]. Культуру в широкому сенсі слова можна назвати реалізованою в нащадках духовною і матеріальною потенцією предків. Правова культура як складова частина загальної культури суспільства синкретизує в собі і традиції, і мораль, і поведінкові моменти, і знання правових вимог. Завдяки цьому вона була і залишається одним з основних моментів, необхідних для протидії злочинності [1, с. 91].

Освіта курсанта, студента складається в ході взаємодії його з культурою співтовариства, де головна роль належить освітньому інституту: школам і вищим навчальним закладам, оскільки саме вони здатні вивести молодь за вузькі рамки культури тієї ніші, в якій вони перебувають. Це пов'язано і з формуванням правової культури і правового виховання молоді, теоретичні основи яких були розкриті в другій половині ХХ століття в дослідженнях С.С. Алексєєва, Р.С. Байніязова, Д.А. Керимова, С.М. Кожевнікова, В.М. Кудрявцева, В.П. Сальнікова та ін. [8, с. 26]. Тому антикорупційна освіта і виховання виступають сьогодні одним із найважливіших чинників протидії корупції в Україні, а питання формування антикорупційної культури набуває особливої значущості, що і викликає ретельне її дослідження. Антикорупційна культура майбутніх правоохоронців вищого навчального закладу має у своїй основі правову культуру, тобто сукупність правових знань у вигляді норм, переконань і установок, що регламентують правила взаємодії особистості і суспільства, сформованих у рамках культурного і правового виховання [6].

Основною проблемою при формуванні антикорупційної культури виступає відсутність усвідомлення права як важливої

соціально-правової цінності. Тоді як правова культура – це вид духовної культури, в зміст якої входять усі цінності, створені в галузі права. Тим самим правова культура пов'язана з такими аксіологічними аспектами, як: рівень розвитку законності, важливість ролі юридичної науки, успішність юридичної практики, продуктивність правового спілкування органів влади і населення, гарантованість прав і свобод індивіда, позитивність форм вираження правосвідомості індивіда, високий рівень правової свідомості людей, шанобливе відношення до їхнього права та ін. Тому правова свідомість є лише одним з важливих компонентів правової культури. Різновидом суспільної і індивідуальної свідомості є правосвідомість, яка включає знання права, розуміння значення права, але, головне, повага до закону, що часто відсутнє не лише у простих громадян, але і у законодавців, політичних лідерів, чиновників, правоохоронців як осіб, які повинні демонструвати високий рівень антикорупційної культури. Така зневага до права веде до низького рівня правової культури, нерозвиненість юридичних традицій, прояву правового нігілізму, заперечення цінності права, що послаблює антикорупційну культуру. Тому одним із важливих механізмів протидії корупції є формування антикорупційної культури, оскільки тільки при виробленні антикорупційної моделі поведінки можна розраховувати на результативність антикорупційної політики в цілому.

Антикорупційна культура припускає і наявність компетенцій, необхідних для обумовленої поведінки: уміння розпізнавати корупцію як соціальне явище; уміння критично і об'єктивно оцінювати матеріали, пов'язані з корупційними проявами; здатність чітко уявляти собі, що таке боротьба з корупцією і використовувати усі можливості для зниження корупційності в тих або інших сферах життя і діяльності; стійка мотивація до антикорупційної поведінки, що повинна відповідати морально-правовим нормам суспільства [2].

Антикорупційна культура особистості забезпечує уміння тлумачити ті або інші положення закону і визначати сферу їх дії, уміти застосовувати у своїй життєдіяльності правові знання проти корупції, знаходити вихід їх заплутаних правових ситуацій, а значить, використовувати закон для захисту своїх прав і інтересів [7].

У зв'язку з цим можна виділити наступні функції антикорупційної культури:

- пізнавальна функція, яка характеризується осмисленням індивідом корупційних явищ у правовій практиці;

- функція моделювання, яка на основі осмислення служить засобом формування відповідної моделі антикорупційної поведінки;

- регулююча функція, яка дає можливість зіставляти свою антикорупційну поведінку з правовими вимогами.

Антикорупційна культура індивіда відбиває його громадську активність і сприяє реалізації його прав, безпеки і правового захисту, а умовою формування антикорупційної культури є повага індивіда до прав інших, визнання необхідності права, свідоме дотримання правових норм. Отже, формування антикорупційної культури курсантів та студентів вищих навчальних закладів повинно стати цілеспрямованим процесом навчання і виховання на користь як суспільства, так і особи, що припускає рішення наступних завдань:

- ознайомлення з особливостями корупції і її проявами в різних сферах життєдіяльності, а також її причинами і наслідками;

- розвиток основ правової грамотності і навичок адекватного аналізу і особистісної оцінки цього соціального явища;

- формування знань, сприяючих у корупціогенних ситуаціях забезпечувати поведінку відповідно до правових і морально-етичних норм;

- стимулювання мотивації до антикорупційної поведінки [2].

З метою вирішення поставлених завдань необхідно виділити і певні напрями формування антикорупційної культури курсантів та студентів вищих навчальних закладів системи МВС:

- упровадження у свідомість студентів, що корупція має багатозначний характер, пов'язаний не лише з протизаконними діями у сфері економічних і політичних стосунків, але і представляє специфічний елемент культури і свідомості суспільства;

- формування виразного і несуперечливого відношення до корупції, активного відношення до цього явища (борюся з будь-якими проявами);

- подолання правового нігілізму [8, с. 36–37].

До основних засобів освітнього процесу відносяться правове навчання, юридична практика і самовиховання. Правове навчання спрямоване на засвоєння майбутніми правоохоронцями принципів пов'язаних із структуризацією певної моделі поведінки, що апріорі відштовхує будь-який прояв корупційної діяльності; формування навичок боротьби з корупцією з метою не

просто пасивної протидії корупції (не беру участь), але і розвиток відповідного відношення до практики їх застосування. Також сюди відносяться уміння використовувати свої права і виконувати обов'язки законотворчого громадянина. Тому освітні програми антикорупційної спрямованості повинні носити системний характер і бути націленими на формування у курсантів антикорупційного світогляду, підвищення рівня їх правосвідомості і правової культури [7, с. 9].

Завдання формування антикорупційної культури майбутніх правоохоронців вищих навчальних закладів пов'язане з якісним оновленням методів, засобів і форм організації навчання. Дуже важлива роль відіграє міждисциплінарність, коли зв'язок з різними предметами призводить до того, що проблематику корупції потрібно розглядати в контексті понять історичних, політичних, економічних, юридичних та психологічних наук. У зв'язку з цим, розробка системи завдань і проектування всіляких форм антикорупційної освіти (дискусії, практикуми, інтернет-уроки, ділові ігри і так далі) може стати найважливішим компонентом у методичній діяльності викладачів. Отже, у курсантів та студентів посилюються механізми рефлексії, які сприяють формуванню антикорупційної моделі поведінки. Так, при рішенні завдань формування антикорупційної культури гарний результат досягається в ході ділових, імітаційних ігор, коли вони є реальним майданчиком для набуття пізнавального досвіду і вироблення моделей антикорупційної поведінки.

Наступною дієвою формою антикорупційної культури є практичні заняття юридичної спрямованості, коли курсантів залучають до громадських просвітницьких програм або громадських антикорупційних рухів.

Тому в таких заходах необхідно, щоб діяльність майбутніх правоохоронців була спрямована на практику застосування правових норм і забезпечення правопорядку в різних сферах життя суспільства.

Упродовж практичних занять і тренінгів курсанти набувають наступних умінь:

- правильно тлумачити закони та інші нормативні правові акти;
- правильно кваліфікувати факти і обставини юридичного характеру;
- знаходити точне дотримання законодавства в діях правового характеру;

- проводити правову експертизу протизаконних дій і давати кваліфіковану юридичну оцінку;
- знаходити несуперечливе правове рішення в юридичному випадку в точній відповідності з законом;
- встановлювати факти правопорушень корупційної спрямованості та інше.

Одним із найбільш ефективних видів формування антикорупційної культури є самовиховання, яке полягає в добровільному засвоєнні основних положень права, у самостійному аналізі правової дійсності і особистої практики в цій сфері, у мотивації до наслідування правових приписів шляхом самонавчання. Ця організаційна форма освіти для курсантів виступає дієвим способом профілактики по усуненню деформації в ціннісних орієнтаціях особистості правоохоронця.

Тому антикорупційна культура має велике значення для суспільства, вона відбиває своєрідність правопорядку і правової системи країни та допомагає накопичувати юридичні знання і досвід, що дозволяє творчо синтезувати вітчизняні й іноземні правові джерела, а також гармонійно розвиває людину і сприяє формуванню у неї правових цінностей [8, с. 42].

Висновки. Поняття «формування антикорупційної культури» – це процес, спрямований на формування у молоді антикорупційних ідей і морально-правової культури, яка проявляється в негативному ставленні до корупційної діяльності; антикорупційному стандарті поведінки і активної громадської позиції; ціннісних установках і здібностях, пов'язаних з правовими і морально-етичними нормами; умінні знаходити конструктивні підходи до рішення проблем протиправної діяльності. В цілому, протидія корупції є сьогодні найважливішою етичною проблемою, оскільки вона спрямована на затвердження цінностей чесної праці, культивування чесності в суспільстві, що є індикатором здорової держави.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка комплексу заходів по підвищенню рівня антикорупційної культури майбутніх правоохоронців, а також зміцненню їх морально-етичних принципів, виховання неприйняття корупції як явища, яке має бути віднесеним до категорії найважливіших напрямів діяльності вищої школи.

Список використаних джерел

1. Бусол О. Ю. Антикорупційна культура суспільства та індивідууму в мінімізації проявів корупційної злочинності /

- О. Ю. Бусол // Jurnalul juridic national: teorie și practică. – Кишинев, Молдова. – 2015. – № 3. – Том 1. – С. 91–95.
2. Замалетдинов Р. Р. Формирование антикоррупционной культуры у школьников: учеб. пособие для учащихся 10-11 кл. общеобразоват. учреждений / Р. Р. Замалетдинов, Е. М. Ибрагимова, Д.К. Амирова. – Казань : Магариф – Вакыт, 2010. – 159 с.
 3. Костенко О.М. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму [Електронний ресурс] / О.М. Костенко // Соціальна мережа науковців. – Режим доступу : <http://www.science-community.org/node/1390> (дата звернення 2.04.2017).
 4. Кравченко А.И. Культурология : [учеб. пособие для вузов] / А.И. Кравченко. – [4-е изд.]. – М. : Академ. проект, Трикста, 2003. – 496 с.
 5. Кравченко С. Напрями формування антикорупційної культури українського суспільства / С. Кравченко, І. Пантелейчук // Вісник НАДУ. – 2012. – №2. – С.5–13.
 6. Правовая жизнь в современной России: Теоретикометодологический аспект / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2005. – 528 с.
 7. Пустовалова И.Н. Формирование правосознания – основное условие деинституализации коррупционных отношений // Научно-образовательный и прикладной электронный журнал «Гуманитарные и социальные науки». – № 1. – 2011. – Режим доступа: <http://www.advokat-natarius.ru/s27> (дата обращения: 2.04.2017).
 8. Хамдеев А. Р. Педагогическое обеспечение формирования антикоррупционной культуры студентов вуза : диссертация... кандидата педагогических наук : 13.00.01/ Айдар Рузалинович Хамдеев. – Казань, 2015. – 251 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Busol O. Yu. Anty'korupciyna kul'tura suspil'stva ta indy'viduumu v minimizaciyi proyaviv korupciynoyi zlochy'nnosti / O.Yu. Busol // Jurnalul juridic national: teorie și practică. – Ky'shy'nev, Moldova. – 2015. – № 3. – Том 1. – С. 91–95.
2. Zamaletdinov R.R. Formirovanie antikorrupcionnoj kul'tury u shkol'nikov: ucheb. posobie dlya uchashchihsya 10-11 kl. obshcheobrazovot. Uchrezhdenij / R.R. Zamaletdinov, E.M. Ibragimova, D.K. Amirova – Kazan' : Magarif – Vakyt, 2010. – 159 s.

3. Kostenko O.M. Shho ye pravo? Proosnovy' «naturalisty'chnoyi» yury'sprudenciyi u svitli social'nogo naturalizmu [Elektronny'j resurs] / O.M. Kostenko // Social'na merezha naukociv. – Rezhym dostupu : <http://www.science-community.org/node/1390> (data zvernennya 2.04.2017).
4. Kravchenko A.I. Kul'turologiya : [ucheb. posobie dlya vuzov] / A.I. Kravchenko – [4-e izd.]. – M. : Akadem. proekt, Triksa, 2003. – 496 s.
5. Kravchenko S. Napryamy' formuvannya anty'korupciynoyi kul'tury' ukrayins'kogo suspil'stva / S. Kravchenko, I. Pan-telejchuk // Visny'k NADU. – 2012. – #2. – S.5–13.
6. Pravovaya zhizn' v sovremennoj Rossii: Teoretikometodolog-icheskiy aspekt / pod red. N.I. Matuzova i A.V. Mal'ko. – Sara-tov : Izd-vo GOU VPO «Saratovskaya gosudarstvennaya aka-demiya prava», 2005. – 528 s.
7. Pustovalova I.N. Formirovanie pravosoznaniya – osnovnoe us-lovie deinstitalizacii korrupcionnyh otnoshenij // Nauchno-obrazovatel'nyj i prikladnoj ehlektronnyj zhurnal «Gumani-tarnye i social'nye nauki». – № 1. – 2011. – Rezhim dostupa: <http://www.advokat-natarius.ru/s27> (data obrashcheniya: 2.04.2017).
8. Hamdeev A. R. Pedagogicheskoe obespechenie formirovaniya antikorrupcionnoj kul'tury studentov vuza : dissertaciya... kandidata pedagogicheskikh nauk : 13.00.01/ Ajdar Ruzali-novich Hamdeev. – Kazan', 2015 – 251s.

Received February 20, 2017

Revised March 17, 2017

Accepted April 18, 2017

Особливості саморегуляції «здорового» нарцисизму

Klymenko M. R. Self-regulatory features of the «healthy» narcissism / M. R. Klymenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 142–155.

M. R. Klymenko. Self-regulatory features of the «healthy» narcissism. The results of the theoretical study of concepts «healthy» and «pathological» personality narcissism are presented. Current theoretical approaches to the understanding of the optimal narcissism and narcissistic states are analyzed. Characteristics of narcissistic states, which can be short-term, volatile, long-term, sustainable are investigated, and a dynamic self-regulatory processing model of narcissism is described.

It is generalized that self-regulation is a psychological construct that reflects an individual way of coordinating mental processes, states, properties, it also works as mechanism of compensation of some deficient psychic elements and as an optimization potential of people's capabilities. According to the general idea, this kind of regulation can be divided into two directions: conscious and unconscious self-regulation. Narcissistic self-regulation is exactly unconscious one. It functions on the maintaining the emotional balance, feelings of internal stability, self-worth, self-confidence, personal well-being, sense of life, summarizing – it makes person's Self be congruent and able to adapt to changing conditions of reality.

We draw connections between different models and theories of narcissism to create a synthesized idea of self-regulatory features of the «healthy» narcissism. And the conclusion is: the narcissistic self-regulation is a kind of mechanism that works on maintaining confidence and well-being, creates life senses and values, an idea of life fullness and is a determinative source of integration the human's life experiences, it also operates as a base of person's self-realization and as the principle of «healthy» features manifestations: ambitions, inspiration and ideals.

Key words: conscious and unconscious self-regulation, narcissistic self-regulation, Self-system, structure of Self, object relations, normal narcissism, narcissistic traits, ambitious-Self, self-esteem.

М. Р. Клименко. Особливості саморегуляції «здорового» нарцисизму. Теоретично проаналізовано проблему функціонування нарцисичної

саморегуляції особистості. Узагальнено, що саморегуляція – це психологічний конструкт, що відображає індивідуальний спосіб координації психічних процесів, станів, властивостей, компенсації дефіцитарних та оптимізації потенційних якостей і можливостей. Виділяють усвідомлювану (управління різними видами і формами довільної активності для безпосередньої реалізації та досягнення прийнятих людиною цілей) та неусвідомлювану саморегуляцію (механізм подолання конфліктної афективної напруги, що виникає в процесі регуляції, для контролю взаємодії суб'єкта з навколишнім світом з метою збереження та підтримки позитивного самоствалення). До неусвідомлюваної і власне належить нарцисична, що функціонує для підтримання афективної рівноваги щодо почуттів внутрішньої стабільності, власної цінності, впевненості в собі і гарного самопочуття, тобто почуття власного конгруентного Я. Виявлено, що нарцисична саморегуляція – механізм, який здатен ефективно підтримувати цілісність та зв'язок усіх елементів Я-системи, зберігати позитивне уявлення людини про себе, забезпечувати адекватну та здорову любов до себе та самооцінку, почуття своєї значущості, позитивного самоствалення. Зроблено висновок, що нарцисична саморегуляція – це механізм підтримування впевненості в собі і гарного самопочуття (тобто почуття цінності власного Я), наповненості життя сенсом та є джерелом інтегрування всього життєвого досвіду людини. Вона є основою «самоздійснення» та прояву «здорових» рис: амбійцій, натхнення, ідеалів.

Ключові слова: свідомі і невідомі саморегуляція, нарцисична саморегуляція, система Я, структура Я, об'єктні стосунки, нормальний нарцисизм, нарцисичні риси, Я-грандіозне, самоповага.

М. Р. Клименко. Особенности саморегуляции «здорового» нарцисизма. Проанализирована проблема функционирования нарцисической саморегуляции личности. Саморегуляция – это психологический конструкт, отражающий индивидуальный способ координации психических процессов, состояний, свойств, компенсации дефицитарных и оптимизации потенциальных качеств и возможностей. Выделяют осознаваемую (управление различными видами и формами произвольной активности для непосредственной реализации и достижения принятых человеком целей) и неосознаваемую саморегуляцию (механизм преодоления конфликтного аффективного напряжения, для контроля взаимодействия субъекта с окружающим миром с целью сохранения и поддержания положительного отношения к своей личности и к миру). К неосознаваемой, собственно, и принадлежит нарцисическая, функционирующая для поддержания равновесия аффектов, чувства внутренней стабильности, самооценности, уверенности в себе. Это чувство, или скорее переживание, собственного Я как конгруэнтного.

Установлено, что нарцисическая саморегуляция – это механизм, который способен эффективно поддерживать целостность и связь всех элементов Я-системы, сохранять позитивное представление человека

о себе, обеспечивать адекватную и «здоровую» любовь к себе и реалистическую самооценку, чувство личной значимости, положительного самоотношения. Система действует в направлении поддержания уверенности в себе, чувства ценности Я, наполненности жизни смыслом и является источником интеграции всего жизненного опыта человека. Это основа самореализации и проявления «здоровых» черт, таких как: амбиции, вдохновение, наличие жизненных идеалов.

Ключевые слова: сознательная и бессознательная саморегуляция, нарциссическая саморегуляция, система Я, структура Я, объектные отношения, нормальный нарциссизм, нарциссические черты, Я-грандиозное, самоуважение.

Постановка проблеми. Все більш індивідуалістична орієнтація суспільства зумовлює зростання інтересу до нарцисичних тенденцій сучасного світу. Лише віднедавна «біла пляма» у вивченні функціонування нарцисичної саморегуляції (а іншими словами «здорового» нарцисизму людини) починає заповнюватися. Нарцисична саморегуляція, як один із механізмів невідомої саморегуляції, діє в напрямках: формування стратегій особистісного самоздійснення, зокрема, пошуку та прямування до сенсу життя; в освоєнні нових можливостей, нових форм почуттів, переживань, подій, думок; у визнанні себе та самовираженні. Поставлена проблема та її теоретичний аналіз є значимими для вирішення питань конструктивного розвитку і функціонування особистості в сучасному (достатньо гедонізованому та індивідуалізованому) суспільстві, з одного боку, і недостатністю теоретичних і емпіричних досліджень питання в психології – з іншого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує багатогранна картина психологічних концепцій, які осмислюють проблему нарцисизму в межах психічної норми, проте неоднозначних. Проблемою нарцисичної регуляції як механізму, що впливає на інтегративну суб'єктивну модель внутрішнього світу людини і містить все те, що витікає із суб'єктивного переживання «Я-особистість», відображається у працях З.Фрейда, Х.Когута, О.Кернберга, Дж.Міллера, К.Морф, Д.Фостера й К.Кембела, Т.Міллона, Р.Раскіна, О.Шамшикової, Н.Клепікової, О.Соколової. До прикладу, О.Кернберг виокремлює нормальний нарцисизм дорослого – адаптивний спосіб саморегуляції, корекції і підтримання стабільної самооцінки і уявлень про себе, а також нормальний інфантильний нарцисизм – інфантильну регуляцію самооцінки шляхом задоволення вікових потреб маючи на увазі інфантильні потреби та заборони. Звертаючись до «витоків»

осмислення цього конструкту, варто зазначити, що й З.Фройд, теоретично обґрунтувавши поняття нарцисичної саморегуляції, стверджуючи, що рухливість лібідо (перехід об'єкт-лібідо в Я-лібідо) – це нормальна основа нарцисичної саморегуляції – «позитивний нарцисизм», притаманний усім людям. Ще одним прикладом різнобічного осмислення питання є сучасна теорія нарцисизму та нарцисичної саморегуляції, описана К.Морф та Ф.Родвальтом. Динамічну нарцисичну саморегуляцію розуміють вже як систему персональних стратегій зв'язку особистості із певною ситуацією, що є стимульованою і викликаною потребою досягнення цілей. Теорія фокусується на інтер- та інтрапсихічних динамічних регуляційних процесах, які здійснюються особистістю в різноманітних соціальних інтеракціях, для створення та підтримки знання про власне Я.

Мета статті: аналіз механізмів несвідомої та свідомої саморегуляції у контексті конструктивного та деструктивного способу функціонування нарцисичної саморегуляції особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Саморегуляція – індивідуальний спосіб координації психічних процесів, станів, властивостей, компенсації дефіцитарних та оптимізації потенційних якостей, властивостей і можливостей. Вона узгоджує темпи, ритми і спрямованості психічних процесів з подіями, умовами та вимогами діяльності в часі і просторі. Саморегуляція функціонує для підтримки стійкості психіки як цілісної системи по відношенню до деструктивних зовнішніх впливів, а також для підпорядкування змісту і структури діяльності особистісним цілям [1]. Як головний посередник між генетичними предиспозиціями, раннім досвідом людини та її вже зрілим функціонуванням, вона пов'язана із контролюванням реакції на стрес, втримуванням уваги, а також інтерпретування власних внутрішніх станів та станів інших осіб [8]. Саморегуляція – це процес, що забезпечує стабільність психічної системи, її відносну стійкість і рівновагу, інтеграцію різноманітних психічних процесів. Особливість саморегуляції полягає в тому, що вона не просто «приспосовує» людину, а й містить у собі механізм вироблення ефективної життєвої орієнтації, включаючи почуття своєї онтологічної прийнятності, цілісності, самоповаги [1].

Саморегуляція має складну ієрархічну структуру, що, за визначенням Б.Зейгарник, охоплює свідомо-вольовий рівень регуляції, різною мірою автоматизовані ситуативні рівні та несвідомий рівень. Залежно від виду здійснюваної активності провідними параметрами саморегуляції можуть бути як психоди-

намічні (емоційна стійкість, протидія стресовим впливам), так і змістовно-сміслові (протидія ситуативним впливам середовища або імпульсивним потягам), вольові тощо [1].

Усвідомлена саморегуляція – системно-організований процес внутрішньої психічної активності людини по ініціації, побудові, підтримці та управління різними видами і формами довільної активності, безпосередньо реалізує досягнення прийнятих людиною цілей. Поняття усвідомленої саморегуляції у науковій літературі часто вживається синонімом терміну «самоконтроль» [8].

Розглядаючи усвідомлену саморегуляцію довільної активності особистості, можна вважати, що багато труднощів довільного регулювання лежать і у сфері неусвідомлюваних суб'єктом установок, мотивів і відносин з навколишнім світом. «Несвідоме» не може не впливати на ефективність регуляції висування і досягнення прийнятої суб'єктом мети. Наприклад, функціональна роль несвідомих захисних механізмів у психічній регуляції здійснюється для подолання афективної напруги та для контролю взаємодії суб'єкта з навколишнім світом з метою підтримання позитивного самоствавлення. Деадаптивна саморегуляція має місце тоді, коли «система працює», та лиш результати цього не приносять особі бажаних результатів.

Несвідомі саморегуляція – динамічно організований феномен, який діє у напрямках: автоматичної регуляції процесів пізнання (автоматичні процеси, що пов'язані з досягненням цілей, впливають на селективну увагу, організацію інформації у пам'яті, її пригадування (К. Фіцсіммонс, 2004); автоматичної регуляції емоцій (через повторення певних способів копіювання в різноманітних емоційно насичених ситуаціях Я людини працює на переведення їх на рівень несвідомого автоматизму); несвідомої регуляції самооцінки (коли виникає ситуація, що загрожує позитивному образу Я, на несвідомому рівні фіксується прагнення до збереження цього образу); автоматичної регуляції поведінки (К. Фіцсіммонс стверджує, що соціальна поведінка є регульованою автоматизмами поміж мотивацією та перцепцією). Цілі можуть бути не лише активізовані поза свідомістю індивіда, але також впливати на її функціонування [9]. Варто згадати про концепцію «еластичності» несвідомих процесів саморегуляції (М. Гуфлейт-Лукасику, 2010): якщо людина має визначену довготривалу ціль – еластичність саморегуляції, її адаптаційні здібності можуть допомагати вирішувати конфлікти, які виникають між «центральною» цілями та цілями меншої важливості [9].

Нарцисична саморегуляція – один із механізмів несвідомої регуляції, який можна дослідити емпірично. Згідно із сучасними психоаналітичними уявленнями система нарцисичної саморегуляції є самостійною і важливою для психічного здоров'я. При цьому під нарцисичною регуляцією розуміється підтримання рівноваги афектів щодо почуттів внутрішньої стабільності, власної цінності, впевненості в собі і гарного самопочуття [5].

Аби повноцінно вивчити питання такого типу саморегуляції спочатку потрібно креслити конструкт «Я». Психоаналітичне поняття Я (або Self) відображає в собі цілісність особистості, її біологічно-психічну єдність, охоплює усвідомлювану й несвідому сфери, є регуляторним, і тому стрижневим компонентом особистості. Під системою Я розуміється організована структура внутрішнього світу особистості, в центрі якої стоїть її Я. Можна окреслити три напрямки, які поняття Я-система в собі поєднує: досвід особистості, її суб'єктивне відчуття себе; спостереження, думки, почуття щодо себе; зусилля щодо регулювання власної поведінки. У підніжжя кожного з вище описаних пунктів, кожної сфери Я лежить здатність бути об'єктом власної уваги та думки [9]. Варто зазначити думку О.Кернберга щодо феномену Я. Я – це функція і структура Его, що стає надструктурою і вбирає в себе й усі інші функції Его, такі як пам'ять та когнітивні структури [2].

Феномен нарцисичної саморегуляції розглядається в рамках психодинамічного підходу та Его-психології, зокрема. Концепт уперше було описано З.Фройдом, який розглядав нарцисизм одночасно як особистісний «здоровий» та клінічний феномен. Він припустив, що Я особи здатне позбавлятися лібідо, коли те переходить на зовнішній об'єкт, і лібідо, спрямоване на об'єкт, знову здатне повертається до Я. Так, рухливість – це нормальна основа нарцисичної саморегуляції – «позитивний нарцисизм», що притаманна усім людям, а порушення рухливості призводить до патогенних процесів. Учений відзначає потенційну взаємозумовленість нарцисичної та ціннісної сфер особистості, взаємозв'язок особистісних і суспільних нормативів, акцентуючись на проблемі самоцінності в контексті нарцисичної регуляції [7].

Розпочнемо з осмислення питання нарцисизму патологічно-го, адже важливо окреслити розуміння науковцями його особливостей, аби на континуумі усіх його типів акцентуватись власне на «здорових» аспектах.

На думку Г.Розенфельда, нарцисична особистість через свою «всемогутність» інтроєктує «абсолютно хороший» примітив-

ний частковий об'єкт і/або проектує своє Я «всередину» такого об'єкта, таким чином заперечуючи будь-яку відмінність чи окремість Я від об'єкта. Це дозволяє заперечувати свою потребу у залежності від зовнішнього об'єкта. А залежність означала б потребу в люблячому та потенційно фруструючому об'єкті, на який направлений також інтенсивний гнів, що приймає форму задрощів. У пацієнтів із яскраво вираженою патологією нарцисичного спектру існує на високому ранзі ідеалізований Я-образ. Такі люди можуть швидко присвоювати цінності та ідеї інших людей, чи ж можуть несвідомо обезцінювати і руйнувати те, що отримують від інших. Я просочене зляканою сумішню лібідо та агресії, із переважанням останньої. І, як стверджує науковець, дуже важко «визволити здорові залежні частини Я із темряви нарцисичної структури особистості» [11].

Важливий внесок у теорію нарцисизму здійснив О. Кернберг. Він вважав, що розвиток нормального й патологічного нарцисизму завжди містить взаємини Я-репрезентацій з об'єкт-репрезентаціями та із зовнішніми об'єктами, а також конфлікти інстинктів. Більше того, не можна дослідити проблему нарцисизму, не вивчаючи метаморфози лібідо та агресії, а також й інтерналізованих об'єктів у психічній структурі. О. Кернберг, вивчаючи у клінічній практиці психопатологію та терапію нарцисичної особистості, підтвердив достовірність таких ідей:

- Хоч нормальний нарцисизм є проявом лібідо, що скероване на власне Я, нормальне Я формує структуру, в якій лібідо й агресія є інтегрованими. Інтеграція «хороших» та «поганих» Я-репрезентацій у реалістичній концепції Я, що вбирає в себе, а не роз'єднує різноманітні часткові Я-репрезентації, потрібна для лібідальних інвестицій нормального Я.
- На відміну від зазначених двох останніх непатологічних станів, патологічний нарцисизм виявляє себе тоді, коли лібідо скероване не на нормальну інтегровану структуру Я, а на патологічну. Це патологічно грандіозне Я містить у собі реальне Я, ідеальне Я й ідеальні об'єкти-репрезентацій.
- Патологічний нарцисизм, або деструктивно функціонуючу нарцисичну саморегуляцію, можна зрозуміти лише у світлі перетворень, які здійснюють лібідо та агресія.
- Відсутність протиріч в концепції Я, властиве тим психологічним станам, які все ж ближче до повноцінного здоров'я. Це клінічний прояв інтегрованого Я. «Нормальне» Я формується природним шляхом в міру того, як встановлюється й

інтегрується інтрапсихічна структура із трьох елементів (Ід, Его, Супер-Его) [2].

Повернемося до типів нормального нарцисизму, згаданих вище. Дослідник вбачав у нарцисичній саморегуляції фундамент підтримки нормальної непатологічної та цілісної структури Я. Узагальнимо виділені О.Кернбергом форми нормального нарцисизму:

- *Нормальний нарцисизм дорослого* – адаптивний спосіб саморегуляції, залежить від здорової структури Я: пов'язаний зі стабільністю уявлень особистості про себе та константності внутрішніх образів; характеризується здатністю індивіда до довготривалих міжособистісних відносин й розуміє під собою інтегрованість структури Я чи цільними інтерналізованими об'єкт репрезентаціями. У такому випадку самоповага регулюється за допомогою інтегрованого, у значній мірі індивідуалізованого та абстрагованого Супер-Его і за допомогою задоволення інстинктивних прагнень в контексті стабільних об'єктних відношень та стабільної системи цінностей.
- *Нормальний інфантильний нарцисизм*, що відображає нормальну структуру Я та інфантильну регуляцію самооцінки шляхом задоволення вікових потреб, маючи на увазі інфантильні потреби та заборони, також інфантильну ціннісну сферу особистості [2]. Інфантильний нарцисизм – важлива риса будь-якої патології характеру. Для такого стану характерні нормальна, хоч і у великій мірі, інфантильна структура Я.

Для патологічного ж нарцисизму, на відміну від описаних вище двох станів, характерною є ненормальна структура Я: 1) перший тип – Я особи патологічним чином ідентифікується з об'єктом, а репрезентація інфантильного Я проєктується на об'єкт; 2) другий тип – це тип патології характеру, наявність патологічно грандіозного Я.

Власне з ідеї «другого типу нарцисизму» науковець й виходить у описі його характерних рис: грандіозне почуття значущості; постійне перебування в полоні фантазій; віра у власну унікальність; потреба в постійній увазі і захопленні; очікування особливого ставлення; маніпуляції в міжособистісних відносинах; дефіцит емпатії; стурбованість почуттям заздрості; зухвала, зарозуміла поведінка [2].

Згодом О.Кернберг виявив, що нарцисичні риси можуть не досягати патологічного рівня і ввів поняття «нарцисичні стани»

як континуум перехідних форм. Такі стани можуть бути як короткотривалими, так і довготривалими. Їх продовжують визначати як варіанти психічної норми.

Х.Кохут пропонує свою метапсихологію для пояснення феномену нарцисизму. Він стверджує, що існує група пацієнтів, психопатологія яких перебуває між психозами та межовими станами, з одного боку, й неврозами та легкими розладами характеру – з іншого. А групу нарцисичних розладів можна відрізнити від інших лише за проявами захисного перенесення, а не згідно з «чисто клінічними» описовими критеріями (нарцисична психопатія, на думку Х.Кохута, виникає із травмуючого браку емпатії матері та порушення нормального розвитку процесів ідеалізації).

Все ж Х.Кохут одним із перших психоаналітиків чітко звертає увагу на вивчення питання «здорового» нарцисизму та його розвитку в процесі становлення особистості: оптимальні відносини з «віддзеркалюючим» Я-об'єктом сприяють формуванню нормальної ідеалізації Я-об'єкта, що приходить на зміну першопочатковому й ідеалізованому Я-грандіозному. Ідеалізація завершується інтерналізацією ідеалізованого Я-об'єкта в інтрапсихічну структуру, що породжує Его-ідеал та здатність Супер-Его до самостійної ідеалізації, що формує новий тип інтерналізованої регуляції самоповаги [4].

Якщо скеровувати увагу далі до питання функціонального підтримування нормального нарцисизму, то Х.Кохут визначає нарцисичну саморегуляцію як механізм задоволення нормальних нарцисичних потреб Я. Дослідник визначив таку схему регуляції: в центрі системи знаходиться реальна особистість, яка є носієм почуття власної цінності. Вона отримує підтримку від ідеальної особистості (Его-ідеалу), яку слід розглядати в тісній функціональній єдності з реальною особистістю. Его-ідеал є наслідком інтерналізації «віддзеркалюваного» об'єкту (наприклад, матері) і в дорослому віці, поєднуючись із здатністю Супер-Его до ідеалізації, створює специфічний тип (нарцисичний тип) інтерналізованої регуляції самоповаги [4]. Отже, центральним завданням нарцисичної саморегуляції, на думку Х. Кохута, є піклування про збереження здорового почуття власної цінності та самоповаги, і це непатологічний сценарій її функціонування. Якщо було порушено нормальний розвиток процесів ідеалізації – це призводить до фіксації на стадії архаїчного інфантильного грандіозного Я. Х.Кохут називає внутрішній ідеал (Его-ідеал) особистості джерелом саморегуляції, фундаментом стабільнос-

ті системи цінностей та самооцінки, а його викривленість може стати причиною постійних соціальних конфліктів, афективного виснаження, навіть до прояву станів депресії, оскільки внаслідок викривлення Его-ідеалу формується ненадійний спосіб саморегуляції системи-Я, зокрема нарцисичної [4].

Сучасне формулювання позиції Х. Кохута можна прослідкувати в підході Н. Йоффе і Дж. Сандлер, що розглядають здорову форму нарцисизму в аспекті розвитку її самосвідомості як такої психічний стан, який в нормі супроводжує гармонійний та інтегрований розвиток усіх сторін особистості. Особистість же є системою, що здатна до саморегуляції свого цілісного та неперервного Я. Оптимальні нарцисичні стани, які визначаються як «ідеальні стани» хорошого самопочуття – це «стани, які супроводжують гармонійне й інтегроване функціонування всіх біологічних і ментальних структур Я. Також відбувається й безпосередня підтримка енергетичного балансу прагнень та підтримка афективного балансу [3].

Ще один сучасний підхід до розуміння проблеми нарцисичної саморегуляції пропонують американські науковці К. Морф та Ф. Родвальт. Узагальнена процесуальна саморегуляційна теорія фокусується на інтер- та інтрапсихічних динамічних регуляційних процесах, які здійснюються особистістю в різноманітних соціальних інтеракціях, для створення та підтримки знання про власне Я. К. Морф та Ф. Родвальтом динамічна саморегуляція розуміється як система персональних стратегій зв'язку особистості із певною ситуацією, що є стимульованою і викликаною потребою досягнення цілей [10]. Загалом, на думку науковців, у системі нарцисичної саморегуляції можна виокремити такі ланки:

- **Інтерперсональна регуляція Я** – діє у напрямку підтримки конструктивних відносин із особами навколо, встановлення стосунків, що не потерпають від патологічного знецінення, формування адекватних думок стосовно інших людей. При деструктивному функціонуванні – маніпулятивні чи агресивні дії, знецінення, перверсивні тенденції до самозвеличення, тенденції уникання довірливих відносин.
- **Інтраперсональна регуляція Я** – когнітивні, афективні, мотиваційні саморегуляційні процеси. Найбільш яскравим проявом нормального функціонування нарцисичної саморегуляції у цьому ключі є адекватна самооцінка індивіда. І навпаки ж, якщо саморегуляційні процеси набувають ха-

рактеру неадаптивних станів – це крихка самооцінка, перебільшена залежність від соціального зворотнього зв'язку, епізоди крайніх емоційних станів (агресивна реакція на депривацію потреби в усвідомленні грандіозності власного Я).

- **Елемент самопізнання** – погляд на Я в його соціальному контексті «тут і тепер». Сюди відносяться знання людини про себе, ціннісні та сенсожиттєві орієнтації (сенси, ідеали, цілі).
- **Власне соціальні інтеракції** – це те, що фактично виникає з інтерперсональної регуляції Я однієї та іншої особи, які перебувають у безпосередньому акті комунікації, а також усі наслідки такого зв'язку (при неадаптивному функціонуванні нарцисичної саморегуляції має місце «нарцисичний парадокс» – у стосунках особа прагне підтримувати високу самооцінку її грандіозного Я [10]).

На базі аналізу теоретичних підходів було сконструйовано узагальнену систему елементів нарцисичної саморегуляції, в якій представлені інтернальні і поведінкові компоненти:

1. Когнітивний компонент: містить усі усвідомлювані або динамічно неусвідомлювані спогади, думки, фантазії, які мають відношення до власної особистості (когнітивна оцінка грандіозності Я, власної самодостатності, ресурсності чи наявності потенціалу надії), Я-репрезентації (тобто об'єктний досвід).

2. Афективний компонент: емоційно-оцінкове ставлення до власної особистості та Я-репрезентації (способи переживання конгруентності Я та ставлення до окремих компонентних структур Я).

3. Поведінковий компонент: вчинки, крізь призму яких особистість репрезентує переживання, думки, ставлення до власного Я (та чинників зовнішнього середовища, що афективно стосуються Я (значимих об'єктів)).

Отже, виявлено, що в основу здорового нарцисизму покладе-на універсальна і специфічна система саморегуляції, що спрямована на захист, заповнення та збереження структурної цілісності, часової стабільності і позитивного афективного забарвлення уявлення особистості про себе [5]. Така саморегуляція – це механізм, який здатен ефективно підтримувати цілісність та зв'язок елементів Я, наприклад, при враженому самолюбстві чи інших реальних або потенційних загрозах внутрішній стабільності особистості. Система саморегуляції спрямована на задоволення потреб чуттєво-тілесних, впевненості/безпеки, стабільності самоо-

цінки, сенсу життя, освоєння нових можливостей, визнання себе та самовираження [5].

Висновки. Саморегуляція – це індивідуальний спосіб координації психічних процесів, станів, властивостей, компенсації дефіцитарних та оптимізацій потенційних якостей, властивостей і можливостей. Виділяють усвідомлювану та неусвідомлювану саморегуляцію (механізм подолання конфліктної афективної напруги, що виникає в процесі регуляції, для контролю взаємодії суб'єкта з навколишнім світом). До неусвідомлюваної належить нарцисична, що функціонує для почуття внутрішньої стабільності, власної цінності, впевненості в собі і гарного самопочуття, тобто почуття власного конгруентного Я. Також цей механізм, який здатен ефективно підтримувати цілісність та зв'язок усіх елементів структури Я, зберігати позитивне уявлення людини про себе, забезпечує адекватну та здорову любов до себе та самооцінку, почуття самозначимості, хорошого самоствавлення. В систему елементів нарцисичної саморегуляції включаються афективні, когнітивні та поведінкові елементи, що функціонують в площинах інтерперсональної та інтраперсональної регуляції системи Я.

Перспективою подальших досліджень проблеми є з'ясування зв'язку функціонування нарцисичної саморегуляції та особистісного самоздійснення людини (екзистенційної сповненості існування). Вивчення «нормального нарцисизму» стимулюється соціокультурними змінами у суспільстві, що заохочують зростання індивідуалізму в різних сферах життєдіяльності, підсилюють нарцисичні тенденції, культ гідності, породжуючи набір життєвих домінант, які сьогодні сприймаються як норма, формують стратегії пошуку життєвих сенсів і специфічний душевний світ людини.

Список використаних джерел

1. Зейгарник Б.В. Саморегуляция поведения в норме и патологии / Б.В. Зейгарник, А.Б. Холмогорова, Е. Мазур // Психологический журнал, т. 2, № 2. – 1989. – С. 122–131.
2. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии / О. Ф. Кернберг. – М. : Независимая фирма Класс, 2000. – С. 225–299, 343–361, 426–446.
3. Клепикова Н.М. Динамика оптимального нарциссизма и нарциссически состояний личности / О. А. Шамшикова, Н.М. Клепикова // Сибирский педагогический журнал: Психологические исследования. – 2013. – № 3. – С. 195–200.

4. Кохут Х. Анализ самости. Системный подход к лечению нарциссических нарушений личности / Х. Кохут. – М. : Когито-Центр, 2003. – С. 123–134, 223–260.
5. Процедура стандартизации зарубежной методики «Selbst. Narzissmus inventar» F.W.Deneke, B.Hilgenstock, R.Müller (1989–1994) // Развитие человека в современном мире: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Новосибирск: НГПУ. – 2006. – С. 260–286.
6. Соколова Е. Т. Нарциссизм как клинический и социокультурный феномен // Вопросы психологии. – 2009. – С. 67–80.
7. Шамшикова О. А. К вопросу о верификации концепта «нарциссизм» / О. А. Шамшикова, Н.М. Клепикова // «Психологическая диагностика». – 2006. – № 1. – С. 39–71.
8. Шамшикова О. А. О некоторых аспектах аффективной и нарциссической регуляции, психической травмы и переживании пустоты / О. А. Шамшикова // Социокультурные проблемы современной молодежи. Материалы Международной научно-практической конференции. – 4.1. – Новосибирск : НГПУ. – 2006. – С. 49–60.
9. Huflejt-Łukasik M. Ja i procesy samoregulacji / M. Huflejt-Łukasik. – Scholar, 2010. – S.17–19, 31–36, 61–86, 101–110, 147–149.
10. Morf C., Rhodewalt F. Unraveling the Paradoxes of Narcissism: A Dynamic Self-Regulatory Processing Mode / C. Morf, F.Rhodewalt // Psychological Inquiry. – 2001. – Vol. 12. – P. 177–196.
11. Rosenfeld H. A Clinical Approach to the Psychoanalytic Theory of the Life and Death Instincts: An Investigation Into the Aggressive Aspects of Narcissism / H.Rosenfeld. – Int. J. Psychoanal., 1971. – P.169–178.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Zejgarnik B. V. Samoreguljacija povedenija v norme i patologii / B.V. Zejgarnik, A.B. Holmogorova, E. Mazur // Psihologicheskij zhurnal, t.2, № 2.–1989. – С. 122–131.
2. Kernberg O.F. Tjzhelye lichnostnye rasstrojstva: Strategii psihoterapii. / O. F. Kernberng. – М. : Nezisvisimaja firma Klass, 2000. – S. 225–299, 343 –361, 426–446.
3. Klepikova N.M, Dinamika optimal'nogo narcissizma i narcissicheskikh sostojanij lichnosti / O.A. Shamshikova, N.M. Klepiko-

- va // Sibirskij pedagogicheskij zhurnal. Psihologicheskie issledovanija. 2013. № 3. – S. 195–200.
4. Kohut H. Analizsamosti. Sistemnyjpodhod k lecheniju narcis-sicheskikh narushenij lichnosti / X. Kohut. – M. : Kogito-Centr, 2003. – S. 123–134, 223–260.
 5. Procedura standartizacii zarubezhnoj metodiki «Selbst. Narzissmusinventar» F.W.Deneke, B. Hilgenstock, R. Müller // Razvitie cheloveka v sovremennom mire: Materialy Vse-rossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Novosibirsk : NGPU. – 2006. – S. 260–286.
 6. Sokolova E.T. Narcissizm kak klinicheskij i sociokul'turnyj fenomen // Voprosy psihologii. – 2009. – S. 67–80.
 7. Shamshikova O.A. K voprosu o verifikacii koncepta «narcis-sizm» / O.A. Shamshikova, N.M. Klepikova // «Psihologicheskaja diagnostika». 2006. – № 1. – S. 39–71.
 8. Shamshikova O.A. O nekotoryh aspektah affektivnoj i narcissi-cheskoj reguljacii, psihicheskoy travmy i perezhivanii pustoty / O.A. Shamshikova // Sociokul'turnye problemy sovremennoj molodezhi. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. – 4.1. – Novosibirsk : NGPU. – 2006. – S. 49–60.
 9. Huflejt-Łukasik M. Ja i procesy samoregulacii / M. Huflejt-Łukasik. – Scholar, 2010. – S. 17–19, 31–36, 61–86, 101–110, 147–149.
 10. Morf C., Rhodewalt F. Unraveling the Paradoxes of Narcis-sism: A Dynamic Self-Regulatory Processing Mode / C. Morf, F. Rhodewalt // Psychological Inquiry. – 2001. – Vol. 12. – P. 177–196.
 11. Rosenfeld H. A. Clinical Approach to the Psychoanalytic The-ory of the Life and Death Instincts: An Investigation In to the Aggressive Aspects of Narcissism. / H. Rosenfeld. – Int. J. Psy-cho-Anal., 1971. – P. 169–178.

Received February 24, 2017

Revised March 26, 2017

Accepted April 25, 2017

THEORY OF PERSONAL RELIABILITY IN PSYCHOTHERAPEUTIC TREATMENT OF DEMENTIA

Kotyk I. O. Theory of personal reliability in psychotherapeutic treatment of dementia / I. O. Kotyk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 156–170.

I. O. Kotyk. Theory of personal reliability in psychotherapeutic treatment of dementia. The article focuses on the concept of personal reliability as a system of individual characteristics, which serves as the basis for successful self-regulation in various spheres of life.

It shows that personal reliability of an individual with dementia manifests itself in the fact that he/she is able to maintain their life, as expected, according to their capabilities and needs.

The author outlines theoretical ideas on the nature and content of personal reliability as an integral psychological formation in the unity of motivational, random, cognitive components, prevalence of normativity and sensitivity which express themselves in a person's behavior and are based on the set of symptoms of psychological and physical well-being.

The system of personal reliability psychological support is presented as an integrated set of strictly organized estimation-and-regulatory optimization of a person's behavior in accordance with the requirements and conventional norms, with its own structure, performance algorithm, patterns, mechanisms, principles which, taken together, form a coherent concept.

The author has developed a strategy of practical application of the theoretical model of personal reliability in case of dementia in the context of «rational and humanistic orientation of an information field», which reflects the individual characteristics of information transformation into subjective reality and the respond on the situation in activity.

There were also offered such psychological and therapeutic means of recovery from dementia as awareness and expansion of an individual's personal space: size, shape, quantity and content of the measurements (one's own body, territory, personal artifacts, time mode, social connections, values, tastes, etc.), preservation of sovereignty boundaries.

Key words: dementia, personal reliability, personal space, boundaries, sovereignty, authenticity, autonomy.

I. O. Котик. Застосування теорії особистісної надійності у психотерапевтичній практиці при деменції. У статті обґрунтовано концепцію

особистісної надійності як системи характеристик особистості, що є основою успішної саморегуляції у різних сферах життєдіяльності.

Показано, що особистісна надійність людини з деменцією виражається у тому, що вона здатна підпорядковувати свою життєдіяльність і те, чого від неї очікують, відповідно до своїх можливостей та потреб.

Розкрито теоретичне положення про сутність і зміст особистісної надійності як інтегрального психологічного утворення у єдності мотиваційних, довільних, когнітивних компонентів, превалюванні нормативності і чутливості, що мають прояв у поведінці особистості й ґрунтуються на симптомокомплексі психофізичного благополуччя.

Показано систему психологічного забезпечення особистісної надійності як цілісну сукупність певним чином організованої оціночно-регулятивної оптимізації поведінки людини відповідно до встановлених вимог і конвенційних норм, із власною структурою, алгоритмом функціонування, закономірностями, механізмами, принципами, що утворюють у своїй сукупності цілісну концепцію.

Розроблено стратегію практичного застосування теоретичної моделі особистісної надійності при деменції у контексті «раціогуманістичної орієнтації інформаційного поля», яке віддзеркалює індивідуальні особливості перетворення інформації в суб'єктивну реальність і реагування на ситуацію у діяльності.

Запропоновано такі психотерапевтичні засоби відновлення при деменції як усвідомлення та розширення особистісного простору людини: обсягу, форми, кількості та змістовного наповнення вимірів (власне тіло, територія, особисті артефакти, часовий режим, соціальні зв'язки, цінності, смаки тощо), збережуваність суверенності меж.

Ключові слова: деменція, особистісна надійність, особистісний простір, межі, суверенність, автентичність, автономність.

И. А. Котик. Применение теории личностной надёжности в психотерапевтической практике при деменции. В статье обоснована концепция личностной надёжности как системы характеристик личности, являющейся основой успешной саморегуляции в различных сферах жизнедеятельности.

Показано, что личностная надёжность человека с деменцией выражается в том, что он способен подчинять свою жизнедеятельность и то, чего от него ожидают, согласно своим возможностям и потребностям.

Раскрыто теоретическое положение о сущности и содержании личностной надёжности, как интегрального психологического образования, в единстве мотивационных, произвольных, когнитивных компонентов, превалировании нормативности и чувствительности, имеющих проявление в поведении личности и основывающихся на симптомокомплексе психофизического благополучия.

Представлено систему психологического обеспечения личностной надёжности как целостную совокупность определенным образом организованной оціночно-регулятивної оптимізації поведінки человека

соответственно с установленными требованиями и конвенционными нормами, с собственной структурой, алгоритмом функционирования, закономерностями, механизмами, принципами, образующими в своей совокупности целостную концепцию.

Разработана стратегия практического применения теоретической модели личностной надёжности при деменции в контексте «рациогуманистической ориентации информационного поля», которое отражает индивидуальные особенности преобразования информации в субъективную реальность и реагирования на ситуацию в деятельности.

Предложены такие психотерапевтические средства восстановления при деменции как осознание и расширение личностного пространства человека: объема, формы, количества и содержательного наполнения измерений (собственное тело, территория, личные артефакты, режим времени, социальные связи, ценности, вкусы и т.д.), сохранность суверенитета границ.

Ключевые слова: деменция, личностная надёжность, личностное пространство, границы, суверенитет, аутентичность, автономность.

Statement of the Problem. Personal reliability, in our opinion, constitutes the fundamental characteristic of regulatory social and cultural boundaries. This feature of an individual, which characterizes one's ability to predictable behavior, is connected with the implementation of social relations based on social norms and ideals, as well as one's own responsible choice. Summarizing our theoretical study of the reliability problem [4; 5], let us note that the semantic properties that constitute its foundation, are certain age, sex, neural and dynamic properties, constitutional and physiognomic characteristics, traits of character, peculiarities of the cognitive sphere, personal values, in particular responsibility, sustainability, volitional qualities, sense of duty, discipline. Reliable authenticity of a self-actualized person manifests itself in the fact that he/she is able to maintain their life, as expected, according to their capabilities, vocation, sense. Reliable individual formation is associated with: adaptation – individual's adjustment to new social conditions; orientation – searching for one's place in the social and professional space; structuring – defining and ordering «I am a part of society»; goals – goal-setting, behavior modeling; existence – understanding of one's own essence, prediction. Certainly, there are a number of threats regarding personal reliability regression in elderly age, including dementia as the most dangerous one.

Dementia today is one of the serious medical, social and psychological problems. The increase in the numbers of elderly (senile) people in the population, lifestyle changes, particularly in the nature and extent of physical and emotional load, diet, impact of a

number of chemical agents, incredible amount of different information – lead to an increase in the number of cognitive impairment cases. According to WHO (World Health Organization), currently 35.6 million people suffer from dementia. This number will double by 2030 and more than triple - by 2050 [2]. Therefore, it is important to improve the methods of prevention and early diagnosis of cognitive disorders.

Analysis of recent research and publications shows that philosophical, physiological, psychological, professional aspects of the problem of reliability were discussed in the works of A. Astafiev, H. Ball, A. Berh, V. Bodrov, V. Horbunov, M. Korolchuk, V. Kruk, M. Kotyk, B. Lomov, D. Maister, V. Milman, V. Nebylitsyn, H. Nykyforov, A. Piskopel, O. Protanska, V. Pushkin, N. Rybakova, S. Sarychev, Y. Stryzhov, V. Uakiev, V. Yudin [4; 5; 8].

Personal reliability is a fundamental, attributive feature of a personality which characterizes one's ability to predict responsible behavior connected with the implementation of social relations in accordance with group norms and values.

Study of the world culture of humanistic orientation gives reasons to believe that the value of private life is really exceptionally high (I. Brodskiy, X. Orteha-i-Hasset, H. Toro, A. Shveitser). A person's isolation from the others, his disintegration from the world, ability to perceive the others but remain oneself in humanistic culture is always associated with dignity. Modern civilization has led to the emergence of the phenomena of mass culture and mass human, normal and pathological entity, healthy and sick person. Some people create not only personal, but also social life, still they are able to maintain their autonomy. It is at an individual level that the old problems are resolved and something new is born – social moral (external social norms) and personal moral (internal boundaries). Thus, personal moral defines the boundaries of social moral. However, the content of individuality is limited by one's social usefulness, whereas personality is important in itself and for oneself. Therefore, the more intense is the contact of a person with the world, the more urgent is the task of maintaining of one's unique individuality, one's psychological space in all spheres of life. Personalized (not shared with the society) ethics is the most valuable part of the culture.

At the same time modern psychological science actively investigates determinants, course, mechanisms and means to restore a person with dementia syndrome (N. Bachynska, V. Zakharov, Y. Kolesnyk, V. Korostii, T. Mishchenko, B Mykhailov, S. Polyvoda, V. Kholin, A. Cherepok, N. Yakhno, L. Amaducci, M. Baldere-

schi, S. Bombois, A. Bruandet, S. Debette, A. DiCarlo, L. J. Launer, C. MacNight, G. W. Ross, H. Petrovitch, K. Rockwood, C. Wentzel) [1-3].

Indeed, the problem of social norms and psychological space restoration of people with dementia is regarded among the most significant ones, but the mechanisms of social and individual norms interaction have been basically ignored by researchers.

Article objective. The objective of our article is to work out the strategy, create a methodical unit and implement psychotherapeutic practice in cases of dementia based on the theory of personal reliability.

The main research material. Human's attitude to the world, his value and semantic potential are closely connected with the content of the process of personal reliability formation; activity and behavior predictions are based on the ideas of certain social and professional categories within which an individual perceives himself.

The concept of personal reliability is based on the theoretical analysis and the results of experimental studies. This phenomenon is holistic and dynamic, it is based on natural scientific and humanitarian paradigms, it is associated with the peculiarities of the social situation perception and its possible (both positive and negative) consequences for people; conditioned by (professional, common, creative) activities; peculiarity of relationships in microenvironment (professional community, family, friends, etc.) is determined by one's attitude to social reality.

Personal reliability is an integral psychological formation which is revealed in the unity of motivational, random, cognitive components, prevalence of normativity and sensitivity which express themselves in person's behavior and are based on the set of symptoms of psychological and physical well-being. We present the system of personal reliability's psychological support as a coherent set of strictly organized estimation-and-regulatory optimization of human behavior in accordance with the requirements and conventional norms, with its own structure, performance algorithm, patterns, mechanisms, principles which, taken together, form a coherent concept.

Personal reliability is realized through psychological mechanisms related to diagnosis of external and internal reality. Internal factor of personal reliability expresses itself in diagnostics of reality as a basic mechanism of psychic activity. Its effectiveness depends on the authenticity, social maturity, adequacy and self-sufficiency, critical attitude to social behavioral factors, risks of mental and

physical well-being. External factor of personal reliability in the process of its insurance manifests itself in a mechanism of continuous evaluation of critically important risks of behavior according to the performance indicators. When it focuses on estimation-and-regulatory optimization of the personal reliability compliance with the established requirements and accepted standards, the outer circle of the mechanism of continuous assessment introjects into a psychological mechanism of the inner circle of continuous assessment that constitutes an additional power for Super-Ego, which leads to actualization of subject-activity reflexive regulation of human behavior in accordance with established requirements of personal reliability.

The concept of personal reliability is based on the following statements, which have been revealed as the results of theoretical analysis and confirmed data of experimental research, namely:

– personal reliability is understood not only as a process which is stabilized and manifests itself in the interaction of the members of social environment, but also a state that ensures reliability of a person as a whole (psychic, psychological). In addition, it is also a property of an individual which is based on authenticity, is characterized by its stability against destructive influences and is an internal resource of counteraction (resistance) against destructive effects;

– defined personality levels are understood as the variety of aspects of the counteraction and viability (experiencing of one's own stability–instability, resistance resource availability against external and internal destructive influences, understanding of self-maintenance, specific behavioral acts that promote or counteract the psychological reliability of others, self-destruction or constructive sustainable development);

– reliability levels are classified in accordance with the levels of a person's development: at an individual level – physical reliability (the person is identical with one's own vital activity); at a personal level – a system of attitudes to different aspects of reality and other people (values, ideals that define behavior); at the level of activities – a set of tools and activity technologies that promote or reduce the threat to another person or society as a whole (culture of reliability in the community); at the level of individuality – as life purport orientations of a person, one's existential essence (combined physical and psychological reliability of a human as the sense of life and preservation of a man and society);

– personal reliability levels are defined as abilities to maintain stability in an environment with certain requirements, also with

negative influences, counteraction against destructive external and internal influences; ability displayed in the feeling of personal stability-instability in certain life situations.

Personal reliability model is based on the integration of natural scientific and humanitarian paradigms that constitute «rational and humanistic orientation of the informational field», which defines the features of a person's cognitive activity aimed at adequate presentation of the informational reality and «life and professional experience» that reflects individual peculiarities of converting information into subjective reality and response to the situation in a professional and daily life. The theoretical model of personal reliability is represented in the following types:

1. Reclusive type – a person consciously refuses to interact with others because of his/her own beliefs.

2. Authentic type. Despite the positive content, within this type there can occur not only harmonious combinations of mentioned modes. Thus, this type can be creative, but also combinations that contribute to various long internal conflicts can be observed here.

3. Unreliable personality also shows options presented in the vector «existential compliance» and «illusion of compliance».

4. Self-destructive personality in vector direction «illusion of compliance» can adapt to other people to parasitize. Weak, lost, they need compassion and assistance. However, in the process of receiving help they show great activity and adaptability to any social and psychological and economic conditions.

To determine psychotherapeutic possibilities of the theoretical model of personal reliability in cases of dementia, we'll analyze the features of origination, a course of personality changes of people with this disorder.

Dementia is a syndrome caused by a brain disease – usually chronic or progressive – which causes the violation of many higher cortical functions: memory, thinking, comprehension, language, orientation, ability to count, cognition and reasoning. Dementia is not connected with mental confusion, «deterioration of emotional state control, degradation of social behavior or motivation is often combined with impaired cognitive functions, and sometimes develop prior to them» [2, p.7]. This syndrome is manifested in a large number of diseases which cause primary or secondary brain damage: vascular dementia is connected with Alzheimer's, Pick's, Kreytsfeldt-Jakob's, Hentington's, Parkinson's, Wilson's diseases, with hypercalcemia, hypothyroidism, vitamin B12 deficiency, nicotine

acid deficiency, intoxications, neurosyphilis, epilepsy and others. Alzheimer’s disease is the most common form of dementia with 60-70% of all cases. Common are also such forms as vascular dementia, dementia with Lewy bodies and a group of diseases relating to the front temporal dementia. There are no clear boundaries between various forms of dementia, and there often exist mixed forms.

Table 1

Typical symptoms of dementia syndrome

Early stage	Intermediate stage	Late stage
<ul style="list-style-type: none">- Forgetfulness, particularly regarding recent events- Difficulties in communication, for example in selecting the words- Disorientation in familiar locality- Loss of time notion: time of the day, month, year, season- Difficulty in making decisions and in dealing with money- Difficulties in performing complex tasks at home- Mood and behavior, decreased activity and motivation, loss of interest in certain activities and occupations; mood changes; depression, anxiety; irritation and aggression	<ul style="list-style-type: none">- Strong forgetfulness regarding recent events and people’s names- Difficulty in assessing the time, date, place and events- Loss of orientation in the house or in the community- Increasing difficulties in communication (speaking and understanding)- The need of personal care assistance (toilet, washing, dressing)- Inability to cope with the cooking, cleaning or shopping- Inability to live safely alone without help- Changes in behavior, aimless walking, repetition of questions, exclamations, importunity, disturbed sleep, auditory and visual hallucinations- Misbehavior at home or in the community: disinhibition, aggression	<ul style="list-style-type: none">- Disorientation in time and space- Difficulties in understanding of what is happening around- Inability to orientate oneself in the house- Inability to recognize relatives, friends and familiar objects- oneself independently- Increasing need for personal care assistance (use of the bathroom and toilet)- Possible involuntary defecation and urination- Difficulty in walking- Enhanced changes in behavior: aggression to a person who takes care; nonverbal agitation (kicks, punches, piercing screams or groans)

Dementia affects people in different ways depending on the impact of a disease and the characteristics of an individual. Factors and symptoms associated with dementia go over three stages of development: early stage – the first year or two; intermediate stage – from the second to the fifth year; late stage – the fifth year and beyond. These periods are only rough reference points – sometimes people conditions can go worse faster, sometimes slower. It should be noted that not all people with dementia obligatory have all of the following symptoms (see. Table 1) [1-3].

In the context of our study it is interesting to draw attention to the subject-environmental approach to understanding human existence by S. K. Nartova-Bochaver [7] that regards «Psychological space of an individual» as its main construct - as a subjectively meaningful fragment of life which determines relevant activities and strategy of human life. It contains a set of physical, social and purely psychological phenomena with which a person identifies oneself. These phenomena become significant in the context of psychological situation, gaining personal meaning for the subject who protects them with all physical and psychological means available. Leading factor in phenomenology of one's psychological space is the state of one's boundaries – physical and psychological markers that separate the area of personal control and privacy of one person from another. S.K.Nartova-Bochaver calls the space with integral boundaries *sovereign* because the holders can maintain their personal autonomy, and the space with violated boundaries is called *de-privated* that is devoid of the ability to manage the interaction with the world.

Structurally, personal space has six types of measurements and types of boundaries accordingly: I – *one's own body* (comfort, feeding behavior, sex), II – *territory* (house, room, area), III – *personal artifacts* (clothes, computer, car, personal things, money), IV – *time mode* (habits, planning, lark-owl, primacy), V – *social relationships* (reference group, family, friends) and VI – *values* (values, world-view, tastes, preferences). This space has the feature of mobility and depends on the intensity and meaningfulness of life: it expands at the stage of life search, gets balanced and stabilized on gaining the answers and shrinks in case of over-valuable idea. During critical moments the boundaries can lose strength and the personality regresses to the methods of self-expression in the past, such as psychosomatics or impulsive behavior. Space features include its size, shape, the number of measurements, integrity. Personal space

develops in ontogenesis and is interconnected with other personality traits. Psychological space is a cumulative quality, with age it develops towards expansion. Violations and maintenance of the boundaries are fixed in self-concept and are manifested in the objective human behavior, giving signals to people around as to what part of space the person is ready to share with the others, and what part of the space the person expects to receive in return. Preserving the space and its boundaries allows the person to experience sovereignty, autonomy, freedom, a sense of confidence, security, trust in the world [7].

The term «boundary» in psychological theory and practice regarding dementia is of vital importance and it requires separate consideration. Based on reflective-activity analysis, O.I. Kuzmina [6, P. 210] identifies *types of possibilities boundaries*, knowledge of which contributes to the efficient work of experts in psychotherapy.

Table 2

Types of possibilities boundaries according to O.I. Kuzmina

№	Criterion for defining	Types of boundaries and their characteristics
1	2	3
1.	According to the place of reflection in the structure of consciousness	The boundaries of «self-concept», cognition, experience, knowledge, emotional and volitional regulation, commitment, attitude to the world and to oneself; at the levels of consciousness (defined by V.P. Zinchenko) - spiritual, biodynamic and reflexive
2.	According to the place of reflection in the structure of activities	The boundaries that constitute limits of motivational and consuming spheres of life (of desires, interests, beliefs, aspirations, etc.); boundaries in setting goals (restrictions of forecasting, planning, making choices through the lack of information, lack of algorithms); boundaries in realization of goals, that is in activities themselves (in the situation of uncertainty, i.e. with the appearance of something new and unknown, the old ways of actions which are necessary for achieving the goal, are not effective any more); assessment and self-assessment boundaries at any level of activity in terms of success or failure, lack of assessment algorithms, estimation errors, inadequacy in self-estimation

1	2	3
3.	According to the type of connection of the subject with the boundary	Objective boundaries exist independently of the subject, determined by the properties of the object, external conditions; subjective boundaries depend on the subject, determined by how the subject reflects restrictions/boundaries
4.	By origin	Outside broadcast (interiorized boundaries); generated by the subject (exteriorized boundaries). For example, self-prohibition, congruence obstacles – types of protection in the concept of K. Rogers, phenomenon of projection
5.	By the locus of awareness	External – attributed by subject to the outside world as a source of boundaries; internal – attributed by subject to his inner world, a person believes that one is the author of one's restrictions
6.	By the dynamic properties	Movable and immovable, steady and flexible, strong and fragile, boundaries-magnets, boundaries-buffers, double boundaries, etc.
7.	By the degree of adequacy of boundaries reflection by the subject	Real ones, corresponding to reality; illusionary – do not correspond to reality as a result of a mistake in reflection (the subject can invent nonexistent obstacles or distort existing ones)
8.	According to temporal and probabilistic characteristics	The boundaries of the past, current, potential, virtual
9.	By the way of overcoming	Real or imagined; active and passive overcome
10.	According to the functional characteristics	Boundaries-catalysts (encourage the individual to overcome, an additional source of motivation for boundaries «removal»); boundaries-inhibitors (depress activity: external demands not accepted by an individual, parental prohibitions, directions); boundaries-markers (denote the boundaries of the virtual state, getting beyond which is not relevant for the goal achievement)

Perception of any of the mentioned types of boundaries leads to appearance of the opposition «Me-limited» – «Me-boundless» that the person has to experience if the boundary reflects the obstacle in the meaningful activity and inspires the desire to overcome it. Thus, we can differentiate boundaries of different types of «Me»

into a separate group: ideal and real, spontaneous and reflexive, acting, thinking, learning, etc. In the situation of uncertainty a person is able to go beyond the boundaries of «Me actual» into a new dimension and become a «transcendental Me» open to new virtual opportunities. Through decentration, attention focus shifts from «Me» to the new advanced features, to the knowledge of truth as «Me common», part of humanity and culture. Further there comes a return to the «real Me» but enriched with new patterns and possibilities. This dialectical process of mutual transition of different kinds of «Me» and contradictions between the «Me-limited» and «Me-boundless/unlimited» is characteristic of the individual sovereign space.

The theory of sovereignty was used by us in practice of individual and group work with clients. In particular, we have developed our own technique «Meeting with one's personal space» for the diagnosis of personal boundaries conditions and space qualities and further psychological therapeutic work. This technique foresees the following essential elements: mindfulness-meditation «My space: here and now»; image of personal space according to the scheme and its content (sheet A4 with a circle which contains 8 sectors – space measurements: the actual body, territory, personal belongings, time mode, social relationships, values, tastes, untitled sector; reflection on the space filling (discussion group); Laban-work with space, work with polarities (large-small movements; strong-light movements; fast-slow movements; the free flow-bounded flow); dance-movement technique «Words-Action « (run, spin, stand, bend, widen, reduce, etc.); experience of space expansion transfer into an image (sheet A3, paints, brushes); reflection on the internal and external space boundaries «I want and I can»; formation of the group space (sheet A1, glue, paint, etc.).

The obtained results gave an opportunity to the client to clearly see and understand the problems with the space boundaries, ruined and maintained sectors, their content, and the psychologists got a chance to predict the quality and nature of psychological problems which the subject experiences. In addition, the shape and fullness of the space provide information regarding resources, typical means of psychological mastering and overcoming the problems.

Analysis of clients' personal space with dementia helps to detect such patterns: rigid fixation on certain ways of environmental self-expressions; violation of space boundaries, in particular ruptures due to the lack of a certain sector; personal space narrowing in general; absence of harmony in the space shape; uneven proportion of

sectors; inability to expand the number of sectors; rigid transformation of the form and style of the space circle in new extended conditions (larger paper size, absence of formal instructions, change of drawing tools). Quite high bond of meaningfulness of life with is such space measurements as our own body, social connections, personal territory. «Serious existential crises manifest themselves in the loss of the usual means of self-confirmation, their change and acquisition of new ontological languages, which is most clearly developed during maturity crises which normally involve the feeling of space-time impropriety» [7, p. 267].

Study conclusions and potential for further research in this direction. According to the WHO research, dementia has no relation to the normal aging processes. Old age is the time of active and very intensive work on structuring of the personal space through looking for new meanings, integration of thinking, seeking, wanting, sensual parts of one's self, harmonization of external and internal boundaries of one's self.

The study of social and psychological foundations of personal reliability of people with dementia suggests that reliability is a systematic psychological characteristics, which manifests itself in intense and extreme conditions and is a significant internal basis for the restoration of one's psychosomatic health.

Currently, primary dementia prevention should focus on the tasks determined in view of available evidence. In particular, it is counteraction to the risk factor for cardiovascular disease development, including diabetes, hypertension and obesity in the middle age, smoking and lack of physical activity. However, the most significant *means of prevention is expansion of one's own personal space boundaries*: balance between care after oneself and for the loved ones and others; focus on the positive aspects of one's life, giving oneself the right to rest and various resource actions; taking responsibility for one's own life; identifying new goals and ways to achieve them; interaction with young and energetic people; research and acquiring of the new knowledge about one's own body, territory, time mode, personal things, social connections, values, tastes, preferences, heritage of civilization and culture; adding of new forms of social and physical activity; conscious and creative life; humorous attitude to life's problems.

Prospects of the study can be seen in the development of a comprehensive psychocorrective program that would include psycho-educative work with the family and a client, training of cognitive functions, training of independent life skills, etc.

References

1. Деменция. Информационный бюллетень ВООЗ № 362, апрель 2016 г. Режим доступа: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs362/ru/>
2. Деменция: приоритет общественного здравоохранения / ВООЗ и Международная организация по проблемам болезни Альцгеймера, 2012. – 112 с. Режим доступа: http://www.who.int/mental_health/publications/dementia_report_2012/ru/
3. Деменція. Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої), третинної (високоспеціалізованої) та паліативної медичної допомоги / Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.07.2016 р. № 736 // *Нейроnews*. – № 8 (82). – 2016. – С. 55–61.
4. Котик І.О. Соціальні межі й надійна автентичність особистості / І.О.Котик // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Житомир : «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2016. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 42. – С. 237–249.
5. Котик, І.О. Експериментальне дослідження надійності особистості й групи в напружених і екстремальних умовах життєдіяльності / І.О.Котик, С.В.Саричев // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 33. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С. 291–313.
6. Кузьмина Е.И. Психология свободы: теория и практика / Е.И. Кузьмина. – СПб. : Питер, 2007. – 336 с.
7. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / С.К.Нартова-Бочавер. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
8. Пископшель, А.А. Историко-методологический анализ концепции надёжности социо-технических систем: дисс. ... д-ра филос. наук: 13.00.01 / А.А. Пископшель. – М., 1995. – 362 с.

References

1. Dementia. Informacionnyj bjulleten' VOOZ № 362, april' 2016 g. Rezhim dostupu : <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs362/ru/>

2. Demencia: prioritet obshhestvennogo zdavoohranenija / VOOZ i Mezhdunarodnaja organizacija po problemam bolezni Al'cgejmera, 2012. – 112 s. Rezhim dostupu: http://www.who.int/mental_health/publications/dementia_report_2012/ru/
3. Dementsiia. Unifikovanyi klinichniy protokol pervynnoi, vtorynnoi (spetsializovanoi), tretynnoi (vysokospetsializovanoi) ta paliatyvnoi medychnoi dopomohy / Nakaz Ministerstva okhorony zdorov'ia Ukrainy vid 19.07.2016 r. № 736 // Neuronews. – № 8 (82). – 2016. – S. 55–61.
4. Kotyk I.O. Sotsialni mezhi i nadiina avtentychnist osobystosti / I.O.Kotyk // Aktualni problemy psikhologii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy. – Zhytomyr: «Vyd-vo ZhDU im. I. Franka», 2016. – Tom VII. Ekolohichna psikhologhiia. – Vypusk 42. – S. 237–249.
5. Kotyk I.O. Eksperymental'ne doslidzhennya nadiynosti osobystosti y hrupy v napruzhenykh i ekstremal'nykh umovakh zhyttyediyal'nosti / I.O.Kotyk, S.V.Sarychev // Problemy suchasnoyi psikhologhiyi: Zbirnyk naukovykh prats' Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka, Instytutu psikhologhiyi imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny / za nauk. red. S.D. Maksymenka, L.A. Onufriyevoyi. – Vyp. 33. – Kam'yanets'-Podil's'kyi : Aksioma, 2016. – S. 291–313.
6. Kuz'mina E.I. Psihologija svobody: teoriya i praktika / E.I. Kuz'mina. – SPb. : Piter, 2007. – 336 s.
7. Nartova-Bochaver S. K. Chelovek suverennyj: psihologicheskoe issledovanie sub#ekta v ego bytii / S.K. Nartova-Bochaver. – SPb. : Piter, 2008. – 400 s.
8. Piskoppel' A.A. Istoriko-metodologicheskij analiz koncepcii nadjozhnosti socio-tehnicheskikh sistem: diss. ... d-ra filos. nauk: 13.00.01 / A.A. Piskoppel'. – M., 1995. – 362 s.

Received February 14, 2017

Revised March 15, 2017

Accepted April 21, 2017

Особливості взаєморозуміння в онлайн-спілкуванні очима користувачів Інтернету

Kryshovska O. O. Features of mutual understanding in online-communication in Internet users' views / O. O. Kryshovska // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 171–180.

O. O. Kryshovska. Features of mutual understanding in online-communication in Internet users' views. The article considers the definition of mutual understanding, features of communication conditions and the emergence of mutual understanding in online communication. The problem of lack of communicative competence and ethical Internet communication of children who spend a lot of time on online communication is considered. Ways of achieving and improving mutual understanding in dialogic Internet-mediated communication proposed by Internet users are reviewed.

Empirical data is obtained from the study of Internet users' views on different aspects of mutual understanding in dialogical online communication. The empirical data is obtained by the author's questionnaire that is shown in the article. The definition of mutual understanding, built on the basis of a content analysis of the responses of Internet users to the questionnaire is given. The information about the features of online communication, online mutual understanding problems is analyzed and systematized. According to the research results, internet users see online chatting as more likely way of misunderstanding each other than face-to-face communication because of lack of personal contact and lack of emotions in mediated communication. A consistency of intentions in online dialogues is seen as an important factor of understanding the interlocutors. Objective and subjective factors of wrong understanding of intentions can radically influence the effectiveness of online communication. The most common ways to make mutual understanding in online chatting increase are asking clarifying questions to the interlocutor, trying to paraphrase own messages, expressing own emotions, using monosemantic statements, careful explanations and clarity of wording.

The research data was used to construct the conceptual model of mutual-understanding conditions in dialogical online communication.

Key words: mutual understanding, mediated communication, online communication, dialogue, content analysis, Internet, social networks, virtual space.

О. О. Кришовська. Особливості взаєморозуміння в онлайн-спілкуванні очима користувачів інтернету. У статті розглядаються визначення поняття взаєморозуміння, особливості умов онлайн-спілкування і виникнення взаєморозуміння в онлайн-спілкуванні. Крім того, окреслюється проблема нестачі комунікативної компетентності та етичного інтернет-спілкування у дітей, які проводять багато часу, спілкуючись онлайн. У статті розглядаються способи досягнення і поліпшення взаєморозуміння в діалогічній інтернет-опосередкованій комунікації, запропонованій інтернет-користувачами.

Представлено емпіричні дані, отримані в результаті вивчення уявлень користувачів інтернету на різні аспекти взаєморозуміння в письмовому діалогічному онлайн-спілкуванні. Емпіричні дані було отримано за допомогою авторської анкети, яку подано в статті. Наводиться визначення взаєморозуміння, побудоване на основі результатів контент-аналізу відповідей користувачів інтернету на питання анкети. Проаналізовано та систематизовано відомості про відмінні ознаки спілкування в інтернеті, перешкоди у взаєморозумінні онлайн та розглянуто запропоновані користувачами інтернету способи досягнення і вдосконалення взаєморозуміння у письмовому діалогічному інтернет-опосередкованому спілкуванні. Узгодження інтенцій в онлайн-діалогах розглядається як важливий фактор взаємного розуміння співрозмовників. Об'єктивні та суб'єктивні чинники неправильного розуміння намірів співрозмовників можуть радикально вплинути на ефективність спілкування в інтернеті. Згідно з результатами дослідження, користувачі інтернету вважають, що у текстових онлайн-діалогах досягти взаєморозуміння складніше, аніж у спілкуванні face-to-face через відсутність особистого контакту та емоцій в спілкуванні опосередкованому. Найбільш поширені засоби підвищення взаєморозуміння в інтернеті, згідно дослідження – уточнюючі запитання до співрозмовника, спроби перефразувати власні повідомлення, висловлення власних емоцій, використання однозначних висловлювань, ретельні роз'яснення і ясність та чіткість формулювань.

Результати дослідження було використано для побудови концептуальної моделі взаємного розуміння умов діалогічного спілкування в інтернеті.

Ключові слова: взаєморозуміння, опосередковане спілкування, онлайн-спілкування, діалог, контент-аналіз, інтернет, соціальні мережі, віртуальний простір.

А. А. Крышовская. Особенности взаимопонимания в онлайн-общении глазами пользователей интернета. В статье рассматриваются определения понятия взаимопонимания, особенности условий протекания общения и возникновения взаимопонимания в онлайн-общении. Также очерчивается проблема недостатка коммуникативной компетентности и этического интернет-общения у детей, которые проводят много времени, общаясь онлайн.

Представлены эмпирические данные, полученные в результате изучения представлений пользователей интернета на разные аспекты взаимопонимания в письменном диалогическом онлайн-общении. Эмпирические данные были получены с помощью авторской анкеты, приведенной в статье. Приводится определение взаимопонимания, построенное на основе результатов контент-анализа ответов пользователей интернета на вопросы анкеты. Проанализированы и систематизированы сведения про отличительные признаки общения в интернете, помехи во взаимопонимании онлайн, рассмотрены предложенные пользователями интернета способы достижения и совершенствования взаимопонимания в письменном диалогическом интернет-опосредованном общении.

Согласование интенций в онлайн-диалогах рассматривается как важный фактор взаимопонимания собеседников. Объективные и субъективные факторы неправильного понимания намерений собеседников могут радикально повлиять на эффективность общения в интернете. Согласно результатам исследования, пользователи интернета считают, что в текстовых онлайн-диалогах достичь взаимопонимания сложнее, чем в общении face-to-face из-за отсутствия личного контакта и эмоций в опосредованном общении. Наиболее распространенные средства повышения взаимопонимания в интернете, согласно исследованию, – уточняющие вопросы к собеседнику, попытки перефразировать свои сообщения, выражение своих эмоций, использование однозначных высказываний, тщательные разъяснения и ясность и четкость формулировок.

Результаты исследования были использованы для построения концептуальной модели взаимного понимания условий диалогического общения в интернете.

Ключевые слова: взаимопонимание, опосредованное общение, онлайн-общение, диалог, контент-анализ, интернет, социальные сети, виртуальное пространство.

Постановка проблеми. Онлайн-спілкування, публічне і приватне, займає значне місце в житті членів сучасного суспільства. Інтернет-медіа впливають на думку користувачів інтернету так само, як і преса, але, на відміну від друкованих ЗМІ, інтернет-ЗМІ також надають можливість обговорювати новини на тих самих сайтах, де вони розміщуються. Особливо сприяють поширенню новин або іншої інформації соціальні мережі, де безпосередньо під повідомленням можна негайно написати власну думку про нього, і чим більш резонансною є новина, тим більший буде обсяг повідомлень під нею, і, на жаль, тим більше конфліктів вона викличе. Інтернет-конфлікти стали масовим явищем, адже одне необачне або неправильно зрозуміле повідомлення вкупі з низькою комунікативною компетентністю користувачів інтернету можуть призвести до масштабного конфлікту.

Якщо користувач не бажає залишати свій публічний коментар під постом, він може обговорити його в приватних повідомленнях, а відправка інтернет-посилання на певну новину співрозмовникові та отримання його відповіді потребують не більше кількох секунд. У ситуації, коли діти, зростаючи, спілкуються в інтернеті, як і в реальному житті, щодня, ми вважаємо корисними і навіть необхідними розробку та впровадження в школі навчальних програм з етикету онлайн-спілкування. Далекоглядною метою нашого дослідження є визначення того, як краще формулювати свої думки в інтернеті, виявлення причин, які викликають взаєморозуміння між співрозмовниками в онлайн-спілкуванні для запобігання негативним наслідкам непорозуміння в інтернеті – конфліктам, булінгу тощо.

Вихідні передумови. Найпершою проблемою, що виникає при вивченні взаєморозуміння, є відсутність його чіткого визначення. У новому словнику методичних термінів і понять можна прочитати, що це «спосіб відносин між окремими людьми, групами, колективами», а синонімами слова «взаєморозуміння» є єдинодушся, контакт, згода тощо [1]. Заглиблюючись у питання, можна знайти такі тлумачення, як «взаємовідображення» [5], «декодування партнерами повідомлень один одного» [6], «перцепція» [2]. Дослідження взаєморозуміння в спілкуванні в інтернеті є не менш складним завданням, хоча ця галузь досліджень є дещо вужчою. Оскільки сприймання учасниками спілкування одне одного протікає в умовах обмеження джерел інформації, при декодуванні повідомлень важливими є комп'ютерна грамотність, особистий стиль створення текстів, досвід спілкування в інтернеті. Змішування цих і багатьох інших чинників робить спілкування в інтернеті специфічним і таким, що має бути вивчено у відповідних умовах. Втім, основні механізми взаєморозуміння в спілкуванні за будь-яких умов є невід'ємними. Зокрема, до таких механізмів належить рефлексія як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актив і станів. Функції і компоненти взаєморозуміння досліджували В.В. Знаков, І.А. Зачьосова, О.О. Кронік, А.А. Брудний, а особливості поведінки і спілкування людини в інтернеті описуються в роботах О.Є. Войскунського, Л.А. Найдюнової, Ю.М. Кузнецової, Н.В. Чуднової. Умови спілкування, опосередкованого сучасними засобами зв'язку, вивчали Т.Ю. Виноградова, М. Паркс, К. Флорйд.

Мета нашої статті – описати уявлення користувачів інтернету щодо взаєморозуміння в інтернеті, засновані на їхньому досві-

ді і поглядах та виміряні за допомогою анкетування. Отримані дані було використано для побудови концептуальної моделі умов взаєморозуміння у діалогічному онлайн-спілкуванні.

У 2014 році було проведено опитування, результати якого дозволили поглибити концептуальну модель взаєморозуміння онлайн, наблизити її до реальності. В дослідженні взяли участь 67 користувачів інтернету (30 чоловіків і 37 жінок) віком від 17 до 56 років. Їм було запропоновано заповнити анкету з трьома закритими та шести відкритими запитаннями про різні аспекти взаєморозуміння в інтернет-спілкуванні. 42 респонденти заповнили комп'ютерну версію опитувальника, 25 – паперову. Абсолютна більшість з них (85%) вказала, що користується інтернетом кожен день і що вони є цілком досвідченими у питаннях інтернет-спілкування.

Згідно з результатами опитування найчастіше респонденти використовують для спілкування наступні інтернет-ресурси: соціальні мережі – 55 осіб (82%), електронна пошта – 53 особи (79%), Скайп – 49 осіб (73%), форуми – 11 осіб (16%), Інстаграм – 9 осіб (13%), Твіттер – 7 осіб (10%), чати – 4 особи (6%), інше – 12 осіб (18%), у графі були зазначені: LiveJournal, ММО, Viber, QIP, сайти об'яв, смс).

Головним завданням анкети було з'ясування того, який сенс має для користувачів інтернету слово «взаєморозуміння». Тому в одному з відкритих запитань анкети вони мали пояснити поняття «взаєморозуміння» своїми словами. За допомогою контент-аналізу відповідей було підраховано, що найчастіше в них зустрічалися слова «відповідь» – його використав 31% респондентів, «реакція» – 18%, «адекватний», «питання», «спільний» – по 14%, «уточнювати» – 11%. На основі цих та інших найчастіше вживаних слів і фраз стало можливим скласти таке визначення взаєморозуміння, що існує у свідомості користувачів інтернету. Отже, **взаєморозуміння – це здатність співрозмовників в процесі спілкування слухати і чути точку зору одне одного, адекватно реагувати на неї і в результаті приходити до чогось спільного.**

Відповідно до відповідей досліджуваних на питання *«Як Ви визначаєте, що співрозмовник правильно зрозумів Вас в інтернеті?»* під час онлайн-спілкування люди дізнаються, що їх зрозуміли, спостерігаючи за ходом подальшої бесіди. Якщо людина має сумніви щодо того, що її зрозуміли правильно, вона може уточнити, запитавши про це у співрозмовника. Респонденти часто вживали слово «адекватний», «адекватність» та його укра-

їнський синонім «відповідність» – так, як і у відповідях на попереднє питання. Поняття «адекватність» тлумачиться саме як відповідність вимогам ситуації та очікуванням людей [4]. Така відповідність, деяка передбачуваність реакцій співрозмовника сигналізує про те, що діалог протікає в нормальному руслі і учасники спілкування розуміють одне одного. У той же час деяка неочікувана, невідповідна поведінка співрозмовника, що слідувала за реплікою, зверненням до нього, є ознакою того, що в розмові щось «пішло не так», що співрозмовники мають на увазі не одне й те саме, і необхідно вдатися до деяких дій, наприклад, перепитування чи перефразування, щоб поновити взаєморозуміння.

На нашу думку, в інтернет-спілкуванні так само, як і в неопосередкованому спілкуванні, на взаєморозуміння в діалозі впливає узгодженість інтенцій, що проявляється в узгодженості, парності реплік і свідчить про те, що співрозмовники добре розуміють як очевидний зміст реплік, так і не менш важливий глибинний інтенціональний підтекст, що відображає істинні наміри співрозмовників. Здатність розпізнати цей підтекст та відреагувати на нього є необхідною умовою ефективного спілкування [3].

Це питання також з'ясовує, наскільки здатні користувачі інтернету у розмовах проявляти рефлексію – усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню [2]. Рефлексія є одним із основних механізмів взаєморозуміння. Розвинена особистісна рефлексія за відповідних умов сприяє аналізу власної поведінки, процесу спілкування, зменшує конфліктність. Рефлексія у спілкуванні може розвиватись, проходячи певні стадії, за допомогою поступового відчуження і проникнення співрозмовників одне в одного [7].

Як показали відповіді на питання *«Як Ви дізнаєтесь, що правильно зрозуміли співрозмовника?»*, досліджувані здебільшого роблять висновок про правильність свого власного розуміння співрозмовника, коли в них не виникає до нього запитань. Вони також судять по реакції співрозмовника упродовж подальшої бесіди і так само перепитують, чи правильно зрозуміли те, що він хотів сказати. У своїх відповідях вони використовували слова «перепитати», «уточнити», «перевірити». Дехто не покладається лише на текстове онлайн-спілкування і, якщо має сумніви щодо власного правильного розуміння співрозмовника, радше зателефонує йому з метою уточнити свої питання вже по

телефону. Троє респондентів вказали, що перепитують незрозумілі їм речі при особистій зустрічі, віч-на-віч. Неправильне тлумачення реплік співрозмовника може виникнути через «істину оману», коли учасник діалогу дійсно не зрозумів інтенції співрозмовника, або через суб'єктивні фактори, пов'язані з небажанням зрозуміти його [3]. Спроби перевірити правильність розуміння сенсу реплік співрозмовника свідчать про те, що причини нерозуміння в діалогах респондентів є саме об'єктивними, а самі вони налаштовані позитивно та відкрито по відношенню до співрозмовника.

П'ятеро інших опитуваних зізнались, що не мають відповіді на це питання або не знають, як можна дізнатись про наявність власного правильного розуміння співрозмовника. Такі відповіді можуть свідчити про нестачу у певного відсотка користувачів інтернету знань та навичок успішного гармонійного спілкування в інтернеті або про наявність прихованих суб'єктивних причин непорозуміння, або ж закриту позицію до ситуації дослідження.

Проте, не можна сказати, що гармонійності та вправності в онлайн-спілкуванні неможливо досягти, і що в умовах опосередкованого інтернетом спілкування надто складно налагодити взаєморозуміння. Відповіді на питання «*Які засоби Ви використовуєте для того, щоб Вас краще зрозуміли в інтернеті?*» доводять існування багатьох прийомів та засобів, які підходять для підвищення взаєморозуміння навіть у таких умовах. Найчастіше було згадано такі засоби: підбір правильних слів, ретельні пояснення – 34% респондентів, смайли – 30%, посилання на інтернет-джерела – 27%, візуальні образи (картинки, фотографії, малюнки) – 19%. Серед інших засобів були також згадані: гумор, приклади, вираження емоцій, однозначні висловлювання, прості речення і складні речення, багатослівність, лаконічність, цитати і афоризми, орфографія й пунктуація, чіткість формулювань, метафори й епітети.

Також у цьому переліку зустрічались і взаємовиключні, на перший погляд, слова та фрази, наприклад, одні респонденти згадували про простоту виразів і лаконічність, інші – про складні речення і багатослівність. Ці випадки доводять, що у кожної людини існує свій власний стиль спілкування в інтернеті, і для поліпшення взаєморозуміння з певною людиною необхідно бути обізнаним у тому, які прийоми спілкування вона краще сприймає, а які, навпаки, не слід застосовувати. Таке знання індивідуальних відмінностей співрозмовника дозволяє уникнути кон-

фліктів, що можуть бути спровоковані ненавмисно, не використовувати прийоми спілкування, які співрозмовник розуміє не так, як передбачає людина, що передає повідомлення. Натомість використання зрозумілої для співрозмовника лексики та близьких йому тем призводить до зменшення суб'єктивної дистанції між учасниками діалогу. Це спостереження ми втілили у компоненті концептуальної схеми взаєморозуміння онлайн, названому «історичним». Зазначається, що для високого рівня взаєморозуміння і згоди між двома людьми в інтернеті необхідний достатній досвід їх онлайн-спілкування одне з одним.

У своїх відповідях на питання «*На Ваш погляд, що може завадити взаєморозумінню в інтернеті?*» опитувані найчастіше підкреслювали наступні негативні чинники взаєморозуміння:

- відсутність особистого контакту;
- проблеми з інтернет-зв'язком;
- відсутність у людини прагнення зрозуміти;
- відсутність емоцій у опосередкованому спілкуванні;
- часові особливості онлайн-спілкування;
- настроїв людини;
- різниця у формулюваннях (термінології) співрозмовників.

Після аналізу всіх відповідей на це запитання були виділені такі категорії умов, що заважають взаєморозумінню: проблеми з формулюванням думок згадали 39% респондентів, відсутність безпосереднього контакту – 28%, небажання зрозуміти співрозмовника або намір не розуміти його – 22%, технічні причини – 16%, умови, пов'язані з часом – 13%. Тому до концептуальної моделі, що описує умови взаєморозуміння онлайн, будуть включені фактори, що стосуються цих гіпотетичних причин браку взаєморозуміння.

На думку респондентів, спілкування в інтернеті відрізняється від спілкування віч-на-віч (питання 8):

- відсутністю невербаліки (інтонації, гучності голосу, міміки);
- свободою (у значенні «безкарність»);
- можливістю написати те, що не можеш висловити віч-на-віч;
- відстанню між респондентами;
- часом на роздуми (можна подумати і написати краще, розумніше).

Нарешті, в останньому запитанні анкети користувачам інтернету пропонувалось обрати місце, де, на їхню думку, легше

досягнути взаєморозуміння. Варіант «У спілкуванні віч-на-віч» обрав 51 респондент (76%), варіант «Однаково» – 15 респондентів (22,5%), і лише одна людина обрала варіант «В інтернеті».

Висновки і перспективи подальших розвідок. Звертаючись до пошукового дослідження, ми передусім цікавились, який зміст у поняття взаєморозуміння вкладають самі користувачі інтернету. Дані, які ми отримали, дозволили збагатити концептуальну модель взаєморозуміння онлайн, наблизити її до реальності.

Отже, за думкою користувачів інтернету, взаєморозуміння – це здатність співрозмовників у процесі спілкування слухати і чути точку зору одне одного, адекватно реагувати на неї і в результаті приходити до чогось спільного. Результати дослідження вказують на існування перешкод і труднощів у взаєморозумінні онлайн. Інтернет визнається навіть досвідченими користувачами місцем, де досягнути взаєморозуміння набагато складніше, ніж віч-на-віч. Не останню роль для якості спілкування відіграють зручність і функціональність засобів зв'язку (комп'ютера, телефона) та якість самого зв'язку – і це питання лишається у компетенції спеціалістів з техніки та програмного забезпечення. Але ті аспекти онлайн-спілкування, які вивчає психологія, мають бути досліджені для того, щоб досягнути чинники взаєморозуміння, причини інтернет-конфліктів і шляхи їх подолання з метою розробки рекомендацій і навчальних програм для підвищення комунікативної компетентності в інтернеті. Своєю метою ми вбачаємо подальшу розробку і впровадження такої програми у навчальних закладах, а також додання її до загальних курсів роботи з комп'ютерами.

Список використаних джерел

1. Азимов Э. Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин. – М. : ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология: третье издание / Г. М. Андреева. – М. : Наука, 1994. – 149 с.
3. Зачесова І. А. Взаимопонимание и взаимоотношения собеседников в диалоге [Електронний ресурс] / І. А. Зачесова // Психолінгвістика. – 2008. – Вип. 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2008_1_3.
4. Козлов Н. И. Адекватность [Електронний ресурс] / Н. И. Козлов. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.psychologos.ru/articles/view/adekvatnost>.

5. Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – Москва : Политиздат, 1978. – 367 с.
6. Кроник А. А. В главных ролях: вы, мы, он, ты, я / А.А. Кроник, А.Е. Кроник. – Москва : Мысль, 1989. – 208 с.
7. Найденова Л.А., Найденев М.И. О рефлексивном аспекте индивидуального и совместного решения творческих задач [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://iris-psy.org.ua/publ/tz_0016.pdf.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Azimov Je. G. Novyj slovar' metodicheskikh terminov i ponjatiy (teoriya i praktika obuchenija jazykam) / Je. G. Azimov, A. N. Shhukin. – М. : IKAR, 2009. – 448 s.
2. Andreeva G. M. Social'naja psihologija: tret'e izdanie / G. M. Andreeva. – М. : Nauka, 1994. – 149 s.
3. Zachesova I. A. Vzaimoponimanie i vzaimootnoshenija sobesednikov v dialoge [Elektronnij resurs] / I. A. Zachesova // Psiholingvistika. – 2008. – Vip. 1. – Rezhim dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2008_1_3.
4. Kozlov N. I. Adekvatnost' [Elektronnij resurs] / N. I. Kozlov. – 2015. – Rezhim dostupu do resursu: <http://www.psychologos.ru/articles/view/adekvatnost>.
5. Kon I. S. Otkrytie «Ja» / I. S. Kon. – Moskva : Politizdat, 1978. – 367 s.
6. Kronik A. A. V glavnyh roljah: vy, my, on, ty, ja / A. A. Kronik, A. E. Kronik. – Moskva : Mysl', 1989. – 208 s.
7. Najdenova L. A., Najdenov M. I. O reflektivnom aspekte individual'nogo i sovместного reshenija tvorcheskikh zadach [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu do resursu: http://iris-psy.org.ua/publ/tz_0016.pdf.

Received February 7, 2017

Revised March 10, 2017

Accepted April 5, 2017

О. О. Лазуренко

lazurenko.elen@gmail.com

Н. А. Тертична

tertichna@bigmir.net

МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ МЕДИЧНОГО ПРОФІЛЮ

Lazurenko O. O. The model of emotional competence formation in the system of medical professional training / O. O. Lazurenko, N. A. Tertychna // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 181–190.

O. O. Lazurenko, N. A. Tertychna. The model of emotional competence formation in the system of medical professional training. Psychological and educational components of the formation of emotional competence of future professionals' worker are studied. The analysis of the problems on a specialist's professional identity formation is presented. The question on medical professional training in medical schools is described. The emotional competence of a student's personality assists socialization and professional becoming of a future specialist.

The model and the logic of emotional competence formation in the system of medical professional training are determined. The main directions of research of the concept of emotional competence are presented. The concepts of domestic and foreign researches are systematized. The methodological foundations of the study of the emotional competence phenomenon are studied and summarized. It is showed that among researchers of the emotional competence there is not a single opinion on the definition of this concept, its content, structure, as well as the factors that determine its development. We proposed the program of a future doctors' emotional competence formation. The general strategy, structure, basic principles, methodological approaches and content of the correctional program are showed. The program is aimed at the formation of students-future doctors' emotional competence during the professional training. The results of the pilot study of the special program effectiveness are presented. It is concluded that the development of medical students' emotional competence can be formed by introducing special courses, training and educational training programs in the educational process.

O. O. Lazurenko – the scientific contribution of the co-author is 50%,

N. A. Tertychna – the scientific contribution of the co-author is 50%.

Key words: emotional sphere, emotional competence, medical professional training, the formation of emotional competence.

О. О. Лазуренко, Н. А. Тертична. Модель формування емоційної компетентності у системі професійної підготовки фахівця медичного профілю. У статті досліджено психолого-педагогічні складові формування емоційної компетентності майбутнього лікаря на різних етапах професійної підготовки. Розглянуто питання професійної підготовки майбутніх лікарів у вищих медичних навчальних закладах освіти. Зроблено спробу розкриття специфіки формування емоційно-психологічної компетентності майбутніх фахівців. Представлено концепцію формування емоційної компетентності фахівця. Запропоновано модель формування емоційної компетентності в системі медичної професійної освіти. Представлено основні напрями дослідження емоційної компетентності у сучасній психології. Систематизовано концепції вітчизняних та зарубіжних досліджень. Узагальнено методологічні засади дослідження феномену емоційної компетентності. Продемонстровано, що серед дослідників емоційної компетентності немає єдиної думки щодо визначення цього поняття, його змісту, структури, не виявлено також факторів, що визначають його розвиток. Розроблено програму формування емоційної компетентності майбутнього лікаря. У статті представлено загальну стратегію, структуру, розкрито основні принципи, методологічні підходи та зміст спеціальної програми, спрямованої на формування емоційної компетентності студентів – майбутніх лікарів у процесі професійної підготовки. Представлено результати та зроблено висновки щодо ефективності впровадження моделі формування емоційної компетентності студентів медичного профілю у навчальному процесі.

Ключові слова: емоційна сфера, емоційна компетентність, професійна підготовка лікаря, формування емоційної компетентності.

Е. А. Лазуренко, Н. А. Тертичная. Модель формирования эмоциональной компетентности в системе профессиональной подготовки специалиста медицинского профиля. В статье исследованы психолого-педагогические составляющие формирования эмоциональной компетентности будущего медика на разных этапах профессиональной подготовки. Рассмотрены вопросы профессиональной подготовки будущих медиков в высших медицинских учебных заведениях. Сделана попытка раскрытия специфики формирования эмоционально-психологической компетентности будущих специалистов. Представлена концепция формирования эмоциональной компетентности специалиста. Предложена модель формирования эмоциональной компетентности в системе медицинского профессионального образования. Представлены основные направления исследования эмоциональной компетентности в современной психологии. Систематизированы концепции отечественных и зарубежных исследований. Обобщены методологические основы исследования феномена эмоциональной компетентности. Показано, что среди исследователей эмоциональной компетентности нет единого мнения от

носительно определения этого понятия, его содержания, структуры, не обнаружено также факторов, определяющих его развитие. Разработана программа формирования эмоциональной компетентности будущего врача. В статье представлена общая стратегия, структура, раскрыты основные принципы, методологические подходы и содержание специальной программы, направленной на формирование эмоциональной компетентности у студентов – будущих врачей в процессе профессиональной подготовки. Представлены результаты и сделаны выводы относительно эффективности внедрения модели формирования эмоциональной компетентности у студентов медицинского профиля в учебном процессе.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, эмоциональная компетентность, профессиональная подготовка врача, формирование эмоциональной компетентности.

Постановка проблеми. Емоційна насиченість професійного, особистого життя свідчить про актуальність вивчення емоційної компетентності як складової успіху в усіх сферах життєдіяльності особистості. Компетентність у сфері емоцій стала однією із складових високого професійного рівня фахівця, а це обумовлює значну потребу у формуванні його емоційної компетентності задля здійснення успішної професійної діяльності. Проблема формування емоційної компетентності майбутнього лікаря є однією з важливих у галузі професійної медичної освіти. Враховуючи велику професійну значущість формування емоційної компетентності, постає проблема пошуку певних потенціалів професійної підготовки в її розв'язанні. Аналіз державного освітнього стандарту вищої медичної освіти показав, що деякі навчальні дисципліни, передбачені даним документом, дозволяють студентам отримати інформацію про психологічний аспект емоційної сфери, емоційної організації особистості, про вікові особливості даного феномену, а також про основи управління емоційними станами, однак всі вони, на жаль, мають лише ознайомчий і фрагментарний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розуміння ролі та особливої значущості емоцій у житті людей сприяло появі в психологічній науці таких понять як «емоційна здатність», «емоційна компетентність», «емоційний інтелект» як необхідних складових успішного функціонування особистості (Р. Бак, Г. Бреслав, Д. Гоулман, Д. Люсін, Д. Мейер, П. Селовей). При чому, найбільш поширеним є вивчення емоційного інтелекту, його визначення, структури, шляхів розвитку. Поняття ж «емоційної компетентності», як психологічного конструкту, на сьогодні ще залишається в деякій мірі поза увагою дослідників та інколи навіть ототожнюється із емоційним інтелектом. Вивчен-

ню окремих аспектів емоційної компетентності присвячено праці І. Андреевої, Д. Гоулмана, Е. Носенко, К. Саарні, О. Саннікової та ін. Проте, незважаючи на безліч проведених досліджень, безперечно актуальність і практичну значимість, огляд літератури з очевидністю показує, що проблема емоційної компетентності лікарів та її вплив на професійну діяльність залишається недостатньо дослідженою і нині, зокрема в рамках психології та педагогіки вищої медичної школи.

Виділення невирішених частин загальної проблеми, якій присвячується стаття. На наше глибоке переконання, необхідно знайти такий підхід, вибудувати таку програму, яка зможе забезпечити розвиток індивідуальності фахівця, формування його професійних компетентностей, в тому числі й емоційної, впродовж усього процесу навчання у вищому медичному навчальному закладі. І ми цілком згодні з тим, що роботу в такому напрямку необхідно розпочинати ще в період навчання майбутніх лікарів у вищому медичному навчальному закладі з метою розвитку емоційної саморегуляції професійної діяльності лікаря, актуалізації власних емоцій і почуттів, розвитку емпатії як професійно важливого психічного явища, допомогти кожному студенту знайти свій індивідуальний механізм розвитку емоційної ідентичності. Вважаємо за доречне також з'ясувати, які необхідно отримати знання в галузі емоцій, які завдання доцільно виконувати студентам, інтернам в процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі з метою формування задатків власної емоційної компетентності, професійної компетентності майбутнього лікаря у сфері емоцій.

Мета статті: представити модель формування емоційної компетентності майбутнього лікаря у системі професійної підготовки фахівця.

Виклад основного матеріалу дослідження. Опираючись на результати теоретичного дослідження, застосовуючи системний підхід до організації процесу формування емоційної компетентності майбутнього лікаря, ми спробували побудувати психолого-педагогічну модель формування емоційної компетентності майбутнього лікаря в процесі професійної підготовки. Метою створення концептуальної моделі формування емоційної компетентності майбутнього лікаря була необхідність у підготовці кваліфікованих фахівців в галузі медицини з високим рівнем розвитку емоційних якостей, а також розвиток основних структурних компонентів емоційної компетентності лікаря (когнітивний, соціальний, регулятивний та емпатійний компоненти).

При розробці цієї моделі нами було враховано структуру емоційної компетентності лікаря. Так, складовими когнітивного компоненту є поінформованість про емоційні властивості, емоційна самосвідомість, адекватна самооцінка, мотивація досягнення успіху, рефлексія; соціального компоненту – психологічна гнучкість у вибудовуванні відносин, встановлення контактів з іншими людьми в процесі лікувальної взаємодії; регулятивного компоненту – здатність керувати своїми емоціями, контролювати їх; емпатійного компоненту – емпатія, емоційна чуйність. Підкреслимо, що формування емоційної компетентності як професійної якості лікаря – це складний та тривалий процес, який залежить як від організації навчальних занять, так і від особистості студента, його індивідуально-психологічних особливостей, зокрема, у сфері емоцій.

При побудові нашої моделі ми виходили з наступних положень: формування емоційної компетентності майбутнього лікаря має бути одним із завдань професійної підготовки фахівця і має здійснюватись в процесі навчальної діяльності; у процесі формування емоційної компетентності майбутнього лікаря особливу увагу слід приділяти формуванню професійно важливих емоційних компетенцій; формування емоційної компетентності майбутнього лікаря є двостороннім процесом діяльності викладача по формуванню компонентів емоційної компетентності та діяльності студента по самовдосконаленню своєї емоційної компетентності; процес формування емоційної компетентності майбутнього лікаря є тривалим і здійснюється за певними етапами в процесі професійної підготовки у вищому медичному навчальному закладі; основними психологічними особливостями її формування у процесі підготовки майбутніх фахівців у вищому медичному навчальному закладі насамперед є: врахування індивідуально-психологічних особливостей та рівня розвитку загально-комунікативних вмінь, аналіз мотивації як важливої передумови розвитку професійних компетенцій у сфері емоцій, позитивне ставлення студентів до навчально-пізнавального процесу, якість і глибина отриманих студентами психологічних знань у сфері емоцій. В нашій моделі процес формування емоційної компетентності складається з наступних етапів. Так, на першому етапі (теоретична підготовка) відбувається оволодіння студентами теоретичними і емпіричними знаннями з основ емоційної сфери, усвідомлення студентами ролі емоційної компетентності у професійній діяльності лікаря (курс «Психологія емоцій»); другий етап (практична підготовка) спрямований

на пізнання особливостей власної емоційної сфери, оволодіння студентами теоретичними й емпіричними знаннями з основ емоційної компетентності, розвиток емоційної виразності, регуляція емоційних станів, застосування студентами набутих знань, формування вмінь і навичок у навчально-пізнавальному процесі (навчальний тренінг «Формування емоційної компетентності»); на третьому етапі (інтернатура) відбувається застосування набутих знань, корекція умінь і відпрацювання навичок з основ емоційної компетентності у процесі практичної діяльності (практикум професійних навичок). Основними компонентами цієї моделі є: мета, принципи, на яких має будуватись навчально-пізнавальна діяльність студентів, комплекс педагогічних умов, що сприятимуть ефективності процесу формування емоційної компетентності, зміст навчання, етапи формування емоційної компетентності, форми, методи і засоби навчання, контроль, корекція і оцінка діяльності студентів, результат процесу формування емоційної компетентності.

Не зважаючи на те, що навчальними планами підготовки фахівців передбачені деякі психологічні дисципліни, їх потенціал у формуванні емоційної компетентності майбутнього лікаря є все ж таки незначним. Саме тому нами було запропоновано ввести курс (вибіркову дисципліну) «Психологія емоцій» для всіх спеціальностей. Цей курс спрямований на вдосконалення знань у сфері емоцій, що знаходить своє відображення як у теоретичній, так і практичній складових вивчення цієї дисципліни. Основною метою теоретичної підготовки є ознайомлення студентів з класичними і сучасними науковими уявленнями про сутність емоційної сфери, психологічними особливостями розвитку емоційної компетентності та практичною роботою з емоційними станами. Наступним кроком у підготовці студентів є тренінг «Формування емоційної компетентності», мета якого – розвиток у студентів емоційної компетентності, її основних компонентів (когнітивний, соціальний, регулятивний, емпатійний), а також отримання практичних навичок і вмінь з управління та регуляції власних емоцій та емоцій оточуючих, що впливають на розвиток необхідних особистісно-професійних якостей. Загалом тренінг спрямований на розвиток емоційних компетенцій майбутнього лікаря, створення позитивного емоційного фону, вміння розуміти свої емоційні стани, розпізнавати емоції та почуття інших. Серед основних цілей слід виділити наступні: оволодіння прийомами управління емоційними станами, а також прийома-

ми емоційної саморегуляції в професійній діяльності; розвиток професійної спостережливості (перцептивний та емпатійний компоненти) та розуміння власних емоційних станів (когнітивний компонент); розвиток вміння емоційної експресії; розвиток навичок зняття емоційної напруги; управління власними внутрішніми станами (регулятивний компонент); оволодіння прийомami створення сприятливої емоційної атмосфери; формування навичок передбачення можливих емоційних станів у пацієнтів; вміння розпізнавати емоції інших та розвиток здатності до прояву емоційності у професійному спілкуванні (соціальний компонент); вміння зрозуміти іншого на основі переживань, постановки себе на місце пацієнта (емпатійний компонент). У наступному періоді професійної підготовки лікаря (післядипломної підготовки) основний акцент робиться безпосередньо на практичну діяльність, навчання в інтернатурі, спрямовану на відпрацювання навичок, самовдосконалення професійно важливих якостей, в тому числі і компонентів емоційної компетентності. Слід також зазначити, що в умовах навчання в інтернатурі, тобто при переході від ситуацій навчально-пізнавальної діяльності до професійної діяльності відбувається і «перетворення» майбутнього лікаря стосовно засвоєних раніше засад емоційної компетентності. Враховуючи специфіку такого періоду у підготовці кваліфікованих фахівців у галузі медицини, особливості професійної діяльності, в подальшому формуванні емоційної компетентності, можна виділити такі цілі, як: формування знань про відхилення в емоційному розвитку людини, розуміння впливу хвороби на емоційний стан пацієнта, формування адекватного розуміння власних особливостей емоційної сфери у здатності здійснювати професійну діяльність; надбання навичок усвідомлення і контролю власних емоційних станів в процесі професійної діяльності; формування навичок в розробці тактики емоційного самовдосконалення; самовдосконалення навичок професійної рефлексії, професійного спостереження, емпатії, емоційної гнучкості та інших професійно важливих компонентів емоційної компетентності лікаря.

Загалом, цінність запропонованої нами концептуальної моделі полягає у спрямованості на психологічні особливості формування емоційно компетентної особистості майбутнього фахівця-лікаря на певних етапах професійної підготовки: теоретико-інформаційному (засвоєння інформації про емоційний світ людини, емоційні властивості особистості, усвідомлення впливу емоційної сфери на її життєдіяльність та психологічне благо-

получчя і здоров'я, формування образу емоційно-компетентної людини в ході вивчення курсу «Психологія емоцій»); навчально-пізнавальному (виконання вправ, спрямованих на набуття емоційних компетенцій, відпрацювання навичок виразу емоцій, управління емоційними станами, визначення пріоритетних напрямків подальшого розвитку тощо під час тренінгових занять з формування емоційної компетентності майбутнього лікаря); практично-професійний (реалізація набутих на переддипломному етапі підготовки компетенцій у сфері емоцій у конкретну професійну практику, їх застосування в конкретних ситуаціях професійної діяльності на післядипломному етапі підготовки фахівця-лікаря).

Висновки. Аналіз проблеми формування емоційної компетентності майбутнього лікаря дозволив дійти таких висновків: формування емоційної компетентності – тривалий процес, який відбувається під впливом соціальних цінностей та психологічних особливостей і, насамперед, у навчально-пізнавальній діяльності; в нашій моделі формування емоційної компетентності майбутнього лікаря ми спирались на ідеї індивідуального підходу, який передбачає розвиток всіх сфер індивідуальності, в тому числі емоційної сфери, що, в свою чергу, зумовлює комплексний розвиток емоційної компетентності майбутнього фахівця медичного профілю у системі професійної підготовки.

Здійснене нами дослідження психологічних особливостей формування емоційної компетентності майбутнього лікаря в процесі професійної підготовки не вичерпує всього різноманіття методичного арсеналу, який може бути застосований у цьому напрямі. Найбільш перспективними, на наш погляд, шляхами вирішення поставлених завдань у навчально-виховному процесі вищого медичного навчального закладу мають стати інтеграція навчальних дисциплін соціально-гуманітарного циклу, впровадження спеціально розроблених елективних (вибіркових) курсів, застосування тренінгових занять тощо.

Список використаних джерел

1. Лазуренко О.О. Психологія емоцій в структурі підготовки фахівців у вищих навчальних закладах медичного профілю / О. О. Лазуренко // Педагогіка та психологія: традиції та інновації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 2013. – С. 22–25.
2. Лазуренко О.О. Концепція формування емоційної компетентності на різних етапах професійної підготовки лікаря /

- О. О. Лазуренко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – Випуск 3. – Херсон, 2015. – С. 113–117.
3. Лазуренко О.О. Тренінг формування емоційної компетентності майбутнього лікаря / О. О. Лазуренко // *Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools.* – 2016. – 2 (14). – С. 44–54.
 4. Лазуренко О.О. Дослідження психологічних складових емоційної компетентності майбутнього фахівця-лікаря / О.О. Лазуренко, Н.А. Тертична // *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* – Том X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 29. – Київ, 2016. – С. 97–106.
 5. Olena O. Lazurenko, Nataliya V. Smila. Psychological and Pedagogical Principles of Students' Emotional Sphere formation in the Process of Professional Training and Development // *Journal of Psychological Sciences.* – Vol. 2. – № 3. – 2016. – P. 124–129.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Lazurenko O.O. Psihologija emocij v strukturi pidgotovky fahivciv u vyshhyh navchal'nyh zakladah medychnogo profilju / O. O. Lazurenko // *Pedagogika ta psihologija: tradyicii' ta innovacii': Materialy mizhnarodnoi' naukovo-praktychnoi' konferencii'.* – L'viv, 2013. – S. 22–25.
2. Lazurenko O.O. Koncepcija formuvannja emocijnoi' kompetentnosti na riznyh etapah profesijnoi' pidgotovky likarja / O. O. Lazurenko // *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: Psihologichni nauky.* – Vypusk 3. – Herson, 2015. – S. 113–117.
3. Lazurenko O.O. Trening formuvannja emocijnoi' kompetentnosti majbutn'ogo likarja / O. O. Lazurenko // *Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools.* – 2016. – 2 (14). – С. 44–54.
4. Lazurenko O.O. Doslidzhennja psihologichnyh skladovyh emocijnoi' kompetentnosti majbutn'ogo fahivcja-likarja / O.O. Lazurenko, N.A. Tertychna // *Aktual'ni problemy psihologii': Zb. nauk. prac' In-tu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny.* – Том H. Psihologija navchannja. Genetychna psihologija. Medychna psihologija. – Vyp. 29. – Kyi'v, 2016. – S. 97–106.

5. Olena O. Lazurenko, Nataliya V. Smila. Psychological and Pedagogical Principles of Students' Emotional Sphere formation in the Process of Professional Training and Development // Journal of Psychological Sciences. – Vol. 2. – № 3. – 2016. – P. 124–129.

Received February 16, 2017

Revised March 17, 2017

Accepted April 17, 2017

УДК 159.923.072.42:612.821:614.8.026.1:614.876

К. М. Логановський

loganovsky@windowslive.com

М. В. Гресько

Mgresko0408@gmail.com

Соціально-психологічні особливості добровольців-учасників ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та Антитерористичної операції

Lohanovskyi K. M. Social and psychological characteristics of volunteers – clean-up workers of the Chornobyl disaster and Anti-terrorist operation / K. M. Lohanovskyi, M. V. Hresko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 190–206.

K. M. Lohanovskyi, M. V. Hresko. Social and psychological characteristics of volunteers – clean-up workers of the Chornobyl disaster and Anti-terrorist operation. The article presents the results of empirical study on personality characteristics of randomized samples of clean-up workers (liquidators) of the Chornobyl accident, the liquidators- evacuees from the Chornobyl exclusion zone and members of anti-terrorist operation (ATO), depending on the free choice of risk. It was found that the highest rate of volunteers was observed in the group of liquidators- evacuees.

K. M. Lohanovskyi – the scientific contribution of the co-author is 50% ,

M. V. Hresko – the scientific contribution of the co-author is 50% .

A retrospective analysis of individual typological characteristics of personality, assessment of general health, social and environmental factors of volunteers and «non-volunteer» in each group was done. It was revealed that «non-volunteers» had more symptoms of psychological distress and greater percentage of accentuation of individuals. Volunteers both liquidators and liquidators-evacuees are frustrated by environmental factors, «non-volunteers» – by environmental and social factors. Among the volunteer group of ATO participants social factors are dominating, and among non-volunteers – the radiation factors are along with social factors. The radiation factors are positively correlated with severe depression in a group of volunteers-clean up workers with scales of social dysfunction and severe depression in a group of volunteers-participants of ATO and all scales of general health questionnaire of «non-volunteers»-liquidators, reflecting inadequate perception of the radiation danger. There are singled out the characteristics of volunteers, which include: communication, activity, appetite for risk, expression, lack of reflection and responsibility, emotional instability, impulsivity, ambition, inclination to long experiencing traumatic events, courage, spirit, desire for recognition, aggression, high reactivity and low volitional control.

Key words: liquidators of the Chernobyl accident, Anti-terrorist operation, accentuation of character, extraversion, neuroticism, freedom of choice of risk perception, radiological threats frustration.

К. М. Логановський, М. В. Гресько. Соціально-психологічні особливості добровольців-учасників ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та Антитерористичної операції. У статті представлено результати емпіричного дослідження особистісних особливостей рандомізованих вибірок учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (УЛНА на ЧАЕС) та УЛНА на ЧАЕС, евакуйованих з Чорнобильської зони відчуження та учасників антитерористичної операції (АТО), в залежності від свободи вибору ризику. Виявлено, що найбільший відсоток добровольців спостерігається в групі УЛНА евакуйованих. Проведено ретроспективний аналіз індивідуально-типологічних особливостей особистості, оцінка загального здоров'я та соціально-екологічних факторів середовища добровольців та «недобровольців» у кожній групі. Виявлено, що більше симптомів психологічного неблагополуччя та більший відсоток акцентуацій особистості мають «недобровольці». Добровольці, як УЛНА, так і УЛНА-евакуйовані, в першу чергу фрустровані екологічними факторами середовища, «недобровольці» – як екологічними, так і соціальними факторами. Серед добровольців групи учасників АТО домінують соціальні фактори, а серед недобровольців поряд з соціальними знаходяться радіаційні фактори. Радіаційні фактори позитивно корелюють з важкою депресією в групі добровольців УЛНА, з шкалами соціальної дисфункції та важкої депресії в групі добровольців учасників АТО і з усіма шкалами опитувальника загального здоров'я «недобровольців» УЛНА, що відображає неадекватне сприйняття радіа-

ційної загрози. Виокремлено характеристики добровольця, до яких відносяться: комунікабельність, активність, схильність до ризику, експресія, недостатність рефлексії та відповідальності, емоційна нестійкість, імпульсивність, честолюбність, принципіальність, схильність довго переживати травмуючі події, сміливість, рішучість, жага визнання, агресивність, підвищена реактивність та низький волевий контроль.

Ключові слова: учасники ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, Антитерористична операція, акцентуації характеру, екстраверсія, нейротизм, свобода вибору ризику, сприйняття радіаційної загрози, фрустрація.

К. М. Логановский, М. В. Гресько. Социально-психологические особенности добровольцев-участников ликвидации последствий Чернобыльской катастрофы и Антитеррористической операции. В статье представлены результаты эмпирического исследования личностных особенностей рандомизированных выборок участников ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС (УЛПА на ЧАЭС) и УЛПА на ЧАЭС, эвакуированных из Чернобыльской зоны отчуждения и участников антитеррористической операции (АТО), в зависимости от свободы выбора риска. Выявлено, что наибольший процент добровольцев наблюдается в группе УЛПА эвакуированных. Проведен ретроспективный анализ индивидуально-типологических особенностей личности, оценка общего здоровья и социально-экологических факторов среды добровольцев и «недобровольцев» в каждой группе. Выявлено, что больше симптомов психологического неблагополучия и больший процент акцентуаций личности имеют «недобровольцы». Добровольцы, как УЛПА, так и УЛПА эвакуированные, в первую очередь фрустрированы экологическими факторами среды, «недобровольцы» – как экологическими, так и социальными факторами. Среди добровольцев группы участников АТО доминируют социальные факторы, а среди недобровольцев рядом с социальными находятся радиационные факторы. Радиационные факторы положительно коррелируют с тяжелой депрессией в группе добровольцев УЛПА, с шкалами социальной дисфункции и тяжелой депрессии в группе добровольцев-участников АТО и со всеми шкалами опросника общего здоровья «не-добровольцев» УЛПА, что отражает неадекватное восприятие радиационной угрозы. Выделены характеристики добровольца, к которым относятся: коммуникабельность, активность, склонность к риску, экспрессия, недостаточность рефлексии и ответственности, эмоциональная неустойчивость, импульсивность, честолюбие, принципіальність, склонність долго переживати травмируючі події, смелость, решительность, жажда признания, агрессивность, повышенная реактивность и низкий волевой контроль.

Ключевые слова: участники ликвидации аварии на Чернобыльской АЭС, Антитеррористическая операция, акцентуации характера, экстраверсия, нейротизм, свобода выбора риска, восприятие радиационной угрозы, фрустрация.

Постановка проблеми. На території проведення Антитерористичної операції (АТО) та поруч знаходяться декілька джерел іонізуючого випромінювання і найбільша в Європі атомна електростанція (Запорізька АЕС). Участь у бойових діях та неадекватне сприйняття радіаційної загрози може чинити дезінтеграційний та дезадаптуючий вплив на особистість. Тому необхідність створення індивідуальних корекційних та психотерапевтичних програм, необхідність прогнозування можливих «психічних травм», оптимізація критеріїв професійного відбору серед учасників бойових дій та учасників ліквідації наслідків радіаційних інцидентів, спонукають науковців до вивчення їх психологічних особливостей. До факторів які можуть мінімізувати наслідки травматичного впливу відносять свободу вибору ризику та особистісні якості добровольців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За даними різних авторів до психологічних особливостей добровольців відносять товариськість, емоційну стійкість, розвинуте відчуття обов'язку, відповідальність, наполегливість, соціальну активність та відповідальність, емпатійність, впевненість у собі, високий рівень внутрішнього контролю, енергійність, просоціальну поведінку [12, 13, 7].

До психологічних особливостей добровольців R. Knapp відносить релігійність та інтровертованість, у той час як С. Elshaug стверджує, що волонтерам притаманна екстравертована спрямованість особистоті. Н. Paterson у своєму дослідженні студентів не визначила достовірних розбіжностей по екстраверсії та нейротизму між волонтерами та студентами, які не є волонтерами [8, 13, 16].

За просоціальною поведінкою стоїть мотив альтруїзму, який проявляється в прагненні захищати та опікати тих, хто потребує допомоги [10]. Однак згідно теорії соціального обміну, в основі добровільної діяльності можуть знаходитись і егоїстичні мотиви.

Так, за дослідженнями Азарової Е.С., мотиви участі в добровільчій діяльності носять, в основному, прагматичний характер та розподіляються так: 1 – отримання практичного досвіду, 2 – «так цікавіше жити», 3 – знаходження нових друзів. Часто в якості добровільного мотиву виступає потреба в подоланні відчуття самотності, зменшення відчуття провини або укріплення почуття власної гідності [1].

Однак дослідження психологічних особливостей добровольців проводились досі на волонтерах громадських організацій, а

особливості індивідуально-типологічних характеристик добровольців з бойовим досвідом, як і особливості добровольців при дії невидимого стресору (радіаційного), залишаються не вивченими.

Мета: визначити зміни особистості в УЛНА на ЧАЕС та учасників АТО в залежності від свободи вибору ризику.

Виклад основного матеріалу дослідження. До дослідження було залучено 121 УЛНА (І група) у віці на момент обстеження ($M \pm SD$) $54,48 \pm 4,23$ року, вік на момент аварії – $26,96 \pm 4,66$ року, дози опромінення – $153,3 \pm 127,7$ мЗв, 76 УЛНА, які до того ж були і евакуйованими із зони відчуження (ІІ група) у віці на момент обстеження ($M \pm SD$) $55,53 \pm 3,61$ року, вік на момент аварії – $28,05 \pm 3,24$ року, дози опромінення – $248,1 \pm 275,7$ мЗв із рандомізованої вибірки осіб, які знаходяться на обліку в Клініко-епідеміологічному реєстрі (КЕР) ННЦРМ. 81 учасник АТО (ІІІ група) у віці на момент обстеження $32,32 \pm 8,89$ року, які проходили лікування і реабілітацію у відділенні радіаційної психоневрології ІКР ННЦРМ.

Оцінка особистості УЛНА проводилась тричі до аварії (ретроспективно), одразу після аварії (ретроспективно) та на момент обстеження. Оцінка особистості учасників АТО проводилась двічі: до подій на майдані у листопаді 2013 року (ретроспективно) та на момент обстеження.

Використовувались психометричні методи: опитувальник загального здоров'я (General Health Questionnaire, GHQ-28), особистісний опитувальник Г. Айзенка (Eysenck Personality Inventory, EPI), методика діагностики характерологічних особливостей Г. Шмишека-К. Леонгарда, та модифікований соціально-психологічний опитувальник (Joint Study Project 1993) – «анкета небезпек». Електронні таблиці Excel 2010 (MS Windows) були використані як структура баз даних. Статистичний аналіз проведено у програмі Statistica 10.0 (StatSoft) за допомогою параметричних і непараметричних критеріїв.

Результати та обговорення

У групі УЛНА, які були до того ж евакуйованими із зони відчуження, відсоток добровольців достовірно вищий, ніж серед тільки УЛНА ($p < 0,001$) та учасників АТО ($p < 0,05$). Це пояснюється достовірно більшим відсотком професіоналів з наявністю спеціальних знань в області радіаційної енергетики (29,03% серед УЛНА-евакуйованих і 2,68% серед УЛНА, $p < 0,001$) та небажанням змінювати місце мешкання.

Таблиця 1

Розподіл добровольців у групах (%)

	УЛНА (n=109)	УЛНА-евакуйовані (n=61)	АТО (n=81)
добровольці	22,02	72,13	55,56
«недобровольці»	77,98	27,87	44,44

Для порівняльного аналізу профілів особистості в кожній групі було виокремлено групу добровольців. Серед УЛНА 1a (n=24) – добровольці, 1b (n=84) – особи, які були відправлені в зону ЧАЕС за наказом. Серед УЛНА – евакуйованих: 2a (n=44) та 2b (n=17); серед учасників АТО: 3a (n=45) та 3b (n=36) – відповідно.

У групі УЛНА серед добровольців одразу після аварії достовірного зростання кількості яскраво виражених акцентуацій не відзначалось, на теперішній час у порівнянні з доаварійним достовірно зменшився відсоток гіпертимних ($p < 0,01$) та зріс циклотимних ($p < 0,05$) і дистимних ($p < 0,05$) акцентуантів. За результатами особистісного опитувальника Айзенка (EPI) одразу після аварії достовірних змін не відзначалось, на теперішній час рівень екстраверсії ($p < 0,001$) зменшився, рівень нейротизму ($p < 0,01$) зріс.

Серед «недобровольців» у цій групі одразу після аварії зросла кількість педантичних ($p < 0,05$), збудливих ($p < 0,05$) та дистимних ($p < 0,01$) акцентуантів. На теперішній час у порівнянні з доаварійним зменшилась кількість гіпертимних ($p < 0,01$) та зросла кількість емотивних ($p < 0,001$), педантичних ($p < 0,01$), тривожних ($p < 0,05$), циклотимних ($p < 0,001$), збудливих ($p < 0,001$), дистимних ($p < 0,001$) та екзальтованих ($p < 0,05$) акцентуацій (табл. 2). Рівень екстраверсії одразу після аварії достовірно не змінився, на теперішній час зменшився ($p < 0,001$), а рівень нейротизму зріс ($p < 0,001$).

Особистість УЛНА, які не мали свободи вибору ризику, зазнала більш обширних деформацій, ніж особистість добровольців.

При порівняльному аналізі усереднених значень профілів груп 1a та 1b у доаварійний період групи відрізнялись достовірно більшим рівнем застрягання та демонстративності серед добровольців ($p < 0,05$). Це можна пояснити характерними для демонстративної особистості: рішучістю, сміливістю, прагненням до реалізації соціально схвальних стандартів у власній діяльності, бажанням бути в центрі подій. Характерними для застрягаючої

особистості є: бажання захистити тих, хто опинився в скрутній ситуації та по відношенню до кого сталась несправедливість, а також прагненням до поваги та визнання оточуючих будь-яким шляхом.

Одразу після аварії підгрупи достовірно не відрізнялись, на теперішній час підгрупи відрізняються достовірно більшою тривожністю ($p < 0,05$) у групі «недобровольців», що можна пояснити низькою стійкістю в стресових ситуаціях, притаманну цьому типу, а також очікуванням несприятливих наслідків дії іонізуючого випромінювання.

Відсоток яскраво виражених акцентуацій у добровольців УЛНА, евакуйованих одразу після аварії, достовірно не змінився, на теперішній час у порівнянні з доаварійним зменшився відсоток гіпертимної ($p < 0,01$) та зріс емотивної ($p < 0,01$), педантичної ($p < 0,01$), циклотимної ($p < 0,01$), збудливої ($p < 0,05$) та дистимної акцентуацій. Рівень екстраверсії зменшився ($p < 0,01$), рівень нейротизму зріс ($p < 0,05$) одразу після аварії та на теперішній час зміни лише поглибились.

У групі «недобровольців» одразу після аварії достовірних змін не відбулось, а на теперішній час відсоток гіпертимної ($p < 0,05$) акцентуації зменшився, тривожної ($p < 0,05$), циклотимної ($p < 0,05$), збудливої ($p < 0,05$) та дистимної ($p < 0,01$) акцентуацій зріс (табл. 2). Рівень екстраверсії та нейротизму одразу після аварії достовірно не змінився, на теперішній час рівень екстраверсії ($p < 0,05$) зменшився, рівень нейротизму ($p < 0,01$) зріс.

При порівняльному аналізі усереднених значень груп 2а та 2б достовірних розбіжностей виявлено не було, що можна пояснити малою кількістю «недобровольців» у групі 2б.

Відсоток яскраво виражених акцентуацій у групі учасників АТО після участі в бойових діях серед добровольців достовірно зріс за шкалою (табл. 2) дистимності ($p < 0,05$); серед «недобровольців» – за шкалами: збудливості ($p < 0,01$), дистимності ($p < 0,01$) та екзальтації ($p < 0,05$). Рівень екстраверсії знизився, нейротизму зріс і в групі добровольців, і в групі «недобровольців».

При порівнянні відсотка яскраво виражених акцентуацій до участі в АТО в групі добровольців спостерігався більший відсоток гіпертимної та демонстративної акцентуацій характеру, хоча ця різниця була недостовірною та достовірно більше збудливої ($p < 0,01$) та екзальтованої ($p < 0,05$), що відображає як основні характеристики особистості «добровольця», так і достовірно ($p < 0,001$) більшу кількість осіб у віці до 30 років (За група – 60,00%, 3б – 30,56%) в групі добровольців.

Таблиця 2

Динаміка змін частоти акцентуацій особистості (%) за опитувальником Г. Шмишека-К. Леонгарда

Характеристика особистості	УЛНА добровольці, 1а група		УЛНА «не-добровольці, 1b група		УЛНА+Е добровольці, 2а група		УЛНА+Е «не-добровольці, 2b група		Учасники АТО добровольці, за група		Учасники АТО «недобровольці», 3b група	
	До аварії	На момент обстеження	До аварії	На момент обстеження	До аварії	На момент обстеження	До аварії	На момент обстеження	До АТО	На момент обстеження	До АТО	На момент обстеження
Гіпертимність	61,11	13,64	35,71	14,86	48,65	21,62	66,67	23,08	61,29	48,39	42,31	25,93
Застрагання	33,33	31,82	21,43	33,78	10,81	13,51	8,33	15,38	9,68	25,81	15,38	25,93
Емотивність	50,00	45,45	31,43	66,22	27,03	51,35	25,0	46,15	9,68	6,45	7,69	14,81
Педантичність	16,67	40,91	15,71	36,49	16,22	45,95	-	23,08	6,45	16,13	3,85	11,11
Тривожність	5,56	-	4,29	16,22	5,41	13,51	8,33	46,15	9,68	-	-	3,70
Циклотимність	11,11	45,45	10,00	35,14	8,11	37,84	-	38,46	16,13	35,48	15,38	25,93
Демонстра-тивність	16,67	22,73	11,43	12,16	10,81	5,41	33,33	15,38	25,81	19,35	15,38	7,41
Збудливість	16,67	27,27	7,14	33,78	2,70	18,92	-	30,77	29,03	51,61	-	29,63
Дистимність	-	40,91	5,71	45,95	5,41	40,54	8,33	61,54	6,45	25,81	3,85	33,33
Екзальтація	11,11	13,64	12,86	27,03	13,51	21,62	8,33	23,08	22,58	29,03	3,85	22,22

При порівняльному аналізі усереднених профілів груп За та Зб було виявлено, що група добровольців відрізнялась від групи «недобровольців» до участі в АТО достовірно вищим рівнем екстраверсії ($p < 0,01$), нейротизму ($p < 0,001$), демонстративності ($p < 0,01$) та збудливості ($p < 0,01$). На теперішній час вони достовірно відрізняються більшим рівнем екстраверсії ($p < 0,01$), демонстративності ($p < 0,05$) та збудливості ($p < 0,05$) у добровольців.

Для екстраверта характерна активність, енергійність, необхідність в контактах, імпульсивність схильність до ризикованих вчинків. Нейротична особистість характеризується чутливістю та вразливістю, емоційною нестійкістю. Демонстративній особистості притаманне прагнення до уваги оточуючих, вміння отримувати переваги в самих несприятливих умовах, високий рівень домагань. Збудлива особистість характеризується здатністю відстояти свою позицію, виступити за справедливість, у неї соціально виражена роль «захисника слабких», також цьому типу притаманна можливість проявляти невербальну та вербальну агресію. З отриманих даних можна припустити, що перераховані риси характеру є рушійними в прийнятті рішення стати добровольцем.

Добровольці групи учасників АТО до травмуючих подій достовірно не відрізнялись від добровольців УЛНА. В той час як у порівнянні з групою УЛНА, які до того ж були і евакуйованими, учасники АТО мали достовірно вищий рівень нейротизму, демонстративності та збудливості (рис. 1).

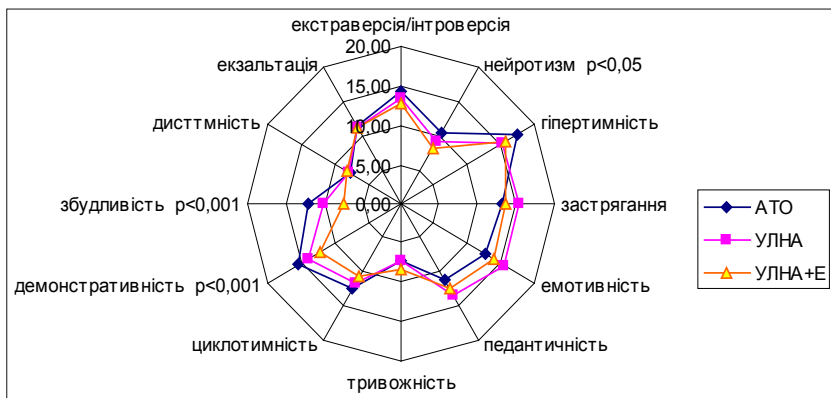

Рис. 1. Порівняльний аналіз усереднених профілів добровольців до травмуючих подій (методики ЕРІ та Г. Шмишека – К. Леонгарда)

Учасники АТО, які не мали свободи вибору до травмуючих подій, відрізнялись від УЛНА та УЛНА, евакуйованих, достовірно меншим рівнем емотивності та тривожності (рис. 2).

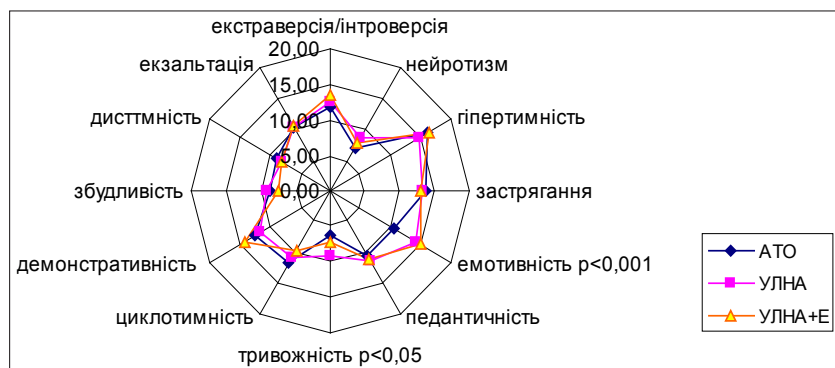

Рис. 2. Порівняльний аналіз усереднених профілів «недобровольців» до травмуючих подій (методики ЕРІ та Г. Шмишека – К. Леонгарда)

Група добровольців учасників АТО після участі в бойових діях відрізнялась від УЛНА та УЛНА, евакуйованих, достовірно меншим рівнем емотивності і тривожності та достовірно більшим рівнем збудливості й демонстративності (рис. 3).

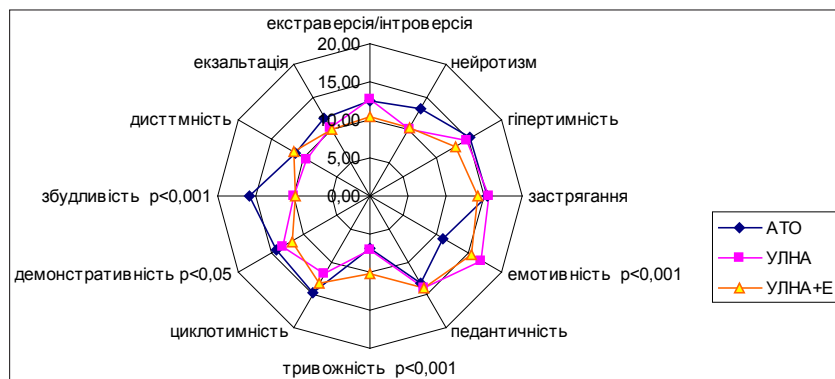

Рис. 3. Порівняльний аналіз усереднених профілів добровольців після травмуючих подій (методики ЕРІ та Г. Шмишека – К. Леонгарда)

Група «недобровольців» учасників АТО після травмуючих подій відрізнялась від УЛНА достовірно меншим рівнем емо-

тивності та екстраверсії, і достовірно вищим рівнем нейротизму (рис. 4).

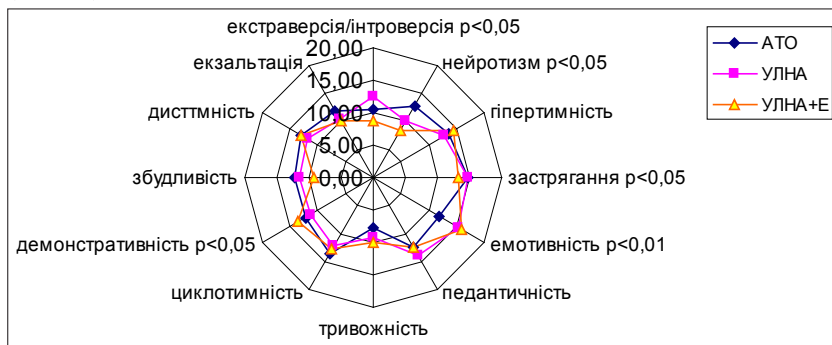

Рис. 4. Порівняльний аналіз усереднених профілів «недобровольців» після травмуючих подій (методики ЕРІ та Г. Шмишека – К. Леонгарда)

За результатами опитувальника загального здоров'я достовірних змін у групах добровольців та «недобровольців» виявлено не було. Хоча в групі УЛНА та УЛНА, евакуйованих серед «недобровольців» оцінка здоров'я гірша. В усіх групах домінує шкала «соматичної стурбованості» (табл. 3).

Таблиця 3

Характеристика загального здоров'я за опитувальником GHQ-28

Шкали	УЛНА		УЛНА-евакуйовані		Учасники АТО	
	добро-вольці (M±SD)	«недобро-вольці» (M±SD)	добро-вольці (M±SD)	«недобро-вольці» (M±SD)	добро-вольці (M±SD)	«недобро-вольці» (M±SD)
Соматична стурбованість	8,95±3,55	10,08±4,67	9,33±4,24	10,42±5,07	8,18±5,12	8,17±4,97
Тривога та безсоння	7,37±5,21	7,42±5,21	8,67±4,42	8,50±5,07	7,45±6,42	7,72±6,13
Соціальна дисфункція	8,95±3,32	9,03±3,32	9,56±3,26	9,09±4,28	7,39±3,10	7,69±2,67
Важка депресія	2,37±2,48	2,37±2,48	3,11±4,00	4,18±4,94	3,94±4,68	2,76±3,69
GHQ – sum	28,16±11,00	30,27±11,00	30,74±13,14	32,82±17,22	26,94±16,40	26,52±15,17

Як видно з таблиці 4, добровольці, як УЛНА, так і УЛНА – евакуйованих, на теперішній час у першу чергу фрустровані

екологічними факторами середовища, «недобровольці» – як екологічними, так і соціальними факторами. Серед добровольців групи учасників АТО домінують соціальні фактори, а серед недобровольців поряд з соціальними знаходяться радіаційні фактори. Небезпеку від атомної промисловості респонденти всіх груп оцінили однаково, окрім «недобровольців» групи УЛНА. Більш висока оцінка інших радіаційних факторів спостерігається в групі «недобровольців» учасників АТО та добровольців УЛНА.

За даними кореляційного аналізу радіаційні фактори мають позитивний зв'язок в групі добровольців УЛНА з важкою депресією і загальною сумою опитувальника загального здоров'я (GHQ-28), «недобровольців» УЛНА – з усіма шкалами опитувальника та добровольців учасників АТО з шкалами соціальної дисфункції та важкої депресії, що відображає неадекватне сприйняття радіаційної загрози.

Таблиця 4

Порівняльна характеристика рангових місць анкети небезпек

Фактори	УЛНА		УЛНА-евакуйовані		Учасники АТО	
	добровольці, 1а група (n=21)	«недобровольці», 1б група (n=77)	добровольці, 2а група (n=34)	«недобровольці», 2б група (n=11)	добровольці, 3а група (n=33)	«недобровольці», 3б група (n=26)
1	2	3	4	5	6	7
Злочини, пов'язані з насиллям	17	18	20	10	20	19
Транспортний рух	16	16	15	7	3	14
Нещасний випадок на роботі	29	25	29	28	24	21
Нещасний випадок у побуті	26	28	27	25	26	23
Вживання алкоголю	25	31	30	30	30	31
Куріння	28	30	31	31	25	29
Використання ліків	27	26	26	26	31	28
Вживання наркотиків	22	29	28	19	28	25
Нестача лікарів	21	22	19	18	7	20
Національні конфлікти	24	21	21	21	6	16
СНІД	19	24	24	20	22	24
Всі види забруднення довкілля	6	4	7	2	4	11
Безробіття	20	17	17	24	2	13
Підвищення цін	12	2	8	8	1	4

Продовження табл. 4

1	2	3	4	5	6	7
Зниження рівня життя	10	1	6	3	5	1
Відсутність або нестача необхідних харчів	30	20	25	27	23	22
Використання їжі та води	23	19	18	17	27	26
Хімічна промисловість	13	11	14	22	9	17
Атомна промисловість	15	5	16	15	17	18
Вугільна промисловість	31	27	22	23	29	30
Наявність хімічних речовин						
- у повітрі	3	8	5	16	10	12
- у воді	4	7	2	4	12	5
- у ґрунті	7	10	3	5	15	15
- у харчах	1	3	4	6	8	10
Хвороби, пов'язані з наявністю в оточуючому середовищі хімічних речовин	2	9	1	1	13	6
Наявність радіоактивних речовин						
- у повітрі	11	14	10	11	21	7
- у воді	8	12	12	12	18	8
- у ґрунті	9	15	9	13	19	9
- у харчах	5	13	13	9	11	2
Хвороби, пов'язані з наявністю в оточуючому середовищі радіоактивних речовин	14	6	11	14	14	3
Особисті проблеми та турботи	18	23	23	29	16	27

Звертає на себе увагу той факт, що в карті ризиків добровольців-учасників АТО домінують соціальні фактори «підвищення цін» та «безробіття», які відображають їх хвилювання за свій соціально-економічний стан.

Отже, особистість добровольця характеризується такими індивідуально-типологічними рисами, як: екстраверсія, нейротизм, застрягання, демонстративність, збудливість та екзальтація. Однак ці риси під час травматичних впливів зазнають декомпенсаторних змін та перешкоджають адаптаційним механізмам особистості.

Висновки. Найбільший відсоток добровольців надзвичайних ситуацій спостерігався серед групи УЛНА-евакуйованих, з яких була найбільша кількість професіоналів атомної енергетики, пожежників та силових структур (КДБ, МНС, МО, МВС).

Особистість добровольця характеризується комунікабельністю, активністю, схильністю до ризику, експресією, недостатністю рефлексії та відповідальності, емоційною нестійкістю, імпульсивністю, честолюбністю, принципальністю, схильністю довго переживати сильні відчуття, сміливістю, рішучістю, жагою визнання, агресивністю, підвищеною реактивністю, низьким волевим контролем.

Оскільки особи з високим рівнем нейротизму схильні до невротичних захворювань, а збудливі акцентуанти – до адиктивної поведінки, то відсутність вчасної психотерапевтичної та корекційної роботи призведе до дезінтеграції особистості.

Враховуючі те, що сприйняття радіаційних ризиків у групі учасників АТО висока, то у випадку використання «брудної бомби» на території проведення АТО неадекватне сприйняття радіаційної загрози, може спричинити додатковий травмуючий вплив на учасників АТО та посилити дезадаптивні реакції і патологічні зміни у особистості.

Перспективи подальших розвідок вбачаються у створенні на основі отриманих даних індивідуальних програм м.ального та психотерапевтичної роботи, адже враховуючи збільшення кількості акцентуацій в УЛНА впродовж 30-річного періоду після аварії на ЧАЕС можна припустити, що за відсутності психологічної допомоги учасникам АТО в подальшому у них будуть спостерігатися ознаки соціальної та особистісної дезадаптації.

Список використаних джерел

1. Азарова Е.С. Психологические детерминанты м.ального деятельности / Е.С. Азарова, М.С. Яницкий // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 306. – С. 120–125.
2. Дворянчиков Н.В. Особенности восприятия и переживания «невидимого» стресса военнослужащими, работающими с источниками ионизирующих излучений / Н.В. Дворянчиков, Н.В. Стариченко, С.Н. Ениколопов // Журнал практического психолога. – 2005. – Вып. 1. – С. 49–63.
3. Злишков В.Л. Психологічні особливості волонтерської діяльності у сучасній Україні: мотиваційний аспект / В.Л. Злишков, С.О. Лукомська // Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки. – 2015. – №2 (15). – С. 40–46.
4. Логановський К.М. Психологічні і нейропсихіатричні ефекти іонізуючої радіації / К.М. Логановський // Новая медицина тысячелетия. – 2013. – № 1. – С. 30–36.

5. Шевченко Р. П. Снижение уровня социального функционирования у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами / Р.П. Шевченко // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія. – 2015. – Т. 20., Вып. 1 (35). – С. 98–105.
6. Шумакова И.Е. Личностные потенциалы преодоления жизненных трудностей / И.Е. Шумакова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2009. – Вып. 91. – С. 46–56.
7. Allen N. Personality characteristics of community mental health volunteers: A review / N.J. Allen, J.P. Rushton // Journal of Voluntary Action Research. – 1983. – V. 12(1). – P. 36–49.
8. Elshaug, C. Personality attributes of volunteers and paid workers engaged in similar occupational tasks / Elshaug, C., Metzger // J. J Soc Psychol. – 2001. – V. 141(6). – P. 752–763.
9. Eysenck H. J. Manual of the Eysenck Personality Questionnaire / H. J. Eysenck, S. B. G. Eysenck. – London : Hodder and Stoughton, 1975. – 47 p.
10. Finkelstein M. Motive, role identity and prosocial personality as predictors of volunteer activity / Marcia Finkelstein, Louis Penner, Michael Brannick // Social Behavior and Personality: an international journal. – 2005. – V. 33, N 4. – P. 403–418.
11. Gil S. Personality traits, coping style, and perceived threat as predictors of posttraumatic stress disorder after exposure to a terrorist attack: a prospective study. / Gil S, Caspi Y. // Psychosom Med. – 2006 – Vol. 68, no. 6. – P. 904 – 909.
12. Hersch P. Personal characteristics of college volunteers in mental hospitals / Hersch Paul D., Kulik James A., Scheibe Karl E. // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – V. 33(1). – P. 30–34.
13. Knapp R. Characteristics of college students volunteering for service to mental patients / Knapp Robert H., Holzberg Jules D. // Journal of Consulting Psychology. – 1964. – V. 28(1). – P. 82–85.
14. Loganovsky K.L. The mental health of clean-up workers 18 years after the Chernobyl accident / Loganovsky K.L., Havenaar J.M., Tintle N.L., Guey L.T., Kotov R., Bromet E.J. // Psychol Med. – 2008 – Vol. 38, № 4. – P. 481–488.
15. Ogińska-Bulik N. Type D personality, coping with stress and intensity of PTSD symptoms in firefighters / N. Ogińska-Bulik, I. Langer // Med. Pr. – 2007. – Vol. 58, № 4. – P. 307–316.

16. Paterson H. Personality types and mental health experiences of those who volunteer for helplines / Hannah Paterson, Renate Renier, Birgit Vollm // *British Journal of Guidance & Counseling*. – 2009. – V. 37, No. 4. – P. 459–471.
17. Schmieschek H. Questionnaire for the determination of accentuated personalities / H. Schmieschek // *Psychiatr. Neurol. Med. Psychol. (Leipz)*. – 1970. – Vol. 22, № 10. – P. 378–381.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Azarova E.S. Psihologicheskie determinatnyi dobrovolcheskoy deyatel'nosti / E.S. Azarova, M.S. Yanitskiy // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. – 2008. – № 306. – S. 120–125.
2. Dvoryanchikov N.V. Osobennosti vospriyatiya i perezhivaniya «nevidimogo» stressa voennosluzhaschimi, rabotayuschimi s istochnikami ioniziruyuschih izlucheniy/ N.V. Dvoryanchikov, N.V. Starichenko, S.N. Enikolopov // *Zhurnal prakticheskogo psihologa*. – 2005. – Vyip. 1. – S. 49–63.
3. Zlyvkov V.L. Psykholohichni osoblyvosti volonters'koy diyal'nosti u suchasniy Ukraini: motyvatsiynnyy aspekt / V.L. Zlyvkov, S.O. Lukoms'ka // *Naukovyy visnyk MNU im. V.O. Sukhomlyns'koho. Psykholohichni nauky*. – 2015. – №2 (15). – S. 40–46.
4. Lohanovs'ky K.M. Psykholohichni i neyropsykhiatrychni efekty ionizuyuchoyi radiatsiyi / K.M. Lohanovs'ky // *Novaya medytsyna tisyacheletyia*. – 2013. – № 1. – S. 30–36.
5. Shevchenko R. P. Snizhenie urovnya sotsialnogo funktsionirovaniya u voennosluzhaschih s nevroticheskimi i psihosomaticheskimi rastroystvami / R.P. Shevchenko // *Visnik ONU im. I. I. Mechnikova. Psihologiya*. – 2015. – T. 20., Vyip. 1 (35). – S.98–105.
6. Shumakova I.E. Lichnostnyie potentsialyi preodoleniya zhiznennyih trudnostey / I.E. Shumakova // *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gertsena*. – 2009. – Vyip. 91. – S. 46–56.
7. Allen N. Personality characteristics of community mental health volunteers: A review / N.J. Allen, J.P. Rushton // *Journal of Voluntary Action Research*. – 1983. – V. 12(1). – P. 36–49.
8. Elshaug, C. Personality attributes of volunteers and paid workers engaged in similar occupational tasks / Elshaug, C., Metzger // *J. J Soc Psychol*. – 2001. – V. 141(6). – P. 752–763.

9. Eysenck H. J. Manual of the Eysenck Personality Questionnaire / H. J. Eysenck, S. B. G. Eysenck. – London : Hodder and Stoughton, 1975. – 47 p.
10. Finkelstein M. Motive, role identity and prosocial personality as predictors of volunteer activity / Marcia Finkelstein, Louis Penner, Michael Brannick // Social Behavior and Personality: an international journal. – 2005. – V. 33, № 4. – P. 403–418.
11. Gil S. Personality traits, coping style, and perceived threat as predictors of posttraumatic stress disorder after exposure to a terrorist attack: a prospective study. / Gil S, Caspi Y. // Psychosom Med. – 2006 – Vol. 68, № 6. – P. 904–909.
12. Hersch P. Personal characteristics of college volunteers in mental hospitals / Hersch Paul D., Kulik James A., Scheibe Karl E. // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – V. 33(1). – P. 30–34.
13. Knapp R. Characteristics of college students volunteering for service to mental patients / Knapp Robert H., Holzberg Jules D. // Journal of Consulting Psychology. – 1964. – V. 28(1). – P. 82–85.
14. Loganovsky K.L. The mental health of clean-up workers 18 years after the Chernobyl accident / Loganovsky K.L., Havenaar J.M., Tintle N.L., Guey L.T., Kotov R., Bromet E.J. // Psychol Med. – 2008 – Vol. 38, № 4. – P. 481–488.
15. Ogińska-Bulik N. Type D personality, coping with stress and intensity of PTSD symptoms in firefighters / N. Ogińska-Bulik, I. Langer // Med. Pr. – 2007. – Vol. 58, № 4. – P. 307–316.
16. Paterson H. Personality types and mental health experiences of those who volunteer for helplines / Hannah Paterson, Renate Renier, Birgit Vollm // British Journal of Guidance & Counseling. – 2009. – V. 37, № 4. – P. 459–471.
17. Schmieschek H. Questionnaire for the determination of accentuated personalities / H. Schmieschek // Psychiatr. Neurol. Med. Psychol. (Leipzig). – 1970. – Vol. 22, no. 10. – P. 378–381.

Received February 17, 2017

Revised March 21, 2017

Accepted April 20, 2017

Н. М. Макаренко

wellbook@rambler.ru

А. Г. Павленко

nastya.1703@ukr.net

СЕЛФІ ЯК ФОРМА САМОПІЗНАННЯ

Makarenko N. M. The selfie as a form of self-actualization / N.M. Makarenko, A.H. Pavlenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 207–216.

N. M. Makarenko, A. H. Pavlenko. The selfie as a form of self-actualization. There are submitted results of the theoretical research of a selfie from different points of view: as a new kind of subculture (parts of society's culture that differs from the majority), as a form of self-presentation (the process of representing one's image in the social world). Moreover, an excursus into the history of this phenomenon is carried through. An analysis of different scientific and psychological views on modern mental illness - selfism was done, problems of today's teenagers and youth and particular qualities of the formation of social relationships are defined. The study presented the results of the impact of the selfie on self-conception, motivation and human activities. Such aspects of selfism as constructive (as a way to improve communication, as a feeling of psychological and emotional supercomfort) and destructive (a form of narcissism, the presence of psychopathological consequences) have been analyzed. And there are distinguished the phases of the disease (borderline selfit, a virulent form of the disease, chronic selfit). An empiric study was undertaken to research the relationship between intercommunication of the selfie, self-appraisals of personality, motivation and personal activities. Applying correlation analysis (Spearman coefficient), it is set that there exists a statistically meaningful direct connection between the frequency of implementation of selfies and the level of self-appraisal. It is found out that those people who take selfies have such a trait as narcissism (a character trait that consists in exceptional self-admiration), aspiring to individualization and assertive behavior (strategy of behavior that envisages ability of man to defend the interests and arrive at the aims). The basic experiment of using selfie as a method for self-actualization is designated.

Key words: selfie, selfism, preadult age, adolescence, self-actualization, self-conception, borderline selfie, a virulent form of the disease, chronic selfie.

N. M. Makarenko – the scientific contribution of the co-author is 70% ,

A. H. Pavlenko – the scientific contribution of the co-author is 30% .

Н. М. Макаренко, А. Г. Павленко. Селфі як засіб самопізнання. У статті подано результати теоретичних досліджень селфі з різноманітних точок зору: як нового виду субкультури (частини культури суспільства, що відрізняється від більшості), як виду адикції (нав'язливої потреби у певній діяльності), як форми самопрезентації (процесу представлення власного образу у соціальному світі). Зроблено екскурс у історію появи означеного явища. Подано аналіз різних науково-психологічних поглядів щодо сучасної психічної хвороби – селфізму, визначено детермінанти цієї проблеми серед підлітків та юнаків: формування хибного Я, інструмент привертання уваги, підвищення самооцінки. Проаналізовано конструктивні (як спосіб покращення комунікації, як відчуття психологічного та емоційного суперкомфорту) та деструктивні (форма нарцисизму, наявність психопатологічних наслідків) аспекти селфізму. Подано види селфізму (пограничні, гострі, хронічні). Представлено результат емпіричного дослідження щодо впливу селфі на самооцінку, мотивацію та діяльність людини. Визначено, що між кількістю зроблених автопортретів та самооцінкою існує прямий кореляційний зв'язок. З'ясовано, що селфі роблять ті люди, яким характерні нарцисизм (риса характеру, яка полягає у виключній самозакоханості), прагнення до індивідуалізації та асертивна поведінка (стратегія поведінки, яка передбачає здатність людини відстоювати свої інтереси і досягати своїх цілей). Окреслено основи пілотажного експерименту щодо використання прихильності до селфі як засобу самопізнання.

Ключові слова: селфі, селфізм, самопізнання, підлітковий, юнацький вік, самооцінка, граничні, гострі, хронічні форми селфізму.

Н. Н. Макаренко, А. Г. Павленко. Селфи как средство самопознания. В статье поданы результаты теоретических исследований селфи с различных точек зрения: как нового вида субкультуры (части культуры общества, которая отличается от большинства), как формы самопрезентации (процесса представления своего образа в социальном мире). Проведен экскурс в историю возникновения данного явления. Представлен анализ разных научно-психологических взглядов на современное психическое заболевание – селфизм, определены детерминанты этой проблемы среди подростков и юношей: формирование ложного Я, инструмент привлечения внимания, повышение самооценки. Проанализированы конструктивные (способ улучшения коммуникации, ощущение психологического и эмоционального суперкомфорта) и деструктивные (форма нарциссизма, наличие психопатологических последствий) аспекты селфизма. Подано виды селфизма (пограничные, острые, хронические). Представлено результаты эмпирического исследования влияния селфи на самооценку, мотивацию и деятельность человека. Определено, что между количеством сделанных автопортретов и самооценкой существует прямая корреляционная связь. Выяснено, что селфи делают люди, которым характерен нарциссизм (черта характера, суть которой заключается в чрезмерной любви к себе, самолюбование), стремление к индивидуализации и асертивное поведение (стратегия поведения, ко-

торая подразумевает способность человека отстаивать свои интересы и достигать своих целей). Спланированы основы пилотного эксперимента использования селфи как способа самопознания.

Ключевые слова: селфи, селфизм, самопознание, подростковый, юношеский возраст, самооценка, пограничные, острые, хронические формы селфизма.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Стрімке вторгнення Інтернету у сучасне життя значно поширило коло проблемних ситуацій, які потребують детального психологічного дослідження. Зокрема, одна із форм адикцій – селфі. Селфі (англ. selfie) – різновид автопортрету, який полягає в «закарбуванні» себе на будь-який фотогаджет. Саме поняття «селфі» сучасне, (з'явилося 15 років тому на австралійському інтернет-форумі ABC Online), але спроби «самофотографуватися» зафіксовано ще з 1839 року, коли було зроблено перший дагеротип [6]. Наразі селфі впевнено заповнило соціальні мережі, народило такі поняття як «селфіманія», «селфідіотизм». Думки дослідників з приводу конструктивності селфі (спосіб покращення комунікації, відчуття психологічного та емоційного суперкомфорту, спосіб пізнання) чи деструктивності (форма нарцисизму, ознака психопатологічних наслідків, саморекламування) розділилися. А зважаючи на те, що наразі селфізм (селфіт) вийшов за межі звичайного захоплення, виникла потреба дослідити це явище детальніше, вивчити можливості посилення його конструктивності, знайти можливості використання його як засобу самопізнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети статті (постановка завдання). Явища «селфі», «селфізму» активно досліджуються як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками (психологами, психіатрами, соціологами, літераторами). Початок дослідження проблеми належить американській асоціації психіатрів, зокрема Christopher Barry, Kurt K. Stellwagen, and Tammy D. Barry, які вважали селфі «проявом обсессивно-компульсивної манії» та виділили фази захворювання: *граничний селфіт*, коли людина щонайменше тричі на добу фотографує самого себе, але без оприлюднення в соцмережах зніmkів; *гострий селфіт*: фотографує і розміщує фото в соціальних мережах; *хронічний селфіт*: непереборне неадекватне бажання фотографувати себе цілодобово і викладати свої зображення в Інтернеті більше семи разів впродовж однієї доби [9]. К. К. Мартинов стверджує, що, з одного боку, селфі – це прояв нарцисизму (риса

характеру, яка полягає у виключній самозакоханості), а з іншого боку, селфі – це форма реалізації людської потреби бачити і пізнавати обличчя. Такої ж думки й італійський психоаналітик М. Рекалькати [4]. Ека Кадагідзе (психолог, гештальт-терапевт) окреслює функції селфі: спілкування, самопрезентація, забезпечення рефлексії (роздуми людини про самого себе, направлені на самоаналіз), спонукування до самопізнання та саморозвитку [3].

Психолог О.С. Нечаєв не погоджується з існуючою думкою, що селфізм – це прояв самомилування і різновид ексгібіціонізму. Фахівець вважає виступи з приводу селфі-залежності перебільшеними і називає це явище лише даниною моди, яка, на його переконання, з часом пройде. «Якщо людина робить селфі, звичайно це не означає, що вона надмірно самозакохана. Для багатьох це спосіб поділитися радістю свого життя». Такої точки зору притримується й англійський психолог Д. Паркінсон [5]. Досить цікавими є точки зору на селфі письменників. Зокрема, Дмитро Бак зазначав, що селфі є проявом самопізнання, яке «маніфестує бажання людини звернути погляд на себе, але при цьому побачити себе не з середини, а збоку – через камеру». Селфі робиться миттєво – індивід не встигає, не здатен «відрефлексувати, розділити суб'єкт і об'єкт дії». Внаслідок цього спрощується сама людина, спрощується її ставлення до оточуючої дійсності і до самої себе. В цьому полягає певний прояв самотності чи навіть ущербності» [цит. за 2]. Українські фахівці Харківської медичної академії післядипломної освіти (І.К. Сосін та інші) розглядають селфі як субкультуру, нову форму залежності [6]. К.Ліберман, психолог, працюючи у сфері електронних комунікацій, зазначає, що неабиякого поширення в сучасному світі набуває тенденція до самомилування, оскільки за допомогою самофотографування особистість надсилає у віртуальний простір меседж про невгамовне бажання привернути увагу до себе [цит. за 1].

Андрій Росохін, доктор психологічних наук, психоаналітик, вивчаючи особливу пристрась до селфі в сучасних людей, виокремив такі основні причини цього явища: формування хибного «Я», підтвердження власного існування, брак реальних переживань, інструмент привертання уваги. У цьому випадку фото виступає засобом створення власного образу, тобто є одним із способів самопіару [цит. за 1].

Узагальнюючи таке розмаїття поглядів на явище селфі (прояв моди, захворювання, адикція, субкультура, форма самопрезентації, самопізнання), ми вирішили більш детально зупинитися на зв'язку селфі з самооцінкою у підлітковому та юнацькому

віці, а також визначити можливості використання селфі як засобу самопізнання та виховного впливу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На думку керівника російського суспільного руху соціально-психологічної допомоги М.Сандомирського, який узагальнив дослідження Американської психіатричної асоціації, селфізм – це нав'язливий обсессивно-компульсивний розлад. Як правило, він притаманий людям із заниженою чи нестійкою самооцінкою, певними комплексами [7]. Ми висунули протилежну гіпотезу – селфізм більш притаманий особам з адекватною та високою самооцінкою, що дозволяє їм підтримувати цей рівень засобами соціальних мереж. До нашого дослідження були залучені слухачі Криворізької філії Малої академії наук (експериментатор Г.Ісаєва) та студенти неспеціалізованих факультетів Криворізького педагогічного університету (експериментатор А. Павленко). Вибірка формувалася за рахунок студентів факультету іноземних мов (23 особи юнацького віку) та учнів педагогічної гімназії (42 учні старшого підліткового віку). На початку дослідження було проведено онлайн-опитування, яке визначало активність досліджуваних у викладанні селфі (варіанти: кожен день, 3-4 рази на тиждень, 5 разів на місяць, 1 раз на місяць, рідше); мету викладення результату селфі для оглядин (поділитися з іншими своїм настроєм, дізнатися думку інших щодо зовнішнього вигляду, щоб справити враження на інших своєю фотографією). 90% підлітків та 91% юнаків роблять селфі, хоча не завжди викладають результат на сторінках соцмереж. Отримані дані свідчать про існування граничного та частково гострого селфіту у цієї категорії досліджуваних. Для 57% підлітків (та 50% юнаків) надзвичайно важливим є кількість одержаних «лайків» під викладеними фотографіями. Найбільше (57%) учням подобаються фотографії, які вони робили самі, тобто селфі, 36% учням подобаються фотографії, які роблять інші з його участю і 7% не люблять фотографуватися взагалі. У 21% учнів викладено в соціальних мережах більше 100 фотографій, у 36% від 50 до 100, у 21% учнів викладено менше 50 фотографій або взагалі немає фотографії.

Більшості учнів (69%) подобається презентувати себе оточуючим людям, вони люблять бачити свої зображення, 19% іноді їх переглядають; 12% досліджуваних не викладають свої фотографії. Аналізуючи отримані результати, ми переконалися: у підлітковому віці (з наявною дисморфобією) зовнішність, якості власного тіла оцінюються як з позицій привабливості,

так і з позицій ефективності його використання для активної дії. Самооцінка зовнішності є важливою передумовою формування Я-концепції, ідентичності, розвитку загального відношення до себе. Порівняння себе з іншими – важливий механізм розвитку самооцінки підлітка. Співпадіння характеристик власної зовнішності з існуючими у підлітковому уявленні еталонами є значущим аспектом набуття популярності у однолітків. У юнацькому віці також неабияке значення має самооцінка фізичного вигляду, який є (разом з особистісними властивостями) підмурком формування власного Я [8].

За допомогою методик Дембо-Рубінштейн, А.Будассі, бесід, спостереження, експертних оцінок визначено рівень самооцінки. У ході дослідження юнаків визначено, що серед досліджуваних жоден не продемонстрував гострого селфіту. У 87% юнаків зафіксовано *граничний селфіт*, коли людина щонайменше тричі на добу фотографує самого себе, але без обов'язкового оприлюднення знімків у соцмережах:

У дослідженні студентів отримано результат, який графічно представлено на рис. 1.

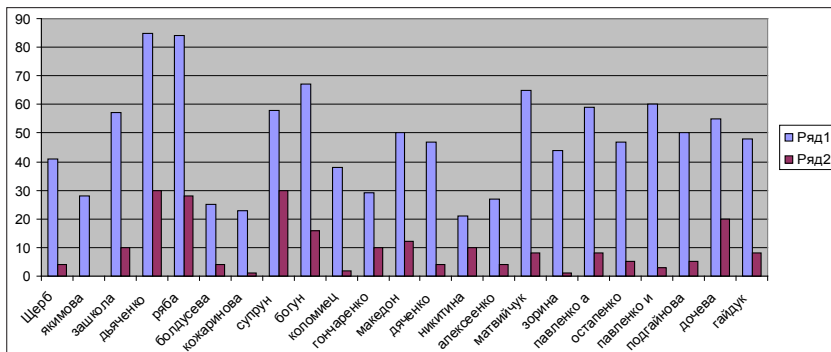

Рис. 1. Самооцінка та кількість селфі у юнацькому віці

Примітка: Ряд 1 – рівень самооцінки, ряд 2 – кількість селфі на місяць

Згідно з отриманими результатами, досліджувані з середньою або високою самооцінкою частіше роблять фотографії самих себе. Це певним чином співпадає з твердженням науковців про наявність ознак нарцисизму, прагненням до індивідуалізації та асертивної поведінки (стратегія поведінки, яка передбачає здатність людини відстоювати свої інтереси і досягати своїх цілей). Але у ході збору інформації виявилось, що деякі студенти з низькою самооцінкою також досить часто роблять селфі. Проте через завеликі сумніви, підвищену рефлексію, критичне став-

лення до своєї зовнішності та конформізм соромляться цього. Це проявляється і у їх поведінці: вони часто демонструють невпевненість, соціальну байдужість, мають незначну кількість друзів. Важливим виявився аналіз фактів частоти та мети викладання фотографій у соціальних мережах. Так, чим частіше особа викладає фотографії, тим, можливо, більше залежить від думки інших людей, тобто її самооцінка є неврівноваженою. Також трапляється таке, що людина робить селфі, але не викладає у соціальні мережі, показує тільки близьким. Це свідчить про те, що людину хвилює думка лише деяких людей із близького оточення. У таких людей, на нашу думку, більш стала та сформована самооцінка, на яку важко вплинути.

Щодо досліджуваних підліткового віку встановлено, що 45% учнів з тих, що мають високий рівень самооцінки, люблять робити селфі. Співвідношення кількості зроблених селфі з рівнем самооцінки представлено у таблиці.

*Таблиця 1***Співвідношення рівня самооцінки та кількості селфі у підлітків**

Рівень самооцінки	К-сть селфі
Висока 53% (22 учні)	45% – декілька разів на день; 7% – декілька разів на тиждень.
Адекватна 23% (9 учнів)	55% – декілька разів на місяць; 45% – декілька разів на тиждень.
Низька 24% (11 учнів)	54% – взагалі не роблять селфі; 46% – декілька разів на місяць.

З метою якісної перевірки отриманих даних було проведено кореляційний аналіз.

Застосувавши кореляційний аналіз (коефіцієнт Спірмена), було встановлено, що існує статистично значимий прямий зв'язок між частотою виконання селфі, кількістю фото в мережі, і показником кількості «лайків» (0,88 при рівні значимості 0,0001; 0,72 при рівні значимості 0,001; 0,66 при рівні значимості 0,01). Показник частоти виконання селфі прямо корелює з рівнем самооцінки (0,88).

Емпіричне дослідження не надало несподіваного результату, а підтвердження гіпотези щодо зв'язку «кількість селфі – висока самооцінка» може пояснитися контингентом досліджуваних (педагогічна гімназія та вищий навчальний заклад). Тому, занурившись у матеріали досліджень, масово представлених в Інтернет-джерелах, ми почали шукати можливості використання пристрасі до селфі на користь підліткам, юнакам.

По-перше, необхідно проводити більш ґрунтовну діагностику селфі-залежності, не задовольняючись опитуванням «робиш – не робиш», «як часто», «з якою метою», структурувати отримані результати.

Так, можна запропонувати визначити *свій тип автора* знімку: «комунікатор», «автобіограф», «саморекламник» (зі створення психологічного портрету) чи *типи селфі* (за О. Лябіною): «творчі», «солодкі», «філософські» тощо. Окреслити (за Е. Кадагідзе) мету викладення знімків: збільшення кола друзів, оцінка власної зовнішності, відображення особистісних властивостей, потреба у самопізнанні, саморозвитку, заміщення потреб, копіювання відомих «зірок», трансляція відповідних цінностей, компенсація реального життя. Визначити, чи не є селфізм ознакою хвороби (наявність нервування щодо власного вигляду, відсутності «лайків», потреба у постійному редагуванні знімків, багаторазове фотографування впродовж дня).

Проведена таким чином діагностика дозволить створити відповідні типології учнів (студентів) та в залежності від мети та типу селфі спланувати роз'яснювально-виховний вплив. Слід зазначити, що існує досить великий обсяг інформації щодо психологічних характеристик прихильників селфі, зокрема, селфізм може бути ознакою істероїдної акцентуації характеру людей, схильних до демонстративної поведінки. Потреба (і здатність) «читати» викладені портрети допоможе психологу отримати додаткову інформацію про автора, а в учня (студента) викличе неабияку зацікавленість.

По-друге, необхідна психоедукація батьків та молоді щодо конструктивності-деструктивності означеного явища. Зокрема, пояснювати механізми сприймання іншими користувачами викладених знімків, мотивацію виставлення «лайків», вчити, як підвищити якість селфі-матеріалу (продумувати контекст знімку, будувати композицію, пам'ятати про симетрію-асиметрію, прибирати зайве, використовувати для демонстрації корисної інформації, наприклад, туристичних пам'яток), зробити ідеальне селфі (забезпечити ознаки доброзичливості, впливовості, привабливості).

Розширити обсяг знань прихильників селфі інформацією щодо інших методів заявити про себе у соціальних мережах, продемонструвати власну успішність, підвищити самооцінку, поширити коло друзів.

Але основним у роботі з прихильниками селфі є розвиток в учнів (студентів) потреби самопізнання – своєрідного механізму пізнавальної діяльності, в основі якої лежить когнітивна,

особистісна, соціальна рефлексія. Цей процес хоч і потребує від суб'єкта значних зусиль, але й дозволяє виявити свої можливості, задатки, локус контролю, рівень домагань, реальну самооцінку, цінності, щоб у майбутньому удосконалювати себе, планувати шляхи (алгоритми) життєвого успіху.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження дало можливість не тільки переконатися у багатозначності, «розмитості» трактувань феномену селфі, а й створити алгоритм діяльності практичних психологів щодо підсилення його конструктивності. Зокрема, використання селфі як джерела додаткової інформації про автора, розвиток потреби якісного виготовлення селфі, формування естетичних почуттів. На жаль, перевантаженість шкільних практичних психологів зайвою роботою, звужує можливості «селфі-виховання», «селфі-самопізнання», тому ми плануємо упровадити цей алгоритм у рамках пілотного проекту та представити результати у подальших публікаціях.

Список використаних джерел

1. Бабкин С. Как селфи стали самой доступной психотерапией [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.lookatme.ru/mag/how-to/inspiration-howitworks/216209-psycho-selfie>.
2. Гринькова Е. А. Селфи – взгляд на историю культурного феномена [Електронний ресурс] / Режим доступу: Web.snauka.ru.
3. Кадагидзе Е. Что говорят о нас наши селфи? [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.jv.ru/news/psikhologhiia/31373-что-govoryat-o-vas-vashi-selfi.html>.
4. Мартинов К. К. Какой смысл имеет для нас селфи? [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.psychologies.ru/self-knowledge/behavior/kakoy-smysl-imeet-dlya-nas-selfi/>
5. Нечаев О. С. «Свет мой, айфон, подскажи, кто на свете всех милее...?» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://upsihologa.com.ua/selfizm-narcissizm-iphone.html>.
6. Соснин И. К. Селфи как субкультура и новая форма зависимости: идентификация проблемы / И.К. Соснин, Е.Ю. Гончарова, Ю.Ф. Чуев // Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини. – 2015. – № 2. – С. 4–11.
7. Сандомирский М. Е. «Селфизмом» страдают люди с низкой или неустойчивой самооценкой [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://radiovesti.ru/article/show/article_id/140535.

8. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія / Н.М. Токарева, А.В. Шамне, Н.М. Макаренко. – Кривий Ріг, 2014. – 312 с.
9. Christopher T. Barry. Narcissism and Machiavellianism in Youth: Implications for the Development of Adaptive and Maladaptive Behavior /T.Christopher Barry, K.Patricia Kerig, K.Kurt Stellwagen [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.apa.org/pubs/books/4317233.aspx>

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Babkin S. Kak selfi stali samoy dostupnoy psihoterapiye [Elektronniy resurs] / Rezhim dostupu: <http://www.lookatme.ru/mag/how-to/inspiration-howitworks/216209-psycho-selfie>
2. Grinkova E. A. Selfi – vzglyad na istoriyu kulturnogo fenomena [Elektronniy resurs] / Rezhim dostupu: Web.snauka.ru.
3. KadagIdze E. Chto govoryat o nas nashi selfi? [Elektronniy resurs] / Rezhim dostupu: <https://www.jv.ru/news/psikhologhiia/31373-chto-govoryat-o-vas-vashi-selfi.html6>.
4. Martinov K.K. Kakoy smysl imeet dlya nas selfi? [Elektronniy resurs] / Rezhim dostupu: <http://www.psychologies.ru/self-knowledge/behavior/kakoy-smysl-imeet-dlya-nas-selfi/>
5. NechaEv O.S. «Svet moy, ayfon, podskazhi, kto na svete vseh milee...?» [Elektronniy resurs] / Rezhim dostupu: <http://upsihologa.com.ua/selfizm-narcissizm-iphone.html>.
6. Sosin I.K. Selfi kak subkultura i novaya forma zavisimosti: identifikatsiya problemy / I.K. Sosnin, E.Yu. Goncharova, Yu.F. Chuev // ShidnoEvropeyskiy zhurnal vnutrishnoyi ta sImeynoYi meditsini. – 2015. – № 2. – S. 4–11.
7. Sandomirskiy M.E. «Selfizmom» stradayut lyudi s nizkoy ili neustoychivoy samootsenkoy [Elektronniy resurs] / Rezhim dostupu: http://radiovesti.ru/article/show/article_id/140535
8. Tokareva N. M. Suchasnyj pidlitok u systemi psihologo-pedagogichnogo suprovodu: monografija / N.M. Tokareva, A.V.Shamne, N.M.Makarenko. – Kryvyj Rig, 2014. – 312 s.
9. Christopher T. Barry Narcissism and Machiavellianism in Youth: Implications for the Development of Adaptive and Maladaptive Behavior /T.Christopher Barry, K.Patricia Kerig, K.Kurt Stellwagen [Elektronniy resurs] / Rezhim dostupu: <http://www.apa.org/pubs/books/4317233.aspx>

Received February 6, 2017

Revised March 7, 2017

Accepted April 10, 2017

Реконструкция личностного «Я» в клинике заболеваний различного спектра

Maksymenko K. S. Personal «Me» reconstruction in various clinical diseases spectrum / K. S. Maksymenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 217–227.

K. S. Maksymenko. Personal «Me» reconstruction in various clinical diseases spectrum. It is noted that the system of relations to the disease includes cognitive, emotional and behavioral components. It is stated that the human reactions, caused by diseases, cannot but influence on his personal «Me», affecting not only the sphere of attitude to the disease, but self-attitude, self-esteem, self-acceptance – all that constitutes the internal psychological world of a man. It is established that in studying the state of the psychic sphere, even among somatic patients, experimental-psychological methods are of great value. The focus is put on the necessity of detailed study of clinical features of the patient's personality and its transformation, dynamics of compensatory, protective and destructive mechanisms in the process of development of the disease, which is necessary both for solving tasks of pathogenetic and differential diagnostics, as well as therapeutic and rehabilitation practice, psychotherapeutic and psychocorrective work.

It is concluded that the methodology and psychotechnics of personal «Me» reconstruction in various clinical diseases spectrum should be based on understanding of peculiarities of the cognitive, emotional, behavioral components of system attitudes toward the disease; on the knowledge of health psychology and features of personality resources of a man with a disease; on understanding the correlation between clinical, psycho-physiological, psychological mechanisms of personality disorders in the choice of appropriate techniques of personality oriented and symptomatic psychotherapy.

Key words: personal «Me», psychotherapy, health psychology, a human inner mental world, disease, peculiarities of a human personality-based resources, clinical, psycho-physiological, psychological mechanisms of personality disorders.

К. С. Максименко. Реконструкция личностного «Я» в клинике заболеваний различного спектра. Отмечено, что система отношений к болезни включает в себя когнитивный, эмоциональный и поведенческий

компоненты. Констатируется, что вызванные заболеванием реакции человека не могут не влиять на его личностное «Я», затрагивая не только сферу отношения к болезни, но и самоотношение, самооценку, принятие себя – все то, что составляет внутренний психологический мир человека. Установлено, что при изучении состояния психической сферы даже у соматических больных большую ценность имеют экспериментально-психологические методики. Подчеркивается необходимость детального исследования клинических особенностей личности больного, и ее трансформации, динамики компенсаторных, протективных и деструктивных механизмов в процессе развития болезни, что необходимо как для решения задач патогенетической и дифференциальной диагностики, так и лечебно-восстановительной практики, психотерапевтической и психокоррекционной работы. Сделан вывод, что методология и психотехника реконструкции личностного «Я» в клинике заболеваний различного спектра должна опираться на понимание особенностей когнитивного, эмоционального, поведенческого компонентов системы отношений к болезни; на знание психологии здоровья и особенностей личностных ресурсов человека, страдающего заболеванием; на понимание соотношения клинических, психофизиологических, психологических механизмов личностных расстройств при выборе соответствующих техник личностноориентированной и симптоматической психотерапии.

Ключевые слова: личностное «Я», психотерапия, психология здоровья, внутренний психологический мир человека, болезнь, особенности личностных ресурсов человека; клинические, психофизиологические, психологические механизмы личностных расстройств.

К. С. Максименко. Реконструкції особистісного «Я» в клініці захворювань різного спектру. Зазначено, що система відносин до хвороби включає в себе когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Констатовано, що викликані захворюванням реакції людини не можуть не впливати на його особистісне «Я», зачіпаючи не тільки сферу ставлення до хвороби, а й самоставлення, самооцінку, прийняття себе – все те, що складає внутрішній психологічний світ людини. Встановлено, що при вивченні стану психічної сфери навіть у соматичних хворих велику цінність мають експериментально-психологічні методики. Підкреслюється необхідність детального дослідження клінічних особливостей особистості хворого, і її трансформації, динаміки компенсаторних, протективних і деструктивних механізмів у процесі розвитку хвороби, що необхідно як для вирішення завдань патогенетичної і диференціальної діагностики, так і лікувально-відновлювальної практики, психотерапевтичної та психокорекційної роботи. Зроблено висновок, що методологія і психотехніка реконструкції особистісного «Я» в клініці захворювань різного спектру повинна спиратися на розуміння особливостей когнітивного, емоційного, поведінкового компонентів системи відносин до хвороби; на знання психології здоров'я і особливостей особистісних ресурсів людини, що страждає захворюванням; на розуміння співвідно-

шення клінічних, психофізіологічних, психологічних механізмів особистісних розладів при виборі відповідних технік особистісно орієнтованої і симптоматичної психотерапії.

Ключові слова: особистісне «Я», психотерапія, психологія здоров'я, внутрішній психологічний світ людини, хвороба, особливості особистісних ресурсів людини; клінічні, психофізіологічні, психологічні механізми особистісних розладів.

Постановка проблеми исследования. Психотерапия как основная составляющая в общей структуре клинической психологии, в условиях сосуществования двух моделей, с разными методологиями, – медицинской и психологической, в реализации изучения и создания психологических методов воздействия на психику человека с лечебной и практической целью должна опираться на психологические исследования личностного «Я».

Проблематика личностной психотерапии в современной медицинской психологии ставит актуальный с научной точки зрения вопрос о специфике модели полноценного многоаспектного здорового «Я», как фундамента психотерапевтической работы с пациентами/клиентами.

Цель нашей статьи – исследование реконструкции личностного «Я» в клинике заболеваний различного спектра.

Обзор последних исследований. Психотерапевтическая работа, связанная с личностной психотерапией пациентов, страдающих психиатрическими и общесоматическими заболеваниями, носит вспомогательный характер по отношению к основному курсу лечения. По крайней мере именно так, в основном, понимают и трактуют ее, согласно сложившейся традиции современные исследователи – как отечественные, так и зарубежные (Айви и др., 1999; Александров, 2004; Алексейчик, 1985; Амон, 2002; Бабич, 2008; Бассин и др, 1979; Браун и Педдер, 1998; Бурно, 2006; Вассерман и др., 2010; Вельвовский и др., 1984; Гройсман, 1995; Михайлов и др., 2002; Простомолотов, 2007; Холмогорова, 2001; Щеглов, 2006; Brautigam, 1986; Zur, 2009 и др.).

Реабилитация (как система и как процесс) при этом включает в себя собственно психологический компонент, который должен соответствовать уровню развития и зрелости личности, ее направленности, установкам и отношениям, преобладающим формам психологической компенсации, а также учитывать степень социальной интеграции личности в основные малые группы: семью, производственный коллектив, неформальное социальное окружение и т.п.

Изложение основного материала исследования. В одной из наиболее разработанных и распространенных типологий психологического реагирования на заболевание, созданной А.Е.Личко и Н.Я.Ивановым, учитывается три группы факторов, определяющих способ реагирования: природа самого заболевания, тип личности, в частности акцентуация характера, и отношение к данному заболеванию в референтной для больного группе [3, с. 173]. Эти типы объединены в блоки:

1. Типы отношения к болезни, при которых социальная адаптация в целом не нарушена – гармоничный, эргопатический и анозогнозический.

2. Типы реагирования на болезнь, характеризующиеся психической дезадаптацией интрапсихической направленности (повышенная тревожность, ипохондричность, неврастеничность, депрессивность и апатичность).

3. Типы реагирования, отличающиеся психической дезадаптацией интерпсихической направленности (эгоцентрический, паранояльный, дисфорический, сензитивный).

Таким образом, система отношений к болезни включает в себя когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты. Совершенно очевидно, что вызванные заболеванием реакции человека не могут не влиять на его личностное «Я», затрагивая не только сферу отношения к болезни, но и самоотношение, самооценку, принятие себя – все то, что составляет внутренний психологический мир человека.

Особое место в указанной проблематике принадлежит хронифицирующим и инвалидирующим заболеваниям, поскольку последние затрагивают социальный статус пациента, его функциональные роли в социуме, круг общения и интересов, уровень притязаний и самооценки, но главным образом – необходимость трансформации прежнего привычного образа жизни и деятельности, необходимость формирования нового жизненного стереотипа. Самооценка больными влияния заболевания на их социальный статус является весомой частью «внутренней картины болезни», а соответственно и важной «точкой приложения» психотерапевтического воздействия на больного в процессе его реабилитации. И это при том, что в контексте нашей работы мы исключаем из специального анализа вероятность летального исхода, влияние болезни на возможность поддержания прежнего материального благосостояния, влияние болезни на сферу сексуальных отношений и репродуктивных функций, не говоря уже о сфере досуга и интересов. Если же принять во внимание при-

сутствующие в массовой практике врача и медицинского психолога терминальные заболевания, весьма часто проявляющиеся болевые характеристики болезни, необходимости как радикального, так и паллиативного лечения со всеми сопутствующими им сложностями, становится совершенно очевидным, что методологические и психотехнические вопросы личностной психотерапии требуют постоянной и тщательнейшей проработки в зависимости от конкретной жизненной ситуации.

Трудности начинаются уже с определения индивидуально-типологических особенностей больных и характеристики типов личностного реагирования на заболевание. Как известно, больные зачастую не просто не стремятся, а избегают привлекать внимание врачей к изменениям в нервно-психической сфере. Они не хотят, чтобы их признали «нервными» больными, «неадекватными», а тем более с изменениями со стороны психики (Бассин и др., 1979; Вассерман, 1987; Завьялов, 1999; Канищев, 2003; Коростий, 2009, Крайников, 1999; Корягин и др., 2006; Михайлов и др., 2011; Сарвир, 2004; Федак, 2011 и др.).

Значимость личностного подхода традиционно подчеркивается в профессиональной литературе (Бассин и др., 1979; Кулаков, 2007; Любан-Плоцда, 1994; Мясищев, 1960), являясь одним из важнейших теоретико-методологических принципов отечественной медицины. Поэтому представляется несомненным необходимость детального исследования клинических особенностей личности больного, и ее трансформации, динамики компенсаторных, протективных и деструктивных механизмов в процессе развития болезни. Это необходимо как для решения задач патогенетической и дифференциальной диагностики, так и лечебно-восстановительной практики, психотерапевтической и психокоррекционной работы [4].

В рамках проблемы психотерапевтической реконструкции личностного «Я» больных психическими и соматическими заболеваниями некоторыми исследователями и психотерапевтами-практиками предпринимаются попытки исследования этой проблемы и описания опыта применения психотерапевтических методов в реализации той или иной психотерапевтической работы с больными.

Так, в результате изучения невротических заболеваний Б.Д. Карвасарский создал модель, которую можно использовать в процессе исследования трансформации личностных особенностей больных. Согласно Б.Д. Карвасарскому, по невротической реакции в картине личностных нарушений на первом месте ока-

зываются расстройствa, связанные преимущественно с особенностями темперамента. К таким первичным личностным особенностям могут быть отнесены повышенная аффективность большого истерией, тревожность и ригидность обсессивного большого, повышенная истоощаемость большого неврастений [4].

Первичные личностные черты, связанные с особенностями темперамента, выражаются прежде всего в аффективной сфере; вторичные черты проявляются в нарушении системы отношений и являются глубинными личностными нарушениями, внутренними проблемами; третичные личностные черты обнаруживаются уже на поведенческом уровне и могут выражаться, например, в трудностях общения, межличностного функционирования. Появление третичных, а иногда и вторичных личностных образований у больных неврозaми обусловлено, как правило, регулятивными целями сохранения существующей системы отношений, отношения к себе и самооценки, обеспечивающих ее целостность и устойчивость. Это означает, что третичные личностные образования у больных неврозaми – особенности поведения и межличностного функционирования – выполняют своего рода защитную функцию, функцию сохранения существующей системы отношений, сохранения хотя бы внешней позитивной самооценки и уверенности в себе. В картине болезни при этом выступают психологические механизмы, которые свидетельствуют, с одной стороны, о явлениях дезадаптации и сохранения личностных расстройств, а с другой стороны, указывают на возможные пути их коррекции. Речь идет о невротических защитных механизмах.

Рассмотренные первичные, вторичные и третичные особенности личности пациента, страдающего неврозом, играют существенную роль при выборе оптимальной психотерапевтической тактики. Если при первичных личностных расстройствах существенную роль в терапии могут играть биологические методы лечения (в том числе и современные психотропные средства), то коррекция вторичных личностных нарушений, нарушений системы отношений личности требует уже проведения личностно-ориентированной (реконструктивной) психотерапии как в индивидуальной, так и особенно в групповой форме. Коррекция третичных личностных расстройств при неврозaх, которые проявляются в поведенческой сфере, осуществляется более конструктивно при дополнении патогенетической психотерапии различными методами поведенческого тренинга. Соответственно, учет первичных, вторичных и третичных личностных особенностей

больных невротами позволяет более целенаправленно использовать и другие формы психотерапии (суггестию, ауто-суггестии и др.). Влияние различных лечебно-восстановительных методов (в том числе и тех, которые имеют психотерапевтическую направленность) и их соотношение, обусловленное наличием первичных, вторичных и третичных личностных образований, прослеживаются автором не только при невротозах, но и на моделях различных заболеваний, таких как эпилепсия, как органическое заболевание головного мозга и ишемическая болезнь сердца как психосоматическое заболевание.

Другими примерами клинической направленности психотерапии является выбор психотерапевтических подходов, методов и содержания психотерапевтических воздействий при акцентуациях характера и психопатиях.

Если личностно-ориентированная (реконструктивная) психотерапия больше предназначена для лечения невротических расстройств и опирается на психологические основы в понимании механизмов невротозов, то разработанная М.Е. Бурно (Бурно, 2000) терапия творческим самовыражением психопатических и хронически-шизофренических расстройств, особенно с дефензивными проявлениями, соответственно опирается на тщательный учет клинических особенностей пациента. Автор указывает на такие особенности работы пациентов разных групп в терапии творческим самовыражением: 1) с психастениками – научно-лечебная информация, чувственное оживление, 2) с астениками – забота, доброта, художественные, лирические эмоции, 3) с дефензивными циклоидами (обычно склонные к вере в своего психотерапевта) – краткая научно-лечебная информация, эмоционально-подробное, юмористически мягкое, жизнеутверждающее влияние авторитета психотерапевта, 4) с дефензивными шизоидами – помощь в творческом общественно-полезном выражении своей идентичности, видении подлинных ценностей в других людях, 5) с дефензивными эпилептоидами – помощь в поисках положительных черт в людях, несогласных в чем-то с ними, общественно-полезном выражении своей идентичности, 6) с дефензивными истерическими психопатами – нужно помочь научиться заслуживать внимание людей, пусть демонстративным, но общественно-полезным самовыражением, 7) с ананкастами – нужно помочь сделать навязчивые переживания основой для творчества; 8) с дефензивными малопрогredientно-шизофреническими пациентами – на основе особого интимного психотерапевтического контакта (невозможного в работе с пси-

хопатами) можна допомогти пацієнту, безперестанно активизуючи його творчески, обов'язково-корисно висловити в житті свою особисту поліфонію расчленення-скорреалістичності, яка має особу гармонію (Бурно, 2000).

В декількох інших, але також клінічних планах рекомендується враховувати тип психопатії та акцентуації характеру при виборі психотерапевтичних втручань А.Е. Личко [1; 2].

Як показали соціально-психологічні дослідження в процесі формування та здійснення аутодеструктивного поведіння (в т.ч. алкоголізму, наркоманії, захоплення небезпечними для життя та здоров'я видами спорту), важливу роль грає самооцінка людини, характер та ступінь її сформованості, оцінка її поведінки іншими та особистістю поведінки інших (Братусь, 1988). В контексті розгляду соціальної перцепції у людей з аутодеструктивними паттернами поведінки, діяльності та стилю життя відзначаються такі особливості, як різко полярна самооцінка (або безосновательно завишена, або занижена); оцінка своєї поведінки носить оправдательний характер за типом каузальної та ситуативної атрибуції; зниження критики проявляється в отрицанні наявності аутодеструктивного поведінки за принципом порівняння себе з іншими. В разі аутодеструктивного поведінки при завищеній самооцінці людина схильна гіпертрофікувати свої переваги як в своїх очах, так і в очах інших, причому вона здатна приписувати собі неіснуючі позитивні та соціально схвалені якості, при заниженій самооцінці ж її аутодеструктивне поведінка людина трактує як вимушену, шукає у інших підтримки та підтвердження об'єктивних причин, які призводять її до саморуйнування.

Формування аутодеструктивних паттернів поведінки має в своїй основі соціально-перцептивні механізми, які базуються на побудові самооцінки та самостворення, які виникають в межах міжособистісного взаємодіяння. Завищена самооцінка породжує тенденції до самодеструктивного поведінки, пренебрежительному ставленню до думки інших та до інших людей взагалі. Компенсаторне поведінка при недостатньому кількості соціально-схвалених форм усунення негативних наслідків фруструючих ситуацій здійснюється за допомогою звернення до психоактивних речовин, суїцидального поведінки або психоемоціональної розрядки за допомогою екстремальних видів спорту. При заниженій самооцінці також формується інтенція до уходу від реальності, і

прежде всего от себя, при отрицательном отношении к себе – в компенсаторную деятельность, прием психоактивных веществ, выбор профессии, связанной с риском для жизни и здоровья, а также суицидальное поведение.

По данным исследований В.А. Худика, нарушение самооценки по мере развития алкоголизма проявляется раньше, чем расстройства критичности в познавательной деятельности, еще до сформированности выраженного алкогольного слабоумия. Разногласия в самооценке и объективной оценке по ряду психодиагностических методик увеличиваются по мере нарастания психического дефекта (Худик, 1993). Таким образом, искаженно-дефицитарная самооценка формируется задолго до формирования аутодеструктивного поведения и служит основой дезадаптации человека. В работе с аддиктивными пациентами психотерапевт сталкивается с интенсивной регрессией, которая может пойти путем злокачественного развития, актуализацией нарциссических личностных черт, а также словесной невыразительностью зоны базисного дефекта. В качестве эффективного метода работы с такими пациентами все шире используется символдрама, в рамках которой происходит интенсивная работа с нарциссическим удовольствием и словесным выражением состояний пациента, которое происходит вслед за образным (Обухов, 1997).

Психотерапия, особенно адекватная в случае психогенных расстройств, прежде всего в групповых ее формах, применяется также при психических заболеваниях эндогенного характера. При этих заболеваниях психотерапию обычно включают в систему биологического лечения и социально-реабилитационных воздействий. Для каждого типа эндогенных психических заболеваний используются определенные типы психотерапевтического вмешательства, направленные на те или иные цели. Основная литература по этой проблеме посвящена психотерапии при шизофрении и эндогенных депрессиях (Холмогорова, 2001; Менделевич, 2005; Макаров, 2001 и др.) [5]. При достаточной разработанности системы психотерапевтического и психосоциального воздействия для таких больных, исследования их личностного «Я» и вопросы, связанные с его реконструкцией, остались мало разработанными. Однако еще менее разработанными являются вопросы, относящиеся к психотерапии пациентов с соматическими заболеваниями. Не секрет, что до настоящего времени вопросы психотерапии с соматическими больными, по существу, игнорировались, как исследователями, так и практиками. Не претендуя на абсолютное первенство в постановке проблемы, мы

вместе с тем считаем необходимым подчеркнуть: абстрагирование от психобиологической сущности человека в ущерб психосоциальной, как и наоборот, безусловно является редуccionистским и примитивизирующим столь сложную сферу человеческой деятельности как врачебное дело. Игнорирование достижений и возможностей современной медицинской психологии с явным перекосом усилий медицинских психологов и психотерапевтов лишь в одну сторону, а именно в сторону нервно-психической патологии, без учета психологии здоровья и личностных ресурсов человека, страдающего соматическим заболеванием, в настоящее время выступает анахронизмом.

Выводы. Решающее значение при включении в систему лечения не только больных с психиатрическим опытом, но соматических пациентов имеет правильное соотношение психологического обследования, личностно-ориентированной и симптоматической психотерапии, определение целей, задач и выбор конкретных психотерапевтических техник с учетом соотношения клинических, психофизиологических и психологических механизмов возможных личностных расстройств и их специфики на разных этапах лечения основного заболевания. Методология и психотехника реконструкции личностного «Я» в клинике заболеваний различного спектра должна опираться на понимание особенностей когнитивного, эмоционального, поведенческого компонентов системы отношений к болезни; на знание психологии здоровья и особенностей личностных ресурсов человека, страдающего заболеванием; на понимание соотношения клинических, психофизиологических, психологических механизмов личностных расстройств при выборе соответствующих техник личностноориентированной и симптоматической психотерапии.

Список использованных источников

1. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология / Б. Д. Карвасарский. – М. : Питер. – [4-е изд.] – 2011. – 864 с.
2. Карвасарский Б. Д. Неврозы / Б. Д. Карвасарский. – [Изд-е 5-е, испр. и доп.]. – М., 2008. – 573 с.
3. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология: Учебное пособие / В. Д. Менделевич. – [5-е изд.] – М. : МЕД-пресс-информ, 2005. – 432 с.
4. Максименко К.С. Методология и психотехника реконструкции личностного «Я» в клинике заболеваний различного спектра / К.С. Максименко / Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного

університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – Вип. 24. – С. 477–489.

5. Харди И. Врач, сестра, больной. Психология работы с больными / И. Хардию. – Будапешт : Akademia kiado. Изд-во академии наук Венгрии, 1988. – 338 с.

Spysok yspol'zovannykh ystochnykov

1. Karvasarskyj B.D. Klynycheskaja psyhologija / B. D. Karvasarskyj. – М. : Pyter. – [4-e yzd.] – 2011. – 864 s.
2. Karvasarskyj B. D. Nevrozyy / B. D. Karvasarskyj. – [Yzd-e 5-e, yspr. y dop.]. – М., 2008. – 573 s.
3. Mendelevych V.D. Klynycheskaja y medycynskaja psyhologija: Uchebnoe posobyе / V. D. Mendelevych. – [5-e yzd.] – М. : MEDpress-ynform, 2005. – 432 s.
4. Maksymenko K.S. Metodologija y psyhotehnyka rekonstrukcyu lychnostnogo «Ja» v klynyke zabolevanyj razlychnogo spektra / K.S. Maksymenko / Problemy suchasnoi' psyhologii' : zb. nauk. prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo univertsytetu imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psyhologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / za red. S.D. Maksymenka, L.A. Onufrijevoi'. – Kam'janec'-Podil's'kyj : Aksioma, 2013. – Vyp. 24. – S. 477–489.
5. Hardy Y. Vrach, sestra, bol'noj. Psyhologija raboty s bol'nyymi / Y. Hardyju. – Budapesht : Akademia kiado. Yzd-vo akademyy nauk Vengryy, 1988. – 338 s.

Received February 15, 2017

Revised March 16, 2017

Accepted April 13, 2017

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Matokhniuk L.O. Theoretical analysis of the society informatization as a problem / L.O. Matokhniuk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 228–243.

L. O. Matokhniuk. Theoretical analysis of the society informatization as a problem. In the article the recent studies and publications about the formation and development of the information society are analyzed. The theoretical analysis of the ideology of the «information society» is performed. The components of the information economy, stages of development of the information society are analyzed. The structure of the informational society and the components of its development are described.

It is found out that the basis of the information society includes: computerization of the entire system of general and vocational education – from kindergarten to high school and further forms of training and retraining of the specialists; enhancing the role of competence, professionalism and ability to creativity, creativity as one of the most important personal characteristics; the formation and development of information and communication services, including home computerization focused on the mass market.

The process of the society informatization is studied. The stages of its modification are determined: agricultural, industrial, information society. The stages of formation and development criteria are envisaged.

It is shown that the integration of technologies and services will accelerate the development of both society and a personality. Changes taking place in the society under the influence of the information environment lead to a change both in the nature of work, in the structure of industrial relations and in the sphere of communications.

It is concluded that the impact of informational and communicational technologies has positive and negative effects, both on society and the personality.

Key words: information society, information economy, informatization, information age, internet society development, personal development.

Л. О. Матохнюк. Теоретичний аналіз проблеми інформатизації суспільства. У статті проаналізовано останні дослідження і публікації щодо становлення та розвитку інформаційного суспільства. Здійсне-

но теоретичний аналіз ідеології «інформаційного суспільства», аналіз складових інформаційної економіки, етапів розвитку інформаційного суспільства, вибудовано структуру інформаційного суспільства, а також описано складові її розвитку.

З'ясовано, що в основі розвитку інформаційного суспільства є: інформатизація всієї системи загальної і фахової освіти – від дитячого садка до вищої школи і наступних форм підготовки і перепідготовки фахівців; підвищення ролі компетентності, професіоналізму і здібностей до творчості, креативності як одних з важливих особистісних характеристик; формування і розвиток інформаційних і комунікаційних послуг, у тому числі домашньої комп'ютеризації, орієнтованої на масового споживача.

Досліджено процес інформатизації суспільства. Виокремлено етапи його видозмінення: аграрне, індустріальне, інформаційне суспільство. Досліджено етапи становлення та критерії розвитку.

Показано, що процес інтеграції технологій і послуг прискорить розвиток як суспільства, так і особистості. Зміни, які відбуваються в суспільстві під впливом інформаційного середовища, призводять до змін як в характері праці, у структурі виробничих відносин, так і в сфері комунікацій.

Зроблено висновок, що вплив інформаційно-комунікаційних технологій мають позитивні та негативні наслідки як на суспільство, так і на особистість.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційна економіка, інформаціоналізм, інформаційна епоха, інтернет, розвиток суспільства, розвиток особистості.

Л. А. Матюхнюк. Теоретический анализ проблемы информатизации общества. В статье проанализированы последние исследования и публикации по становлению и развитию информационного общества. Осуществлён теоретический анализ идеологии «информационного общества». В статье осуществлён анализ составляющих информационной экономики, этапов развития информационного общества, выстроенная структура информационного общества, а также описаны составляющие ее развития.

Установлено, что в основе развития информационного общества являются: информатизация всей системы общего и профессионального образования – от детского сада до высшей школы и последующих форм подготовки и переподготовки специалистов; повышение роли компетентности, профессионализма и способностей к творчеству, креативности как одним из важных личностных характеристик; формирование и развитие информационных и коммуникационных услуг, в том числе домашней компьютеризации, ориентированной на массового потребителя.

Исследован процесс информатизации общества. Выделены этапы его видоизменения: аграрное, индустриальное, информационное общество. Исследованы этапы становления и критерии развития.

Показано, что процесс интеграции технологий и услуг ускорит развитие как общества, так и личности. Изменения, которые происходят в обществе под влиянием информационной среды, приводят к изменениям как в характере труда, в структуре производственных отношений, так и в сфере коммуникаций.

Сделан вывод, что влияние информационно-коммуникационных технологии имеет положительные и отрицательные последствия, как на общество, так и на личность.

Ключевые слова: информационное общество, информационная экономика, информационализм, информационная эпоха, интернет, развитие общества, развитие личности

Постановка проблеми. Бурхливий розвиток суспільства спричинений впровадженням комп'ютерної техніки й інформаційних технологій та їх використанням у повсякденному житті, побуті, професійній діяльності людей. Поява та доступність у безмежній кількості різної інформації стало однією із причин розвитку сучасного суспільства. В документі «Інформаційне суспільство для всіх», який було розглянуто на сесії Генеральної Конференції ЮНЕСКО в 1996 році, йшлося про забезпечення кожній людині широкого та вільного доступу до інформаційних ресурсів, що є необхідним для рівноправної участі у житті, нової суспільної формації, а також що інформація і знання мають важливе значення для подолання інформаційної нерівності та є глобальним суспільним надбанням [1].

Нові засоби масової комунікації проникають у всі сфери людського життя завдяки інноваційним технологіям, і це стимулює громадян бути активними користувачами. На сьогодні спеціаліст своєї справи, це фахівець з професійною підготовкою для роботи у інформаційному суспільстві, який здатний мислити, уміє виділяти головні події та відповідно реагувати на них, уміє працювати з різними інформаційно-комунікаційними технологіями та орієнтуватися в інформаційному просторі.

Зміст інформаційної компетентності особистості постійно оновлюється відповідно до розвитку технологій, змін у системі медіа, стану інформатизації суспільства. Інформаційне суспільство орієнтується на передові досягнення в галузі інформаційно-комунікаційних технологій, використовує їх для організації роботи фахівців, формування спільних інформаційних ресурсів, полегшення комунікації та координації в середовищі взаємодії учасників інформаційного простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що питання становлення та розвитку інформаційного суспільства розглядалось у роботах з точки зору теорії постіндустріалізму,

виникнення суспільства нового типу, ідеї соціальної спадковості. З точки зору *технологічного* (кібернетичного) підходу, інформація прирівнюється до наукового знання. За *гуманітарним* підходом (філософський, символічний, соціологічний, глобалізаційний) інформація розуміється як соціальна комунікація. В своїх роботах ідеологію інформаційного суспільства розглядали Фріц Махлуп (австрійський і американський економіст) [2], Марк Порат (американський підприємець, інвестор) [2], Тадао Умесао (японський учений) [2]; комп'ютеризоване суспільство, компутопія – Йонезі Масуда (японський соціолог і футуролог) [4]; філософію суспільства, в якому відбувається синтез телебачення, комп'ютерної служби та енергетики – «телекомп'ютеренергетика» – Джордж Пелтон (американський підприємець, інвестор) [8]; інформаційне суспільство з позиції суспільства послуг – Даніель Белл (американський соціолог і публіцист) [2]; суть інформаційного суспільства, інформаційної інфраструктури – Альберт Гор (американський політик) [2]; поняття мережевого суспільства, інформаційного суспільства – Мануель Кастельс (іспанський соціолог) [4]; світогляд інформаційного суспільства – Френк Уебстер (британський соціолог) та ін. [1].

Разом з тим не в повній мірі розкрито дослідження впливу інформаційного суспільства на особистість. Отже, **метою нашої статті** є теоретичний аналіз дослідження процесу інформатизації суспільства та вплив його на особистість.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань та реалізації мети дослідження було використано комплекс взаємопов'язаних методів: вивчення та аналізу педагогічної, психологічної літератури; порівняння, узагальнення, систематизація та синтез отриманих даних – для аналізу науково-методичної літератури.

Основна частина. В багатьох сучасних наукових публікаціях прослідковується різноманітне тлумачення поняття «інформаційного суспільства». Разом з тим проведений теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що ідеологія «інформаційного суспільства» почала активно завойовувати світ наприкінці 60-х початку – 70-х рр. ХХ століття. Термін «інформаційне суспільство» бере свій початок з робіт австрійсько–американського економіста-дослідника Фріца Махлупа, який увів поняття «індустрії знань», до якої він включив п'ять ключових складових інформаційної діяльності суспільства, серед них: освіта, наукові дослідження, засоби масової інформації, інформаційні техноло-

гії та інформаційні послуги. Також у своїх роботах він показав важливість ролі інформації та знань у сучасній економіці [2].

Приблизно в 60-і роки американський соціолог Даніель Белл розвинув концепцію «постіндустріального суспільства», в якій підкреслював важливість інформації та знань у новій, постіндустріальній економіці. Пізніше, у 80-ті роки він у своїх статтях і виступах все частіше замість терміну «постіндустріальне суспільство» вживає термін «інформаційне суспільство» [2].

Термін «інформаційна економіка» було озвучено у 1976 році співробітником Стенфордського центру міждисциплінарних досліджень Марком Порато [2]. Під цією назвою він видав свою роботу, в якій «інформаційна економіка» розглядалася як сучасна стадія цивілізаційного розвитку, що характеризується переважною роллю інформативних продуктів і творчої праці. У свою чергу, вищевказаний термін означає економічну теорію інформаційного суспільства. Інформаційна економіка включає в себе виробництво спеціального обладнання для обробки даних, інформаційну діяльність, яка настає в результаті планування, виготовлення і реалізації товарів. Також вона підтверджує абсолютно вагоме значення всіх служб сфери послуг, що слугують обробці й інтернаціоналізації інформації (рис. 1).

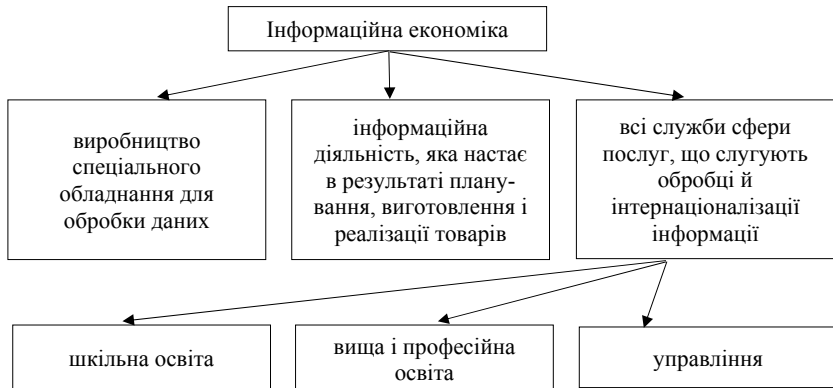

Рис. 1. Складові інформаційної економіки

У формулювання концепції інформаційного суспільства значний внесок зробив Джордж Пелтон, що вважає головним фактором суспільного розвитку виробництво та використання науково-технічної та іншої інформації. Він стверджує, що капітал і праця, як основа індустріального суспільства поступаються місцем інформації та знанню в інформаційному суспільстві.

Тобто, глобальна електронна цивілізація на основі поєднання телебачення, комп'ютерної служби та енергетики, телекомп'ютеренергетики, поступово веде до заміни традиційного друку електронними книгами, що в свою чергу змінює ідеологію, перетворює безробіття на забезпечене дозвілля [8].

Американець Альберт Гор висловив ідею щодо побудови «інформаційних супермагістралей», тобто такої інформаційної інфраструктури, яка би слугувала для посилення американського лідерства у світі. Впродовж 90-х років величезні кошти по всьому світі вкладалися в створення і розвиток будь-яких підприємств, пов'язаних з інформаційно-комунікаційною сферою, особливо тих, що займалися розвитком інтернету. Отже, Інтернет ставав реальним прототипом близького «інформаційного суспільства» [2].

На думку М. Кастельса, поняття «Інформаційне суспільство» можна застосувати до будь-якого суспільства, яке використовувало інформацію і тому було інформаційним. Він вважає, що термін «Інформаційна епоха» має велику цінність, оскільки дозволяє описати якийсь період змін, які поступово наростали, починаючи з 70-х років минулого століття. Також він вводить новий термін – «інформаціоналізм», який означає «дію знання на знання як основне джерело продуктивності», що в свою чергу призводить до появи мережевого суспільства і «нової економіки». Саме мережеві структури є одночасно і засобом і результатом глобалізації суспільства. Розповсюдження «мережевої» логіки значною мірою позначається на ході і результаті процесів, пов'язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою і владою. В своїх роботах М. Кастельс показує особливості переходу до «інформаційної епохи», головною межею якої стають мережі, що зв'язують між собою людей, інститути і держави [4].

Френк Уебстер, британський соціолог, вивчав шість окремих аналітичних концепцій соціальної інформації, які були представлені в роботі «Теорії інформаційного суспільства». З 1970 року він проводить дослідження розвитку інформаційних і комунікаційних тенденцій, розробляє критичну концепцію, а також займається вивченням вищої освіти, впливом передових технологій на бібліотеки і нові засоби масової інформації. Останнім часом він працював над інформаційною війною в дослідженні інтернету – активності з розслідування антивоєнного руху [1].

Йонедзі Масуда, японський соціолог і футуролог, у 1980 році представив концепцію інформаційного суспільства у книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство». Він

визначив інформаційне суспільство як таке, у якому інформаційні цінності є більш значущими, ніж матеріальні [4].

Тадао Умесао ще у 1963р. розробив теорію про зростаючу важливість «інформації» як соціального явища, поєднуючи поняття ембріології та історії цивілізації. Він стверджував, що з розвитком засобів масової інформації та комп'ютерів, інформація стане важливим економічним фактором, і що це буде еквівалентно стадії ектодерми (первинна тканина) [2]. Отже, він був одним із перших, хто передбачив прихід інформаційного століття.

Термін «інформаційне суспільство» було використано в працях багатьох дослідників, як японських, так і провідних американських та європейських теоретиків, які підкреслювали значення інформаційного розвитку суспільства як нової історичної віхи цивілізації.

У науковий обіг поняття «інформаційне суспільство» увійшло наприкінці 60-х – початку 70-х років ХХ ст. Його автором став Ю. Хаяші, професор Токійського технологічного інституту. У звіті за 1969-1971 рр. впливає, що інформаційне суспільство – це суспільство, у якому процес комп'ютеризації дає людям доступ до надійних джерел інформації, рятує їх від рутинної роботи, забезпечує високий рівень автоматизації виробництва. Автори концепції вважають, що виробництво інформаційного продукту буде рушійною силою утворення й розвитку сучасного інформаційного суспільства.

Підсумовуючи теоретичний аналіз наукової літератури щодо етапів розвитку інформаційного суспільства, можна сказати, що існує три основних етапи становлення інформаційного суспільства, в основі яких є розвиток суспільства. Це розвиток сільськогосподарських відносин, які пов'язані із системою землекористування – аграрне суспільство. Розвиток промисловості та її технічного забезпечення – індустріальне суспільство, а розвиток технологій, отримання, збереження, накопичення, опрацювання, обміну та продажу даних – інформаційне суспільство. На нашу думку, етапи розвитку інформаційного суспільства можна представити так (рис. 2):

Рис. 2. Етапи розвитку інформаційного суспільства

Початком великих змін щодо розвитку інформаційного суспільства можна вважати кінець XX століття. Мова йде про вище згадану ідею американця Альберта Гора щодо побудови «інформаційних супермагістралей». Мається на увазі, в першу чергу, американська ініціатива щодо створення «Національної інформаційної інфраструктури». Окрім цього, можна сказати, що тенденції розвитку інформаційного суспільства на найближчі десятиліття були визначені завдяки створенню ARPANET – експерименту, який був фінансований Агенцією передових дослідницьких проєктів Міністерства оборони США. Його використання застосовувалось для того, щоб зв'язатися не тільки з військовими структурами, але й з великою кількістю університетів, для спільного проведення досліджень, методів підтримки зв'язків при ядерному бомбардуванні. Поряд з розвитком ARPANET розвивались і інші мережі. Дуже швидко постала потреба в нових способах зв'язку. Наступна стадія розвитку Інтернет була у 1980–році, коли National Science Foundation (NSF) за допомогою технології, яка була розроблена для ARPANET, створила загальнонаціональну мережу, яка складалася з п'яти загальнонаціональних суперкомп'ютерних центрів, які були зв'язані з сусідніми університетами і дослідницькими центрами. Це надало будь-якому комп'ютеру в мережі змогу надсилати повідомлення через сусідів, щоб зв'язатися з будь-яким іншим комп'ютером. Сьогодні до Інтернет підключено мережі, які охоплюють всі континенти, і з'єднують кожне місто на планеті. Багато користувачів і вдома, і на роботі бажали б одержати доступ до величезних ресурсів мережі. Для оволодіння Інтернет необхідно бажання одержати інформацію, уміння працювати на комп'ютері та наявність доступу до Інтернет. Найважливіше – бажання одержати інформацію. Саме Інтернет може запропонувати те, що треба: необхідні для Вас дані, причому саме тоді, коли вони потрібні.

У науковій статті «Про розвиток інтелектуальної сфери в контексті інформатизації сучасної освіти України» М. В. Пірко розглядає інформаційне суспільство як наслідок інформаційної революції, яка, поширюючись на всі сфери життєдіяльності людини, сприяла формуванню єдиної інформаційної єдності людської цивілізації, де реалізовано вільний доступ кожної людини до всіх інформаційних ресурсів. Автор стверджує, що перша інформаційна революція була пов'язана із виникненням писемності; друга інформаційна революція була пов'язана із виникненням книгодруку; третя – була обумовлена прогресом засобів зв'язку; четверта інформаційна революція була пов'язана з по-

явою мікропроцесорної техніки і персональних комп'ютерів (нагадаємо, що термін «інформаційне суспільство» вперше з'явився у Японії). В термін «інформаційного суспільства» вкладається значення таке, що визначає суспільство, в якому надмірно циркулює високоякісна інформація, а також в наявності всі необхідні засоби для її зберігання, перерозподілу та використання [3].

Ізвозчиков В. А. пропонує таке визначення інформаційного середовища: «Розуміємо під терміном «інформаційне» («комп'ютеризоване») суспільство те, у всі сфери життя та діяльності членів якого включені комп'ютер, телематика (служба опрацювання інформації на відстані (крім традиційних телефону і телеграфу), інші засоби інформатики, як зброя інтелектуальної праці, яка відкриває широкий доступ до скарбів бібліотек, дозволяючи з високою швидкістю робити обчислення, обробляти будь-яку інформацію, моделювати реальні прогнозовані події, процеси, явища, керувати виробництвом, автоматизувати навчання і т.д.» [4, с. 46–47].

Можна стверджувати, що інформаційне суспільство – це таке суспільство, в якому більшість працівників зайняті виробництвом, зберіганням, переробленням і реалізацією інформації, особливо вищої її форми – знань. Воно проникає не тільки в бізнес, державу, безпосередньо у виробництво й сферу послуг, а й у побут і стиль життя. Таке суспільство багато в чому змінило ціннісні орієнтації людей в залежності від наукових знань та способу їх використання. До шляхів експлуатації інформації відносять технологічний, соціальний, економічний, політичний, культурний, які можна охарактеризувати за ознаками:

– технологічний – поширення інформаційних технологій у суспільному житті (у виробництві, установах, системі освіти й у побуті);

– соціальний – інформація викликає зміни якості життя, формується «інформаційна свідомість», інформаційна культура в широкому й вільному доступі до інформації;

– економічний – інформація стає провідним ресурсом економіки;

– політичний – свобода одержання й поширення інформації впливає на політичний процес, зміни якого виражаються в зростанні участі й консенсусу між різними класами й соціальними верствами населення;

– культурний – визнання культурної цінності інформації сприяє утвердженню інформаційних цінностей в інтересах розвитку окремого індивіда й суспільства в цілому [2].

Суспільство постійно змінюється. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, великий темп інформатизації суспільства призводить до того, що з'являються нові види професійної діяльності, внаслідок чого індивідуумам потрібно постійно і в швидких темпах змінюватися, привчаючись жити в умовах невизначеності. Людина постійно зіштовхується із чимсь новим і несподіваним.

Коляденко В. у статті «Поняття «інформаційне суспільство» у класичних і сучасних концепціях» приходиться до висновку про те, що з погляду сучасної науки в інформаційному суспільстві економічний розвиток, соціальні зміни, якість і спосіб життя залежать від наукового знання й способу експлуатації інформації. Автор описує тенденції розвитку майбутнього інформаційного суспільства. Він говорить про те, що з підвищенням ролі інформаційного сектора як у сфері послуг, так і в народному господарстві в цілому призведе до змін у всіх інфраструктурних галузях, серед яких культура й освіта, туризм та охорона здоров'я, транспорт і торгівля, у своєму розвитку опиратимуться на досягнення інформаційної революції, і використовуватимуть інфокомунікаційні засоби й послуги у своїй діяльності [2]. Як зазначав основоположник кібернетики Норберт Вінер, «інформація є скоріше справою процесу, ніж зберігання» [5].

Отже, під поняттям «інформаційне суспільство» ми будемо розуміти різновид постіндустріального суспільства, де зосереджена уся сукупність суспільних відносин у різних сферах людської діяльності (політиці, економіці, освіті, культурі, дозвіллі, особистому житті тощо), що відбувається на засадах широкого використання інформаційних комунікаційних технологій, завдяки чому будь-хто має можливість створювати, поширювати та використовувати інформацію і знання. Інформаційне суспільство має свої етапи становлення (див. вище) та критерії розвитку (табл. 1).

У міжнародно-правовому документі Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства (Окінава, 22 липня 2000 року) [1] висвітлено основні положення формування та розвитку інформаційного суспільства у різних країнах:

- інформаційно-комунікаційні технології є найбільш важливим фактором, що впливає на формування суспільства XXI сторіччя;
- інформаційно-комунікаційні технології впливають на стиль життя людей, їх освіту та роботу, взаємодію держави та громадянського суспільства, стимулюють розвиток світової еко-

номіки, дають можливість займатися підприємницькою діяльністю більш ефективно та творчо вирішувати економічні та соціальні проблеми;

- інформаційно-комунікаційні технології дозволяють людині і суспільству ширше використовувати свій потенціал та реалізовувати свої наміри;
- функціонування глобального інформаційного суспільства засноване на стимулюючих розвиток людини демократичних цінностях (вільний обмін інформацією та знаннями, взаємна терпимість та повага до особливостей інших людей) та ін. (рис. 3) [6].

Таблиця 1

Структура інформаційного суспільства

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	
Постіндустріальне суспільство	
<i>Це суспільство, де зосереджено уся сукупність суспільних відносин у різних сферах людської діяльності (політиці, економіці, освіті, культурі, дозвіллі, особистому житті тощо), що відбувається на засадах широкого використання інформаційних комунікаційних технологій (ІКТ), завдяки чому будь-хто має можливість створювати, поширювати та використовувати інформацію і знання</i>	
Етапи створення	Критерії розвитку
Виникнення писемності	Рівень комп'ютеризації всіх сфер
Виникнення книгодрукування	Рівень розвитку телекомунікацій
Виникнення засобів зв'язку	Ступінь оволодіння ІКТ членами суспільства
Виникнення мікропроцесорів і комп'ютерів	

Рис 3. Складові розвитку інформаційного суспільства

У Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» визначено основні стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, серед яких ключове місце посідає забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності населення, насамперед шляхом створення системи освіти, орієнтованої на використання новітніх ІКТ у формуванні всебічно розвинутої особистості; творення загальнодержавних інформаційних систем, насамперед у сферах охорони здоров'я, освіти, науки, культури, охорони довкілля; покращення стану інформаційної безпеки в умовах використання новітніх ІКТ.

У Законі зазначено, що досягнення зазначених цілей дасть змогу поліпшити життєвий рівень населення завдяки економічному зростанню, забезпеченню прав і свобод людини, наданню рівного якісного доступу до інформації, освіти, послуг закладів охорони здоров'я та адміністративних послуг органів державної влади та органів місцевого самоврядування, створенню нових робочих місць і розширенню можливостей щодо працевлаштування населення, забезпеченню соціального захисту вразливих верств населення, зокрема, людей, що потребують соціальної допомоги та реабілітації [6].

Процес взаємозближення й утворення взаємозв'язків технологій і послуг прискорить розвиток торгівлі, здійснення банківських, бібліотечних, освітніх, медичних та інших послуг. Все це призведе до прискорення розвитку як суспільства, так і особистості.

Інформаційне суспільство – це нова стадія в історії людства, і від того, як люди зможуть усвідомити його значення, залежить характер майбутньої цивілізації. Щодо цього М. Моїсєєв цілком правомірно зазначає: «Інформаційне суспільство не зможе утвердитися на планеті саме по собі, без цілеспрямованої дії людей. Для того, щоб потенційні можливості інформатизації послужили планетарному співтовариству, потрібно багато чого змінити в його устрої та у стереотипах нашої свідомості» [7, с. 181–184].

Розвиток інформаційного суспільства має складний характер, який поєднує в собі розвиток комунікаційних мереж та систем, а також соціальні та культурні наслідки інформаційних технологій, збільшення обсягів виробництва в інформаційній сфері, посилення політичного впливу комунікації, зміна соціальної гармонії в доступі до інформації. Щодо розвитку комунікаційних мереж та систем, то вони ґрунтуються на новітніх технологіях передачі, обробки та збереження інформації. А інформаційне

суспільство має за основу безпаперові технології виробництва, спілкування та споживання продукції. Людина через інформацію в Інтернеті проникає в різноманітні пласти соціоструктури (культурні, політичні, соціальні), які не мають до неї безпосереднього відношення, а в більшості випадків є незрозумілими й неосязними. Разом з тим людина має межі власних психологічних можливостей. Залишаючись з комп'ютером сам на сам, вона потрапляє в нову віртуальну сферу, де, зазвичай, з'являється будь-яка оманна уява.

Виходячи із вищезазначеного, можна встановити, що в основі розвитку інформаційного суспільства є: інформатизація всієї системи загальної і фахової освіти – від дитячого садка до вищої школи і наступних форм підготовки і перепідготовки фахівців; підвищення ролі компетентності, професіоналізму і здібностей до творчості, креативності як одних з важливих особистісних характеристик; формування і розвиток інформаційних і комунікаційних послуг, у тому числі домашньої комп'ютеризації, орієнтованої на масового споживача.

Висока ефективність сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, швидкість їх поширення й масштаби викликала широку хвилю комп'ютеризації. На сьогодні немає такої галузі промисловості чи сфери послуг, де б нова техніка не знайшла свого застосування. З іншого боку, величезний потенціал комп'ютеризації справив значний вплив на всі сторони суспільно-економічного, політичного і культурного життя суспільства. На сьогодні основну частину працездатного населення складають особи, які або народилися, або сформувалися як спеціалісти вже в добу інформаційного суспільства. Персональні комп'ютери стали для них звичайним явищем, з яким вони постійно мають справу у школі, на роботі, вдома. Для цього покоління людей персональний комп'ютер є просто ще одним приладом, який потрібно освоїти для використання у повсякденному житті.

Можливість вільного доступу до інформації залежить не лише від технічних можливостей певного суспільства, але й від політичних уподобань керівництва держави. Тому зміни, які відбуваються в суспільстві під впливом інформаційного середовища, призводять до змін як у характері праці, у структурі виробничих відносин, так і в сфері комунікацій.

У сучасному світі необхідно застосовувати найновітніші інформаційні технології. Створення добротного інформаційного середовища є ключовим завданням на шляху переходу до інформаційного суспільства. Масове впровадження інформаційно-ко-

мунікативних технологій (ІКТ) у різні сфери життєдіяльності висуває проблему комп'ютеризації до розряду пріоритетних. Розвиток і впровадження ІКТ спрямований на комплексне інформаційно-ресурсне й методичне забезпечення.

Інформаційно-комунікаційні технології здатні суттєво вплинути на менталітет людини, яка формує себе як особистість, на методи вирішення завдань, які ставить життя, на навколишнє середовище. А це означає, що випускник школи повинен мати компетенцію використання інформаційних технологій, тобто технологій, що проектуються сучасною індустрією як в освіті, так і в повсякденному житті.

Разом з тим інформаційно-комунікаційні технології мають не тільки позитивні, а й негативні наслідки. По-перше, інформаційний потік нових знань у кілька десятків разів перевищує здатність людського мозку їх сприймати. Одна й та ж інформація, яка часто зустрічається в інтернеті, призводить до зменшення цінності отриманих знань. По-друге, велика кількість негативною інформації. Перебуваючи довгий час в інтернет-просторі, людина отримує певну кількість інформації і постійно прагне до пошуку нової. Але не вся інформація, яку отримує людина впродовж життя, є необхідною та корисною. По-третє, будь-яка інформація може стати як певний механізм маніпулювання суспільством.

Поруч із описаними труднощами у користувачів інтернету виникають і такі, як невпевненість у собі, своїх силах, відсутність мотивації до роботи з ІКТ, нервові зриви, фізична втома, перевантаження, боязнь «зробити щось не так», відчуття «несприйняття учнями матеріалу» тощо. Вищезазначені факти можуть призвести до емоційного і професійного вигорання, невпевненості у своїх силах, психічних і фізичних захворювань та інше.

Висновки. Нами досліджено процес інформатизації суспільства. Виокремлено етапи його видозмінення: аграрне, індустріальне, інформаційне суспільство. Досліджено етапи становлення та критерії розвитку. Також уточнено поняття «інформаційне суспільство» як сукупність суспільних відносин у різних сферах людської діяльності, що відбувається на засадах широкого використання інформаційних комунікаційних технологій, завдяки чому будь-хто має можливість створювати, поширювати та використовувати інформацію і знання. Показано, що процес інтеграції технологій і послуг прискорить розвиток як суспільства, так і особистості. Зміни, які відбуваються в суспільстві під впливом інформаційного середовища, призводять до змін як в характері

праці, у структурі виробничих відносин, так і в сфері комунікацій.

Тому, перспективою подальших досліджень у даному напрямку буде вивчення проблеми інформаційно-цифрової компетентності особистості у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Максименко Ю. Є. Інформаційне суспільство в Україні: стан та перспективи становл [Електронний ресурс] / Юлія Євгенівна Максименко – Режим доступу до ресурсу: <http://goal-int.org/informacijne-suspilstvo-v-ukraini-stan-ta-perspektivi-stanovlennya/>.
2. Коляденко В. Поняття «інформаційне суспільство» у класичних і сучасних концепціях [Електронний ресурс] / Володимир Коляденко – Режим доступу до ресурсу: <http://social-science.com.ua/article/1042>.
3. Пірко М. Про розвиток інтелектуальної сфери в контексті інформатизації сучасної освіти України [Електронний ресурс] / Марина Пірко – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/peddysk/2010_7/pirko.pdf.
4. Информатика в понятиях и терминах: Кн. для учащихся старших классов сред. шк. / Под ред. В.А. Извозчикова. – М. : Просвещение, 1991. – 208 с.
5. Мантатова Л.В. Стратегія розвитку: Цінності нової цивілізації. – Улан-Уде : Видавництво ВСГТУ, 2004. – 242 с.
6. Тарасенко Р.Б. Інформаційне право: Навчально-методичний посібник / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – 512 с.
7. Моисеев Н.Н. Универсум. Информация. Общество. – М. : Устойчивый мир, 2001. – 200 с.
8. Білоусов О. С. Розвиток концепцій інформаційного суспільства: від формування теорії постіндустріалізму до сучасності [Електронний ресурс] / О. С. Білоусов – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/567/Bilousov%20Rozvytok%20kontsep%20informats.pdf?sequence=1>.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Maksymenko Ju. Je. Informacijne suspil'stvo v Ukrai'ni: stan ta perspektyvy stanovl [Elektronnyj resurs] / Julija Jevgeniv-

- na Maksymenko – Rezhym dostupu do resursu: <http://goal-int.org/informacijne-suspilstvo-v-ukraini-stan-ta-perspektivi-stanovlennya/>.
2. Koljadenko V. Ponjattja «informacijne suspil'stvo» u klasycznych i suchasnyh koncepcijah [Elektronnyj resurs] / Volodymyr Koljadenko – Rezhym dostupu do resursu: <http://social-science.com.ua/article/1042>.
 3. Pirko M. Pro rozvytok intelektual'noi' sfery v konteksti informatyzacii' suchasnoi' osvity Ukrai'ny [Elektronnyj resurs] / Maryna Pirko – Rezhym dostupu do resursu: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/peddysk/2010_7/pirko.pdf.
 4. Informatika v ponjatijah i terminah: Kn. dlja uchashhihsja starshih klassov sred. shk. / Pod. red. V.A. Izvozhikova . – M.: Prosveshhenie, 1991. – 208 s.
 5. Mantatova L.V. Strategija rozvytku: Cinnosti novoi' cyvilizacii'. – Ulan-Ude: vydavnyctvo VSGTU, 2004. – 242 s.
 6. Tarasenko R.B. Informacijne pravo: Navchal'no-metodychnyj posibnyk / MVS Ukrai'ny, Lugan. derzh. un-t vnutr. sprav im. E.O. Didorenka. – Lugans'k : RVV LDUVS im. E.O. Didorenka, 2010. – 512 s.
 7. Moiseev N.N. Universum. Informacija. Obshhestvo. – M. : Us-tojchivyy mir, 2001. – 200 s.
 8. Bilousov O. S. Rozvytok koncepcij informacijnogo suspil'stva: vid formuvannja teorii' postindustrializmu do suchasnosti [Elektronnyj resurs] / O. S. Bilousov – Rezhym dostupu do resursu: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/567/Bilousov%20Rozvytok%20kontsep%20informats.pdf?sequence=1>

Received February 23, 2017

Revised March 25, 2017

Accepted April 26, 2017

Л. П. Мельник

eudos@yandex.ua

О. М. Чайковська

chaikovska.oksana@ukr.net

Формування просоціальної поведінки в умовах позашкільного освітнього середовища

Melnyk L. P. The formation of prosocial behavior in conditions of the out-of-school educational environment / L. P. Melnyk, O. M. Chaikovska // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 244–255.

L. P. Melnyk, O. M. Chaikovska. The formation of prosocial behavior in conditions of the out-of-school educational environment. The formation features of prosocial behavior in conditions of the out-of-school educational environment are analyzed.

An experimental physical program that provides the realization of corrective actions in the unity of the following directions as cognitive, emotional axiological and behavioral, is represented.

The experimental research results of prosocial behavior components are represented due to the results of formation experiment of students at teen and juvenile age.

A comparative analysis of diagnostics criteria and indicators of prosocial behavior features in the experimental and control groups before and after the formation experiment is conducted. The dynamics features of the prosocial behavior of student at teen and juvenile age in experimental and control groups before and after the system approbation of psychocorrective events are determined.

The conclusion is made that the formation program of prosocial behavior promotes participants of updating the desire to solve conflicts constructively, developing the ability to accept and respect partner's points of view, consider his needs and interests; focused on expanding of the range of constructive social interaction patterns.

Key words: prosocial behavior, prosocial orientation, socially psychological training, empathy, empathic tendencies, egoism, teenagers, juvenile age.

L. P. Melnyk – the scientific contribution of the co-author is 50% ,
O. M. Chaikovska – the scientific contribution of the co-author is 50% .

Л. П. Мельник, О. М. Чайковська. **Формування просоціальної поведінки в умовах позашкільного освітнього середовища.** У статті проаналізовано особливості формування просоціальної поведінки в умовах позашкільного освітнього середовища.

Розроблено експериментально-психологічну програму, що передбачає проведення корекційної роботи в єдності таких напрямів, як когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий.

Представлено результати експериментального дослідження складових просоціальної поведінки за результатами формувального експерименту в учнів підліткового та юнацького вікового періоду.

Проведено порівняльний аналіз критеріїв та показників діагностування особливостей просоціальної поведінки в експериментальній і контрольних групах до та після формувального експерименту. Визначено особливості динаміки розвитку просоціальної поведінки в учнів підліткового та юнацького віку експериментальної та контрольної груп до та після апробації системи психокорекційних заходів.

Зроблено висновок, що програма формування просоціальної поведінки сприяє актуалізації в учасників прагнення конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, розвитку здатності приймати і поважати точку зору партнера, враховувати його потреби й інтереси, орієнтована на розширення репертуару моделей конструктивної соціальної взаємодії.

Ключові слова: просоціальна поведінка, просоціальна спрямованість, соціально-психологічний тренінг, емпатія, емпатійні тенденції, егоїзм, альтруїзм, підлітки, ранній юнацький вік.

Л. Ф. Мельник, О. Н. Чайковская. **Формирование просоциального поведения в условиях образовательной среды внешкольного учреждения.** В статье проанализировано формирование просоциального поведения в условиях образовательной среды внешкольного учреждения.

Разработана экспериментально-психологическая программа, которая предусматривает проведение коррекционной работы в единстве таких направлений, как когнитивный, эмоционально-ценностный и поведенческий.

Представлены результаты экспериментального исследования составляющих просоциального поведения по результатам формирующего эксперимента в учащихся подросткового и юношеского возрастного периода.

Проведен сравнительный анализ критериев и показателей диагностирования особенностей просоциального поведения в экспериментальной и контрольных группах до и после формирующего эксперимента. Определены особенности динамики развития просоциального поведения в учащихся подросткового и юношеского возраста экспериментальной и контрольной групп до и после апробации системы психокоррекционных мероприятий.

Сделан вывод, что программа формирования просоциального поведения способствует актуализации в участников стремления конструк-

тивно решать конфликтные ситуации, развития способности принимать и уважать точку зрения партнера, учитывать его потребности и интересы, ориентированная на расширение репертуара моделей конструктивного социального взаимодействия.

Ключевые слова: просоциальное поведение, просоциальная направленность, социально-психологический тренинг, эмпатия, эмпатические тенденции, эгоизм, альтруизм, подростки, юношеский возраст.

Постановка проблеми. Соціально-економічні процеси, що відбуваються в Україні, й водночас зростання егоїзму і байдужості в дитячому та молодіжному середовищах зумовлюють інтерес до проблеми морального розвитку. Сучасне суспільство, в якому на перший план виходять принципи успішності, особисті досягнення, неминуче ставить перед особистістю, що розвивається, питання про вибір між тим, як потрібно вчинити в тій або іншій ситуації, і власними інтересами. Дилема вибору між особистим і громадським, між особистою вигодою і благом іншої людини стає дуже гострою. Подібні протиріччя є причиною конфліктів, що відбуваються в сучасному суспільстві як на громадському, так і на індивідуальному рівнях. Саме тому актуальність формування просоціальної поведінки є важливим соціальним явищем на сучасному етапі розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування просоціальної поведінки привертала увагу зарубіжних учених (К. Бетсон, Г. Карло, М. Греді, С. Харді, Л. Берковітц, Р. Чалдіні, Е. Аронсон). У вітчизняних дослідженнях проблемі окремих механізмів просоціальної поведінки приділяли увагу В. Абраменкова, Б. Братусь, Т. Гаврилова, Н. Кухтова, О. Леонтєв, І. Юсупов, В. Ядов та ін.

Проте, в психолого-педагогічній літературі недостатньо досліджена проблема формування просоціальної поведінки в учнів підліткового та юнацького віку, недостатньо розроблено зміст, форми, методи ефективної корекційної роботи.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи особливості просоціальної поведінки у вихованців позашкільного закладу, можна відзначити про домінування егоїстичних мотивів в учнів підліткового та юнацького віку, у них спостерігається дисгармонія у розвитку моральних знань і моральних звичок, що свідчить про необхідність корекційної роботи, спрямованої на формування позитивних моральних звичок шляхом збагачення життєвого досвіду учнів.

Основою методичного забезпечення корекції виступила експериментально-психологічна програма, що передбачала прове-

дення корекційної роботи в єдності таких напрямів, як когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий.

Апробація запропонованих психокорекційних заходів, спрямованих на формування просоціальної поведінки в учнів підліткового та юнацького вікового періоду експериментальної групи, зумовила зміни в її структурних компонентах.

Мета заключного етапу експериментального дослідження полягала в проведенні порівняльного аналізу якісних і кількісних результатів після формувального експерименту в учасників експериментальної групи (ЕГ) та контрольної групи (КГ) з показниками констатувального експерименту, а також аналізу проявів особистісних детермінант в ЕГ і КГ після формувального експерименту. Це дозволило нам визначити динаміку розвитку просоціальної поведінки, встановити достовірність виявлених змін для підтвердження ефективності проведеної психокорекційної роботи.

У відповідності до поставленої мети ми виділили такі **завдання** цього етапу експериментального дослідження:

– провести порівняльний аналіз критеріїв та показників діагностування особливостей просоціальної поведінки в експериментальній і контрольних групах (до та після формувального експерименту);

– визначити особливості динаміки розвитку просоціальної поведінки в учнів підліткового та юнацького віку експериментальної та контрольної груп до та після апробації системи психокорекційних заходів.

Учасниками формувального експерименту стали вихованці позашкільного закладу смт. Чемерівці Хмельницької області. Було сформовано експериментальну (ЕГ) та контрольну (КГ) групи. До складу ЕГ та КГ було відібрано по 50 учнів підліткового та юнацького віку, тобто кількість досліджуваних в ЕГ та КГ була однаковою.

З метою вивчення ефективності програми формування просоціальної поведінки в учнів позашкільного закладу було проведено контрольний зріз після її проведення. Після обробки досліджень, проведених за такими методиками: «Вимірювання просоціальних тенденцій» (Г. Карло і Б.А. Ренделла, адаптов. Л.П. Мельник), «Соціальні норми просоціальної поведінки» (Н.В. Кухтова, адаптов. Л.П. Мельник); «Ціннісний опитувальник Шварца» (частина друга) (С. Шварц); «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (І.М. Юсупов); «Діагностика соціально-

психологічних установок особистості в мотиваційній сфері» (О. Потьомкіна), було отримано результати, які ретельно проаналізовано та інтерпретовано, тобто було проведено кількісний та якісний аналіз.

Порівняння до- і післякорекційного розподілу учнів підліткового та юнацького віку ЕГ та КГ за рівнями компонентів альтруїзму та егоїзму представлено на рис. 1.

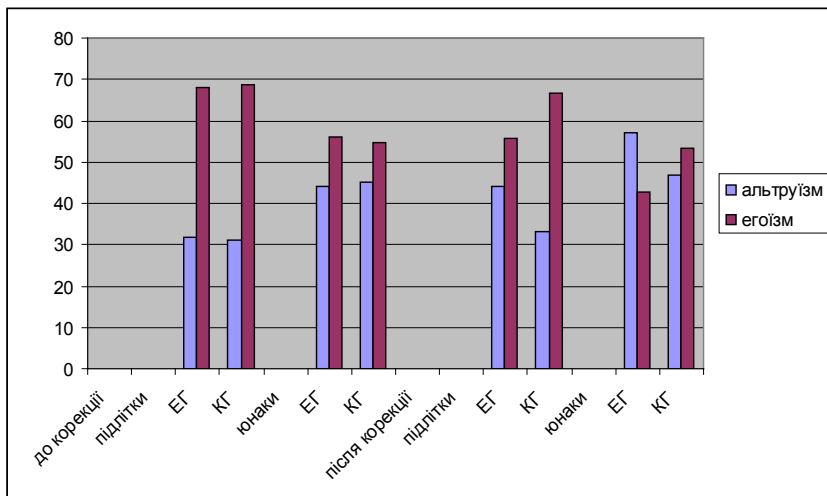

Рис. 1. Динаміка змін рівнів розвитку альтруїзму, егоїзму в учнів підліткового та юнацького віку за результатами формувального експерименту (у %)

Вивчення даних (рис. 1) дозволяє оцінити зміни розподілу учнів підліткового та юнацького віку щодо вираженої альтруїстичної та егоїстичної тенденції. Відзначимо, що в ЕГ зафіксовано скорочення кількості учнів підліткового віку (з 68,2 % до 55,8 %), учнів юнацького віку (з 55,9 % до 42,8 %) з егоїстичною спрямованістю, зростання числа підлітків (з 31,8 % до 44,2 %), юнаків (з 44,1 % до 57,2%) з альтруїстичною позицією. У контрольній групі не виявилось значущих змін.

Робота в процесі тренінгу над розвитком емпатії сприяла зменшенню кількості підлітків та юнаків з низьким рівнем емпатії.

Динаміку змін до і після проведення формувального експерименту за рівнями показників емпатії в ЕГ та КГ представлено на рис. 2.

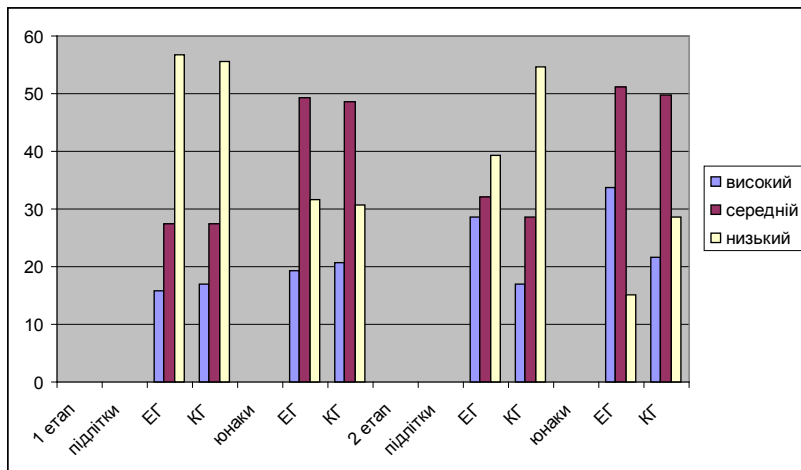

Рис. 2. Динаміка змін рівнів розвитку емпатійних тенденцій в учнів підліткового та юнацького віку за результатами формувального експерименту (у %)

Завдяки аналізу отриманих даних маємо можливість констатувати наступні факти. У контрольній групі підвищення рівня емпатії незначне. В експериментальній групі спостерігається певне скорочення кількості учнів підліткового віку (з 56,8 % до 39,3 %), учнів юнацького віку (з 31,6 % до 15,2%) з низьким рівнем емпатії та зростання числа підлітків (з 27,5% до 32,2%), юнаків (з 49,2 % до 51,1 %) із середнім та з високим у підлітків (з 15,7 % до 28,5 %), у юнаків (з 19,2 % до 33,7 %) рівнями емпатійних тенденцій.

Порівнюючи експериментальну та контрольну групи, встановлено, що в експериментальній групі суттєво змінилися показники рівня розвитку емпатійних тенденцій, що є результатом систематичного впливу, в контрольній групі результати зазнали незначних змін.

Отриманий результат дає можливість стверджувати, що емпатійні почуття підлітків і юнаків прогресують від пасивного споглядання до активної дії: співчуття-співпереживання. Після проведення соціально-психологічного тренінгу з учнями підліткового та юнацького віку помітними стали: активне вираження емпатійних почуттів, підкріплені емоційними відгуками на переживання інших; підвищення емоційної чутливості; прагнення глибше проникнути та зрозуміти сутність внутрішнього світу людини; пізнати специфіку вербальної та невербальної сфери;

апробація прийомів активного слухання, позитивна спрямованість на міжособистісну діадичну взаємодію.

Динаміку змін типів просоціальної поведінки у підлітків та юнаків за методикою «Вимірювання просоціальних тенденцій» (Г. Карло і Б.Ренделла в адаптації Н.Кухтової, Л.Мельник) подаємо у таблицях 1 та 2.

Таблиця 1

Динаміка змін типів просоціальної поведінки у підлітків

Типи просоціальної поведінки	До експерименту		Після експерименту	
	Результати відповідей у підлітків ЕГ	Результати відповідей у підлітків КГ	Результати відповідей у підлітків ЕГ	Результати відповідей у підлітків КГ
Поступлива (конформістська)	20 %	20 %	16 %	20 %
Публічна	16 %	16 %	12 %	12 %
Анонімна	12 %	12 %	8 %	16 %
Екстрена	16 %	16 %	16 %	16 %
Емоційна	20 %	20 %	24 %	20 %
Альтруїстична	16 %	16 %	24 %	16 %

Аналіз дослідження до експерименту та після показав динаміку змін деяких типів просоціальної поведінки у підлітків, а саме: поступлива (конформістська), публічна та анонімна просоціальна поведінка у ЕГ зменшилась на 4% ; емоційна просоціальна поведінка збільшилась на 4% , альтруїстична – на 8% , при цьому у КГ всі показники залишились майже без змін.

Таблиця 2

Динаміка змін типів просоціальної поведінки у юнаків

Типи просоціальної поведінки	До експерименту		Після експерименту	
	Результати відповідей у юнаків ЕГ	Результати відповідей у юнаків КГ	Результати відповідей у юнаків ЕГ	Результати відповідей у юнаків КГ
Поступлива (конформістська)	16 %	16 %	12 %	16 %
Публічна	12 %	12 %	8 %	16 %
Анонімна	16 %	16 %	12 %	12 %
Екстрена	20 %	20 %	16 %	20 %
Емоційна	16 %	16 %	24 %	16 %
Альтруїстична	20 %	20 %	28 %	20 %

У юнаків такі просоціальні тенденції, як поступлива (догідлива, конформістська), публічна, анонімна та екстрена типи поведінки після проведеного формувального експерименту зменшились на 4%, а емоційна та альтруїстична – збільшилась на 8%. У КГ таких змін майже не спостерігалось.

Отже, ми виявили збільшення кількості учнів підліткового та юнацького віку, які орієнтовані на надання допомоги людям, які мають потребу в емоційній підтримці та на безкорисливе і благодійне надання допомоги без особистої вигоди. Це свідчить про те, що проведений експеримент з формування просоціальної поведінки позитивно вплинув на просоціальні тенденції підлітків.

Результати за методикою «Соціальні норми просоціальної поведінки» (розробленою І.Фурмановим, Н. Кухтовою (адапт. Л.Мельник) подано у таблицях 3 та 4.

Таблиця 3**Види норм просоціальної спрямованості поведінки у підлітків**

Види норм просоціальної спрямованості поведінки	До експерименту		Після експерименту	
	Результати відповідей у підлітків ЕГ	Результати відповідей у підлітків КГ	Результати відповідей у підлітків ЕГ	Результати відповідей у підлітків КГ
Норма соціальної відповідальності	24 %	24 %	28 %	24 %
Норма взаємності	16 %	16 %	24 %	16 %
Норма справедливості	28 %	28 %	28 %	32 %
Норма «витрати-винагороди»	32 %	32 %	20 %	28 %

Таблиця 4**Види норм просоціальної спрямованості поведінки у юнаків**

Види норм просоціальної спрямованості поведінки	До експерименту		Після експерименту	
	Результати відповідей у юнаків ЕГ	Результати відповідей у юнаків КГ	Результати відповідей у юнаків ЕГ	Результати відповідей у юнаків КГ
Норма соціальної відповідальності	24%	24%	36 %	20%
Норма взаємності	16%	16%	16%	24%
Норма справедливості	32 %	32 %	28%	32 %
Норма «витрати-винагороди»	28 %	28 %	20 %	24 %

Дослідження показало, що підлітки після експерименту на перше місце ставлять норму справедливості та соціальної відповідальності, які до експерименту були на другому та на третьому місцях; на друге – норму взаємності, яка була на четвертому місці; на третє місце підлітки віднесли норми «витрати-винагороди».

У юнаків норма соціальної справедливості на першому місці (до експерименту дана норма посідала лише третє місце), на другому місці – норма справедливості, яка до експерименту була на першому місці, на третє місце юнаки віднесли норму «витрати-винагороди», на четверте – норму взаємності.

Отже, можна констатувати, що для підлітків та юнаків після проведеного формувального етапу дослідження виявилась характерною норма соціальної відповідальності, яка ґрунтується на тому, що люди повинні допомагати тим, хто цього потребує, включає в себе почуття відповідальності за різні соціальні ситуації для уникнення почуття провини і збереження самооцінки. Ця норма вимагає просоціальної поведінки у всіх випадках, коли є потреба в допомозі і залежить від людини, яка може її надати.

Динаміку змін результатів дослідження за опитувальником Ш. Шварца подано у таблицях 5 та 6.

Таблиця 5

Результати дослідження за опитувальником Ш. Шварца

Цінності	До експерименту		Після експерименту	
	Результати відповідей у підлітків ЕГ	Результати відповідей у підлітків КГ	Результати відповідей у підлітків ЕГ	Результати відповідей у підлітків КГ
Самостійність	16%	16%	16%	16%
Стимуляція	8 %	8 %	8 %	8 %
Гедонізм	8 %	8 %	8 %	8 %
Досягнення	4 %	4 %	4 %	4 %
Влада	8 %	8 %	8 %	8 %
Безпека	20 %	20 %	12 %	20 %
Конформність	8 %	8 %	4 %	8 %
Традиція	8 %	8 %	8 %	8 %
Доброчливість	12 %	12 %	20 %	12 %
Універсалізм	8 %	8 %	12 %	8 %

Аналіз даних дає можливість констатувати, що на індивідуальному рівні у підлітків до експерименту у ЕГ та КГ посідали наступні блоки цінностей: у 20% опитаних – безпека (стабільність, безпека і гармонія суспільства, сім'ї і самого індивіда), у 16% – самостійність (свобода думки та дії) та у 12% – доброзичливість (підтримання та підвищення добробуту людей, з якими людина перебуває в контакті). Після проведеного експерименту з формування просоціальної поведінки показники у ЕГ значно змінились, а саме ієрархія блоків цінностей стала наступна: доброзичливість (підтримання та підвищення добробуту людей, з якими людина перебуває в контакті) на першому місці у 20% підлітків, на другому – самостійність (свобода думки та дії) (16% опитаних), далі – безпека (стабільність, безпека і гармонія суспільства, сім'ї і самого індивіда) та універсалізм (розуміння, вдячність, терпимість і підтримання благополуччя всіх людей і природи) у 12% відповідей відповідно. У КГ показники майже залишились незмінними.

Таблиця 6**Результати дослідження за опитувальником Ш. Шварца**

Цінності	До експерименту		Після експерименту	
	Результати відповідей у юнаків ЕГ	Результати відповідей у юнаків КГ	Результати відповідей у юнаків ЕГ	Результати відповідей у юнаків КГ
Самостійність	20 %	20 %	20 %	20 %
Стимуляція	12 %	12 %	8 %	12 %
Гедонізм	4 %	4 %	4 %	4 %
Досягнення	8 %	8 %	8 %	8 %
Влада	8 %	8 %	8 %	8 %
Безпека	4 %	4 %	4 %	4 %
Конформність	4%	4%	4%	4%
Традиція	8 %	8 %	4 %	8 %
Доброзичливість	16 %	16 %	24 %	16 %
Універсалізм	16 %	16 %	16 %	16 %

У представників юнацького віку у ЕГ після проведеного експерименту такі блоки цінностей як самостійність (свобода думки та дії) та універсалізм (розуміння, вдячність, терпимість і підтримання благополуччя всіх людей і природи) так і залишились на своїх позиціях у відповідях респондентів, а доброзичливість

(підтримання та підвищення добробуту людей, з якими людина перебуває в контакті) збільшилась на 8%, що є підтвердженням ефективності проведеного експерименту.

Отже, можна зробити висновок про позитивні результати запропонованої програми формування просоціальної поведінки в учнів позашкільного закладу.

Контрольний етап дослідження засвідчив ефективність проведення програми коригувального впливу, що виразно демонструє позитивна динаміка формування просоціальної поведінки у вихованців експериментальної групи на тлі несуттєвих, а іноді й несприятливих змін у представників контрольної групи, що підтвердило ефективність програми формування експерименту.

Реалізація коригувальної програми сприяла формуванню в учнів позашкільного закладу необхідних складових просоціальної спрямованості, а саме: гуманістичні установки на взаємодію, емпатійні здібності, кооперативна поведінка; розвитку механізмів саморегуляції та самоконтролю, витримки та рівноваженості; розвитку рис та якостей, які забезпечують активність і безконфліктність в процесі взаємодії з оточуючими.

Відзначимо, що обрана форма групової роботи сприяє ефективній реалізації основної мети та завдань нашого дослідження, оскільки дозволяє забезпечити оптимальні умови для позитивних змін у формуванні просоціальної поведінки, сприяє актуалізації в учасників прагнення конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, розвитку здатності приймати і поважати точку зору партнера, враховувати його потреби й інтереси. Програма формування просоціальної поведінки орієнтована на розширення репертуару моделей конструктивної соціальної взаємодії.

Висновки. Отже, результати апробації засвідчили ефективність розробленої нами програми формування просоціальної поведінки в учнів позашкільного закладу, що дозволяє рекомендувати її для застосування у практиці позашкільної освіти.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є проведення розгалужених досліджень з метою виявлення вікових та статево-гендерних відмінностей особливостей просоціальної поведінки в учнів позашкільного закладу.

Список використаних джерел:

1. Мазур Ю.О. Социально-психологический тренинг личностного роста как средство развития просоциального поведения / Ю.О. Мазур. – Ярославль, 2008. – 220 с.

2. Просоциальное поведение мигрантов и принимающего населения в условиях межкультурного взаимодействия: монография / Н.В. Кухтова и др.; под ред. Н.В. Кухтовой. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2014. – 160 с.
3. Рамендик Д.М. Тренинг личностного роста: учебное пособие / Д.М. Рамендик. – М. : ФОРУМ : ИНФРА-М, 2007. – 176 с.
4. Ромек В.Г. Тренинг уверенности в межличностных отношениях / В.Г. Ромек. – СПб. : Речь, 2002. – 175 с.
5. Шамионов Р.М. Психология социального поведения личности: учеб. Пособие / Р.М. Шамионов. – Саратов : Издательский центр : «Наука», 2009. – 186 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Mazur Yu.O. Sotsialno-psihologicheskiiy trening lichnostnogo rosta kak sredstvo razvitiya prosocialnogo povedeniya / Yu.O. Mazur. – Yaroslavl, 2008. – 220 s.
2. Prosotsialnoe povedenie migrantov i prinimayuschego naseleeniya v usloviyah mezhkulturnogo vzaimodeystviya: monografiya / N.V. Kuhtova i dr.; pod red. N.V. Kuhtovoy. – Vitebsk : VGU imeni P.M.Masherova, 2014. – 160 s.
3. Ramendik D.M. Trening lichnostnogo rosta: uchebnoe posobie / D.M. Ramendik. – M. : FORUM : INFRA-M, 2007. – 176 s.
4. Romek V.G. Trening uverennosti v mezhlichnostnyih otnosheniyah / V.G. Romek. – SPb. : Rech, 2002. – 175 s.
5. Shamionov R.M. Psihologiya sotsialnogo povedeniya lichnosti: ucheb. Posobie / R.M. Shamionov. – Saratov : Izdatelskiy tsentr : «Наука», 2009. – 186 s.

Received February 13, 2017

Revised March 16, 2017

Accepted April 11, 2017

ПСИХОЛОГО–ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСОБИ РЕЛІГІЙНОЇ ПРОТИДІЇ СУЇЦИДАЛЬНИМ ТЕНДЕНЦІЯМ У СЕРЕДОВИЩІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Oliiynk A. V. Psychological and pedagogical means of religious counteraction to suicidal tendencies within student's environment / A. V. Oliiynk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 256–267.

A. V. Oliiynk. Psychological and pedagogical means of religious counteraction to suicidal tendencies within student's environment. As a result of the profound scientific-psychological studying of the suicide problem it has been proved that the destruction, loss of ideals and valuable orientations that elucidate the life perspective of a personality are the determinative outlook basis of the suicide-threatening socio-psychological disadaptation within a microsocal conflict. And the research of the religious faith psychological aspects as the predominant outlook formation factor resisting suicidal tendencies among student youth will promote the development of the effective psychological, pedagogical, psychopreventive and psychocorrective antisuicidal methods.

It is proved that counterpoising the rational approach to life, according to some scientific research, life practice, genuine belief in God prevent from existing anxiety, fear and despair (which are the psychological factors of suicides), became individuals' utmost authority that promises them rescue from evil threat and death, inspires life, strength, joy, optimistic hopes for future.

The necessity to implement special educational programs in the modern students' environment is proved. The programs are aimed at antisuicidal humanistic existence senses, declared by religion. Such programs are to prevent and correct cruelty, aloofness, paying special attention to the activities of destructive cults, totalitarian sects and groups popularizing autodestructive ideology (leading to suicides); to resist these tendencies.

It is concluded, that the problem of psychoprevention of suicidal tendencies should be solved at the level of the whole society; it can be done by means of adopting and keeping humanistic and religious moral values by citizens, «awakening» humanistic social consciousness.

Key words: suicide, suicidal tendencies, destructiveness, autodestructiveness, psychological and pedagogical means, student youth, psychological preventive measures, antisuicidal humanistic notions.

А. В. Олійник. Психолого-педагогічні засоби релігійної протидії суїцидальним тенденціям у середовищі студентської молоді. У результаті поглибленого науково-психологічного вивчення проблеми доведено, що руйнування, втрата ідеалів, ціннісних орієнтацій, які висвітлюють особистості життєву перспективу, є визначальною світоглядною основою суїцидонебезпечної соціально-психологічної дезадаптації в умовах мікросоціального конфлікту і дослідження психологічних аспектів релігійної віри як визначального світоглядного чинника протидії суїцидальним тенденціям у середовищі студентської молоді та сприятиме розробці дієвих психолого-педагогічних, психопрофілактичних і психокорекційних антисуїцидальних методик.

Обґрунтовано, що на противагу раціональному підходу до життя щира віра в Бога убезпечує від екзистенційної тривоги, страху та відчаю (які є психологічними чинниками суїцидальності), допомагає індивідам психологічно укорінитись у найвищий авторитет, який обіцяє їм порятунк від загрози зла та смерті, вселяє життєву наснагу, радість буття, оптимістичне сподівання на майбутнє.

Доведено необхідність впровадження у середовище сучасної студентської молоді навчально-виховних програм, спрямованих на декларовані релігією антисуїцидальні гуманістичні смисли існування, і відтак – профілактики і корекції жорстокості, відчуженості, прояву особливої уваги до діяльності деструктивних культів, тоталітарних сект, об'єднань і груп, які пропагують аутодеструктивну ідеологію (яка сприяє суїцидальності), протидії цим тенденціям.

Зроблено висновок, що проблема психопрофілактики суїцидальних тенденцій повинна розв'язуватись на рівні усього суспільства: шляхом прийняття та дотримання громадянами гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей, «пробудження» гуманістичної суспільної свідомості.

Ключові поняття: суїцид, суїцидальні тенденції, деструктивність, аутодеструктивність, психолого-педагогічні засоби, студентська молодь, психопрофілактика, антисуїцидальні гуманістичні смисли існування.

А. В. Олейник. Психолого-педагогические средства религиозно-противодействия суицидальным тенденциям в среде студенческой молодежи. Впоследствии углублённого научно-психологического изучения проблемы доказано, что разрушение, потеря идеалов, ценностных ориентаций, которые освещают личности жизненную перспективу, является определяющей мировоззренческой основой суицидоопасной социально-психологической дезадаптации в условиях микросоциального конфликта и исследования психологических аспектов религиозной веры как определяющего мировоззренческого фактора противодействия суицидальным тенденциям в среде студенческой молодежи и будет способствовать разработке действенных психолого-педагогических, психопрофилактических и психокоррекционных антисуицидальных методик.

Обоснованно, что в противовес рациональному подходу к жизни искренняя вера в Бога ограждает от тревоги экзистенции, страха и отчаяния (которые являются психологическими факторами суицидальности), помогает индивидуумам психологически укорениться у наивысший авторитет, который обещает им спасение от угрозы зла и смерти, вселяет жизненное воодушевление, радость существования, оптимистическую надежду на будущее.

Доказана необходимость внедрения в среду современной студенческой молодежи учебно-воспитательных программ, направленных на декларируемые религией антисуицидальные гуманистические смыслы существования, и следовательно – профилактики и коррекции жестокости, отчужденности, проявления особенного внимания к деятельности деструктивных культов, тоталитарных сект, объединений и групп, которые пропагандируют аутодеструктивную идеологию (которая способствует суицидальности), противодействия этим тенденциям.

Сделан вывод, что проблема психопрофилактики суицидальных тенденций должна решаться на уровне всего общества: путём принятия и сдерживания гражданами гуманистически-религиозных духовно-моральных ценностей, «пробуждения» гуманистического общественного сознания.

Ключевые понятия: суицид, суицидальные тенденции, деструктивность, аутодеструктивность, психолого-педагогические средства, студенческая молодёжь, психопрофилактика, антисуицидальные гуманистические смыслы существования.

Постановка проблеми. Незважаючи на усю ефективність існуючих на сьогоднішній день методів психопрофілактики та корекції суїцидальності, чисельність аутодеструктивних дій у світі продовжує зростати, причому серед різних категорій населення. Психопрофілактика та корекція суїцидальних тенденцій – вкрай складна проблема: для різних груп аутодеструктивних осіб необхідні різні підходи з урахуванням їх індивідуально-психологічних особливостей та детермінант виникнення саморуйнівних настроїв.

Віра в Бога є потужним антисуїцидальним чинником. Звичайно, це аж ніяк не є підставою для тверджень, що релігійна віра являє собою абсолютну панацею від серйозних розчарувань, депресивних екзистенційних переживань, суїцидальності (ці психологічні стани – результат складної взаємодії багатьох факторів, серед яких і ендогенні, що спричиняють різноманітні розлади емоційної сфери, психіки особистості) [7, с. 19–24, с. 162–210]. Але якщо віра в Бога все-таки рятує більшість від страждань екзистенційного абсурду, глибоких особистісних переживань, розчарувань, депресій, які є сприятливими щодо суїцидальності, то це є вагомою підставою для констатації її висо-

кої психопрофілактичної ефективності у протидії суїцидальним тенденціям.

Релігійна віра посідає вагоме місце у духовному житті сучасної української молоді. Зазначений факт, а також її виразне гуманістичне життєве налаштування свідчить про те, що наше суспільство володіє потужним потенціалом протидії аутодеструктивності.

Ефективність психопрофілактики та психотерапії суїцидальності засобами релігії (прикладом якої є логотерапія В.Е. Франкла) полягає у гармонізації та інтеграції психіки людини на основі високих екзистенційних смислів життя (суперсмислів), здатних вселяти життєву наснагу та радість існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічною базою дослідження стали: трактування релігійної віри як «вершини свідомості» – віри у високий сенс людського існування у концепції В.Г. Джемса; логотерапія В.Е. Франкла, концепції Е.З. Фромма, представників гуманістичної психології (А.Х. Маслоу, Г.У. Олпорта, К.Р. Роджерса) щодо антидеструктивного, антисуїцидального потенціалу віри в Бога, гуманістичних релігій; тлумачення могутньої життєдайності гуманістично-релігійних смислів існування в російській релігійній філософії (М.О. Бердяєв, Ф.М. Достоєвський, Л.М. Толстой, С.Л. Франк та ін.); психологія релігії В.П. Москальця (трактування релігійної віри як потужного антисуїцидального чинника) та ін.

Мета та завдання статті полягають у поглибленому обґрунтуванні проблеми антисуїцидального впливу релігійної віри, життєдайності релігійного смислу існування, розширенні науково-методичної бази психопрофілактики суїциду в середовищі сучасного студентства.

Виклад основного матеріалу. Проблема психопрофілактики суїцидальних тенденцій повинна розв'язуватися на рівні всього суспільства шляхом пробудження гуманістичної свідомості громадян.

Могутність антисуїцидального впливу віри в Бога, на нашу думку, полягає не лише в самому факті релігійної кари за скоєне самогубство, боязні гріха, але, великою мірою, в орієнтації на високі духовні гуманістично-релігійні смисли життя, формування у людини віри в те, що вона не байдужа Богові, що Бог піклується про неї, а всі її проблеми, зокрема, й основна екзистенційна – неминучість смерті, скінченність земного буття, будуть благополучно розв'язані [6, с. 219–220]. Страх перед релігійним

покаранням за скоєний гріх є потужним чинником протидії аутодеструктивності, могутнім регулятором суїцидальної активності індивідів у популяції, але він не спроможний вселити гармонію у людську душу, а здатен породити у душі людини відчуття немічності, безпорадності щось змінити, що нерідко ускладнюється депресією та розчаруванням.

Свідоме невимушене прийняття та дотримання людьми високих гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей (зокрема, утвердження найвищою цінністю людське життя), прищеплення і розвиток віри в Бога у світських закладах було б вагомим кроком вперед у розв'язанні проблеми психопрофілактики суїцидальності. Реальним втіленням у життя гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей є орієнтація на автентичну добродійність, що ефективно протидіє деструктивності, являє собою фундаментальну основу життєдайних людських взаємин.

За даними соціологічних досліджень більшість громадян України очікує від релігії безкомпромісного утвердження в душах та людських взаєминах ідеалів, принципів, норм братньої любові, людяності, доброзичливості, милосердя, терпимості, справедливості, чесності, тобто гуманістичної тенденції оновлення душі як осередку Царства Божого, людських стосунків [6, с. 218]. І хоча реалії життя часто пов'язані з гіркими розчаруваннями щодо братньої любові, і сподіватися на абсолютне утвердження гуманістично-релігійних ідеалів у реальних взаєминах було б черговою утопією, в Україні все ж таки утверджується психолого-педагогічна тенденція релігійності, суть якої полягає у прийнятті та дотриманні високих гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей з потужним потенціалом протидії аутодеструктивності.

Світові релігії закликають людину до побудови життя на гуманістичних засадах (хоча гуманістичні тенденції у моральних вченнях різних релігій мають свою специфіку): доброзичливих міжособистісних взаємин, братерської любові, жертвовності, що протидіє відчуженості, агресії, сприятливих щодо формування суїцидальності. Зокрема, індуїзм закликає «не бути джерелом тривоги для інших ні діями свого тіла, ні думками, ні словами», буддизм – до «милосердя по відношенню до усіх живих істот, прагнення всезагального спасіння», іслам – віддавати «краще з того, що здобули і створили Ми вам на землі, адже ніколи ви не будете у благополуччі, якщо не віддаватимете того, що любите», іудаїзм, християнство – «люби ближнього як самого себе...» [3, с. 66–334].

Як зазначає А.Х. Маслоу, орієнтація на гуманістичні цінності, автентичну добротність є основною вродженою людською сутністю [11]. Відтак можна припустити, що незалежно від походження, індивідуальних особливостей, релігійності-нерелігійності, гуманістичний потенціал закладено у кожному із нас, необхідно лише його в собі відкрити та актуалізувати. Релігія, зорієнтовуючи на добротність у поведженні з іншими (Ендрю Емерсон назвав її матір'ю філантропії), допомагає людині віднайти Бога у власній душі, відкрити у собі цей потужний вітальний потенціал, показує шлях до самоспасіння. У цьому цілюща, антисуїцидальна міць добротності, до якої закликає релігія.

Науково доведено: глибока зацікавленість в інших, взаємодопомога, на яку налаштовує релігія, – цілюща, наділяє потужною духовною силою. Психологи, які працювали із військовополоненими, заручниками, біженцями, жертвами катастроф, зазначають, що вирішальний момент у їх одужанні – це співчуття, «вдужання через взаємодопомогу» [5, с. 179–180].

Дослідження, проведені Пітером Бенсоном (Peter Benson, 1980) із колегами довели, що віруючим студентам притаманний вищий рівень гуманізму, альтруїзму порівняно з невіруючою молоддю (й відтак, згідно з нашим обґрунтуванням, – потужним потенціалом протидії суїцидальним тенденціям) [5, с. 603–604].

В унісон усьому вищезазначеному, слід ще раз підкреслити: «врятувати» стражденну душу людини від деструктивності (а відтак, і аутодеструктивності) спроможний вітальний, гуманістичний потенціал релігії шляхом пробудження її «гуманістичної совісті», що сприяє моральному вдосконаленню особистості.

У ході нашого емпіричного дослідження серед студентів, які назвали себе віруючими, прямі висловлювання на кшталт: «хочу отримати гідну освіту та у подальшому служити на благо інших», «у майбутньому хочу бути корисною людям», «захистити людей від злодіянь», які свідчать про прагнення до добротності (що, як зазначалося вище, суперечить формуванню суїцидальних тенденцій) було виявлено у 5,35% досліджуваних, серед невіруючих – у 2,13%. І хоча відмінності ці не є статистично значущими, все-таки гуманістичне налаштування переважає у середовищі релігійної молоді.

Потужним психопрофілактичним потенціалом протидії суїцидальним тенденціям володіє християнська віра: завдяки пропагуванню гуманістичних ідеалів добра, милосердя, любові, християнство набуло величезної життєдайної сили. Християнський альтруїзм – вершина гуманізму, ґрунтований на жертов-

ній любові до ближнього: любити – означає забути про себе. Про це свідчать слова Ісуса Христа: «Хто зберіг душу свою – втратить її, хто втратить її заради Мене – збереже її», промовляючи які, має на увазі любов до інших людей (Матф. 10 : 39). Християнська любов є єдиним засобом розв'язання життєвих суперечностей, вона долає жорсткі межі замкнутості, егоцентризму, егоїзму, передбачає всепрощення, співчуття, милосердя (що суперечить деструктивності, формуванню суїцидальних тенденцій), шлях до істинної свободи від зла: «любов довготерпляча, милосердна, позбавлена гордині та пихи, небайдужа, не шукає користі, недратівлива, не мислить зла, не радіє несправедливості, а радіє істині; усе прощає, усьому вірить, на все надіється, усе зносить» [2, с. 543].

Зовсім недавно психотерапевти остаточно переконалися в тому, що завжди доводили гуманістичні релігії: немає кращих ліків для душі, окрім любові, яка перетворює всю емоційну сферу людської психіки: люблячий радіє, а той, хто ненавидить, страждає та примножує зло [6, с. 189].

За переконанням Е.З. Фромма, щира любов до себе та іншого дає можливість людині долати почуття самотності й ізоляції (сприятливого щодо формування суїцидальних тенденцій) [12].

Потужним психопрофілактичним та психотерапевтичним ефектом у протидії формуванню «сприятливих» щодо суїцидальності невропатично-депресивних деструкцій у психіці людини володіє християнське трактування людського страждання. Страждання постає як шлях до самоповаги, доступний кожному. Саме в душі, гартованій стражданням, розкриваються активні людські чесноти – милосердя, здатність зносити поневіряння задля встановлення справедливості [3, с. 294].

Найкращими аргументами є життєві приклади мільйонів людей, які більш, ніж переконують: немає іншої, до такої міри потужної вітальної, життєдайної сили, яка допомогла б вистояти, не зламатись у нелюдських умовах існування нацистських таборів, змиритися й прийняти те, що неможливо прийняти, врешті-решт, побачити смисл там, де, здавалося б, немає смислу, як релігійна віра. У бесідах зі студентською молоддю ми не виявили жодної незгоди з цим (причому, як серед віруючих, так і невіруючих!), незважаючи на те, що у людському житті відсутні зрозумілі, збагненні для людського розуму свідчення присутності божественних сил. Віра в Бога є єдиним могутнім світоглядним утворенням, яке розв'язує основну екзистенційну проблему людини – смертність, сповнює високим смислом існування,

вселяє надію на те, що Він переймається долею людства і кожної людини, допомагає збагнути й не втратити власну цінність, усвідомити всю велич покладеної на неї життєвої місії.

Ми намагаємося довести, що прийняття релігійного бачення життєвих негараздів, релігійного високодуховного способу життя (що приносить духовну втіху, релаксацію, гідність, душевний спокій та радість буття), не залишає місця для психічної кволості і немічі, що може завершитися суїцидом. Причому потужний потенціал протидії аутодеструктивності закладений у душевній організації кожного, а вибір належить зробити кожному з нас. Інакше кажучи, ми завжди обираємо між істинним та хибним. Вибираючи гармонію, щастя та добробут власними основоположними принципами тут і зараз (до чого закликає віра в Бога), ми наділяємо їх силою, яка вибудовує та спрямовує наше життя, забезпечує надійний імунітет у боротьбі з суїцидальними настроями (як не дивно, з цим не можуть не погодитися навіть невіруючі).

Відтак, найвище призначення людини – духовність, яка вимагає відкритості, толерантності, милосердя, гуманності, любові, всепрощення – повного підкорення свого життя чеснотам, які, будучи всезагальним благом, протидіють формуванню аутодеструктивності.

Аналіз результатів нашого емпіричного дослідження засвідчив наявність стурбованості серед опитаної студентської молоді (причому як віруючої, так і невіруючої) падінням рівня гуманності, толерантності, доброзичливості серед населення, зростанням рівня суїцидальності. 63% віруючих і 37% невіруючих студентів, присутніх під час наших невимушених бесід щодо антисуїцидального впливу гуманістично налаштованих релігій, погодилися з думкою про те, що глибинним джерелом аутодеструктивних потягів сучасної молоді є наростання відчуженості, агресії у міжособистісних взаєминах, надмірна егоїстична зосередженість більшістю виключно на власних меркантильних інтересах, й відтак – байдужості до проблем іншого, що суперечить релігійній етиці.

Незалежно від особливостей мотивації, дієва добродія поведінка є благом не лише для тих, на кого вона спрямована, але й для її носія, оскільки забезпечує ефективність його стосунків, приносить йому вдовolenня, радість, душевний спокій, що суперечить формуванню суїцидальних тенденцій.

Необхідно добродійно, морально, благодібно ставитися до себе та інших як до істот, що належать Богу, любити себе та ін-

ших як Божих творінь. Саме така любов, позбавлена егоїстичних джерел, суперечить формуванню суїцидальних настроїв. Проте, у щиро віруючих навіть і не виникає подібних думок. І навпаки егоїзм суїцидента виливається у надто величезне презирство, зневагу та ненависть до себе, що є гріховним станом, запереченням Божого образу та подоби Божої в собі. Коли ж людина руйнує свою душу розпустою, пияцтвом, зневагою, злобою, ворожістю, неспинним бажанням помсти, вона скоює часткове самогубство й убивство, поводить ся неприпустимо з тим, що не лише їй належить, а перш за все призначене для вищих цілей. За переконанням філософа, самогубство за своєю природою є запереченням трьох вищих християнських чеснот – віри, надії і любові. Самогубець є людиною, яка втратила віру: Бог перестав бути для нього благою силою, що керує життям [1, с. 9].

Самогубство, без сумніву, є вбивством істоти, належної Богу, іншим людям, усьому світу [1, с. 14]. Саме тому глибоко віруюча людина убезпечена від впливу нищівної деструктивності: повсякчас пам'ятаючи про те, що вона створена за подобою та образом Божим, намагається жити й чинити високоморально, згідно із заповідями Бога, тим самим рятуючи себе ж від себе.

У невимушеному спілкуванні зі студентами ми намагаємося довести потужну вітальну, життєдайну силу релігійної добротності, апелюючи до реальних життєвих ситуацій, науково-теоретичних доведень представників релігійної філософії (М.О. Бердяєва, Ф.М. Достоевського, В.В. Розанова, Б.М. Спінози, В.С. Соловйова, Л.М. Толстого А.Л. Швейцера, Л.І. Шестова, С.Л. Франка та ін.). Шлях до істинного сенсу життя Л.М. Толстой («врятуватись від самознищення можна лише живучи згідно із заповідями Божими, багато працювати, бути милосердними і толерантними»), Ф.М. Достоевський («совість без Бога є жах, може заблукати до найбільш аморального»), М.О. Бердяєв («боротьба проти саморуйнівних настроїв – це боротьба за подобу Божу в людині»), В.В. Розанов («релігійні цінності – це духовний життєствердний фундамент для існування людини»), В.С. Соловйов («смісл життя – в любові до Бога та людей, що сповнює існування цілісністю та повнотою») та інші вбачали в активному прилученні особистості до високих релігійних духовно-моральних цінностей як джерела життєдайної енергії, наснаги, спокою та гармонії [1; 4; 8; 9; 10].

У бесідах зі студентською молоддю ми повсякчас намагаємося довести, що людині вкрай необхідна віра в Бога як єдиний на

сьогоднішній день непохитний, орієнтир, що зберігає змістовність життя за будь-яких обставин. Неможливо віднайти щастя та гармонію у цінностях нестабільного, динамічного світу: більшість з тих, хто звів рахунки із життям, не вписалися в систему прийнятій у суспільстві цінностей, застосовуючи до себе критерії соціальної успішності.

Висновки і перспективи дослідження. Отже, психопрофілактика суїцидальних тенденцій у середовищі студентської молоді – надзвичайно складна й болісна для сьогодення проблема, яка повинна розв’язуватися на рівні усього суспільства шляхом прийняття та дотримання громадянами високих гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей, «пробудження» їх гуманістичної свідомості. Ефективність психопрофілактики суїцидальних тенденцій з використанням антисуїцидального потенціалу релігійної віри повинна носити системний та комплексний характер, ґрунтуватися на життєствердному релігійному тлумаченні життя як найвищої людської цінності, життєдайності трактування релігією негараздів, страждань, орієнтації на вищі гуманістично-релігійні духовно-моральні цінності існування, успішності релігійного розв’язання основної людської проблеми – скінченності життя, що є джерелом болісних екзистенційних переживань людини абсурдності існування. Забезпечення атмосфери становлення молоді на гуманістичних засадах, розвиток та заохочення їх соціально-благодійної ініціативи, залучення до гуманістично спрямованих тренінгів, семінарів, міжнародних духовно орієнтованих проєктів сприятиме прилученню до високих гуманістично-релігійних духовно-моральних цінностей, формуванню їх антисуїцидального імунітету.

Отримані результати не претендують на вичерпне висвітлення досліджуваної проблеми, а відкривають нові перспективи наукових досліджень антисуїцидального впливу релігійної віри: залишається актуальним дослідження глибинно-психологічних антисуїцидальних механізмів впливу віри в Бога, сповіді, молитви та інших духовних практик у протидії суїцидальності.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н.О. О самоубийстве (психологический этюд) / Н.О. Бердяев. – М. : МГУ, 1992. – С. 3–23.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Київ : Українське біблійне товариство, 2002. – 1159 с.
3. Грановская Р.М. Психология веры / Р.М. Грановская. – СПб. : Речь, 2004. – 576 с.

4. Зимьянина Е.В. Духовные искания и христианский реализм С.Л.Франка / Е.В. Зимьянина // *Философские науки*. – 2000. – № 3. – С. 128–139.
5. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – [6-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2003. – 752 с.
6. Психологія релігії: посіб. / [В.П. Москалець]. – К. : Академ-видав, 2004. – 240 с.
7. Психологія суїциду: посіб. / [ред. В.П. Москальця]. – К. : Академвидав, 2004. – 288 с.
8. Розанов В.В. Уединенное / В.В. Розанов. – М. : ИПЛ, 1990. – 543 с.
9. Соловйов В. С. Чтения о богочеловечестве: [соч. в двух томах] / В. С. Соловйов. – М., 1989. – Т. 2. – С. 140.
10. Толстой Л.Н. Собрание сочинений / Л.Н. Толстой. – М., 1964. – Т. 16.
11. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия / В. Франкл. – СПб. : Речь, 2000. – 286 с.
12. Фромм Э. Искусство любить. Исследование природы любви / Э. Фромм. – М. : Педагогика, 1990. – 157 с.
13. Maslow A. Religions Values and Peak-Experiences / A. Maslow. – N. Y., 1970.

Spysok vikorystanyh dzherel

1. Berdjajev N. O. O samoubijstve (psihologicheskij jetjud) / N. O. Berdjajev. – М. : MGU, 1992. – S. 3–23.
2. Biblija abo Knygy Svjatogo Pys'ma Starogo j Novogo Zapovitu. – Kyi'v : Ukraïns'ke biblijne tovarystvo, 2002. – 1159 s.
3. Granovskaja R.M. Psihologija very / R.M. Granovskaja. – SPb. : Rech', 2004. – 576 s.
4. Zimjanina E.V. Duhovnye iskanija i hristianskij realizm S.L. Franka / E.V. Zimjanina // *Filosofskie nauki*. – 2000. – № 3. – С. 128–139.
5. Majers D. Social'naja psihologija / D. Majers. – [6-е изд., перераб. i dop.]. – SPb. : Piter, 2003. – 752 s.
6. Psihologija religii': posib. / [V.P. Moskalec']. – K. : Akademvydav, 2004. – 240 s.
7. Psihologija sui'cydu: posib. / [red. V.P. Moskal'cja]. – K. : Akademvydav, 2004. – 288 s.
8. Rozanov V.V. Uedinennoe / V.V. Rozanov. – М. : IPL, 1990. – 543 s.
9. Solovjov V.S. Chtenija o bogochelovechestve: [soch. v dvuh tomah] / V.S. Solovjov. – М., 1989. – Т. 2. – S. 140.

10. Tolstoj L.N. Sbranie sochinenij / L.N.Tolstoj. – M., 1964. – T. 16.
11. Frankl V. Osnovy logoterapii. Psihoterapija i religija / V. Frankl. – SPb. : Rech', 2000. – 286 s.
12. Fromm Je. Iskusstvo ljubit'. Issledovanie prirody ljubvi / Je. Fromm. – M. : Pedagogika, 1990. – 157 s.
13. Maslow A. Religions Values and Peak-Experiences / A. Maslow. – N. Y., 1970.

Received February 17, 2017

Revised March 17, 2017

Accepted April 14, 2017

UDC 159.923

L. A. Onufriieva

kpnu_lab_ps@ukr.net

THE DETERMINANTS OF A PERSONALITY'S PROFESSIONAL MATURITY AS A READINESS FOR PROFESSIONAL REALIZATION

Onufriieva L. A. The determinants of a personality's professional maturity as a readiness for professional realization / L. A. Onufriieva // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 267–279.

L. A. Onufriieva. The determinants of a personality's professional maturity as a readiness for professional realization. On the basis of the theoretical and methodological analysis of the problem of the image of «Me-professional» as a component of personality «Me-concept» there has been grounded the professional maturity as a mechanism of professional realization of a personality of future socioeconomic specialists. Based on the findings of contemporary scientists it is noted that personal maturity is considered as a dynamic phenomenon being the result of continuous and natural desire of the personality to achieve self-actualization and personal maturity. The structure of the significant characteristics of future socioeconomic specialists' professional maturity includes characteristics of intrapersonal constructive activities, expressing manifestations of improving the structure and functions of the personality (self-regulation, independence, creativity, in-

telligence); improving methods of interpersonal interaction and constructive personal effects (communication, empathy, morality, responsibility); manifestations of improving the structure of self-identity (ego-identity, self-actualization).

The theoretical generalization and new solution of the problem on psychologically important determinants of future socionomic specialists' professional maturity has been made. The professional maturity is mentioned to be the characteristic of personality's development being reflected in the high degree of professional constructive activity and professional functional productivity of a personality.

The issue on the professional self-realization is considered to be important in many modern concepts of human development. The urgent need for self-development, self-improvement is valuable and it is a determinant of personal maturity and at the same time the condition of its achievement. It is concluded that constant desire for self-development makes the success in professional activities and promotes professional life longevity of the personality. The professionalism and professional competence are emphasized to be important factors in social development of the personality, as well as they are the integral components of psychological maturity.

Key words: professional maturity, personality, development, future specialists of socionomic professions, determinants, professionalism, psychological maturity, professional competence, professional realization.

Л. А. Онуфрієва. Детермінанти професійної зрілості особистості як готовність до професійного становлення. На підставі теоретико-методологічного аналізу проблеми становлення образу «Я-професіонала» як складової особистості «Я-концепції» обґрунтовано поняття професійної зрілості як механізму професійного становлення особистості фахівців соціономічних професій. Виходячи з досліджень сучасних учених, зазначається, що особиста зрілість розглядається як динамічне явище, яке є результатом безперервного та природного прагнення особистості досягти самореалізації та особистої зрілості. Структура значущих характеристик професійної зрілості майбутніх фахівців соціономічних професій включає в себе характеристики внутрішньоособистісних конструктивних дій, що виражають прояви вдосконалення структури та функцій особистості (саморегуляція, самостійність, творчість, інтелект); вдосконалення методів міжособистісного спілкування та конструктивних особистих проявів (спілкування, співпереживання, моральність, відповідальність); вдосконалення структури самоідентифікації (его-ідентичність, самоактуалізація).

Зроблено теоретичне узагальнення та вирішення завдання про психологічно важливі детермінанти професійної зрілості майбутніх фахівців соціономічних професій. Визначено, що професійна зрілість є характерною рисою розвитку особистості, яка відображається у високому рівні професійної конструктивної діяльності та професійної функціональної продуктивності особистості.

Вважається, що питання про професійну самореалізацію є важливим у багатьох сучасних концепціях розвитку людини. Нагальна потреба у саморозвитку, самовдосконаленні є важливою та є визначальним фактором особистої зрілості і в той же час є умовою її досягнення. Зроблено висновок, що постійне прагнення до саморозвитку приносить і закріплює успіх у професійній діяльності та сприяє професійному довголіттю особистості. Наголошено, що професіоналізм і професійна компетентність є важливими чинниками соціального розвитку особистості та виступають невід'ємними складовими її психологічної зрілості.

Ключові слова: професійна зрілість, особистість, розвиток, майбутні фахівці соціономічних професій, детермінанти, професіоналізм, психологічна зрілість, професійна компетентність, професійне становлення.

Л. А. Онуфриева. Детерминанты профессиональной зрелости личности как готовность к профессиональному становлению. На основании теоретико-методологического анализа проблемы становления образа «Я-профессионала» как составляющей личности «Я-концепции» обосновано понятие профессиональной зрелости как механизма профессионального становления личности специалистов социономических профессий. Исходя из исследований современных ученых, отмечается, что личная зрелость рассматривается как динамическое явление, которое является результатом непрерывного и естественного стремления личности достичь самореализации и личной зрелости. Структура значимых характеристик профессиональной зрелости будущих специалистов социономических профессий включает в себя характеристики внутриличностных конструктивных действий, выражающих проявления совершенствования структуры и функций личности (саморегуляция, самостоятельность, творчество, интеллект); совершенствование методов межличностного общения и конструктивных личных проявлений (общение, сопереживание, нравственность, ответственность); совершенствование структуры самоидентификации (эго-идентичности, самоактуализация).

Сделано теоретическое обобщение и решение задачи о психологически важных детерминантах профессиональной зрелости будущих специалистов социономических профессий. Определено, что профессиональная зрелость является характерной чертой развития личности, отражается в высоком уровне профессиональной конструктивной деятельности и профессиональной функциональной производительности личности.

Считается, что вопрос о профессиональной самореализации является важным во многих современных концепциях развития человека. Настоятельная потребность в саморазвитии, самосовершенствовании является важной и является определяющим фактором личной зрелости и в то же время является условием ее достижения. Сделан вывод, что постоянное стремление к саморазвитию приносит и закрепляет успех в профессиональной деятельности и способствует профессиональному

долголетию личности. Отмечено, что профессионализм и профессиональная компетентность являются важными факторами социального развития личности и выступают неотъемлемыми составляющими ее психологической зрелости.

Ключевые слова: профессиональная зрелость, личность, развитие, будущие специалисты социэкономических профессий, детерминанты, профессионализм, психологическая зрелость, профессиональная компетентность, профессиональное становление.

The urgency of the research problem. Nowadays the society is faced with the new requirements put forward by The National Doctrine for the Education Development in Ukraine implemented on the basis of humanization actualizing the problems of personality-based and professional self-determination, namely the formation of an independent and self-sufficient personality, capable to professional realization, active adapting to modern labor market and creative self-realization.

According to the Polish scientist Marek Paliukh, the present-day education is considered as a process of personalities' formation, characterized by openness towards others, initiative, creative imagination, creativity and the ability to appraise and self-evaluation of behavior. The conditions created for the development of personalities should provide a system of education in the broadest sense, with the participation of various educational and out-of-educational institutions, the local environment, parents, Cathedral and organizations. The main goal in implementing educational changes is to eliminate the drawbacks of the educational system functioning while preserving its advantages [13, p. 74-75].

The analysis of recent researches. In modern psychology the theory of professional maturity is quite developed. It is being developed by many scientists, in particular researchers A. Derkach, V. Zazykin consider the future specialists' professional maturity as acmeological invariant of professionalism; V. Bodrov, A. Brushlynskyi consider it as the system property of the subject of work; L. Mitina – as a stage of professiogenesis of a personality; O. Bodaliyov, S. Druzhylov – as a value of a professional and strength of his motivation; K. Abulkhanova-Slavskaya, B. Ananiev, O. Anisimov, L. Antsyferova, L. Vyhotskyi, A. Derkach, Y. Klimov, N. Kuzmina, D. Leontiev, A. Markova, V. Miasyshev, A. Petrovskyi, Y. Rohov, S. Rubinstein, D. Uznadze, M. Yaroshevskyi and others – as a result of professional and personal development.

The concepts of mature personality were found in the studies of Carl Jung, G. Allport, V. Shtern, A. Maslow, E. Shostrom,

J. Stevens, G. Sallivan, R. Kehan, A. Ellis, K. Narankho, F. Perls, P. Weinzweig, C. Hall and G. Lindsay, B. Livehud, S. Holliday and M. Chandler, P. Jacobson, K. Abulkhanova-Slavska, M. Tutushkina, H. Abramova, N. Bordovska and A. Rean, D. Leontiev, H. Skrypkin, M. Savchyna, L. Ovsianetska, L. Lepykhova, T. Tytarenko.

The aim of the research consists in defining the determinants of a personality's professional maturity and their experimental reasoning.

The main material research. A significant element in the structure of the professional «Me-concept» or image «Me-professional» is a concept of professional maturity. The problem on professional maturity is widely studied in the psychology, because of the importance of this psychological issue for life and human development.

The concepts which help to describe a mature human desire to make sense are personal growth and personal potential. It is usually a process close to self-actualization of a personality. We consider the personal growth to be the development of personal in a personality and actualization of the process of self-development under certain conditions. The need for favorable conditions for personal growth proves the influence of the social environment on the development of a personality. According to this criterion of human social development the concept of personal potential is qualitatively different. The scientists associated it with the concepts self-attribution (I. Kohn), self-transformation (O. Shapovalova) and self-determination (D. Leontiev). So, personal potential reflects the extent of overcoming set of circumstances by the personality [3].

D. Leontiev considers personal growth as a form of expression of personal potential, as the phenomenon of personality's self-determination that is mediation of some values, motives, vital relationships by means of others [3]. If self-determination is the mechanism is functioning, form of expression of personal potential, there must be properties to consist the content.

The American psychotherapist and theorist of psychoanalytic direction Eric Berne, explains the process of choosing a profession and professional behavior by individual scenario that is formed in early childhood [15]. This theory states that a relatively small number of people reach full autonomy in life; in the most important aspects of life (marriage, education, career choices and career formation, divorce and even death way) people are guided with a scenario, i.e. a specific program of sustained development, the kind of life plan, formed in early childhood (before the age of six) under the in-

fluence of parents and the environment. Script theory of E. Berne drew attention to the fact that the person who unconsciously is guided with a scenario, ceases to be a subject of choice of profession. Everyone includes three psychological positions of «Child», «Adult» and «Father».

Individual professional preferences and the types of careers are considered by D. Super as an attempt of a human to realize «Me-concept». «Me-concept» is represented by all those statements that a person can define himself. Those characteristics can determine the «Me-concept». Those characteristics which are common both to the total «Me-concept» and his «professional Me-concept» form vocabulary of concepts that can be used to predict the vocational choice [15]. A. Maslow proposed the concept of professional development and identified self-actualization as the central concept and as a human desire to improve, to express oneself in meaningful case. His concept of «self-determination» is related to the concepts of «self-actualization», «self-realization» [8].

The level of requirements of a personality, which reflects the complexity of the goals set by a human, is closely connected with self-appraisal, including professional. A man's self-esteem depends on the level of requirements. If a person sets goals that he cannot perform because of certain circumstances, the level of his self-esteem is reduced. In order to raise the level of self-esteem, it is necessary in this case to reduce the level of requirements. The researcher F. Hoppe distinguishes in a structural level of requirements two strategies that contradict each other: to maintain self-appraisal at a high level and reduce the level of requirements to avoid failure, in order not to reduce self-appraisal.

The representatives of the psychodynamic direction based on the works of Z. Freud, refer to the determination of issues of professional choices and satisfaction with the profession with the account of decisive influence on the fate of a man in early childhood experience. Z. Freud believed that professional choice and subsequent professional human behavior are caused by several factors:

- the structure of needs, which were formed in early childhood;
- experience of early childhood sexuality;
- sublimation as a socially beneficial elimination of energy of basic instincts and as the process of protection against diseases due to frustration of basic needs;
- the display of masculinity complex (Z. Freud), «the envy of motherhood» (K. Horney), inferiority complex (A. Adler).

A mature personality is able to determine the success or failure in a particular activity as a particular success or failure, but not as a general tendency to do things right or wrong. In the professional field of a personality there are distinguished a special type of requirements – professional requirements, which refers to the desire of the personality to achieve a specified level of professional activity. For an adequate level of professional requirements the peculiar is a confidence in the own success, readiness to take responsibility for their work, perseverance, the desire for a reasonable risk, satisfaction from the work process and the obtained result. While inadequate level of professional requirements there are peculiar opposite trends, namely, the production of categorical judgments, the low level of acceptance of responsibility for their own professional activities, targeting own experience as a source of information for others. The level of requirements is formed with the help of self-appraisal as a professional in the past, present and future.

According to the views of various scholars who tried to solve the problem of professional choice, the professional self-determination is not only the decision-making process on the choice of professional activities, but also a form of activity of the personality, being a subject of personal life. So courage, willpower, mind, professional orientation is of personal value. As a result, professional self-determination is a means of realization of subjective personality traits, style of life. Thus, the success of professional self-determination largely depends on the subject's personal activity, his position in life, allowing the young man deliberately, consciously, actively, making willpower, exercise choice of professional activities and their training [10]. Professional self-determination is an important characteristic of social and psychological maturity of the personality, his/her needs for self-realization and self-actualization.

An important factor in achieving personal maturity, realizing the human relationship with the environment, is the professional activities of the personality. It causes the achievement of new social levels and identifies it as an active, transforming individuality. The maturity of the personality as a subject of professional activities is revealed primarily through the concept of professionalism and professional competence.

In the modern meaning, professionalism is, above all, the desire of the personality to offer personal «Me» to the world through «business field» of that or another activity, to be fixed in its results. Acmeological synthesis of personal and professional occurs when an employee implements not only necessary «subject-object» attitude,

but at the same time open «vital meaning» attitude to the world in the activities.

During professional life a person can undergo different stages in the development of professionalism. The transition from one level of professionalism to other levels occurs in most people as successive mastering stages. These stages at various levels can be observed at the same time and in parallel with each other. The relatively high levels can coexist with lower ones, which generally characterize the individuality and uniqueness of the individual professional way.

We consider competence as a characteristic of a specific person (or his/her actions), the individual nature of the degree of compliance with the requirements of the profession. The concept of competence is defined at some dictionaries as mastering knowledge to express the authoritative opinion.

Today the competence is defined as a combination of mental qualities like mental state that allows you to act independently and responsibly (action competence), as the person's ability to perform certain labor functions. The competence of the individual is narrower than professionalism. A person can be a professional in his field, but cannot be competent in solving all professional issues.

We distinguish the following types of professional competence:

- special competence is the possession of professional activities at a high level, the ability to design the future professional development;

- social competence is the possession of corporate (group, cooperative) professional activities, cooperation, as well as professional communication techniques adopted in this profession; social responsibility for the results of their professional work;

- personal competence is mastering methods of personal self-expression and self-development, means of opposition to professional deformations of a personality;

- individual competence is the ownership of methods of self-realization and the development of individuality within the profession, readiness to professional growth, ability for individual survival, resistance to professional aging, ability to efficiently organize their own work without reloading time and effort, to work hard, tirelessly even with slightly stepped effect;

- extreme professional competence is readiness to work in a situation of sudden complications manifested in the ability to solve problems associated with changes in the profession, retraining, and as a result – reducing the risk of unemployment.

Therefore, professionalism and professional competence are important factors in social and personal development of the personality and they are the integral components of psychological maturity.

A number of personality-based characteristics, such as: goal formation, mobilizing subject of activities, building strategies of work, require the improvement of knowledge, ideas about the profession, changes in the level of aspiration, motivation. All this allows us to assume that a person with formed «Me-concept» and developed motivational and cognitive characteristics can successfully master the professional socialization.

Having chosen the profession, the individual has to understand what problems are posed by a particular profession, and what prospects it opens before him in the future.

Talking about a particular type of professional activities, we identify conditions of successful activities of socioeconomic specialists: *external conditions* of a professional activity (they include the nature of social and political relations, attitudes of society on the value of a person, its place in the public production, conditions and organization of professional activities, including specialist training); *internal, psychological conditions* (certain psychological characteristics or psychological fitness of a personality to the profession are necessary for the activity to be consistently successful).

Considering the issue on professional necessary qualities of future specialists, it is important to focus on the success of their professional activities, defining the purpose, meaning, duration and form of their training. Professional activities of a socioeconomic specialist can be considered successful if a psychologist has motivation to succeed; positive perception about Me-image; cognitive attitude about success or failure.

Integrative psychological determinant that determines the success of socioeconomic specialists' professional activities, is a need for self-actualization, which determines the level of personal readiness for the professional realization.

Conclusions. On the basis of the theoretical and methodological analysis of the problem of the image of «Me-professional» as a component of personality «Me-concept» there has been grounded the professional maturity as a mechanism of professional realization of a personality of future socioeconomic specialists. Based on the findings of contemporary scientists it is noted that personal maturity is considered as a dynamic phenomenon being the result of continuous and natural desire of the personality to achieve self-actualization and personal maturity. The structure of the significant characteris-

tics of future socioeconomic specialists' professional maturity includes characteristics of intrapersonal constructive activities, expressing manifestations of improving the structure and functions of the personality (self-regulation, independence, creativity, intelligence); improving methods of interpersonal interaction and constructive personal effects (communication, empathy, morality, responsibility); manifestations of improving the structure of self-identity (ego-identity, self-actualization).

The theoretical generalization and new solution of the problem on psychologically important determinants of future socioeconomic specialists' professional maturity has been made. The professional maturity is mentioned to be the characteristic of personality's development being reflected in the high degree of professional constructive activity and professional functional productivity of a person.

The issue on the professional self-realization is considered to be important in many modern concepts of human development. The urgent need for self-development, self-improvement is valuable and it is a determinant of personal maturity and at the same time the condition of its achievement. It is concluded that constant desire for self-development makes the success in professional activities and promotes professional life longevity of the personality. The professionalism and professional competence are emphasized to be important factors in social development of the personality, as well as they are the integral components of psychological maturity.

References

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: учеб. пособие для вузов / В.А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
2. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 23–24.
3. Гладкова В.М. Профорієнтація: навч. посібник / В.М. Гладкова. – Львів, 2002. – 156 с.
4. Дубовицкая Т.Д. Диагностика уровня профессиональной направленности студентов / Т.Д. Дубовицкая // Психологическая наука и образование. – 2004. – № 2. – С. 82–86.
5. Зеер Е. Ф. Психология профессий. / Е. Ф. Зеер. – М. : Академический Проект. – Екатеринбург, 2003. – 244 с.
6. Келен Л.М. Особливості трансформування мотивів у процесі професійної переорієнтації вчителів: автореф. дис. канд. психол. наук / Л.М. Келен. – К., 1998. – 24 с.

7. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М., 1996. – 308 с.
8. Маслоу А. Дальние грани людской психики /А. Маслоу. – СПб. : 1997. – 408 с.
9. Онуфрієва Л.А. Psychological principles of future professional's personality development: methodological and theoretical aspects / Л.А.Онуфрієва // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць ДВНЗ «Запорізький національний університет» та Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / За ред.. С.Д.Максименка, Н.Ф.Шевченко, М.Г.Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – №2 (8) – С. 176–182.
10. Онуфрієва Л.А. Генеза професіоналізації студентської молоді: психологічний аспект / Л.А. Онуфрієва // Rodzina – centrum swiata / [Pod redakcja naukowa Urszuli Grucy-Miasik]. – Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. – S. 347–358.
11. Онуфрієва Л.А. Дослідження психологічних детермінант розвитку професійної самосвідомості та особистісної зрілості майбутніх фахівців соціономічних професій / Л.А. Онуфрієва // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 10(91), Серія «Психологічні науки». – Миколаїв: МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2013. – С. 227–233.
12. Онуфрієва Л.А. Формування психологічної готовності до професійної діяльності випускників педагогічних ВНЗ / Л.А. Онуфрієва // Edukacja wobec wyzwan wspolczesnosci : Rodzina – Szkola – Region – Kultura / [Redakcja : Barbara Lulek, Kazimierz Szmyd]. – Krosno, 2014. – S. 341–350.
13. Палюх Марек. Освіта в суспільстві, яке змінюється / За ред. Беата Земба, Дорота Пстронг, Вибрані проблеми соціальної педагогіки і соціальної роботи. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 74–75.
14. Ракович Н.К. Практикум по психодиагностике личности / отв. ред. Ракович Н. К. – Мн. : БГПУ, 2002. – 248 с.
15. Френкин Р. Мотивация поведения : биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Френкин. – СПб. : Питер, 2003. – 650 с.
16. Хухлаева О. В. Психология развития: молодость, зрелость, старость / О. В. Хухлаева. – М. : Издательский центр Академия, 2002. – 208 с.

References

1. Bodrov V.A. Psihologija professional'noj prigodnosti: ucheb. posobie dlja vuzov / V.A. Bodrov. – M. : PER SJe, 2001. – 511 s.
2. Bozhovich L. I. Jetapy formirovanija lichnosti v ontogeneze / L. I. Bozhovich // Voprosy psihologii. – 1979. – № 4. – S. 23–24.
3. Gladkova V.M. Proforijentacija: navch. posibnyk / V.M. Gladkova. – L'viv, 2002. – 156 c.
4. Dubovnickaja T.D. Diagnostika urovnja professional'noj napravlenosti studentov / T.D. Dubovickaja // Psihologicheskaja nauka i obrazovanie. – 2004. – № 2. – S. 82–86.
5. Zeer E. F. Psihologija professij. / E. F. Zeer. – M. : Akademicheskij Proekt. – Ekaterinburg, 2003. – 244 c.
6. Kelen L.M. Osoblyvosti transformuvannja motyviv u procesi profesijnoi' pereorijentacii' vchyteliv: avtoref. dys. kand. psihol. nauk / L.M. Kelen. – K., 1998. – 24 s.
7. Markova A. K. Psihologija professionalizma / A. K. Markova. – M., 1996. – 308 s.
8. Maslou A. Dal'nie grani ljudskoj psihiki /A. Maslou. – SPb. : 1997. – 408 s.
9. Onufrijeva L.A. Psychological principles of future professional's personality development: methodological and theoretical aspects / L.A.Onufrijeva // Problemy suchasnoi' psihologii': zbirnyk naukovykh prac' DVNZ «Zaporiz'kyj nacional'nyj universytet» ta Instytutu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrainy / Za red. S.D. Maksymenka, N.F. Shevchenko, M.G. Tkalych. – Zaporizhzhja : ZNU, 2015. – №2 (8) – S. 176–182.
10. Onufrijeva L.A. G'eneza profesionalizacii' students'koi' molodi: psihologichnyj aspekt / L.A. Onufrijeva // Rodzina – centrum swiata / [Pod redakcja naukowa Urszuli Grucy-Miasik]. – Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. – S. 347–358.
11. Onufrijeva L.A. Doslidzhennja psihologichnykh determinant rozvytku profesijnoi' samosvidomosti ta osobystisnoi' zrilosti majbutnih fahivciv socionomicnykh profesij / L.A. Onufrijeva // Naukovyj visnyk Mykolai'vs'kogo derzhavnogo universytetu imeni V.O.Suhomlyns'kogo: zbirnyk naukovykh prac' / za red. S.D. Maksymenka, N.O. Jevdokymovoi'. – T. 2. – Vyp. 10(91), Serija «Psihologichni nauky». – Mykolai'v: MNU imeni V.O.Suhomlyns'kogo, 2013. – S. 227–233.
12. Onufrijeva L.A. Formuvannja psihologichnoi' gotovnosti do profesijnoi' dijal'nosti vypusknnykiv pedagogichnykh VNZ /

- L.A. Onufrijeva // Edukacja wobec wyzwan wspolczesnosci : Rodzina – Szkola – Region – Kultura / [Redakcja : Barbara Lulek, Kazimierz Szmyd]. – Krosno, 2014. – S. 341–350.
13. Paljuh Marek. Osvita v suspil'stvi, jake zminjujet'sja / Za red. Beata Zjemba, Dorota Pstrong, Vybrani problemy social'noi' pedagogiky i social'noi' roboty. – Kam'janec'-Podil's'kyj, 2012. – S. 74–75.
14. Rakovich N.K.(red) Praktikum po psihodiagnostike lichnosti / otv. red. Rakovich N. K. – Mn. : BGPU, 2002. – 248s.
15. Frenkin R. Motivacija povedenija : biologicheskie, kognitivnye i social'nye aspekty / R. Frenkin. – SPb. : Piter, 2003. – 650 s.
16. Huhlaeva O. V. Psihologija razvitija: molodost', zrelost', starost' / O. V. Huhlaeva. – M. : Izdatel'skij centr Akademiya, 2002. – 208 s.

Received February 10, 2017

Revised March 14, 2017

Accepted April 12, 2017

УДК 159.923.2:796.853-051

К. С. Осика

osika.1984@ukr.net

Психологічні особливості особистісного становлення японських майстрів бойових мистецтв

Osyka K. S. Psychological features of Japanese martial artists' personality development / K. S. Osyka // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podil'skyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podil'skyi : Aksioma, 2017. – P. 279–291.

К. С. Осика. Psychological features of Japanese martial artists' personality development. The article deals with the psychological features of Japanese martial artists' personality development. The psychological structure of sport activities researches by N.B. Stabmulova has been analyzed. Motives, means and activities results have been pointed out. The psychological features of sport fighting and sportsmen character traits

have been examined. The founders of Japanese martial arts of kenjutsu and sai have been pointed out. The characteristic of Japanese martial art of kenjutsu sword practicing is presented particularly. The art of sai weapon practicing (piercing melee weapon of a prong shaped stylet type having a trident form with a prolonged central point and a short shaft) is considered to be traditional for Okinawa (Japan) citizens. Sword-fighters Miyamoto Musashi's and Seijuro's and sai fighting Chatan Yara's and Siroma's ways of living and fighting are reviewed.

Preparing of martial artists for the duel, studying the features of the opponent's personality, character, behavior motives, opponents' emotional status, tactics of the fight, place of the fight, the art of fighting are described in detail. It has been pointed out the psychological mechanism of identification; psychological manipulations – apparent carelessness, irritation, intended effect against the enemy, false shame, «the steam blowing off», «atmosphere inflaming» by the aggressor; psychophysiological effect, social inhibition effect, side impact (cognitive), advantage factor; strategies of psychological defense – avoidance, aggression, peacefulness. Sai artist Chatan Yara's personality features are pointed out, they are demonstrated in the duel: rationality, wisdom, resourcefulness, adventurousness, envision, farsightedness, persistence, confidence in actions and ability to control them. Good character is inherent to him: gentle, confident, communicable, hot-brained, decisive, decent.

Key words: kenjutsu, kendo, bokken, sai, Miyamoto Musashi, Seijuro, Chatan Yara, Siroma, psychological manipulation, psychological defense.

К. С. Осика. Психологічні особливості особистісного становлення японських майстрів бойових мистецтв. У статті розглянуто психологічні особливості становлення японських майстрів бойових мистецтв. Проаналізовано дослідження психологічної структури спортивної діяльності Н.Б.Стабмулової; виокремлено мотиви, засоби і результати діяльності. Розглянуто психологічні особливості спортивної боротьби та риси характеру спортсменів. Визначено основоположників японських бойових мистецтв кендзюцу та сай. Докладно представлено характеристику японського мистецтва володіння мечем кендзюцу. Мистецтво володіння зброєю сай (колюча клинкова холодна зброя за типом стилету, ззовні схожа на тризубець, з коротким древком і подовженим середнім зубцем) вважається традиційним для мешканців Окінави (Японія). Розглядається життєвий і бойовий шлях майстрів бою на мечях Міямото Мусасі й Сейдзіро та бою на тризубцях сай Чатан Яри і Сіроми. Детально описується підготовка майстрів до двобою, вивчення особливостей особистості супротивника, характеру, мотивів поведінки, емоційного стану супротивника, тактики бою, місця бою, мистецтво ведення бою. Особливу увагу зосереджено на психологічному механізмі ідентифікації; психологічних маніпуляціях – уявна неуважність, роздратування, спрямований вплив на супротивника, помилковий сором, «випускання пари», «розпалення атмосфери» агресором; психофізіологічному ефек-

ті, ефекти соціальної інгібіції, аспекти впливу (когнітивний), фактор переваги; стратегії психологічного захисту – уникнення, агресія, миролюбство. Виділено якості особистості майстра сай Чатан Яри, які чітко проявляються в ситуації двобою: розумність, розсудливість, винахідливість, підприємливість, передбачливість, далекоглядність, наполегливість, впевненість у своїх діях та здатність контролювати їх. Йому притаманний гарний характер: м'який, врівноважений, комунікабельний, відчайдушний, рішучий, порядний.

Ключові слова: кендзюцу, кендо, бокен, сай, Міямото Мусасі, Сейдзиро, Чатан Яра, Сірома, психологічна маніпуляція, психологічний захист.

К. С. Осыка. Психологические особенности личностного становления японских мастеров боевых искусств. В статье рассмотрены психологические особенности становления японских мастеров боевых искусств. Проанализированы исследования психологической структуры спортивной деятельности Н.Б. Стабмуловой; выделены мотивы, способы и результаты деятельности. Рассмотрены психологические особенности спортивной борьбы и черты характера спортсменов. Определены основоположники японских боевых искусств кэндзюцу и сай. Подробно представлена характеристика японского искусства владения мечом кэндзюцу. Искусство владения оружием сай (колющее клинковое холодное оружие по типу стилета, внешне похожее на трезубец, с короткой рукояткой и удлиненным средним зубцом) считается традиционным для жителей Окинавы (Япония). Рассматривается жизненный и боевой путь мастеров боя на мечах Міямото Мусасі и Сейдзиро и боя на трезубцах сай Чатан Яри и Сирома. Детально описывается подготовка мастеров к поединку, изучение особенностей личности соперника, характера, мотивов поведения, эмоционального состояния соперника, тактика сражения, место боя, искусство ведения поединка. Особое внимание сосредоточено на психологическом механизме идентификации; психологических манипуляциях – воображаемая невнимательность, раздражение, направленное влияние на противника, ошибочная стыдливость, «выпускание пара», «разжигание атмосферы» агрессором; психофизиологическом эффекте, эффекте социальной ингибиции, аспекте влияния (когнитивный), факторе превосходства; стратегии психологической защиты – избегание, агрессия, миролюбие. Выделены качества личности мастера сай Чатан Яри, которые отчетливо наблюдаются в ситуации поединка: проявление ума, рассудительность, изобретательность, предприимчивость, предусмотрительность, дальновидность, настойчивость, уверенность в своих действиях и способность контролировать их. Ему свойственный хороший характер: мягкий, уравновешенный, коммуни-кабельный, отчаянный, решительный, порядочный.

Ключевые слова: кэндзюцу, кэндо, бокэн, сай, Міямото Мусасі, Чатан Яра, Сірома, психологическая манипуляция, психологическая защита.

Постановка проблеми. Майстру японських бойових мистецтв необхідно свідомо сформувати у себе набір специфічних якостей і відповідного стилю поведінки в різних життєвих та бойових ситуаціях. Оволодіння способами бойових мистецтв свідчить про знаходження сенсу життя через військову практику. Заняття бойовими мистецтвами дозволяє задовольнити глибокі особистісні потреби: вітальні, соціальні, ідеальні (духовні). Вітальні потреби забезпечують біологічне існування індивіда. Визнання оточуючими досягнень і особистісних якостей бійця пов'язані з поняттями: популярність, авторитет, любов, влада, які належать до соціальних потреб. Ідеальні потреби сприяють удосконаленню особистості. Вони проявляються у розвитку творчості, пошуку істини, добра, краси, справедливості, що складає сенс життя. Прикладний аспект бойових мистецтв включає оволодіння техніками, прийомами, що відповідають за інстинкт самозбереження. Тільки в системі задоволення всіх потреб і реалізації прикладного аспекту виникає можливість підготувати справжнього майстра бойових мистецтв.

Формулювання статті (постановка завдання). Метою дослідження є вивчення психологічних особливостей особистісного становлення японських майстрів бойових мистецтв, виокремлення психологічних механізмів, психологічних маніпуляцій, ефектів, стратегій психологічного захисту та якостей особистості бійців під час проведення двобоїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Н.Б.Стабмулова розглядає психологічну структуру спортивної діяльності, виділяючи 3 блоки: мотивацію (процесуальну, результативну; ситуативну, стійку; індивідуальну, групову; мотивацію до успіху та запобігання невдач), засоби і результати діяльності. До засобів відносяться способи і умови. В якості способів розглядаються рухи і дії, техніка певного виду спорту. До умов відносяться: об'єктивні (специфічні вимоги до виду спорту, конкретні умови життя спортсмена, кваліфікація тренера і використані ним технології навчання), суб'єктивні умови (природні задатки, розвиток у спеціалізованому напрямку психічних процесів, станів, властивостей – інтелектуальних, психомоторних, емоційних, вольових, комунікативних, моральних). Суб'єктивні умови формуються в процесі фізичної, технічної, тактичної, теоретичної, психологічної підготовки, спеціально організованої діяльності, психічної активності спортсмена.

А.А. Колешю [5] вивчає психологічні особливості спортивної боротьби. Дослідник доводить, що особливості психічних

процесів обумовлені інтенсивністю м'язових напружень у процесі боротьби. Під час поединку увага концентрується на супротивнику. Мислення характеризується гнучкістю, вмінням швидко приймати рішення і реалізовувати їх, передбачати тактику супротивника. Увага спрямована на стійку, положення рук, ніг, міміку обличчя. Мислення спортсмена носить наочно-дійовий, наочно-образний характер. У спортсменів спостерігаються різноманітні емоційні стани: від миттєвого напруження до розслаблення та ведення високого темпу двобою.

Г.С. Леевік, А.Ц. Пуні, О.О. Чернікова виділяють та аналізують риси характеру спортсменів (вимогливість, самокритичність, сила волі, сміливість, мужність, самовладання, витримка) й класифікують їх на пізнавальні, емоційні, вольові [5].

Самурай Минамото Йосицуне – перший видатний майстер боротьби на мечях. Іто Кагехіса («Ітосай») – засновник стилю бою на мечях ітто-рю, розробив та використовував базову техніку, наносячи удар мечем зверху донизу (кірі отосі). На основі цієї техніки створив багато прийомів. Цей стиль був пов'язаний з етичними моральними цінностями, також майстер вимагав від своїх учнів вивчати літературу [1; 2].

У Японію зброю сай було привезено китайським майстром бойових мистецтв Чень Юяньбінем, там вона набула широкого використання як приладдя праці та бойова зброя [2].

Виклад основного матеріалу дослідження. Кендзюцу – японське мистецтво володіння мечем. Воно зародилося біля 1200 років тому з появи класу воїнів. Кендзюцу являє собою унікальне явище, яке дійшло до нас з глибин століть. В кендзюцу акцент робиться на мистецтво володіння зброєю, а виховання характеру є додатковою важливою дисципліною. Як правило, тренування в кендзюцу проводяться з використанням дерев'яних моделей мечей (бокенів). Найбільш розповсюдженим видом тренувань є виконання ката, форм в яких зашифровані бойові ситуації. Шляхом багатократного повторення ката, володіння мечем засвоюється на рівні рефлексів, що дозволяє фехтувальнику битися не замислюючись. В кендзюцу працюють з мечем, який вийнятий з ножен, тому формується манера поведінки, жорстка й агресивна, загрожуючи та демонструючи силу бійця. Основна зброя в кендзюцу – дайто (великий меч). При досягненні певного рівня підготовки боєць може також працювати з коротким мечем (сьото), а також з двома мечами, довгим й коротким. В кендзюцу було дуже багато шкіл та напрямків, основні з них: Каге-рю,

Касіма-рю, Сін Каге-рю, Каторі-рю, Тенсін Сьоден Каторі Сінто-рю [1; 2; 4].

Бокен – дерев'яний макет японського меча, використовується в різних японських бойових мистецтвах, у тому числі в айкі-до, для тренувань. Бокени роблять з дубу, бука, граба та інших щільних порід деревини. Часто їх пропитують лаком, морилкою, або деревною смолою для більшої щільності й ваги. Загальна довжина бакена складає приблизно 95–105 см, довжина рукоятки – біля 25–27 см, довжина клинка – 76–78 см. При нанесенні ударів бокеном найбільш небезпечний кінчик вістря клинка. Бокен повинен бути достатньо міцним, щоб витримувати сильні удари супротивника, а також відбивати атаки суперника бокеном або дзьо (палкою довжиною 90 см). Грамотно нанесений бокеном удар по людині може призвести до смерті. Великий японський фехтувальник Міямото Мусасі часто використовував бокен у реальних поєдинках, в яких постійно отримував перемоги [1; 2].

Кендо – сучасне мистецтво фехтування, яке виникло від традиційних самурайських технік володіння мечем, кендзюцу. Має на меті формування особистості бійця, його міцного характеру, сили волі та загартування тіла фехтувальника. У слові меч закладена головна ідея кендо. Перша ідея полягає в тому, що людина, озброєна мечем, не має права на помилку і не має можливості її виправляти. Відповідно, як у двобої, так і в повсякденному житті до усього треба відноситись серйозно. Друга ідея полягає в тому, що однакових ситуацій не буває. До кожного супротивника під час двобою слід підходити з оновленим духом й чистим серцем. Під законами розуміємо три складові, які необхідні для здійснення результативного удару. Це – «закон меча», що складається у вірному виконанні удару; «закон тіла», у якому удар повинен бути нанесений у вірному положенні тіла; «закон серця», що означає бадьорість й енергійність духу при ударі. Суть цих трьох законів закладена в принцип «Кі кен тай но іті», що перекладається: «Дух, меч і тіло – все єдине».

Міямото Мусасі (повне ім'я Сіммен Мусасі но Камі Фудзівара но Гейсін) народився в селі Міямото в провінції Міасака у 1584 році, у рік мавпи [4]. Його батько Сіммен Мунісай був майстром меча з дзютте, повністю присвятивши своє життя бойовим мистецтвам. З раннього дитинства Міямото Мусасі відточував свою майстерність в техніці володіння дерев'яним мечем (бокен). Свій перший поєдинок Мусасі провів у 13 років, його супротивником був Аріма Кіхей, самурай зі школи бойових мистецтв Синто-рю. Мусасі кинув його на землю і вдарив палкою по голові, піс-

ля чого Кіхей помер. Другий бій Мусасі провів, коли йому було 16 років. Він наніс поразку православному бійцю Акіме Тадасіме. У 19 років Мусасі зробив виклик сильнішому майстру меча у Японії Сейдзиро на поєдинок. Бойовий досвід Сейдзиро був більше 20 років. Він вбив багато своїх супротивників, серед них був і батько Міямото Мусасі. За день до двобою Мусасі ходив по місту й дізнавався про характер та тактику ведення поєдинку майстром Сейдзиро. У Сейдзиро був бурхливий темперамент і відповідна техніка – швидкі рухи й сильні жорсткі удари. Він вбив або покалічив всіх, хто з ним бився. Але Мусасі сподівався перемогти. «Він переможе, якщо буду діяти не тільки мечем, але й розумом», – вважав Мусасі. Міямото Мусасі зупиняється біля невеликої крамниці та запрошує на двобій її господаря зі своїми друзями. Весь вечір Мусасі гуляє по місту, розпитує людей про Сейдзиро й запрошує їх подивитися їхній поєдинок [1; 2; 4].

Міямото Мусасі усвідомлює особливості особистості свого супротивника, його характер, мотиви поведінки, тактику двобою (когнітивний аспект) [3].

Сейдзиро також готується до бою, перевіряє зброю в оточенні своїх учнів. Призначає старшого учня своїм асистентом, який виконує обов'язки секунданта, надає допомогу закінчити життя у випадку смертельного поранення. Сейдзиро повчає своїх учнів, що поєдинок – це діло честі, поведінка під час двобою повинна відповідати поведінці достойної благородної людини у суспільстві. З цими словами Сейдзиро виходить зі школи й прямує до міста зустрічі з Мусасі. В цій ситуації спостерігається механізм ідентифікації. Сейдзиро ототожнює себе з суб'єктом, який є зразком у суспільстві. В супроводженні асистента та учнів Сейдзиро підходить до східної околиці міста, сонце сходить на горизонті. Проїшло не менш, ніж півгодини після сходу сонця. Сейдзиро вирішив, що новачок повинен його почекати. В цьому випадку прослідковується фактор переваги. Сейдзиро недооцінює особистісні та бойові якості Мусасі та визначає свою перевагу над ним [4].

На місці він побачив невеликий натовп народу. Цей натовп характеризується експресивністю, коли у людей у зв'язку з певними подіями, свідками яких вони стали і під впливом розвитку цих подій, виникає спільний емоційний настрій, який виражається колективно. Натовп криками привітав Сейдзиро й пропустив в середину. Він гордо підняв голову, пройшовши крізь натовп, не помітивши Мусасі. Сейзиро починає шукати суперника в натовпі, кричати йому. Міямото Мусасі викорис-

товує психологічну маніпуляцію – уявну неухважність [3]. Він спеціально не помічає, не звертає уваги, затаює свою появу на місці зустрічі. Учні відходять у різні боки, люди шепечуться та посміхаються. Обличчя Сейдзиро червоніє від люті. Він не буде чекати молодого бійця, вважаючи запізнення образою для себе. Прослідковується психологічна маніпуляція роздратування, виведення Сейдзиро зі стану психологічної рівноваги глузуванням, неувагою супротивника. Сейдзиро раптом хотів піти звідси, але почув голос Мусасі. Мусасі повідомив, що прийшов ще до сходу сонця, але не побачив Сейдзиро. Пробираючись крізь натовп, Мусасі з'явився перед супротивником. Одяг Мусасі був брудним, пом'ятим, за поясом замість бойового меча був бокен – тренувальна дерев'яна зброя. Мусасі попросив пробачення у Сейдзиро за свій вигляд, заклав за вухо волосся й усміхнувся. Мусасі використовував спрямований вплив на супротивника, який орієнтований на конкретні якості і соціально-психологічні особливості Сейдзиро. Мусасі вживає проти опонента помилковий сором – це певний досвід, який здатний сприйняти супротивник без особливих заперечень. В очах Сейдзиро горіла лють. Він був ображений одягом і поведінкою свого супротивника. Мусасі, усміхаючись, запропонував Сейдзиро визвати його на бій. Відбувається явна демонстрація образи. Сейдзиро відчуває явну незадоволеність поведінкою та діями Мусасі. Сейдзиро кричав натовпу, щоб вони розійшлися. Тут відбувається психологічна маніпуляція «випускання пари» – відволікання уваги на другорядні дії, а коли боєць втомиться, переключення його на бій [3; 4; 5]. Мусасі вів себе спокійно, наблизився до свого супротивника, поклав руку на бокен (дерев'яний меч), він не помічав натовп, сконцентрувавши увагу на постаті Сейдзиро. А Сейдзиро вів себе знервовано, кричав, лютував, його очі метали блискавки. Відбувається «розпалення атмосфери агресором». Агресивно налаштований Сейдзиро, допускає образу, що лише формально припиняється. Мусасі зрозумів, що його план спрацював: Сейдзиро дозволив своєму гніву вийти назовні. Мусасі розпізнає й оцінює емоційний стан супротивника. Злість викликала напруження в його тілі й уповільнювала рухи. Проявляється психофізіологічний ефект – це зміна психофізіологічних реакцій, станів в присутності інших людей (прискорення дихання, прискорення м'язових скорочень, підвищення тиску й частоти пульсу), що проявляється в почервоначенні обличчя, у крику, гніві [3; 5]. Мусасі дістав бокен, Сейдзиро набросився на нього. Мусасі відвів його удар й силою втикнув тупий кінець дерев'яного меча у підборіддя супротивника. Сей-

дзиро упав і залишився лежати на землі. Переміг розум – тактика і стратегія ведення бою Міямото Мусасі. Він засвоює навички адекватної дії в ситуації реального двобою, розробляє ефективну тактику й стратегію. У Сейдзиро проявляється ефект соціальної інгібіції – у присутності натовпу зменшується мотивація дій, знижується ефективність реакції, сила ударів.

Міямото Мусасі був високого зросту – 192 см, міцної тіло будови – 93 кг, сміливий, хоробрий, розумний, цілеспрямований, завзятий, сильний, швидкий, спокійний, урівноважений.

Упродовж свого життєвого шляху Міямото Мусасі був переможцем великої кількості поєдинків, учасником шести воєн, основоположником школи Хіохо Нитен Йті-рю або самурайського мистецтва бою на двох мечях Ніто-рю, автором «Книги п'яти кілець» (1645). Він залишив для своїх учнів духовний заповіт «Доккодо» (1645).

Сай – колюча клинкова холодна зброя типу стилета, зовні схожа на тризубець, з коротким древком й подовженим середнім зубцем [1; 2]. Вважається традиційною зброєю для мешканців Окінави (Японія). Сай виготовлявся методом гарячої проковки з двох прутків, складених хрест навхрест, при цьому середній зубець значно довший, а на протилежному боці робиться рукоятка. Традиційно її намотують мотузкою або шкірою. Загальна довжина сай досягає 600 мм, вага 500–1200 г. Сай за рахунок своєї форми дуже зручно затикати за пояс. Техніка володіння сай складна за рахунок різноманіття хватів, достатньо великої ваги і наявності бокових зубців. Сай вважається парною зброєю [2].

Першим великим майстром окінавського бойового мистецтва «Те» був Чатан Яра, який жив у XVIII ст. Він народився і виріс у селі Чатан на острові Окінава. Його батьки вирішили відправити міцного, високого зросту хлопчика вчитися до Китаю. Яра провів у Китаї 20 років, вивчаючи китайський стиль Сін-І. Повернувшись до Окінави, став заробляти собі на життя перекладами з китайської мови, а увечері викладав бойові мистецтва. Він прославився як боець з японськими загарбниками острова Окінави й переможець багатьох самураїв. У Китаї Яра працював з бо (довгою дерев'яною жердиною, довжиною близько 180 см.) й широким мечем, а на Окінаві почав працювати з сай – коротким тризубцем. Його вважали кращим майстром країни зі зброєю сай. Створені Ярою ката (формальні вправи) з жердиною та тризубцем дійшли до наших днів і носять його ім'я [4].

Повертаючись увечері з роботи, Яра зустрів біля своєї домівки молодого широкоплечого, з міцними м'язами хлопця

з парою сай у руках (парна клинкова холодна зброя, схожа на тризубець). Цей хлопець з острова Хамахіга на ім'я Сіром був на 7 см вище, ніж Яра. Яра уважно розглядав цю незвичайну зброю в руках Сірома. Вона була добре зроблена, мистецьки прикрашена, але покривлена й місцями поржавіла. Яра підмітив, що Сіром любить використовувати свою зброю, але не любить за нею доглядати. Сіром заявив, що він шукає вчителя для занять цим дивовижним видом зброї. Він добре працює з сай, а вчителі, яких він бачив раніше, не приваблювали його, Нічому було у них навчатися. Яра посміхнувся, згадав себе молодого та нетерплячого й подумав, що Сіром – сильний, самовпевнений, може з нього й вийшов би непоганий учень. Але Яра не брав учнів, він був дуже зайнятий. Яра заявив, що бере учнів тільки за рекомендацією. Сіром поцікавився, що за рекомендація та де її можна дістати. Але Яра йому відмовив. Тоді Сіром заявив, що може доказати свою силу. Яра спокійно пояснив, що не бере нових учнів, навіть сильних. Сіром звернувся до майстра й запропонував йому довести, що він сильніше нього. Сіром дивився прямо в очі Ярі. У його погляді Яра побачив виклик й вирішив провчити нахабника та навчити його добрим манерам. Яра погодився зустрітись з Сіромою на заході сонця, на вершині горба, неподалеку від міських воріт. Увечері Яра піднявся по стежці на вершину горба. Він думав про майбутній бій з Сіромою. Звичайно він працював з учнями справжньою бойовою зброєю, але перевага в майстерності та й сила також дозволяли не наносити їм шкоди. Він контролював хід двобою й учні рідко отримували серйозні ушкодження. Але Сірома може дійсно бути сильним супротивником і тоді буде складно перемогти його, не наносячи йому шкоди. Яра добре знав, які поранення може нанести сай [2; 4]. Він сподівався, що все пройде без кровопролиття. Коли Яра дістався вершини, Сіром був вже там й чекав його там. Краплі поту на лобі юнака показували, що він не гаяв часу – розминався й готувався до бою. Сіром зрадив, що Яра прийшов. Сонце світило в очі. Яра примружився, щоб краще роздивитися Сірома. Сіром зацікавився: чи необхідний Яру час для підготовки до двобою. Яра відповів, що він достатньо розігрівся, піднімаючись вгору до нього. Яра дістав із сумки сай і почав чистити зброю від змазки. Вчитель Яру постійно говорив, що зброю треба зберігати й поважати. Він перевіряв клинки й рукоятки сай. Сірома спитав Яра про готовність до двобою. Яра відповів, що він готовий. Супротивники стали напроти один одного, вклонилися, як вимагали правила ввічливості. Сіром перекинув один тризубець в ліву руку й направив зброю

в бік супротивника для подальшої атаки. Яра теж перекинув один сай в ліву руку, але обидва тризубця у нього були в положенні захисту, повернуті клинками вздовж передпліччя для блокування ударів. Супротивники почали рухатися по колу, не відводячи очей один від одного. Сіром намагався обійти Яра, так щоб сонце було у нього за спиною й світило Яру в очі. Яра зрозумів його задум. Це була справжня тактика перевірена часом. Осліпити супротивника сонячним промінням і раптом нанести вирішальний удар. Можливо, у молодості Яра зробив би теж саме. Сіром зробив оманливий рух на верхньому рівні й наніс удар знизу. Яра зміг відхилитися від удару. Добре, що обійшлося без блоків. Удар у Сіроми дуже міцний й блок повинен бути відповідним, а жорсткий блок Яри легко може зламати нападнику руку. Сіром знов рухався по колу. Така тактика раніше постійно спрацювала й зараз повинна була спрацювати. Яра примружився, повернувся обличчям до сонця. Сіром посміхнувся й відійшов трохи вбік, щоб сонце було за його спиною. Він помітив, що Яра моргає й вирішив атакувати. Але раптом побачив перед очима яскравий спалах світла, він інстинктивно відскочив назад й намагався відійти від супротивника, але не встиг, холодний гострий сай Яра вперся йому в горло. Сірома моргав, не розуміючи, що у нього з очима, й признаючи перемогу Яри. Яра відійшов назад й вклонився. Він підняв сай, піймав проміння сонця, що заходить, спрямував його на груди Сірома, а потім догори, йому в очі. Сіром вклонився, вирішив піти. Яра підтвердив, що це добра ідея. Сіром подякував Яру за урок і зрозумів, що йому ще є над чим працювати [4].

Слід відзначити якості особистості Яра, які чітко проявляються в ситуації двобою з Сіромою: розумність, розсудливість, винахідливість, підприємливість, передбачливість, далекоглядність, наполегливість, впевненість у своїх діях та здатність контролювати їх [3; 5]. Аналізуючи бій Яри з Сіромою, зазначимо, що у Сіроми проявляється агресія – стратегія психологічного захисту суб'єктивної реальності, яка діє на основі інстинкту. Міцна енергетика агресії захищає «Я» особистості у двобою з супротивником. Зі збільшенням загрози для бійця, його агресія зростає. Особистість та інстинкт агресії, як виявляється, є велими сумісними об'єктами, а інстинкт виконує при цьому роль «передавальної ланки», за його допомогою агресія нагнітається. Інтелект Сіроми працює в режимі трансформатора, посилюючи агресію за рахунок змісту, що їй надається. У Яри спостерігається уникнення – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності, що базується на економії інтелектуальних, емоційних

реакцій, фізичної сили [5]. Яра примушує себе обминати «гострі кути» в бою, він вміє своєчасно сказати собі: «Не вилазь зі свого «Я». Для цього майстер має міцну нервову систему, волю та життєвий досвід за плечима, котрий в потрібну мить зупиняє його від необачних дій у двобою. Це поступово приводить до стратегії миролюбства, що базується на основі якісного інтелекту та гарного характеру. Інтелект пригнічує чи нейтралізує енергію емоцій в тих випадках, коли виникає загроза для «Я» особистості. Майстру притаманний гарний характер: м'який, зрівноважений, комунікабельний, відчайдушний, рішучий, порядний. Інтелект в ансамблі з гарним характером створюють психологічне підґрунтя для миролюбства. Миролюбство – це партнерство, вміння не загострювати стосунки і не доводити в ситуації двобою до фізичних ушкоджень та летальних випадків [3; 5].

Висновки. Японський майстер бойових мистецтв повинен оволодіти філософськими принципами, етичними цінностями, моральними та вольовими якостями, психофізичною підготовкою. Бойовою технікою і прийомами, секретами бойового мистецтва, ступенем майстерності й стилем. Перспектива дослідження – вивчення філософсько-психологічної основи морального кодексу майстрів східних бойових мистецтв.

Список використаних джерел

1. Боевые и спортивные единоборства. Справочник / Под общей ред. А.Е.Тараса. – Минск : Харвест, 2003. – 640 с.
2. Линд В. Энциклопедия боевых искусств / Вернер Линд / Пер. с нем. А.В. Волкова. – М. : АСТ : Астрель, 2007. – 927 с.
3. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник / В.В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
4. Петерсон С. Легенды о мастерах боевых искусств / Сюзан Линн Петерсон. – М. : АСТ : Астрель, 2005. – 127 с.
5. Спортивная психология в трудах отечественных специалистов / Сост. и общая редакция И.П.Волкова. – СПб. : Питер, 2002. – 384 с.

Spysok vikorystanyh dzherel

1. Boyevyye i sportivnyye yedinoborstva. Spravochnik / Podobshcheyred. A. Ye. Tarasa. – Minsk : Kharvest, 2003. – 640 s.
2. Lind V. Entsiklopediya boyevykh iskusstv / Verner Lind / Per. s nem. A. V. Volkova. – M. : AST : Astrel', 2007. – 927 s.
3. Moskalenko V. V. Sotsialnapsykhoholohiia: pidruchnyk / V. V. Moskalenko. – K. : Tsentr navchalnoi literatury, 2005. – 624 s.

4. Peterson S. Legendy o masterakh boyevykh iskusstv / Syuzan Linn Peterson. – M. : AST : Astrel', 2005. – 127 s.
5. Sportivnaya psikhologiya v trudakh otechestvennykh spetsialistov / Sost. I obshchaya redaktsiya I.P.Volkova. – SPb. : Piter, 2002. – 384 s.

Received February 22, 2017

Revised March 23, 2017

Accepted April 20, 2017

УДК 159.923: 358.43

О. В. Осика

osika.1984@ukr.net

Політ крізь бурю: морально-психологічні джерела життєдіяльності вождя індіанського племені

Osyka O. V. Flying through the storm: moral and psychological resources of the vital activities of the Indian tribe's chief / O. V. Osyka // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 291–303.

O. V. Osyka. Flying through the storm: moral and psychological resources of the vital activities of the Indian tribe's chief. The article deals with the moral and psychological resources of the vital activities of the famous Ukrainian pilot I.I. Datsenko, his combatant way as a feat for the name of the Motherland, his bright and amazing destiny brought him to distant world sand, let him head the colourful ethnical community of the primitive culture natives, became the chief of the Indian tribe. The hero's personality development, the system of central character traits forming, traits' hardening and strengthening in difficult circumstances of war sometimes between life and death have been revealed. The definitions of the terms «motive», «achievement motivation» are given. The leading directions of achievement motivation in modern foreign and domestic psychology have been outlined. It has been pointed out the psychological mechanisms of achievement motivation development: positive support, self-support, indirect support, imitative behavior, interpersonal influence, identification. Difficult life circumstances frequently generated anxiety in the fighter's soul. The

feeling of anxiety gave an opportunity to respond to a threat by adaptive means due to the appearance of the defense mechanism of substitute during which the forwarding of an object to another one had been held. During military operations I.I. Datsenko's psychological defense mechanism is evident. The fighter's psychological displacement mechanism works at the decisive events, that provides primary Ego defense which promotes the more effective way to the anxiety avoidance defined as «motivated forgetting». This process gives an opportunity to escape feelings awareness that causes pain and leads to forgetting traumatic situations. Due to this psychological mechanism working I.I. Datsenko was very calm, balanced, set to win. It has been made an attempt to comprehend the powerful element of fire that plays highly important role in the vital activities, mythological conscience and mentality of Ukrainian and Indian ethnic groups, destiny of our compatriot. It has been given character traits and fighter's personality qualities. Powerful motivational and demanding sphere, self-regulation, self-determination and identification processes contribute to the hero's personality development. Ukrainian's fate in the distant worlds, his brave and decisive act of valor, self-affirmation and victory have imprinted in the hearts and memory of lots of people, became the brilliant example and moral and psychological basis for the next generation of compatriots.

Key words: I.I. Datsenko, a pilot, the Indian tribe chief, moral and psychological resources of the vital activities, deed, moral deed, psychological mechanism of defense, psychological mechanisms of achievement motivation development.

О. В. Осика. Політ крізь бурю: морально-психологічні джерела життєдіяльності вождя індіанського племені. У статті розглянуто морально-психологічні джерела життєдіяльності відомого українського льотчика І.І. Даценка, його бойовий шлях як подвиг в ім'я Батьківщини, доля якого, яскрава та дивовижна, занесла його у далекі світи й дозволила очолити колоритну етнічну спільноту, носіїв первісної культури, стати вождем індіанського племені. Показано становлення особистості героя, системи формування центральних рис характеру, їх загартування і зміцнення в нелегких умовах війни, іноді на межі життя і смерті. Наведено дефініції «мотив», «мотивація», «мотивація досягнення». Окреслено провідні напрямки дослідження мотивації досягнення в сучасній зарубіжній та вітчизняній психології. Виокремлено психологічні механізми розвитку мотивації досягнення: позитивне підкріплення, самопідкріплення, опосередковане підкріплення, імітаційна поведінка, інтерперсональний вплив, ідентифікація. Складні життєві ситуації нерідко породжували тривогу в душі бійця. Відчуття тривоги давало можливість реагувати на загрозу адаптивним засобом завдяки виникненню захисного механізму заміщення, в процесі якого відбувалася переадресація з одного об'єкту на інший. У процесі бойових операцій у І.І. Даценка прослідковується цей психологічний механізм захисту. У вирішальних випадках у бійця спрацьовує психологічний механізм захисту

витіснення, що забезпечує первісний захист Его, який сприяє найбільш ефективному шляху уникнення тривоги, котрий можна визначити як «мотивоване забуття». Такий процес дає можливість уникнути усвідомлення почуттів, що породжують страждання та призводить до забуття травмуючих ситуацій. Завдяки дії цього психологічного механізму І.І. Даценко був надзвичайно спокійним, врівноваженим, налаштованим на перемогу. Зроблено спробу осягнути потужну стихію вогню, яка відіграє надзвичайно важливу роль у життєдіяльності, міфологічній свідомості та менталітеті українського та індіанського етносів, долі нашого співвітчизника. Наведено характерологічні риси і якості особистості бійця. Потужна мотиваційно-потребова сфера, процеси саморегуляції, самодетермінації та ідентифікації сприяють становленню особистості героя. Доля українця у далеких світах, його сміливий і рішучий вчинок звитяги, самоствердження і свободи закарбувалися у серцях і пам'яті багатьох людей і стали яскравим взірцем і морально-психологічним підґрунтям для наступних поколінь співвітчизників.

Ключові слова: І.І. Даценко, льотчик, вождь індіанського племені, морально-психологічні джерела життєдіяльності, вчинок, моральний вчинок, психологічний механізм захисту, психологічні механізми розвитку мотивації досягнення.

О. В. Осыка. Полет сквозь бурю: морально-психологические источники жизнедеятельности вождя индийского племени. В статье рассмотрены морально-психологические основы жизнедеятельности известного украинского лётчика И.И. Даценко, его боевой путь как подвиг во имя Родины, судьба которого, яркая и удивительная, забросила его в дальние края, и позволила возглавить колоритное сообщество носителей первобытной культуры, стать вождём индийского племени. Показано становление личности героя, системы формирования основных черт характера, их становление и укрепление в нелегких условиях войны, иногда на грани жизни и смерти. Представлены дефиниции «мотив», «мотивация», «мотивация достижения». Очерчены основные направления исследования мотивации достижения в современной зарубежной и отечественной психологии. Выделены психологические механизмы мотивации достижения: позитивное подкрепление, самоподкрепление, опосредованное подкрепление, имитационное поведение, интерперсональное влияние, идентификация. Сложные жизненные ситуации нередко порождали тревогу в душе бойца. Чувство тревоги давало возможность реагировать на угрозу адаптивным способом, благодаря возникновению защитного механизма замещения, в процессе которого происходила переадресация с одного объекта на другой. В процессе боевых операций у И.И. Даценка прослеживается этот психологический механизм защиты. В решительных случаях у бойца срабатывает психологический механизм защиты – вытеснение, который обеспечивает первичную защиту Эго, содействует наиболее эффективному пути избегания тревоги, что можно обозначить как «мотивированное забвение». Этот процесс даёт возможность избежать осмысления чувств, которые порождают

страдания, и приводит к забвению травмирующих ситуаций. Благодаря действию этого психологического механизма И.И. Даценко был очень спокойным, уравновешенным, нацеленным на победу. Сделана попытка постичь мощную стихию огня, которая играет наиболее важную роль в жизнедеятельности, мифологическом сознании и менталитете украинского и индийского этносов, судьбе нашего соотечественника. Приведены характерологические черты и качества личности бойца. Мощная мотивационно-потребностная сфера, процессы саморегуляции, самодетерминации и идентификации содействуют становлению личности героя. Судьба украинца в дальних краях, его смелый и решительный поступок победы, самоутверждения и свободы запечатлелись в сердцах и памяти многих людей и стали ярким примером и морально-психологической основой для будущих поколений соотечественников.

Ключевые слова: И.И. Даценко, лётчик, вождь индийского племени, морально-психологические основы жизнедеятельности, поступок, моральный поступок, психологический механизм защиты, психологические механизмы развития мотивации достижения.

Постановка проблеми. «Білі плями», невідомі та маловідомі сторінки національної історії і культури поступово заповнюються завдяки самовідданій і напруженій праці дослідників, ентузіастів та небайдужих людей. Невтомна праця вчених дозволяє ввести у наукове коло нові постаті, події, факти, акцентувавши увагу на суспільно-політичних та морально-психологічних особливостях національно-визвольної боротьби, яка відбувалася як на теренах України, так і далеко за її межами. Бойовий шлях І.І. Даценка ще за його життя став легендою. А повоєнний період життя ще більш малодосліджений та невідомий: від бойового льотчика в часи Другої світової війни до вождя індіанського племені. Цікавою психологічною проблемою є дослідження морально-психологічних джерел цієї непересічної особистості, життя якої тісно пов'язане з рідним Полтавським краєм та його людьми.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є вивчення морально-психологічних витоків та психологічних механізмів життєдіяльності, системи характерологічних рис і якостей особистості І.І. Даценка.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Мотивація досягнення в житті І.І. Даценка у морально-психологічному стані його особистості завжди відігравала важливу і вирішальну роль. Різні підходи до розуміння понять «мотив», «мотивація», «мотивація досягнення», їх сутності та характерних особливостей було розглянуто С.С. Занюком, Л.Фестінгером, Х.Хекхаузеном [4; 5].

Поняття «*мотив*» (від лат. *movere* – рухати, штовхати) означає спонукування до діяльності, пов'язані із задоволенням потреб особистості; сукупність зовнішніх чи внутрішніх умов, що викликають активність людини і визначають її спрямованість. *Мотивація* – це сукупність спонукальних факторів, які визначають активність особистості; це всі мотиви, потреби, стимули, ситуаційні чинники, які спонукають поведінку людини до діяльності. Мотивація досягнення – це прагнення людини досягти значних результатів, успіхів у діяльності [2; 3].

М.Ш. Магомет-Емінов запропонував системно-динамічну модель мотивації досягнення, яка складається з мотивації ініціативі, селекції, реалізації наміру та контролю за дією, постреалізації.

У сучасній психології виокремлюють 3 провідні теорії мотивації досягнення: 1) теорія потреби досягнення; 2) теорія атрибуції; 3) теорія досягнення мети. *Теорія потреби досягнення* (Дж. Аткинсон, Д. Мак-Клелланд) являє собою комбіновану модель, що враховує як особистісні, так і ситуаційні фактори, а також найважливіші показники поведінки. Виокремлюють 5 ключових компонентів: 1) особистісні фактори чи мотиви; 2) ситуаційні фактори; 3) результуючі тенденції; 4) емоційні реакції; 5) поведінка, пов'язана з досягненням. *Атрибутивна теорія* (Б. Вайнер, Ф. Хайдер) ґрунтується на тому, як особистість пояснює свої успіхи та невдачі. *Теорія досягнення мети* (К. Двек, Д. Дуда, Д. Ніколлс) виокремлює три фактори, що взаємодіють між собою й визначають мотивацію людини: цілі досягнення, сприйнятливність та поведінку досягнення [3; 4].

Едуард Бернетт Тайлор зробив великий внесок в історію первісного суспільства та етнографії. Е.Тайлор розкрив закономірності розвитку первісної культури, методів її вивчення: систематизацію, зіставлення, типологічне порівняння, кількісний аналіз статистичних даних, які допомагають співвідносити між собою у часі схожі звички, вірування, визначають напрямки, стадії їх розвитку, допомагають аналізувати минуле. Він відтворив картину культурного, релігійного життя первісного людства: походження людини, расова і мовна класифікація людства, матеріальна і духовна культура, морально-психологічні джерела етносів, суспільний устрій. Автором створено концепцію й методики еволюціонізму в етнографії.

У наукових працях Джеймс Джордж Фрезер торкається широкого спектру антропологічних досліджень. Він першим запропонував наявний зв'язок між міфами та ритуалами. В основу

Його досліджень покладено три принципи: еволюційний розвиток, психічна єдність людства й фундаментальна протилежність розуму забобонам. У його праці «Золота гілка» систематизовано матеріал з первісної магії, міфології, тотемізму, анімізму, табу, релігійних вірувань, фольклору, звичаїв різних народів. Д.Д. Фрезер вказує три стадії духовного розвитку людини: магія, релігія, наука.

Виклад основного матеріалу дослідження. Життєдіяльність українського села на початку ХХ століття міцно ґрунтується на морально-психологічних джерелах, що йдуть з глибин віків. Домінує християнська мораль, християнська моральна традиція, де наріжним каменем є віра в Бога, добро людей як носіїв справедливості й сумління. Мораль діє у суспільстві як сукупність трьох структурних елементів: моральна діяльність, моральні відношення, моральна свідомість [1]. Виокремлюються такі функції моралі: оцінюча, регулятивна, контролююча, інтегруюча, виховна. Оцінююча функція розглядає вчинки в площині добра і зла. Регулятивна – встановлення норм, принципів, правил поведінки. Інтегруюча – підтримує єдність людства й цілісність духовного світу людини. Контролююча – контроль щодо виконання норми на ґрунті суспільного засудження або совісті окремої особистості. Виховна – формування добродії й спроможності вірного й обґрунтованого морального вибору. Коли людина усвідомлює вимоги підтримки добра як свою особисту задачу, є підстави стверджувати, що вона усвідомлює свій борг, обов’язки щодо рідних, близьких, односельців, суспільства взагалі. Виконання боргу контролюється зовнішнім засобом – суспільною думкою та внутрішнім засобом – совістю. Отже, совість є особисте усвідомлення свого боргу, а сумлінність – коштовною якістю особистості українців, характерною рисою національного менталітету [1].

Іван Іванович Даценко народився 29 листопада 1918 року в селі Чернечий Яр Полтавської губернії в селянській родині. Закінчив неповну середню школу, а потім Писаревщинський зооветеринарний технікум. З вересня 1937 року служив у лавах Червоної армії. Закінчив Чкаловську воєнну авіаційну школу. Під час війни служив заступником командира авіаційної ескадрильї 10-го Гвардійського авіаційного полку 3-ої Гвардійської авіаційної Дніпропетровської дивізії дальньої дії. Здійснював бомбардування воєнно-промислових об’єктів у глибокому німецькому тилу. Учасник Сталінградської битви. 22 червня 1942 року група літаків під командуванням І. Даценка знищила во-

рожий аеродром у районі Орла. В кінці бою його літак був збитий і загорівся. Льотчик спрямував літак до лінії фронту, при цьому зробивши все, щоб врятувати життя бойових товаришів і останнім залишив літак. А 26 червня 1942 року отримав важке поранення у ногу. До серпня 1943 року І. Даценко здійснив 213 бойових польотів. А 18 вересня 1943 року гвардії капітану І.І. Даценко було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 19 квітня 1944 року під час бомбардування залізничодорожньої станції Львів-2 його літак було збито, а І.І. Даценко, Г.І. Безобразов та М.О. Завірохин не повернулися із бою. Але І. Даценку пощастило вдало катапультиватися, залишивши палаючий літак. Він потрапив до німецького полону, утік, деякий час перебував у партизанському загоні, намагаючись дістатися рідної частини. Був заарештований контррозвідкою СМЕРШ та осуджений. Під час етапування здійснив вдалу втечу і на деякий час сліди його загубилися. В кінці війни його бачили у Берліні. Опинившись в американській окупаційній зоні, він потрапив до Канади. У нього як у менеджера з туризму виникли міцні ділові взаємини, людські теплі й зворушливі відносини з індіанським племенем могавків кохनावік, що входило до союзу ірокезів. Згодом він стає вождем індіанського племені, при цьому він отримав ритуальне ім'я Пронизливий Вогонь (Chief poking fire), англійське ім'я Джон Макнобер. Він збудував вігвам (хату), трепетно зберігаючи традиції рідної української землі та її культури. Мав дружину-індіанку і дітей. Вільно володів кількома мовами: українською, російською, англійською, індіанською. Із земляками, гостями і туристами, що іноді потрапляли до племені, розмовляв українською мовою, пригощав галушками та горілкою, люб'язно запрошував до свого вігваму. З дитинства йому була властива любов до тваринного та рослинного світу [4]. В індіанському племені він постійно стикався з трепетним і бережним, опоетизованим, існуючим з давніх-давен, потужно підкріпленим авторитетом предків відношенням до тварин, рослин, людей, інших племен і народів та всесвіту. У часи війни, у важких, іноді критичних бойових ситуаціях, на межі життя і смерті, він виявляв надзвичайну силу волі, витримку, емпатію та альтруїзм, рятуючи життя товаришів [1]. У бою, коли літак міг втратити управління й розбитися кожен мить, екіпаж завжди намагався бути згуртованим і злагодженим як єдиний організм. Помилка одного з пілотів могла коштувати життя цілого екіпажу. Це і породжувало альтруїстичну та гуманістичну атмосферу на літаку,

бо завданням було виконати бойове завдання й вижити. Проявляючи альтруїзм та емпатію, льотчики ставали більш мужніми, хоробрими, відважними, стійкими, загартованими, професійно досконалими, відчували впевненість у собі, здатність бути корисними і необхідними для бойових товаришів, починали глибше поважати себе і вірити у власний потенціал добра та справедливості [4].

Мотивація досягнення відіграла значну, іноді вирішальну роль у життєдіяльності І. Даценка. Завдяки наполегливій праці, граничній зосередженості на улюбленій справі, активній життєвій позиції, силі волі та висоті духу, стійкості і цінності морально-психологічних витоків українського етносу, глибоко укорієних в національну свідомість, розмаїттю й ефективності форм, методів і прийомів народної педагогіки, щасливій долі, народжується справжня людина, істинний патріот рідної полтавської землі [5]. Простий сільський хлопчина стає кваліфікованим ветеринаром, безстрашним воїном, досвідченими льотчиком, гвардії капітаном, талановитим командиром, Героєм Радянського Союзу, вождем індіанського племені. А його чудодійне спасіння з жорстоких лабетів німецьких та радянських каральних органів заслуговує на увагу психологів та психоаналітиків.

При вирішенні бойових завдань, плануванні діяльності індіанського племені потужно спрацьовують психологічні механізми розвитку мотивації досягнення [2; 3; 5].

1. *Позитивне підкріплення* – це певні позитивні наслідки виконання суб'єктом діяльності (щось позитивне, приємне, що отримує він у результаті виконання ним деяких дій, як от: похвала, позитивна оцінка, гроші), що спонукає його до продовження виконання цієї діяльності в майбутньому.

2. *Самопідкріплення* – процес, коли особистість сама себе хвалить, підбадьорює, створює собі ситуацію успіху, винагороджує себе.

3. *Опосередковане підкріплення*, тобто спостереження за підкріпленням, яке отримали інші люди.

4. *Імітаційна поведінка* – людина навчається більш конструктивним способам поведінки за рахунок наслідування обраному зразку та інших успішних членів племені.

5. *Інтерперсональний вплив* – отримання нової інформації за рахунок зворотного зв'язку, що призводить до зміни та розширення образу «Я».

6. *Ідентифікація* – ототожнення особистості з іншим суб'єктом, групою, зразком [3; 5].

Високий на зріст, міцної статури, розумний і впевнений погляд, тверда хода, урівноважені розмірені рухи, ошатно вдягнений у колоритний індіанський одяг, національно орнаментований і виразний, з пташиними пір'ями на голові. Мудрий, ввічливий, уважний, відвертий, сумлінний, великодушний, доброзичливий, гуманний, толерантний, патріотичний – таким вождь індіанського племені запам'ятався співвітчизникам в Україні та одноплемінникам у Канаді [4]. Необхідно зупинитися на психологічних особливостях стилю життя цієї непересічної людини.

Широке коло дослідників (М. Дуглас, М. Еліаде, Дж. Кембелл, Й. Куліано, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, Р. Маретт, Е. Тайлор, Дж. Фрезер) виокремили і ґрунтовно проаналізували основоположні тенденції, явища, риси розвитку первісних культур: синтез і символізм мистецтва, фетишизм, анімізм, тотемізм, складну і розгалужену систему табування. Певну роль у житті І.І. Даценка відіграє табування його власного імені. Перебуваючи у німецькому полоні, а потім будучи заарештованим контррозвідкою СМЕРШ, він, щоб заплутати ворогів, видавав себе за іншу людину. Ймовірно, називав себе іменем свого загиблого у бою товариша. Стверджуємо так на підставі того, що ні в німецьких, ні в радянських архівних документах ніколи не згадувалось, що герой Радянського Союзу І.І. Даценко перебував у полоні. Героїв Радянського Союзу на фронті було не так багато (більшість отримали високу нагороду посмертно). І такий факт, напевно, привернув би увагу педантичних німців та прискіпливих смершівців. Можливо, це й врятувало його життя в тих скрутних умовах, бо його вважали звичайним льотчиком, а не досвідченим майстром, повітряним асом, командиром, відзначеним високою нагородою в героїчних боях в ім'я Батьківщини [4]. Табування власного імені льотчика продовжується і на канадській землі, у провінції Онтаріо, в індіанському племені, де він отримує ритуальне ім'я Пронизуючий Вогонь та англійське – Джон Макнобер. Значний філософсько-психологічний, морально-етичний, естетичний, лексико-семантичний та конативний потенціал має ритуальне ім'я Пронизуючий Вогонь. Воно постає з прадавніх глибин релігійної та ритуальної сфери життєдіяльності і життєтворчості індіанського племені моґавків кохнавік (міфи, легенди, пісні, танці, театралізовані вистави, різноманітні обряди, побут). У вігвамах північноамериканських індіанців вогонь займає сакральне, центральне місце, де володарює Великий Дух. Вогонь виконує ключову роль, бо є посередником між Богом і людиною. В культурі народів Північної Америки вогонь

вважався проявленням Великого Духу. Вони вважали вогнище символом щастя, долі та досконалості, а сонце називали Великим Вогнем [3]. З давніх давен у міфічних уявленнях домінував мотив викрадення вогню, яке здійснювали різноманітні тварини та птахи, котрі часто були і культурними героями: койот, лань, бобер, кролик, лисиця, мускусний пацюк, ворона, дрізд. Вогонь символізує трансформацію очищення, що дає життя та величну силу сонця, оновлення життя, оплодотворення, силу, міцність, енергію, сексуальну силу, захист, бачення, руйнування, з'єднання, молитви, зміну одного стану на інший, або перехід в нього, засіб передачі повідомлень, або священних дарів високим недосяжним Небесам. Полум'я втілює духовну силу, трансцендентність та осяяння, свідчить про наявність Бога або душі, пневми, подиху життя, натхнення та просвіти. Полум'я навколо голови, нагадує німб, свідчить про силу Бога, потенції душі або геніального дару, бо голова розглядається як життєвий простір душі. Полум'я залишає тіло в мить смерті й переходу людини в інший світ. Вогонь та полум'я вважаються типовими символами серця. Вони амбівалентні: божественні й творчі; демонічні й руйнівні, несуть в собі загрозу як окремій пересічній людині, так і людству взагалі. Вогонь і полум'я виражають істину і знання, які знищують брехню, невігластво, ілюзії, смерть, все нечисте й погане. Хрещення вогнем повертає до первісної чистоти, спалюючи окалину, що асоціюється зі шляхом крізь вогонь задля повернення до раю. З того часу, як мешканці земного раю, порушивши моральні закони неба, втратили його, він був оточений стіною вогню й охоронявся стражею з вогняними мечами, створюючи неможливість дістатися раю людям злим, жорстоким, зрадливим, непросвітленим. У полум'ї можна виокремити два провідні взаємодоповнюючі один одного аспекти: світло і жар, що зображені прямими і хвилястими лініями. Світло і жар можуть виражати інтелект і емоції, проблиск, що несе в собі благодійний дощ блискавки, тепло й затишок родинного вогнища. Він може бути, за певних умов, добродійним або руйнівним. Розпалювання вогню подібне до народження, воскресіння, а в первісних культурах, зокрема, у північноамериканських індіанців сексуальній стихії, продовження роду, постання нових поколінь, нащадків, котрі з раннього дитинства з молоком матері осягають багатющі традиції родоплемінної культури. Звичай носити факел з приводу заручень коханих, у доброму передчутті, на початку зародження нової сім'ї і під час здійснення обрядів родючості окреслює духовні сили вогню, потужні, загартовані та міцні, котрі завжди сприяють народженню нового життя, чистого, світ-

лого, одухотвореного. Вогонь і вода є двома великими, активним й пасивним, принципами всесвіту [1]. Вони – Батько-Небо та Мати-Земля, що охоплюють всі протилежності в світі елементів, завдяки яким тільки і можливе існування людей на землі. При цьому забезпечується і підтримується тілесний і духовний розвиток, осягнення істини в процесі діалогічного спілкування з благодійним та безмежним небесним простором, необмеженим в часі, в серці і думках. Вогонь і вода завжди знаходяться в стані постійного протистояння, боротьби та конфлікту, але як елементу жару та вологи, вони конче потрібні задля підтримки процесу життєдіяльності. У світі овочів та фруктів вогонь представлений сім'ям гірчиці. Вогонь та вітер є квінтесенцією сили і могутності вулканічних богів. Родинне вогнище є душею вігваму та являє собою жіночу сутність вогню, виражає її захисну і добродійну силу, уособлюючи образ господині вігваму та берегині сім'ї, роду та кращих родоплемінних традицій. Символами вогню є трикутник, що спирається на свою основу, свастика, лєвова грива, волосся, гостра зброя, ялинка, азалія.

За А. Адлером, стиль життя людини формується у ранньому дитинстві, зберігається і стає провідним планом життєдіяльності. Праця, дружба, любов стали ключовими у формуванні особистості І.І. Даценка і обумовили морально-психологічні особливості його стилю життя. Кожна людина – унікальна й неповторна, але виокремити особистісні типи можливо лише на підставі узагальнення, де домінують соціальний інтерес і ступінь активності. Соціальний інтерес являє собою почуття емпатії до людей і виявляється у співпраці з іншими людьми більше для загальної справи, ніж особистісного успіху [4]. Соціальний інтерес є важливим критерієм психологічної зрілості творчої особистості. Ступінь активності означає підхід людини до вирішення життєвих проблем і сам живиться соціальним інтересом. Спираючись на класифікацію типів особистості А. Адлера, вважаємо, що І.І. Даценко належав до соціально-корисного типу. Йому властиві розгалужений соціальний інтерес, високий рівень активності, зосередженість на певній діяльності і відповідальність. У житті він сміливий, наполегливий, завзятий, і постійно спрямований на вирішення життєвих проблем інших людей. Психологічне здоров'я такого типу особистості необхідно розглядати в контексті взаємодії її з оточуючим середовищем, соціально значущим для неї, де благополуччя близьких стає сенсом їх життя. Стиль життя формується під впливом творчого Я, яке відповідає за мету та принципи життєдіяльності, визначає метод досягнення певних цілей і сприяє розвитку соціального інтересу.

А. Адлер підкреслював, що поведінкою окремої людини постійно керує агресивність. А пізніше він вважав, що провідною силою діяльності є прагнення до влади. В такому положенні слабкість визначалась фемінністю, а сила – маскулітністю. На цій стадії розвитку адлеровського психоаналізу народжується його ідея маскулітного протесту – форми гіперкомпенсації, згідно якої і чоловіки і жінки використовують в процесі витиснення почуття і неспроможності неповноцітності. Однак згодом він відмовився від концепції маскулітного протесту, бо вважав, що вона не може в повному обсязі пояснити мотивацію поведінки звичайних людей. При цьому він формулює більш широке положення, згідно якого люди прагнуть до переваги над іншими. І такий стан гранично відрізняється від комплексу переваги. Теорія психоаналітика щодо людського життя виокремлює три її провідні етапи: бути агресивним, могутнім та недосяжним. Учений вважає прагнення до переваги головним законом життя, глибоко вмотивованим і укоріненим у психіці окремого індивіда, що стверджує сенс буття людства [2; 4]. Фікційний фіналізм вважає, що сама людина підпорядковує свою поведінку щодо досягнення певної мети у майбутньому. А. Адлер стверджував, що в житті домінують фіктивні цілі, котрі перевірити, довести чи спростувати неможливо.

Висновки. Морально-психологічні джерела національно-патріотичної свідомості та самосвідомості відіграли ключову роль у життєдіяльності І.І. Даценка на складних історичних шляхах. Перспективою дослідження є вивчення мотиваційно-потребової сфери та вчинкового світу людини.

Список використаних джерел

1. Адорно Теодор В. Проблемы философии морали / Теодор В. Адорно – М. : Республика, 2000. – 238 с.
2. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы человека / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 508 с.
3. Маслоу А. Мотивация и личность. – 3-е изд. / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.
4. Основи психології: підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 1999. – 632 с.
5. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения / Хайнц Хекхаузен / Пер. с англ. – СПб. : Речь, 2001. – 240 с.

Spysok vikorystanyh dzherel

1. Adorno Teodor V. Problemy filosofii morali / Teodor V. Adorno. – М. : Respublika, 2000. – 238 с.

2. Il'in Ye.P. Motivatsiya i motivy cheloveka / Ye. P. Il'inE. – SPb. : Piter, 2000. – 508 s.
3. Maslou A. Motivatsiya i lichnost'. – 3-ye izd. / A. Maslou. – SPb. : Piter, 2006. – 352 s.
4. Osnovy psykholohii : pidruchnyk / Zazah. red. O.V. Kyrychuka, V.A. Romentsia. – 4-tevyd., stereotyp. – K. : Lybid, 1999. – 632 s.
5. Khekkhauzen Kh. Psikhologiya motivatsii dostizheniya / Khaynts Khekkhauzen / Per. sangl. – SPb. : Rech', 2001. – 240 s.

Received February 7, 2017

Revised March 9, 2017

Accepted April 10, 2017

УДК 316.6

Марек Палюх

paluch.m@onet.eu

Радослав Маликовский

radmal@vp.pl

Современная социальная реальность семьи – опека, социальная помощь, субсидиарность¹

Paluch M. Modern social reality of the family – guardianship, social assistance, subsidiarity / M. Paluch, R. Malikowski // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 303–317.

M. Paluch, R. Malikowski. Modern social reality of the family – guardianship, social assistance, subsidiarity. The first part of the article presents the problems of the modern family, its functions, features, role

¹ Перевод статьи с польского языка на русский выполнила Юлия Домитрак. Название статьи на языке оригинала *Współczesna rzeczywistość społeczna rodzin – opieka, pomoc społeczna, pomocniczość*.

M. Paluch – the scientific contribution of the co-author is 50%,
R. Malikowski – the scientific contribution of the co-author is 50%.

in society, as well as threats related to modern civilizational social and cultural changes. The authors emphasize the importance of social care, psychological, pedagogical and legal assistance that can help a family with dysfunctions. The second part contains information concerning social aid, i.e. some forms of activity in the field of social care and social work towards the family. It is analyzed various forms of social work and social assistance, such as diagnosis of needs, counseling, payment of benefits, social contract or crisis intervention, which are regulated by the particular laws. It is determined that one of the factors of human development is upbringing, so the intervention of an educational nature is very important. The authors pay attention to the significant role of the social workers, whose main task is interaction and cooperation with different institutions, from educational to preventive ones that will help the implementation of supporting strategies and establishment of assistance programs. In conclusions the researchers underline that forms of social assistance counteract social exclusion and positively influence the social environment on the whole.

Key words: family, social assistance, guardianship, social work.

М. Палюх, Р. Маликовскій. Современная социальная реальность семьи – опека, социальная помощь, субсидиарность. В первой части статьи представлена проблематика современной семьи, ее функции, особенности, роль в обществе, а также угрозы, связанные с современными цивилизационными социально-культурными изменениями. Подчеркивается, что семье с дисфункциями можно помочь путем такого воздействия как: помощь психолога, социальная опека, педагогическая и юридическая помощь. Вторая часть статьи содержит информацию о помощи семье – некоторые направления деятельности в сфере социальной опеки и социальной работы по отношению к семье. Проанализированы различные формы социальной работы и социальной помощи, как, например, диагностика потребностей, консультирование, выплата льгот и пособий, социальный контракт или кризисная интервенция, которые регулируются соответствующими законами. Определено, что одним из факторов развития человека является воспитание, поэтому столь важным является интервенция образовательного характера, направленная на окружающих. Подчеркивается важность роли социального работника, основным заданием которого является взаимодействие и сотрудничество с разными учреждениями, начиная от образовательных учреждений и заканчивая превентивными, что поможет реализации вспомогательных стратегий и установлению программ помощи. Сделано выводы, что формы социальной опеки и помощи противодействуют социальной изоляции и позитивно воздействуют на социальную среду в целом.

Ключевые слова: семья, социальная помощь, опека, социальная работа.

М. Палюх, Р. Маликовскій. Сучасна соціальна реальність сім'ї – опіка, соціальна допомога, субсидіарність. У першій частині статті представлено проблематику сучасної сім'ї, її функції, особливості, роль

в суспільстві, а також загрози, пов'язані з сучасними цивілізаційними соціально-культурними змінами. Підкреслюється, що сім'ї з дисфункціями можна допомогти шляхом такого впливу, як: допомога психолога, соціальна опіка, педагогічна та юридична допомога. Друга частина містить інформацію про допомогу сім'ї – деякі напрямки діяльності у сфері соціальної опіки і соціальної роботи по відношенню до сім'ї. Проаналізовано різні форми соціальної роботи та соціальної допомоги, як, наприклад, діагностика потреб, консультування, виплата пільг та субсидій, соціальний контракт або кризова інтервенція, що регулюються відповідними законами. Визначено, що одним із факторів розвитку людини є виховання, тому важливою є інтервенція освітнього характеру, спрямована на оточуючих. Підкреслюється важливість ролі соціального працівника, основне завдання якого є взаємодія і співпраця з різними інституціями, починаючи від освітніх закладів і закінчуючи превентивними установами, що допоможе реалізації допоміжних стратегій і встановленню програм допомоги. Зроблено висновки, що форми соціальної опіки і допомоги протидіють соціальній ізоляції і позитивно впливають на соціальне середовище в цілому.

Ключові слова: сім'я, соціальна допомога, опіка, соціальна робота.

Постановка проблеми. Современная реальность создает много угроз для семьи, которые в следствии приводят к действиям патологического характера и дисфункции по отношению к обществу. Эти угрозы являются, следовательно, препятствием для хорошо функционирующего государства, общества, общественных групп и отдельных индивидов. Социальная помощь и социальная работа направлены на усовершенствование общественного функционирования целой общественной структуры. Хорошо функционирующие индивиды, группы или сообщества – а в результате хорошо функционирующее государство. Следовательно, благотворительные учреждения и практика социальной работы являются важным элементом действий, направленных против угроз общественного функционирования личностей и семей, является также формой противодействия общественному исключению.

Представление основного материала.

1. Некоторые проблемы современной семьи.

Семья является наиболее важной социальной группой, поскольку от нее зависит будущее нации, народа, поэтому следует приложить все усилия, чтобы способствовать ее развитию и надлежащему функционированию. В. Окунь пишет, что семья – это малая социальная группа, которая состоит из родителей, их детей и родственников. Родителей объединяет супружеская связь, родителей и детей – родительская связь, являющейся основой семейного воспитания, а также формальная связь, определяющая

обязанности по отношению к детям и друг к другу. Цитируемый выше автор выделяет следующие функции семьи:

- прокреативные функции;
- функции подготовки детей в социальную жизнь, их воспитание и опека, а также обеспечение им соответствующего жизненного старта;
- экономические функции – ведение домашнего хозяйства, удовлетворяющего потребности членов семьи;
- оказание попечения над жизнью членов семьи, их поведением, культурой, здоровьем, жизненными трудностями [Окоп 2001: 337].

С понятием семьи мы часто встречаемся в повседневной жизни. Семья является специфической группой, которая обладает особыми свойствами. Их можно описать следующим образом:

- семья – это пространство чувств, которые являются результатом личных связей и отношений;
- ее характеризует стабильность, с точки зрения ее филогенетического развития, а также индивидуального существования;
- особенностью семьи является телесность, большая часть семейной жизни подчиняется биологической сфере существования;
- семью характеризует уникальность, однократность, неповторимость – каждая личность представляет собой уникальную ценность для других, является единственной и необратимой;
- основной целью существования семьи – это забота о своих близких;
- семейную жизнь характеризует спонтанность, разнообразие целей, реализация индивидуальных целей через сеть действий и стремлений, которые в свою очередь должны служить другим целям, сглаживание различий между целью и средством [Badora і in. 2001: 24–29].

Представленные особенности приводят к тому, что семья для каждого должен быть особенной ценностью.

Семья является неотъемлемой и очень важной частью любого общества. Современная семья, как независимая переменная, влияет на личность, функционирование индивидов, а также в значительной степени формирует их судьбы. Семья в своем интегрированном социальном универсализме и социально-психологическом функционировании, является незаменимой, просто невозможно себе представить ее отсутствие в обществе [Tyszka

1995: 152]. Как утверждает В. Вальц, семья на протяжении многих веков была основной средой жизни и развития для всех ее членов. В современном обществе заметны такие типические процессы и явления, как:

- поддержка современной цивилизацией традиционных ценностей, в том числе также семейных ценностей;
- отмирание традиционных, институционных форм супружества и семьи в пользу дружеской связи, основанной на интернализации ценностей и норм, которые управляют поведением членов семьи и свидетельствуют о ее сплоченности;
- значительный рост трудоустройства женщин не только из-за экономических побуждений;
- эгалитаризм в браке и семье, демократизация внутрисемейных взаимоотношений;
- индивидуализация форм активности и интересов в семье;
- ослабление сплоченности и дезинтеграция значительной части семей;
- возрастание числа супружеских конфликтов и резкий, лавинный рост числа разводов, ведущих к их массовости;
- в большей степени перекладывание на государство опекунских функций, осуществляемых до сих пор семьей;
- общественная и психообщественная патологизация [Walc 2006: 159–160].

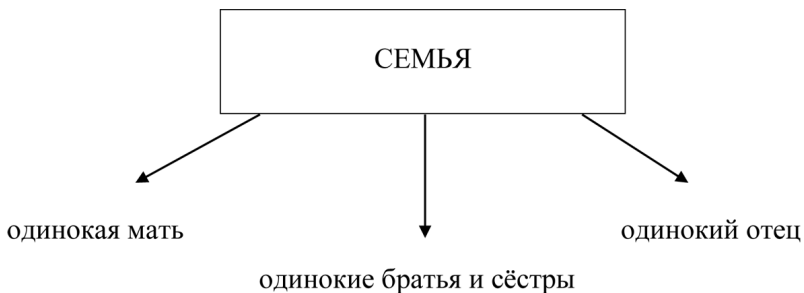
Семья должна создавать естественные, наиболее выгодные условия для развития ребенка для формирования его личности. Как социальная группа, она подлежит динамическим изменениям относительно структуры, реализованных в ней функций и внутрисемейной модели. К факторам, вызывающим трудности и дестабилизацию семьи, относятся: финансовые трудности, сфера нищеты, безработица, патологические явления (алкоголизм, наркомания, насилие, преступность), которые могут привести к ее дисфункции. В. Вальц утверждает, что «маленькая семья, которая выделяется из локального сообщества, должна справляться со всем сама. Учитывая уровень угроз в современном мире (часто превышающие адаптационные способности человека) и чрезвычайный темп жизни, это совсем непросто. Именно поэтому важным является эффективная профессиональная система поддержки семьи, которая должна функционировать в любом современном государстве» [Walc 2006: 166].

Эту проблему поднимают также авторы проекта под названием «Стандарты социальной работы семей с детьми» указы-

вая, что «проблемы, которые возникают с позиции родителей, воспитывающих детей, касаются чаще всего вопросов опеки и воспитания, а также связаны с ведением домашнего хозяйства и функционированием семей в локальной среде. Среди проблем, касающихся позиции ребёнка, упоминаются такие, как: зависимость, школьный негативизм, конфликт с законом, агрессивное поведение, бунт, принадлежность ребёнка к неформальным деструктивным группам. Все эти проблемы входят в сферу профессиональной деятельности социальных работников [Ławniczak i in.].

Современная семья подвергается большому количеству угроз, связанных с общественными (экономическо-культурными) изменениями. Среди этих опасностей: разделения и разводы, неполные семьи, приёмные семьи, плохие материальные и жилищные условия, насилие в семье, семьи с проблемами алкоголизма, зависимые от психотропных средств родители и т.п. Следовательно, важным становится защита ребёнка, который должен быть основным субъектом защитных, профилактических, воспитательных и социальных действий. Следует также помнить, что семье с дисфункциями можно помочь путем такого воздействия, как: социальная помощь, педагогическая, помощь психолога и юридическая помощь.

Одной из характерных особенностей современной семьи (не только в Польше), является отсутствие потомства или схема – отец, мать и один ребёнок (2+1). В последние годы вопрос рождаемости в польских семьях достиг уровня демографической проблемы. Ещё одна проблема связана с неполной семьёй.

Маленькая семья – это типичная семья в Польше, которая имеет финансовые проблемы, ей часто приходится вести борьбу с проблемой трудоустройства одного из ее членов. Безработица нарушает ряд функций семьи:

- економічно-потребительську,
- опекунську і виховательську,
- соціалізаційну,
- емоційно-експресивну.

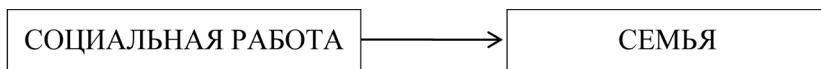
Крім того, помітним стає погіршення фізичного і психічного здоров'я, алкоголізм, наркоманія, проституція, злочинність, зростання кількості розводів [Pilch 1995: 375–379].

В останні роки все більше зростає явище дисфункції в сім'ї, це реальність відносно стійкого функціонування патологічних сімей, які розуміються як соціальні групи, життя яких не відповідає загальноприйнятим цінностям, нормам і моделям поведінки. Тим не менше, суттєвим елементом сімейного життя є її атмосфера. Надлежаща атмосфера, любов в сім'ї здатна подолати всі труднощі повсякденного життя. Все частіше соціальна допомога і соціальна робота мають більше можливостей, щоб впливати на матеріальне становище сім'ї, а також її психічну ситуацію.

2. Допомога сім'ї – соціальна робота відносно потреб сім'ї.

Соціальна робота є професією, яка свої дії спрямовує особливо для надання допомоги дітям і їхнім сім'ям в складних життєвих умовах. Допомога надається людям не тільки в особистих і сімейних проблемах, але і соціальних, стосуються, зокрема, належного функціонування. Соціальна робота – це допомога в розв'язанні сімейних і життєвих проблем, а також проблем в стосунках між людьми і всіма дисфункціями, виникаючими в процесі виховання. Комітет Ради Європи ще в 1967 році, надаючи визначення соціальній роботі, звертав увагу на сім'ю: «Соціальна робота є специфічною професійною діяльністю, метою якої є покращити взаємну адаптацію індивідів, сімей, груп, що живуть в соціальній середовищі, і розвивати почуття власної гідності і відповідальності індивідів на шляху звернення до окремих осіб, міжпрофесійним зв'язкам, силам і соціальним засобам» [Lepalczyk 1981: 233].

Деякі дії соціальної допомоги і соціальної роботи по відношенню до сім'ї.

- Распознавание условий (интервью в среде)
- Незамедлительная помощь
- Противодействие угрозам
- Помощь в сфере опеки (диагностика потребностей)
- Консультирование (супружеское, семейное)
- Поддержка
- Льготы, финансовая поддержка
- Социальный контракт
- Кризисная интервенция.

Социальная работа направлена, в частности, на помощь семьям в компенсации появляющихся дефицитов и удовлетворения основных потребностей. Следует подчеркнуть, что традиция социальной работы в Польше относится к началу XII века и связана с деятельностью религиозных сообществ. Х. Радлинска как представительница теории и социальной практики, социальную работу определяет как «общественная работа». Работа согласно Радлинской – это систематическая и квалифицированная деятельность, а «общественная» указывает на цель (для сообщества) и способ, с помощью которого будет достигнута эта цель (общественными силами) [Radlińska 1961: 328].

Основная задача социальной работы заключается в изменении окружающей среды таким образом, что ценности и социальные нормы должны укреплять и создавать структуры для надлежащего функционирования окружающей среды и человека как элемента сообщества. Социальная работа и социальная помощь в своих основных принципах и целях концентрируется прежде всего на человеке, который является высшей ценностью, и должен быть центральной фигурой всей общественной и индивидуальной деятельности. Таким образом, социальная работа и социальная помощь должны быть направлены на проблемы личного, семейного и социального характера, которые возникают из-за трудных ситуаций и взаимодействия с другими людьми. Задаaniem социальной работы и социальной помощи является оказание поддержки, направленной на отдельных индивидов и группы в решении проблем и достижения удовлетворительного уровня жизни [Paluch, Chomińska, 2012].

Социальная работа является одной из форм социальной помощи государства, цель которой помогать отдельным лицам и семьям в укреплении и поддержке или восстановлению способностей к функционированию в обществе. Социальная работа может принимать различные формы – от оказания специальной незамедлительной помощи до долгосрочных действий с целью

поддержки развития отдельных лиц и групп. Решение об использовании соответствующей формы должно быть суммарным результатом потребностей и возможностей – спасения (неотложная помощь), опека, поддержка, социальная компенсация или социальная интервенция [Szatur-Jaworska 1995].

Социальные работники ангажируются в создание моделей ранней профилактики зависимостей и профилактики, предназначенной для так называемых групп риска. В контексте профилактики наибольшее значение имеют действия, которые устраняют и редуцируют факторы, предрасположенные к возникновению и углублению проблем, связанных с зависимостями. Социальные работники должны быть готовы к сотрудничеству на всех уровнях общественного воздействия, предоставлять поддержку лицам, нуждающимся в помощи. Задачей работника является диагностика, ограничение и устранение условий, которые потенциально усложняют эффективное общественное функционирование [Skidmore, Thackeay 1998]. «Цель социальной работы заключается в усовершенствовании общественного функционирования лиц, индивидуально и в группе, посредством действий, направленных на их общественные отношения, которые отражаются на взаимодействии между человеком и его окружением. Эти действия делятся на три функциональных группы: возобновление потерянной или ослабленной способности, предоставление индивидуальных и коллективных средств, а также предотвращение социальной дисфункции» [Skidmore, Thackeay 1998: 18]. Определение социальной работы уже в первой части указывает, что имеет она на цели усовершенствование общественного функционирования единиц. В другой же подчеркивает: возобновление потерянной или ослабшей способности, уверение индивидуальных и сборных запасов, также предотвращение общественной дисфункции [Skidmore, Thackeay 1998]. Определение социальной работы в первой части указывает на то, что она направлена на улучшение социального функционирования индивидов. В другой части подчеркивается: возобновление утраченной или нарушенной способности, предоставление индивидуальных и коллективных ресурсов, а также предотвращение социальной дисфункции [Skidmore, Thackeay 1998].

В Законе от 12 марта 2004 года о социальной помощи определены задачи, которые должны выполнять учреждения социальной помощи: эти виды пособий, порядок и правила их предоставления, способы организации помощи и структурная органи-

зація, а также принципы контроля в сфере социальной помощи¹.

Помощь семьям предоставляют структурные единицы социальной помощи:

- Региональные центры социальной политики
- Районные центры социальной помощи
- Центры социальной помощи
- Дома социальной помощи
- Учреждения специальной консультации, в том числе семейной
- Учреждения опеки и воспитание
- Центры усыновления и опеки
- Учреждения защиты
- Центры поддержки
- Учреждения кризисной интервенции.

Упомянутые выше структурные отделения общественной помощи направлены на оказание помощи человеку (индивидам и семьям) в укреплении и восстановлении способностей полноценно функционировать в обществе. Социальная помощь имеет широкую сферу деятельности и охватывает в своих действиях социальную работу и другие действия на пользу человека. Следует помнить, что социальная помощь состоит из учреждения и процедур, служащих для решения общественных проблем. Общественная помощь предоставляется, в частности, квалифицированными социальными работниками, которые представляют государство. Их подготовка и умения складываются на образ работы и организации, которую они представляют². Общественная помощь организовывается органами правительственной администрации и органами местного самоуправления, которые сотрудничают с общественными и необщественными организациями, Католическим Костелом и другими костелами, религиозными объединениями, а также физическими и юридическими лицами. В последние годы в Польше все больше людей нуждается в помощи в социальной сфере. К главным формам этой помощи от-

¹ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz. U. 2004 nr 64 poz. 593).

² Art. 108 Ustawy z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej Dz. U. Nr 64, poz. 593 i Nr 99. oraz Art. 11. ust. 2 Ustawy z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej (Dz. U. Nr 64, poz. 593 ze zm.), także: Art. 109 Ustawy z dnia 12 marca o pomocy społecznej (Dz. U. Nr 64, poz. 593 ze zm.) i Art. 49 ustawy z dnia 20 kwietnia 2004 roku o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy. Dz. U. z 2008 roku Nr 69, poz. 415 ze zm.).

носятся: льготы, денежные пособия, финансирование затрат на проезд детей в школы, финансирование затрат на еду, закупка учебников, финансовая помощь, опекунские услуги и другие.

Социальный работник в своей деятельности руководствуется в основном Законом от 28 ноября 2003 года о семейных пособиях, который определяет условия для получения прав на семейные пособия и правила определения, предоставления и выплаты денежных пособий. Общие принципы и сфера применения следуют с Закона от 12 марта 2004 года о социальной помощи¹. Социальная работа имеет много различных определений (значений), которые сочетают в себе некоторые общие элементы. М. Лучинска называет такие, как:

- адресатом социальной работы является физическое лицо, семья, пребывающая под угрозой или в трудной жизненной ситуации, а также локальное сообщество;
- целью социальной работы является улучшение функционирования отдельных индивидов, семей и социальных групп, а конечный результат – привести их к жизненной самостоятельности и саморазвитию;
- сферой активности, интервенции соответствующей социальной работы является реляция индивид – окружающая среда [Łuczyńska 1998: 92–93].

Цель социальной работы в этой сфере – оказывать помощь для удовлетворения потребностей и решение личных, семейных и общественных проблем, касающихся соответствующего общественного функционирования. Важным заданием для социального работника будет сотрудничество с разными учреждениями в определенном сообществе и окружении, начиная от образовательных учреждений, заканчивая превентивными. Всевозможные реляция и взаимодействие социального работника должны служить запуску вспомогательных стратегий и установления программ помощи. Социальная работа через благотворительные действия, поддержку, денежные пособия и кризисную интервенцию может минимизировать негативные следствия социального исключения и способствовать правильному общественному функционированию семей. Поскольку семья является наиболее важной общественной группой, от нее зависит будущее государства, народа, поэтому следует предпринимать всевозможные действия, которые бы содействовали ее развитию и правильному функционированию [Paluch, Chomińska 2012]. Человек должен быть готов к столкновению и преодолению препятствий и угроз,

¹ Tamże.

которые несет современный мир и среда, в которой он живет [Paluch 2007].

Угроза дезинтеграции социальной системы вынуждает государственные организации к широким превентивным мерам сопротивления против нарушения всех форм установленных правил общественного сосуществования на основе безопасности индивида и общества. Социальный работник в своих основных заданиях выполняет такие действия, как:

- проявление заботы на благо другого человека выражается в стараниях удовлетворить потребности всех лиц, невзирая на их социально-демографические и психо-физические признаки, а также социальное положение;
- помощь в решении проблем, возникающих в результате сложных жизненных ситуациях;
- реагирование на возникающие проблемы социального характера;
- планирование социальных изменений;
- принятие действий, которые ведут к преобразованию окружающей среды, особенно в рамках локального сообщества [Rybczyńska, Olszak-Krzyżanowska 1995: 142].

Ряд проблем на этапе социальных изменений влияет на детей, молодежь и семьи, не умеющих приспособиться к реальности, в которой они живут. Воспитание является одним из факторов развития человека, поэтому столь важным является, так называемая, интервенция воспитательного (образовательного) характера, направленная на окружающих, чтобы стимулировать, направлять и поддерживать трансформацию общественного порядка [Wiliński 1997]. Р. Врочиньский подчеркивает, что неблагоприятные жизненные условия или случайные ситуации, как материальная нужда, сиротство, не способствуют правильному развитию человеческого потенциала. Автор отмечает, что концепция опекунской деятельности, как и социальной помощи, должна быть направлена на удовлетворение не только насущных потребностей, но, как подчеркивается, должна формировать в человеке находчивость, освобождать веру в свои силы, энергию действий, адаптивные способности к изменяющимся жизненным ситуациям [Wroczyński 1976: 268].

Социальная работа должна быть сосредоточена на проектирование деятельности для поддержки индивида, группы и локального сообщества, а также на компенсирование существующего дефицита и удовлетворение основных потребностей. А. Радзевич-Винницкий пишет, что часто практика социальной

работы указывает на близкие по значению понятия, необходимые в процессе взаимодействия в окружающей среде; это понятие определяется «усилением» – речь идет об укреплении индивида, группы, ее позитивного поведение. Любые социальные действия должны быть направлены на изменение. «Социальные изменения – это работа некоторого преобразования (метаморфозы), переход из одной фазы в другую, из одного состояния в совсем другое, с одного качества в иное. Они вызваны определенными каузативными внешними факторами, так называемыми эволюционными изменениями, и являются результатом процесса развития, направленного на более функциональную скоординированную систему (идеал) развития. Эта форма социального процесса, который заключается, главным образом, в появлении, исчезновении или реконструкции ранее существовавших компонентов социальной реальности – социальной структуры, культуры, общественных организаций, социальных учреждений, общественного порядка и т.д.» [Paluch, Chomińska 2013; Radziewicz-Winnicki 2008: 19].

К некоторым действиям в сфере социальной помощи и социальной работы в семье относятся: распознавание условий окружающей среды, диагностика потребностей, помощь, консультирование, поддержка, льготы и пособия, социальный контракт, кризисная интервенция и другие. Социальная работа направлена, в частности, на оказание помощи семьям в компенсировании существующего дефицита и удовлетворении основных потребностей. К важной проблематике в сфере помощи следует отнести положения Закона от 9 июня 2011 года о поддержке семьи и системе альтернативного попечения (Dz. U. 2011, Nr 149, poz. 887, Министерство социальной политики и работы Департамент по делам семьи). Этот закон создан благодаря сотрудничеству многих экспертов в области педагогики, психологии, семейного права, а также практиков, работающих с детьми. В этом законе регулируются следующие вопросы:

- профилатика в локальной среде для семей, имеющих трудности с исполнением воспитательно-опекунской функции;
- альтернативное семейное попечение;
- институциональное попечение;
- предоставление самостоятельного попечения для совершеннолетних воспитанников;
- процедуры усыновления;
- задания общественной администрации в сфере поддержки семей и системы попечения.

Закон был создан с уверенностью, что эффективная помощь для семей, имеющих трудности в опеке и воспитании детей и эффективная защита детей и предоставление им помощи «может быть достигнута путем сотрудничества всех особ, учреждений и организаций, работающих с детьми и их родителями», предотвращает также маргинализацию и изоляцию семей и их детей¹.

Значительную роль играет здесь социальный работник, который действует путем семейной терапии, поддержки и работы с семьей. Кроме того, различные консультации посредством осуществления своих задач способствуют минимизации исключения через: диагностику, консультирование, терапию, посредничество, медиацию, профилактическую и информационную деятельность.

Выводы. В заключение следует подчеркнуть, что любые действия, которые позволят изменить сложную ситуацию, особенно семей и их детей, являются приоритетными для общества. Каждая маргинализация и исключение приведет к негативному воздействию на социальную среду. Процесс возвращения к нормальному функционированию семьи связан со значительными затратами государства и общества. Большое значение в этом процессе имеет социальная помощь и деятельность социального работника. Помощь, поддержка, назначение различных льгот, а в случае необходимости кризисная интервенция в специфических ситуациях является формой противодействия социальной изоляции, которая, как утверждает А. Радзевич-Винницкий, является (наряду с безработицей и ростом социального неравенства) основным препятствием для социальной интеграции [Radziewicz-Winnicki 2008: 631].

Библиография

1. Badora S., Czeredrecka B., Marzec D., *Rodzina i formy jej wspomagania*, Kraków 2001.
2. Lepalczyk I., *Niektóre pojęcia z problematyki socjalnej* [w:] Lepalczyk I., *Problem kształcenia pracowników socjalnych*, Warszawa 1981.
3. Ławniczak D., Marszałkowska M., Mierzejewska B., Polczyk D., Zeller L., *Standard pracy socjalnej z rodziną i dziećmi*, Projekt 1.18 «Tworzenie i rozwijanie standardów usług pomocy i integracji społecznej» współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego.

¹ Ustawa z 9 czerwca 2011 r o wspieraniu rodziny i i systemie pieczy zastępczej Dz. U. 2011, Nr 149, poz. 887 Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej Departament Pomocy Rodzinie.

4. Łuczynska M., *Instytucja pomocy społecznej* [w:] *Wprowadzenie do pomocy społecznej* (red.) Kazimierczak T., Łuczynska M., Katowice 1998.
5. Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001.
6. Paluch M., Chomińska L., *Pedagogika społeczna i praca socjalna. Działalność wspierająca jednostki, grupy społeczne i społeczności lokalne*, Ukraina 2013.
7. Paluch M., Chomińska L., *Pedagogika społeczna. Człowiek w systemie działań społeczno-wychowawczych. Wybrane zagadnienia*, Ukraina 2012.
8. Paluch M., *Człowiek w zmieniającym się społeczeństwie*, Brzeska Oficyna Wydawnicza, Sanok 2007.
9. Pilch J., *Bezrobocie – nowa kwestia społeczna* [w:] Pilch T., Lepalczyk I. (red.) *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995.
10. Radlińska H., *Pisma pedagogiczne t. I. Pedagogika społeczna «Wstęp»* [w:] Wroczyński R., Kamiński A., opracowanie i komentarze, Wyrobkova-Delarska, Warszawa 1961.
11. Radziewicz-Winnicki A., *Pedagogika społeczna*, Warszawa 2008.
12. Rybczyńska D., Olszak-Krzyżanowska B., *Aksjologia pracy socjalnej – wybrane zagadnienia*. Warszawa 1995.
13. Skidmore R. A., Thackeay M. G., *Wprowadzenie do pracy socjalnej*, Katowice 1998.
14. Szatur-Jaworska B., *Teoretyczne podstawy pracy socjalnej* [w:] *Pedagogika społeczna* (red.) Pilch T., Lepalczyk I., Warszawa 1995.
15. Tyszka Z., *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostek i społeczeństwa* [w:] Pilch T., Lepalczyk I. (red.) *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995.
16. Walc W., *Współczesna polska rodzina i jej miejsce w systemie opiekuńczo-wychowawczym* [w:] Frączek Z., Szluz B. (red.) *Koncepcje pomocy człowiekowi w teorii i praktyce*, Rzeszów 2006.
17. Wiliński P., *Miejsce interwencji edukacyjnej w procesie zmian społecznych*. Materiały z I Ogólnopolskiej Konferencji: «Kształcenie liderów społeczności wiejskiej», 21-22 01.1997 Poznań.
18. Wroczyński R., *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1976.

Received February 13, 2017

Revised March 13, 2017

Accepted April 11, 2017

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

Panchuk N. P. Psychological mechanisms of a future specialist's value orientations formation / N. P. Panchuk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 318–328.

N. P. Panchuk. Psychological mechanisms of a future specialist's value orientations formation. The study made it possible to analyze the psychological mechanisms of formation of valuable orientations of youth's personalities in the process of mastering future activities. The value orientations influence the general attitude of the personality to professional goals, objectives and requirements, the possibility of professional self-realization. The value orientations in the structure of a personality are studied to be a kind of focal point that determines the behavior and attitude towards social environment.

The value orientations of a future teacher is analyzed to be a system of certain rules adopted by a group consciousness. Values determine the orientation of activities, their goals and means to achieve them. The value orientations are found to be considered in the context of complex structures of the personality, in particular in the structure of consciousness, vital relationship of the personality and its life-world in general, personal development. Values appear as a result of self-identity, structuring respect to external action process of implementation and deployment process of personal values and meanings. It is determined that the value orientations are considered in the context of the term «life strategies of the personality». The components of individual strategies are perceptual, life purport, value, standard and target orientation, which are formed during development due to specific individual and the society in which a personality develops.

The value orientations are revealed to be the the central regulatory element of life perspective and express conscious relation to reality, which enables the individual to determine the order of selection of various spheres of life, ways of life, ensure its stability in uncertain or crisis circumstances.

It is concluded that it is necessary to create such psychological and pedagogical conditions where values will be able to gain significant systemic nature and will make an impact on the autonomy of the personality in the

process of a teacher's personality's value sphere formation in the educational process.

Key words: values, value orientations, professional values, life strategies, self-consciousness, self-improvement, professional and pedagogical orientation, activity, self-activity.

Н. П. Панчук. Психологічні механізми становлення ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця. Проведене дослідження дало можливість проаналізувати психологічні механізми становлення ціннісних орієнтацій особистості юнацького віку в процесі оволодіння майбутньою діяльністю. Саме ціннісні орієнтації впливають на загальне ставлення особистості до професійних цілей, завдань та вимог, можливість професійної самореалізації. Досліджено, що ціннісні орієнтації в структурі особистості виступають як своєрідний центр координації, що визначає поведінку й ставлення до соціального середовища.

Проаналізовано, що ціннісні орієнтації майбутнього вчителя виступають як система певних норм, прийнятих груповою свідомістю. Ціннісні орієнтації визначають спрямованість діяльності, її цілі і основні засоби їх досягнення. Встановлено, що ціннісні орієнтації розглядаються в контексті більш складних утворень особистості, зокрема, в структурі самосвідомості, життєвих відношень особистості, її життєвого світу в цілому, особистісного розвитку. Ціннісні орієнтації виступають як результат саморозвитку особистості, структурування відносно зовнішньої діяльності процесу реалізації і процесу розгортання особистісних цінностей і смислів. Визначено, що ціннісні орієнтації розглядаються в контексті поняття «життєві стратегії особистості». Складовими стратегіями особистості виступають перцептивні, смисложиттєві, ціннісні, нормативні і цільові орієнтації, які формуються в процесі розвитку особистості і обумовлені специфікою суспільства, в якому особистість розвивається.

Виявлено, що ціннісні орієнтації є центральним регулятивним елементом життєвої перспективи та виражають свідоме ставлення до дійсності, що дає можливість особистості визначати порядок вибору тих чи інших сфер життєдіяльності, напрямків життєвого шляху, забезпечують її стійкість в невизначених або кризових умовах.

Зроблено висновок, що в процесі становлення ціннісної сфери особистості вчителя у навчально-виховному процесі потрібно створювати такі психолого-педагогічні умови, за яких цінності зможуть набути значущого системного характеру і будуть справляти регуляційний вплив на самостійність особистості.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, професійні цінності, життєві стратегії, самосвідомість, саморозвиток, професійно-педагогічна спрямованість, активність, самоактивність.

Н. П. Панчук. Психологические механизмы становления ценностных ориентаций будущего специалиста. Проведённое исследование позволило проанализировать психологические механизмы становления

ценностных ориентаций личности юношеского возраста в процессе овладения будущей деятельностью. Именно ценностные ориентации влияют на общее отношение личности к профессиональным целям, задачам и требованиям, возможность профессиональной самореализации. Доказано, что ценностные ориентации в структуре личности выступают как своеобразный центр координации, определяют поведение и отношение к социальной среде.

Проанализировано, что ценностные ориентации будущего учителя выступают как система определенных норм, принятых групповым сознанием. Ценностные ориентации определяют направленность деятельности, ее цели и основные средства их достижения. Установлено, что ценностные ориентации рассматриваются в контексте более сложных образований личности, в частности, в структуре самосознания, жизненных отношений личности, ее жизненного мира в целом, личностного развития. Ценностные ориентации выступают как результат саморазвития личности, структурирование относительно внешней деятельности процесса реализации и процесса развертывания личностных ценностей и смыслов. Определено, что ценностные ориентации рассматриваются в контексте понятия «жизненные стратегии личности». Составляющими стратегий личности выступают перцептивные, смысловые, ценностные, нормативные и целевые ориентации, которые формируются в процессе развития личности и обусловлены спецификой общества, в котором личность развивается.

Выявлено, что ценностные ориентации являются центральным регулирующим элементом жизненной перспективы и выражают сознательное отношение к действительности, дают возможность личности определять порядок выбора тех или иных сфер жизнедеятельности, направлений жизненного пути, обеспечивают ее устойчивость в неопределенных или кризисных условиях.

Сделан вывод, что в процессе становления ценностной сферы личности учителя в учебно-воспитательном процессе нужно создавать такие психолого-педагогические условия, при которых ценности смогут приобрести значимый системный характер и будут оказывать регуляционное влияние на самостоятельность личности.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, профессиональные ценности, жизненные стратегии, самосознание, саморазвитие, профессионально-педагогическая направленность, активность, самоактивность.

Постановка проблеми. Вивчення ціннісних орієнтацій призводить до необхідності розгляду їх в контексті більш складних утворень особистості, зокрема, в структурі самосвідомості, життєвих відношень особистості (Е.Л. Носенко, Н.В. Фролова), її життєвого світу в цілому (Н.Є. Бондар, В.В. Пічурін, Т.М. Титаренко), особистісного розвитку (І.Д. Бех, О.Ф. Бондаренко, Л.В. Долинська). Ціннісні орієнтації виступають як результат

саморозвитку особистості, структурування відносно зовнішньої діяльності процесу реалізації і процесу розгортання особистісних цінностей і смислів. Оскільки ціннісні орієнтації знаходяться в основі вибору життєвих цілей людини, то їх знання допомагає з'ясувати причини її вчинків і дій.

Існує велика кількість теоретичних і практичних питань, що стосуються психологічної проблеми побудови ціннісно-змістовної сфери, виявлення і аналізу життєвих цінностей особистості. Зокрема, вимагають розробки питання вивчення динаміки мотиваційно-ціннісних структур, адекватних новій ситуації, що склалася, а також вивчення мотиваційно-ціннісних станів і процесу формування громадянської самосвідомості.

Ціннісні орієнтації в структурі особистості виступають як своєрідний центр координації, що визначає поведінку й ставлення до соціального середовища. В зв'язку з цим на сучасному етапі одним з головних і актуальних завдань є забезпечення формування певних особистісних структур, які б дозволили особистості максимально розкрити свій внутрішній потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему цінностей у вітчизняній психології досліджували І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, Ф.Є. Василюк, В.В. Водзінська, Є.С. Волков, І.В. Дубровіна, А.Г. Здравомислов, Н.І. Лапін, О.М. Леонтьєв, В.Н. Мясичев, С.Л. Рубінштейн, В.А. Ядов та ін. Ціннісні орієнтації як елементи структури особистості фахівця у процесі його професійного становлення досліджувалися О.Ф. Бондаренко, Л.В. Долинською, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєвим, В.М. Мицько, М.С. Пряжніковим, С.О. Ставицькою, Н.Ф. Шевченко, Н.В. Чепелевою, М.С. Яницьким тощо. Сучасні дослідники розглядають ціннісні орієнтації у вигляді системи певних норм, прийнятих груповою свідомістю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ціннісні орієнтації в структурі особистості виступають як своєрідний центр координації, що визначає поведінку й ставлення до соціального середовища.

Складна структура потреб, мотивів, інтересів, цілей, світогляду, ідеалів, переконань, яка складає спрямованість особистості і відображає ставлення до об'єктивної дійсності, служить психологічною основою ціннісних орієнтацій особистості. Стійка і суперечлива сукупність ціннісних орієнтацій формує такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним життєвим принципам та ідеалам, здатність до прояву вольових

зусиль заради цих ідеалів і цінностей, активність життєвої позиції, наполегливість в досягненні мети.

Основу ціннісних орієнтацій складають соціальні (ціннісні) відношення, що формуються в процесі діяльності і спілкування. Дані відношення потім трансформуються в соціальні установки, а після ряду перетворень – в ціннісні орієнтації [3].

І.Д. Бех розглядає ціннісну систему людини як «складно побудований регулятор людської життєдіяльності, який відображає у своїй структурній організації і змісті особливості об'єктивної дійсності, що охоплює і зовнішній для людини світ, і саме людину в усіх її об'єктивних характеристиках» [1, с. 17]. Цінність – «орієнтир більш високого рівня, ніж конкретні цілі дій, менш виражений і не досить чітко усвідомлюваний» [1, с. 141].

Наявність сформованої системи ціннісних орієнтацій забезпечує гармонію внутрішнього світу особистості, сприяє систематизації її знань, норм, стереотипів поведінки та самоствердженню особистості, реалізації соціальних очікувань. Кожна із цінностей є значущою не тільки в зв'язку з іншими, але і сама по собі, як самоцінність. У випадку, коли особистість віддає перевагу тим чи іншим цілям, вважаючи їх на цей момент більш важливими, не можна говорити, що вона відмовляється від решти. У ролі цінностей можуть виступати предмети навколишньої дійсності, природні та суспільні явища, продукти діяльності й виробництва, матеріальні і духовні блага, соціальні й історичні події, суспільні процеси, фундаментальні поняття, моральні норми, закони, принципи, ідеї тощо. Особистість аналізує їх, критично оцінює, сприймає як позитивні чи негативні для себе, корисні чи ні, як такі, що задовольнятимуть чи не задовольнятимуть конкретні потреби. Якщо в них можуть бути реалізовані ці потреби, вони виступають для людини життєво значущими, тобто набувають властивостей цінностей.

В.А. Роменець, Т.Е. Резнік, Ю.М. Резнік розглядають ціннісні орієнтації в контексті поняття «життєві стратегії особистості». Згідно з їхньою думкою, стратегії входять в систему орієнтування разом з системами вольового рішення, мотивації, контролю, а система ж орієнтування, в свою чергу, виконує функцію рефлексії життя відносно його смислу, цінностей, норм [4], [5].

Поняття «життєвих стратегій» включає такі феномени як: 1) спосіб життя, який включений в систему орієнтування за допомогою механізмів сприймання та інтуїції і характеризує емоційну сторону людського життя; 2) смисл життя - цілісне уявлення про фундаментальні підстави життя; 3) життєві цінності

виступають як система ідей і переконань особистості відносно повноцінного життя, яка сформувалась під впливом культурних традицій, зразків та ідеалів; 4) життєві норми – вимоги до змісту і якості життя, а також стандарти оцінки життєвих подій [4], [5].

Складовими стратегій особистості виступають перцептивні, смисложиттєві, ціннісні, нормативні і цільові орієнтації, які формуються в процесі розвитку особистості і обумовлені специфікою суспільства, в якому особистість розвивається. Наповнюючи життя людини смыслом, цінності допомагають їй долати труднощі і перешкоди, здобувати внутрішню незалежність від життєвих ситуацій, певну свободу вибору поведінки. Втрата людьми смислу життя є прямим наслідком руйнування старих цінностей і традицій. Часто нова ситуація вимагає зміни системи цінностей і ставить необхідність стати фактично новою особистістю. В цих умовах частіше виживають люди, які мають сформований духовний світ і життєві орієнтації.

Життєве самовизначення являє собою інтегроване поєднання морально-світоглядного, ціннісно-цільового і мотиваційного самовизначень особистості, провідним компонентом серед яких є ціннісно-цільовий компонент, оскільки у ситуації життєво значущого вибору чітко виступають ціннісні орієнтації особистості, котрі відбиваються на характері прийнятих рішень особистості.

Особистісний смисл І.Д. Бех розглядає як складову індивідуальної свідомості, «в якій знаходить вираження пристрасності цієї свідомості, що зумовлена зв'язком останньої з потребово-мотиваційною сферою суб'єкта, з реальністю його життя у світі». Він вважає, що об'єкти та явища дійсності у безпосередньому сприйманні та уявленні виступають перед нами «забарвленими» тим особистісним смыслом, який вони мають для нас внаслідок свого об'єктивного місця у нашій життєдіяльності, відношення до реалізації наших потреб. На його думку, під особистісними цінностями слід розглядати усвідомлені узагальнені ціннісні смислові утворення особистості [1, с. 8–9].

Ціннісні орієнтації є центральним регулятивним елементом життєвої перспективи та виражають свідоме ставлення людини до дійсності. Це усвідомлювані особистістю предмети її домінуючих потреб, що визначають порядок вибору тих чи інших сфер життєдіяльності, напрямків життєвого шляху, вони забезпечують стійкість особистості в невизначених або кризових умовах. Ціннісні орієнтації розглядаються нами як один із компонентів, що входить до структури особистості: ціннісні орієнтації – це складне утворення, що вбирає в себе рівні форми взаємодії сус-

пільного та індивідуального в особистості, специфічні форми усвідомлення особистістю навколишнього світу, свого минулого, теперішнього і майбутнього, а також сутності свого власного «Я». Наявність сформованої системи ціннісних орієнтацій забезпечує гармонію внутрішнього світу особистості, сприяє систематизації її знань, норм, стереотипів поведінки та самоствердженню особистості, реалізації соціальних очікувань [2, с. 12–14]. Особистість має власну ієрархію цінностей, до якої можуть входити загальнолюдські цінності, соціальні, професійні тощо. Ціннісні орієнтації, що очолюють ієрархію, виступають основою, яка забезпечує стійкість особистості, яка допомагає відмежувати головне, значиме в житті людини від несуттєвого, визначити спрямованість особистості на засвоєння досвіду, необхідного для успішної самореалізації, як в професійному зростанні, становленні, так і в особистісному.

У диспозиційній структурі особистості ціннісні орієнтації, за О.М. Целяковою, утворюють вищий рівень ієрархії прихильності до певного сприйняття умов життєдіяльності, їх оцінюванні і поведінки як в актуальній, так і довгостроковій перспективі. Ціннісні орієнтації забезпечують цілісність і стійкість особистості, визначають структуру свідомості, програми і стратегії діяльності, контролюють і організують мотиваційну сферу, інструментальні орієнтації на конкретні об'єкти і (або) види діяльності і спілкування як засіб досягнення мети. Отже, ціннісні орієнтації – це, насамперед, надання переваги або відмова від певного змісту життєвоорганізуючих початків і готовність поводити себе з ними відповідно [6].

Системоутворюючий фактор самопізнання є провідним компонентом інтеграції психологічних знань у свідомості майбутнього фахівця, на основі якого відбувається перенесення смислів і значень на дії і вчинки, підвищення самоактивності та врешті особистісне зростання, яке передбачає і розширення ціннісних орієнтацій. Саме самопізнання та адекватне самооцінювання виступають важливими умовами розширення ціннісних орієнтацій, самоактуалізації особистості, які обов'язково передують не тільки процесам самовиховання і самореалізації, але й кожному окремому актові цілепокладання. Якщо людина не встигла ще сама розібратись в тому, до чого вона прагне, що є смыслом її життя, що їй потрібно, якою вона прагне бути у ставленні до людей і до себе самої, які якості їй слід розвивати, а яких рішуче позбавлятися, то це є свідченням відсутності свободи самоздійснення та цілісної самоактуалізації такої особистості. Дійсно вільними є і

цілепокладання, і здійснення намічених на основі ціннісних орієнтацій життєвих цілей при умові як формування адекватного позитивного Я-образу, так і усвідомлення співпадання ціннісних орієнтацій з життєвими цілями і планами, власної системи ціннісних орієнтацій, встановлення її пріоритетів чи співіснування в мотиваційній системі несумісних ціннісних систем, розбудови мисленнєвої моделі бажаного майбутнього та бачення шляхів і засобів його досягнення.

Завдяки активності самопізнання особистість перестає бути продуктом зовнішніх обставин і виявляє здатність самотворення, яке не відбувається шляхом одноманітного вольового зусилля, а виростає з форм і змісту спілкування з іншими людьми, визначаючись характером такого спілкування. Життєве самовизначення на основі ціннісних орієнтацій є невід'ємним атрибутом людського буття, оскільки у кожен момент життя людина може бути поставлена перед необхідністю прийняття і здійснення самостійного рішення.

«Кожна молода людина, з одного боку, успадковує духовне багатство попередніх поколінь, їхні традиції, вірування, звичаї, мову, культуру, а з іншого боку проходить процес усвідомлення володіння цим духовним багатством та формування соціальної, етнічної самоідентифікації. Це відбувається під впливом соціального середовища молодої людини, культури, освіти, виховання і самовиховання. ...Спосіб життя студентської молоді сприяє перетворенню духовних цінностей суспільства у внутрішні, притаманні молодому поколінню чесноти, риси характеру. Вибір і осягнення демократичних цінностей, що пропонуються суспільством, зумовлені їхньою особистісною значущістю, тобто тим, чи є вона цінністю для самої особистості і чи сприятиме вона досягненню мети. З огляду на це з-поміж однаково підкріплених духовних цінностей студентська молодь завжди обирає лише ті, які оцінюються нею як потрібні об'єкти, мета та засоби задоволення власних потреб. Пройшовши через її досвід, одержавши практичну перевірку та підтвердження необхідності, доцільності й корисності, такі цінності закріплюються як ціннісні орієнтації молодіжного середовища» [6, с. 226].

Висновки. Ціннісні орієнтації майбутнього вчителя виступають для особистості в якості стратегічних цілей його діяльності та посідають найвищий щабель у мотиваційно-регулятивній системі, оскільки виконують функцію стійкого визначення поведінки та професійної діяльності, впливають на зміст і спрямованість потреб, мотивів, інтересів особистості. Процес розвитку

особистості майбутнього вчителя та її ціннісно-професійне самовизначення залежать від рівня та ступеня соціальної активності, самоактивності і продуктивності самої особистості. Активність та самоактивність завжди спонукаються цінностями, а цінності є регулятором самоактивності індивіда.

Процес оволодіння цінностями вчительської професії у навчально-виховному процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких такі цінності набувають цілісного, значущого, системного характеру і здійснюють регуляторний вплив на самостійність особистості.

Наше дослідження показало ефективність таких умов: забезпечення можливості безпосередньої участі студентів в апробації цих цінностей, наданні їм нового смислу; включення професійних цінностей в реальний смисл життя студента; усвідомлення студентами власної системи ціннісних орієнтацій, рівня її суперечливості, виявлення вирішальних та похідних цінностей, встановлення пріоритетів; усвідомлення студентами рівня співпадіння професійних цінностей з їх життєвими цілями і планами; співвіднесення вимог професії вчителя з можливостями та індивідуальними особливостями.

Ефективним засобом реалізації цих умов є активне групове навчання, яке забезпечує таку систему інтерперсональних зв'язків, коли дії і судження кожного студента попадають під контроль викладача, співучасників по розширенню ціннісних орієнтацій та внутрішнього ідеального спостерігача у вигляді самоспостереження, самоконтролю, самооцінки. Збереження під час занять всіх принципів та ознак тренінгу сприяє встановленню клімату психологічної близькості, взаємодопомози, саморозкриттю та відвертості студентів.

Система роботи з цінностями майбутнього вчителя повинна ускладнюватись від самоусвідомлення та змінення «Я - образу» до розширення території «Я», переоцінки цінностей та отримання нових смислів.

Ефективними формами роботи є психогімнастичні вправи та аналіз і розв'язування життєвих і педагогічних ситуацій, які сприяли виробленню позитивної мотивації на майбутню професійну діяльність, зростанню альтруїстичної спрямованості діяльності вчителя, розширенню пізнавального інтересу до оволодіння обраною професією, зміщенню акцентів з професійно-предметних цінностей на особистісно зорієнтовані.

Спеціально організована система тренінгових занять допомагає студентам-майбутнім вчителям усвідомити свої життєві та

професійні орієнтири і реальні засоби їх досягнення. В результаті значущі для студентів цілі й цінності інтегруються в цілісну систему професійного становлення.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є впровадження в навчально-виховний процес вищого навчального закладу спеціально організованої системи [2], що включає активні методи навчання щодо розширення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя. На сучасному етапі це є одним з головних і актуальних завдань, оскільки забезпечує формування певних особистісних структур, що допоможуть особистості максимально розкрити свій внутрішній потенціал.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-методичний посібник / І.Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Долинська Л.В. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя: навч. посіб. / Л.В. Долинська, Н.П. Максимчук. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. – 124 с.
3. Носенко Э.Л. Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (Психологический аспект) / Э.Л. Носенко, Н.В. Фролова. – Днепропетровск : Навчальна книга, 1999. – 168 с.
4. Резник Т.Е. Жизненные стратегии личности / Т.Е. Резник, Ю.М. Резник // Социологические исследования. – 1995. – № 12. – С. 100–105.
5. Роменець В.А. Психологія творчості: [навч. посіб.], 2-ге вид., доп. / В.А.Роменець. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.
6. Целякова О.М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві [Електронний ресурс] / О.М. Целякова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. 38. – Режим доступу : http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_22.pdf.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bekh I.D. Osobystisno zoriientovane vykhovannia: naukovometodychnyi posibnyk / I.D. Bekh. – K. : IZMN, 1998. – 204 s.
2. Dolynska L.V. Psykholohiia tsinnisnykh oriiantatsii maibutnoho vchytelia : navch. posib. / L.V. Dolynska, N.P. Maksymchuk. – Kam'ianets-Podilskyi : FOP Sysyn O. V., 2008. – 124 s.
3. Nosenko Э.L. Transformatsiia tsennostnykh oriyentatsyi molodezhy na sovremennom etape rozvytyia obshchestva (Psykholo-

- hycheskyi aspekt) / Э.Л. Nosenko, N.V. Frolova. – Dnepropetrovsk : Navchalna knyha, 1999. – 168 s.
4. Reznik T.E. Zhyznenne stratehiu lychnosty / T.E. Reznik, Iu.M. Reznik // Cotsyolohycheskye yssledovanyia. – 1995. – № 12. – S. 100–105.
 5. Romenets V.A. Psykholohiia tvorchosti : Navch. posibnyk, 2-he vyd., dop. – K. : Lybid, 2001. – 288 s.
 6. Tseliakova O.M. Dukhovnist i tsinnisni oriiantatsii studentskoi molodi Ukrainy v transformatsiinomu suspilstvi [Elektronnyi resurs] / O.M. Tseliakova // Humanitarnyi visnyk ZDIA. – 2009. – Вып. 38. – Rezhym dostupu : http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_22.pdf.

Received February 6, 2017

Revised March 9, 2017

Accepted April 5, 2017

УДК 378.015.31:17.022.1

V. M. Pedorenko
pedorenkovalya@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТИПІВ СУВЕРЕННИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ПСИХОЛОГА

Pedorenko V. M. Psychological analysis of types of a psychologist's sovereign moral values / V. M. Pedorenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 328–343.

V. M. Pedorenko. Psychological analysis of types of a psychologist's sovereign moral values. The concept of sovereign moral values as steady, personally meaningful, life-purpose moral formation (samples, concepts, installations) that allows a person to self-concept their own life and the lives of others in the article is defined.

Based on the analysis of scientific researches the types of sovereign moral values of a psychologist are outlined: sovereign moral values, which reflect the orientation of a psychologist on the client; on the professional activities, its efficiency; on the realization of oneself as an individual; on the realization of oneself as a professional and existential orientation of a psychologist in the search for the sense of life.

The most important sovereign moral values of successful practicing psychologists and students of psychology are researched, their comparative analysis are made. There are differences of sovereign moral values of practicing successful psychologists and students of psychology, in particular among the sovereign moral values, which reflect the existential need of a psychologist in the search for the sense of life, the focus of a psychologist on a client and the focus of a psychologist on the realization of oneself as a professional are found out. The correlations types of sovereign moral values with other personal characteristics: the ability to create individual internal space, the ability of the individual to feel values, to reconsider their importance and usefulness, and others are statistically confirmed.

The relevance of sovereign moral values of a psychologist during the vocational activity in the content of the article is proved.

Key words: sovereign moral values, practical psychologist, the direction of a psychologist on a client, professional activity, the types of the values of personality, an existential need of a psychologist in the search for the sense of life.

В. М. Педоренко. Психологічний аналіз типів суверенних моральних цінностей психолога. У статті визначено зміст поняття суверенних моральних цінностей як стійких, особистісно значущих, смисложитєвих моральних утворень (взірці, поняття, установки), що дають можливість людині самооцінювати власне життя та життя інших людей.

Автором статті на основі аналізу наукових досліджень виокремлено типи суверенних моральних цінностей психолога: суверенні моральні цінності, які відображають спрямованість психолога на клієнта; на професійну діяльність, її результативність; на реалізацію себе як особистості; на реалізацію себе як професіонала та екзистенційну спрямованість психолога на пошук сенсу життя. Автором статті деталізовано зміст кожного типу суверенних моральних цінностей психолога, обґрунтовано значну перевагу суверенних моральних цінностей психолога, які відображають його екзистенційну спрямованість на пошук сенсу життя.

Автором статті досліджено найбільш важливі суверенні моральні цінності успішних практикуючих психологів та студентів-психологів, зроблено їх порівняльний аналіз. Встановлено, що існують відмінності суверенних моральних цінностей практикуючих успішних психологів та студентів-психологів, зокрема серед суверенних моральних цінностей, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя, спрямованість психолога на клієнта та спрямованість психолога на реалізацію себе як професіонала. Статистично підтверджено взаємозв'язки типів суверенних моральних цінностей з іншими особистісними характеристиками: здатністю створення особистістю внутрішнього вільного простору, вмінням особистості відчувати цінності, переосмислювати їх значущість і доцільність та ін.

У змісті статті автором доведено значущість суверенних моральних цінностей психолога під час здійснення ним професійної діяльності.

Ключові слова: суверенні моральні цінності, особистість, практичний психолог, спрямованість психолога на клієнта, на реалізацію себе як особистості, професійна діяльність, типи цінностей особистості, екзистенційна потреба психолога у пошуку сенсу життя.

В. Н. Педоренко. Психологический анализ типов суверенных нравственных ценностей психолога. В статье определено содержание понятия суверенных нравственных ценностей как устойчивых, лично значимых, смысложизненных нравственных образований (образцы, понятия, установки), которые дают возможность человеку самооценивать собственную жизнь и жизнь других людей.

Автором статьи на основе анализа научных исследований выделены типы суверенных нравственных ценностей психолога: суверенные нравственные ценности, отражающие направленность психолога на клиента; на профессиональную деятельность, её результативность; на реализацию себя как личности, как профессионала, и экзистенциальную направленность психолога на поиск смысла жизни. Автором статьи детализировано содержание каждого типа суверенных нравственных ценностей психолога, обосновано значительное преимущество суверенных нравственных ценностей психолога, которые отражают его экзистенциальную направленность на поиск смысла жизни.

Автором статьи исследованы наиболее важные суверенные нравственные ценности успешных практикующих психологов и студентов психологов, сделано их сравнительный анализ.

Установлено, что существуют различия суверенных нравственных ценностей практикующих успешных психологов и студентов-психологов, в частности среди суверенных нравственных ценностей, которые отражают экзистенциальную потребность психолога в поиске смысла жизни, направленность психолога на клиента и направленность психолога на реализацию себя как профессионала. Статистически подтверждено взаимосвязи типов суверенных нравственных ценностей с другими личностными характеристиками: способностью создания личностью внутреннего свободного пространства, умением личности чувствовать ценности, переосмысливать их значимость и целесообразность и др.

В содержании статьи автором доказана значимость суверенных нравственных ценностей психолога при осуществлении им профессиональной деятельности.

Ключевые слова: суверенные нравственные ценности, личность, практический психолог, направленность психолога на клиента, на реализацию себя как личности, профессиональная деятельность, типы ценностей личности, экзистенциальная потребность психолога в поиске смысла жизни.

Постановка проблеми. Проблема формування особистісних моральних цінностей молоді була і залишається актуальною впродовж багатьох років. Адже саме в юнацькому віці особистість розширює власні соціальні горизонти, шукає альтернатив

ний соціальний досвід, прагне отримати уявлення про систему цінностей однолітків і суспільства загалом, активно працює над створенням власної системи моральних цінностей, якою буде керуватися у подальшому житті. Вікові особливості студентства роблять його сензитивним періодом у формуванні професійної спрямованості особистості. Від того, як організована підготовка майбутніх фахівців у ВНЗ, значною мірою залежить їх спрямованість на майбутню професійну діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми формування особистісних моральних цінностей займалися відомі вчені І.С. Кон, Д.О. Леонт'єв, І.Д. Бех, М.Й. Борисевський М. Рокич, М.В. Савчин та ін. Так, Л. Колберг виявив стадії розвитку моралі підростаючого покоління, Е. Еріксон підкреслював значущість процесу автономії у становленні морального «Я» та формуванні власної системи моральних цінностей, Д.О. Леонт'єв наголошував на тому, що існують так звані загальнолюдські цінності, які регулюють людські вчинки, поведінку, навколо яких вибудовуються вищі цінності.

Метою статті є теоретико-експериментальне виокремлення та аналіз типів суверенних моральних цінностей практикуючих успішних психологів, студентів-психологів та встановлення їх зв'язку з смисложиттєвими орієнтаціями особистості.

Виклад основного матеріалу. Суверенними моральними цінностями (далі СМЦ) ми вважаємо стійкі, особистісно значущі, смисложиттєві моральні утворення (взірці, поняття, установки), що дають можливість людині самооцінювати власне життя та життя інших (здатність до розуміння сенсу професійної діяльності в контексті життєдіяльності, наявність морально-ціннісного смислу щодо реальних подій життя; здатність до прийняття нестандартних рішень в рамках суспільної моралі, свобода у прийнятті високодуховних рішень; здатність діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин; здатність до прояву моральних цінностей надії, любові, віри; здатність відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки; готовність відстоювати власні незалежні моральні позиції, переконання, ідеї та ін.).

На основі аналізу наукових досліджень з проблеми формування моральних цінностей психолога ми виокремили типи СМЦ, які відображають багатогранність, різновекторну спрямованість професійної діяльності психолога. Виділені нами типи СМЦ не протирічають одна одній, а відображають індивідуальний стиль, своєрідність професіонала-психолога.

1. СМЦ, які відображають спрямованість психолога на клієнта. Психолог повинен характеризуватися передусім гуманістичною спрямованістю, яка виявляється у доброзичливості, витримці, чуйності, щирості, дружності, відвертості, оптимізмі у ставленні до клієнта. Незважаючи на свій професійний і життєвий досвід, знання, психолог повинен з повагою ставитись до думки клієнта, його переконань і світогляду.

Серед найбільш важливих етичних принципів психологічної допомоги (за Ю. Альшиною) виділяють доброзичливе і безоціночне ставлення до клієнта, тобто цілий комплекс професійної поведінки, спрямованої на те, щоб клієнт відчував себе спокійно і комфортно. Психологу необхідно вміти уважно слухати клієнта, намагаючись зрозуміти його, не засуджувати, надавати психологічну підтримку і допомогу. Орієнтація психолога на цінності клієнта, а не на соціально прийняті норми і правила, може дозволити клієнту бути щирим і відкритим під час надання психологічної допомоги [1].

Важливою вимогою також є те, що психолог не повинен мати стереотипів у системі міжособистісних стосунків. Це людина, яка здатна безумовно позитивно, толерантно ставитись до тих, кому допомагає.

Основна вимога до психолога, на думку К. Роджерса, – бути «справжнім» у спілкуванні з клієнтом, здатним приймати і розуміти клієнта, при цьому увага психолога повинна зосереджуватися не на проблемах людини, а на її особистості. Але надмірної ідентифікації психолога з особистістю не повинно відбуватися, оскільки існує небезпека блокування особистісного росту психолога [4].

Серед основних СМЦ, які відображають спрямованість психолога на клієнта, ми виокремили такі: відповідальність за життя іншої людини; вміння співчувати, співпереживати з клієнтом (здатність до емпатії, толерантності); інтерес до клієнта як до особистості, а не як до об'єкту впливу, повага до нього; здатність до встановлення стосунків довіри і безумовного прийняття клієнта; бажання допомогти клієнту в усвідомленні ним своїх проблем і пошуку способів їх якнайкращого розв'язання.

2. СМЦ, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність на основі дотримання загально-суспільних моральних цінностей, норм і правил поведінки. СМЦ цього типу є гнучкими, орієнтовані на суспільство загалом.

Значною кількістю науковців професійна спрямованість тлумачиться як сукупність мотивів, установок, планів, цінніс-

них орієнтацій особистості у галузі певної професійної діяльності. А найважливішим завданням професійного самовизначення вважається формування ціннісно-сміслових компонентів професійної спрямованості, що відображають уявлення людини про світ і про себе в цьому світі.

Професійну спрямованість складають мотиви вибору професії на основі певних зовнішніх атрибутів професії, окремих сторін змісту професійної діяльності. За певних умов значущими для людини можуть стати чинники, пов'язані з професією: певні творчі можливості, перспективи професійного зростання, престиж професії, її суспільна значущість та ін. [5].

Н. Шевченко вважає психологічно виправданим і педагогічно доцільним розрізняти мотиви, які органічно пов'язані зі змістом здійснюваної діяльності (прямі мотиви і побічні мотиви). У першому випадку людина працює заради тієї справи, яку виконує. Виникнення прямих мотивів можна вважати свідченням того, що обрана професія набуває безпосередньої особистісної значущості для людини. До прямих мотивів професійної діяльності відносять переживання суспільної значущості своєї праці, почуття обов'язку, яке глибоко пов'язане з виконуваною діяльністю. Якщо людину спонукають до діяльності побічні мотиви, внутрішньо не пов'язані з її змістом або результатом, то вона пристосовується до зовнішніх моральних вимог суспільства [6].

Важливою професійною якістю особистості психолога можна вважати і здатність системного бачення галузі своєї професійної діяльності, що допомагає йому застосовувати у роботі різні концепції, стратегії консультативної, корекційної, реабілітаційної та психотерапевтичної допомоги [5].

Серед СМЦ, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність, ми виокремили такі: готовність до профілактичної роботи з клієнтом, здійснюючи розвиток його моральних якостей; переконання в необхідності дотримання загально-суспільних моральних норм і правил поведінки у професійній діяльності; здатність добирати морально обґрунтовані способи і методи корекційної роботи; здатність вибрати адекватні методи та прийоми психодіагностики особистості та групи; емоційна стабільність, вміння свідомо керувати власними емоціями, думками в професійній діяльності.

3. СМЦ, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості. Такий тип СМЦ сприяє розвитку мотивації самовдосконалення, збагачення «Я – концепції», розкриття власної індивідуальності психолога.

Сьогодні відбуваються значні зміни в структурі ціннісних орієнтацій молоді: помітно змінюється роль і значення особистості як активного, самостійного члена суспільства, відповідно зростає прагнення до розуміння людиною себе як неповторної, незалежної особистості. Питання захисту прав і свобод людини, захист її честі й гідності завжди було актуальним.

Отже, у професійній діяльності психолог має право відстоювати власну честь, гідність, має право на прояв власної індивідуальності, на розвиток власних незалежних моральних цінностей. З одного боку СМЦ такого типу відображають більшою мірою спрямованість психолога на розвиток себе як особистості, члена суспільства. З іншого боку, ми погоджуємось з думкою В.М. Донія про те, що ціннісне ставлення до іншого починається із такого ж ціннісного ставлення до самого себе [2, с. 52].

У гуманістичній психології любов до іншого аналізується через любов до самого себе, оскільки для всіх живих істот базовим є почуття любові до самого себе. На думку психологів-гуманістів, любити себе означає бажати собі щастя, вірити в себе, піклуватися про здоров'я фізичне, душевне і духовне. Але надмірне захоплення собою перетворюється у самолюбство, егоїзм [4].

Серед СМЦ, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості, ми виділили такі: здатність відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки; здатність до проектування розвитку власних моральних якостей, глибоке розуміння себе, власних позитивних і негативних особистісних якостей; розвиток спостережливості, проникливості, уважності, сміливості, чесності, принциповості до власних моральних цінностей; готовність відстоювати власні незалежні моральні позиції, переконання, ідеї; розвиток спрямованості на практичну реалізацію автономних моральних цінностей, установок.

4. СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала. Такий тип СМЦ сприяє розвитку мотивації професійного зростання, розширення спектру цілей і мотивів професійної діяльності, самовдосконалення, самоосвіти.

Аналіз особистісних чинників успішності професійної діяльності психолога традиційно орієнтований на виявлення особистісних властивостей, професійно важливих якостей, здібностей і умінь, які є відповідними цій професії. Мова йде не про особистість психолога, а про особистісні чинники, що детермінують професійну успішність [5; 6].

Вимоги до професійної діяльності психолога передбачають наявність у нього професійно важливих якостей. Наприклад, психологічна грамотність передбачає оволодіння фахівцем психологічними знаннями, вміннями, правилами й нормативами у сфері спілкування, поведінки, психічної діяльності тощо. Невід'ємним компонентом особистості психолога-професіонала є сукупність особистісно вагомих прагнень, ідеалів, переконань, поглядів, позицій, які складають ціннісно-змістовий компонент особистості. Надзвичайно важливою якістю психолога є здатність до рефлексії – усвідомлення особистісних внутрішніх змін, які сприяють формуванню професійної компетенції, професійному зростанню. Здатність до рефлексії передбачає також осмислення цілей, процесу та результатів своєї діяльності щодо формування власної професійної психологічної свідомості. Здатний до рефлексії психолог відкритий для засвоєння нового досвіду, готовий до взаємодії з колегами [5].

Важливу роль у діяльності практичного психолога відіграє спостережливість, від цієї якості залежить правильність оцінки особистості клієнта і його проблем, і, відповідно, ефективність процесу й результат психологічного впливу [5; 6].

Серед СМЦ, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як професіонала, ми виділили: моральні якості, які дозволяють визнавати власні помилки, нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності; здатність до професійного самоаналізу та рефлексії як цінності, риси, які сприяють вдосконаленню професійної компетентності особистості; здатність до подолання життєвих труднощів, володіння прийомами самовідновлення; здатність бачити можливості для професійного самовдосконалення, самоосвіти; здатність глибоко розуміти проблему клієнта, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

5. СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя. Прагнення людини досягти життєвої мети – повної реалізації свого «Я» – є мотиваційною спонкою розвитку особистості, на думку К. Юнга, А. Маслоу, В. Франкла, Е. Фромма. Так, К. Юнг вважав, що процес досягнення цієї мети спрямований на здобуття самості. Самість К. Юнг вважав найголовнішим архетипом, що втілює в собі єдність свідомого та несвідомого, гармонію і баланс різних протилежних елементів психіки.

Е. Фромм могутнім мотиваційним чинником розвитку особистості називав конфлікт між прагненням до свободи та прагненням до безпеки, що зумовлений існуванням екзистенційних

потреб. Е. Фромм визначив п'ять основних екзистенційних потреб людини: у встановленні стосунків, у подоланні, у вкоріненні, в ідентичності, в системі поглядів та відданості. Усі перераховані екзистенційні потреби знаходять своє відображення у професійній діяльності психолога.

Зокрема, психологу властиве прагнення піклуватися про когось, співчувати комусь. Якщо ця потреба не задовольняється, людина стає нарцистичною, вона відстоює лише свої власні інтереси і не здатна довіряти іншим. Потреба в подоланні передбачає прагнення психолога проявляти активність, творчість у професійній діяльності. Потреба у вкоріненні передбачає прагнення психолога бути в єдності із навколишнім світом. Суттєвою для людей є внутрішня потреба власної ідентичності, завдяки якій вони відчувають свою унікальність та усвідомлюють своє призначення у світі.

Психолог також має потребу в об'єкті відданості, у присвяті свого життя вищій меті, яка була б для нього сенсом життя. Присвята життя таким вищим цінностям забезпечує можливість подолання ізольованого існування, усвідомлення власного професійного покликання, надає життю певного сенсу.

На нашу думку, СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя є основними, базовими, оскільки передбачають здатність психолога розуміти сенс власної професійної діяльності, попереджають виникнення професійного вигорання. Без СМЦ даного типу ми вважаємо недостатньо ефективним формування СМЦ інших типів. Ми погоджуємось з точкою зору Е.Фромма, А. Маслоу, К. Юнга щодо того, що екзистенційні потреби здатні реалізувати лише окремі особистості, для яких характерним є високий інтелектуальний розвиток, рівень домагань та ін. Тому вважаємо юнацький вік важливим періодом для розвитку здатності розуміти зміст та сенс обраної професії.

Серед СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя, ми виокремили такі: здатність до розуміння сенсу професійної діяльності в контексті життєдіяльності, наявність морально-ціннісного смислу щодо реальних подій життя; здатність до прийняття нестандартних рішень в рамках суспільної моралі, свобода у прийнятті високодуховних рішень; здатність діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин; здатність до прояву моральних цінностей надії, любові, віри; прагнення керуватися нормами духовно-релігійної моралі у роботі з клієнтами.

Для перевірки нашої гіпотези про ті СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя, є основними, базовими для формування СМЦ інших типів, профілактики професійного вигорання, а також для успішності здійснення професійної діяльності, нами було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення найбільш важливих СМЦ практикуючих успішних психологів. При цьому до уваги ми брали стаж роботи на посаді психолога не менше 5-ти років, різні сфери професійної діяльності (загальноосвітні школи, дитячі дошкільні заклади, професійно-технічні училища, організації, робота з учасниками АТО та їх сім'ями та ін.), отримання морального задоволення від професії.

Емпіричне дослідження проводилось у два етапи: на базі КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти» та на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. У дослідженні взяли участь 58 практикуючих успішних психологів та 104 студенти спеціальності «Психологія» денної форми навчання. Процедура дослідження на першому етапі полягала у тому, щоб психологи проранжували у порядку значущості особистісні моральні цінності психолога-професіонала, надаючи при цьому найбільш важливим моральним цінностям перші номери рейтингу. На другому етапі дослідження таке ж завдання було поставлено студентам-психологам. В якості методики було використано розроблену нами анкету, спрямовану на дослідження найбільш важливих СМЦ психолога.

Результати дослідження представлені нами на рис. 1. Найбільш важливою особистісною моральною цінністю психологи назвали здатність психолога діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин і відповідно поставили цю моральну цінність на перше місце. Таку моральну цінність вибрали 41,4% досліджуваних. 10,3% досліджуваних на перше місце поставили моральну якість «здатність психолога до розуміння сенсу професійної діяльності в контексті життєдіяльності». Зазначені моральні якості як особистісні моральні цінності відносяться до СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя. Вони складають 51,7% досліджуваних.

СМЦ психолога, які відображають спрямованість психолога на клієнта, представлені такими виборами: 10,3% досліджуваних найбільш важливою особистісною моральною цінністю психолога назвали вміння співчувати, співпереживати з клієнтом (здатність до емпатії). Відповідальність за життя іншої людини як особистісна моральна цінність вибрана 5,2% досліджуваними

як найбільш важлива СМЦ. Така моральна якість психолога як бажання допомогти клієнту в усвідомленні ним своїх проблем і пошуку способів їх якнайкращого розв'язання оцінена 8,6% досліджуваними як найбільш важлива. Відповідно, СМЦ, які відображають спрямованість психолога на клієнта складають 24,1% досліджуваних.

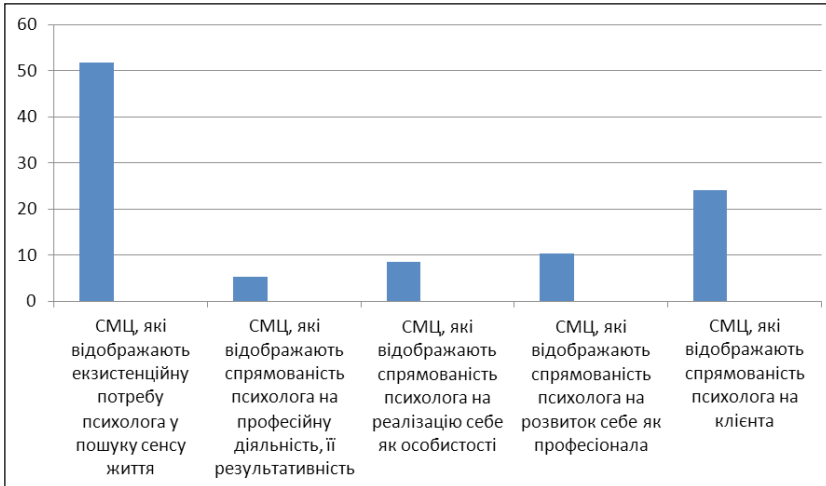

Рис. 1. Найбільш важливі типи СМЦ психолога, які вибрали успішні практикуючі психологи

Інші типи СМЦ вибрані досліджуваними як найбільш важливі дещо в меншій кількості. Зокрема, серед СМЦ, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність вибрано 5,3% досліджуваних як найбільш важливу моральну якість психолога. Це такі моральні якості психолога: переконання в необхідності дотримання загально-суспільних моральних норм і правил поведінки у професійній діяльності, здатність добирати морально обґрунтовані способи і методи корекційної роботи.

СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала вибрані як найбільш важливі моральні якості психолога 10,3% досліджуваних. Моральні якості, які дозволяють визнавати власні помилки, нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності вибрали 3,4% досліджуваних, здатність глибоко розуміти проблему клієнта, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки – 6,9% досліджуваних.

СМЦ, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості представлені 8,6% виборів. Це така особистісна моральна якість психолога як здатність відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки.

Як бачимо з рис. 1, успішні психологи найбільш важливими особистісними моральними цінностями психолога вважають СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя (51,7%), а також його спрямованість на клієнта (24,1%). Отже, наша гіпотеза про те, СМЦ, які відображають екзистенційну потребу практичного успішного психолога у пошуку сенсу життя є основними, базовими для формування СМЦ інших типів, а також для успішності здійснення професійної діяльності підтверджена експериментально.

За допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона виявлявся кореляційний зв'язок типів СМЦ успішних психологів зі всіма шкалами методики «Смисложиттєві орієнтації» Д. Леонтьєва. Так, встановлено і статистично підтверджено взаємозв'язок типів СМЦ зі шкалою «Цілі» ($r=0,687$, при $p \leq 0,01$); зі шкалою «Результат» ($r=0,565$, при $p \leq 0,01$); зі шкалою «Процес» ($r=0,500$, при $p \leq 0,01$); зі шкалою «Локус Я» ($r=0,537$, при $p \leq 0,01$); зі шкалою «Локус життя» ($r=0,484$, при $p \leq 0,01$). Також встановлено і статистично підтверджено взаємозв'язки типів СМЦ із показниками «Шкали екзистенції» А. Ленгле і К. Орглер, яка діагностує здатність створення особистістю внутрішнього вільного простору ($r=0,814$, при $p \leq 0,01$), та шкали трансценденції, яка діагностує здатність особистості відчувати цінності ($r=0,781$, при $p \leq 0,01$).

Результати дослідження виборів типів СМЦ студентами-психологами представлено на рис. 2.

Виявлено, що найбільш важливими СМЦ студенти-психологи назвали ті, які відображають спрямованість психолога на клієнта (42,3% досліджуваних): 15,3% досліджуваних найбільш важливою особистісною моральною цінністю психолога назвали вміння співчувати, співпереживати з клієнтом (здатність до емпатії), бажання допомогти клієнту в усвідомленні ним своїх проблем і пошуку способів їх якнайкращого розв'язання оцінене 13,5% досліджуваних як найбільш важлива, здатність до встановлення стосунків довіри і безумовного прийняття клієнта як важлива особистісна моральна цінність вибрана 13,5% досліджуваних як найбільш важлива СМЦ.

Велику кількість виборів серед студентів-психологів мають СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток

себе як професіонала (32,7% досліджуваних). Це такі СМЦ, які дозволяють визнавати власні помилки, нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності – 5,8%; здатність до професійного самоаналізу та рефлексії як цінності, риси, які сприяють вдосконаленню професійної компетентності особистості – 9,6%; здатність до подолання життєвих труднощів, володіння прийомами самовідновлення – 5,8%; здатність бачити можливості для професійного самовдосконалення, самоосвіти – 7,7%; здатність глибоко розуміти проблему клієнта, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки – 3,8%.

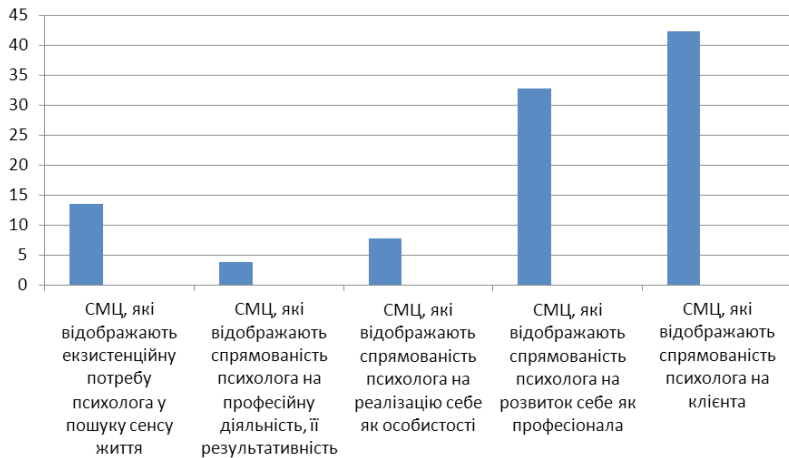

Рис. 2. Найбільш важливі типи СМЦ психолога, які вибрали студенти-психологи

СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя мають значно меншу кількість виборів серед студентів-психологів і представлені 13,5% досліджуваних студентів. Це така моральна якість, як здатність психолога діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин і відповідно поставили цю моральну цінність на перше місце.

СМЦ, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність представлена 3,8% досліджуваних. Це така моральна якість психолога, як переконання в необхідності дотримання загально-суспільних моральних норм і правил поведінки у професійній діяльності.

СМЦ, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості представлені 7,7% досліджуваних. Це

така особистісна моральна якість психолога, як здатність відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки.

Порівняльний аналіз найбільш важливих типів СМЦ успішних практикуючих психологів і студентів-психологів представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

**Порівняльний аналіз найбільш важливих типів СМЦ
успішних практикуючих психологів і студентів-психологів**

типи СМЦ	кількість досліджуваних (у %)	Успішні практикуючі психологи	Студенти- психологи
СМЦ, відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя		51,7	13,5
СМЦ, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність		5,3	3,8
СМЦ, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості		8,6	7,7
СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала		10,3	32,7
СМЦ студенти-психологи назвали ті, які відображають спрямованість психолога на клієнта		24,1	42,3

Як бачимо з таблиці 1, СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя, серед студентів-психологів вибрані значно меншою частиною досліджуваних (13,5%, що на 38,2% менше від результату успішних практикуючих психологів). Найбільш важливими особистісними моральними цінностями психолога студенти-психологи вважають СМЦ, які спрямовують психолога на клієнта (42,3%), що на 18,2% перевищує результат успішних практикуючих психологів, а також СМЦ, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як професіонала (32,7%, що на 22,4% відрізняється від виборів успішних практикуючих психологів). Такі результати ми можемо пояснити тим, що студенти-психологи орієнтуються переважно на особистість клієнта, на вирішення його проблем, в той же час не зосереджують особливої уваги на глибокому сенсі професійної діяльності. Поки що вони оцінюють майбутню професійну діяльність ніби збоку, в той час, коли практикуючі успішні психологи оцінюють її зсередини.

Висновки. Отже, як показують отримані нами результати дослідження, вибір найбільш важливих СМЦ психолога успішними практикуючими психологами та студентами спеціальності «Психологія» суттєво відрізняються за усіма типами СМЦ, особливо ця різниця помітна між результатами СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя, спрямованість психолога на клієнта та спрямованість психолога на реалізацію себе як професіонала.

Перспективи подальших досліджень проблеми. Отримані результати дають підстави для зміни змісту та спрямованості професійної підготовки майбутніх психологів та розробки програми корекційного експерименту, що і стане предметом наших подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Алёшина Ю. Е. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений / Ю.Е. Алёшина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовская. – М. : Изд-во МГУ. – 1987. – 120 с.
2. Доній В.М. Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / В.М. Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань та ін. – К., 1997. – Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. – 392 с.
3. Леонтьев Д.А. Духовность, саморегуляция и ценности / Д.А. Леонтьев // Гуманитарные проблемы современной психологии / Д.А. Леонтьев. Изд-во Таганрогского гос. радиотехн. ун-та. – 2005. – №7. – С. 16–21.
4. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс ; общ. ред. Е.И. Исенниной. – М. : Прогресс Универс, 1994. – 480 с.
5. Смутьсон М. Л. Структура інтелекту: рефлексія та інтуїція / М.Л. Смутьсон // Психологія: зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – Вип. 11. – С. 9–16.
6. Шевченко Н.Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: монографія / Н.Ф. Шевченко. – К. : Міленіум, 2005. – 298 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Aleshina Ju. E. Social'no-psihologicheskie metody issledovaniya supruzheskih otnoshenij / Ju.E. Aleshina, L.Ja. Gozman, E.M. Dubovskaja. – М. : Izd-vo MGU. – 1987. – 120 s.
2. Donij V.M. Mystectvo zhyttjetvorchosti osobystosti: Nauk. – metod. posibnyk: U 2 ch. / V.M. Donij, G.M. Nesen, L.V. So-

- han' ta in. – K., 1997. – Ch. 1: Teorija i tehnologija zhyttjetvor-
chosti. – 392 s.
3. Leont'ev D.A. Duhovnost', samoreguljacija i cennosti / D.A. Leont'ev // Gumanitarnye problemy sovremennoj psihologii / D.A. Leont'ev. Izd-vo Taganrogskogo gos. radiotehn. un-ta. – 2005. – № 7. – S. 16–21.
 4. Rodzhers K. Vzgljad na psihoterapiju. Stanovlenie cheloveka / Karl Rodzhers obshh. red. E.I. Isenninnoj. – M. : Progress Univ-
ers, 1994. – 480 s.
 5. Smul'son M. L. Struktura intelektu: refleksija ta intui'cija / M.L. Smul'son // Psihologija: zb. nauk. pr. – K. : NPU im. M.P. Dragomanova, 2000. – Vyp. 11. – S. 9–16.
 6. Shevchenko N.F. Stanovlennja profesijnoi' svidomosti prak-
tychnyh psihologiv u procesi fahovoi' pidgotovky: monogra-
fija / N.F. Shevchenko. – K. : Milenium, 2005. – 298 s.

Received February 20, 2017

Revised March 17, 2017

Accepted April 19, 2017

УДК 159.99

Л. О. Подкоритова

larisa.podkoritova@gmail.com

Визначення видів рефлексії у наукових джерелах

Podkorytova L. O. The determination of reflection forms in scientific sources / L. O. Podkorytova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 343–358.

L. O. Podkorytova. The determination of reflection forms in scientific sources. The article presents some forms of reflection described in different scientific sources. Some correlations between these forms are presented in the article as well. According to the theoretical analysis of different scientific works a great number of different forms of reflection have been determined. They are presented as separate forms as well as classifications and structures.

Some forms of reflection have been reviewed: communicative, positive and negative reflection (by I. Semenov, S. Stepanov); situational (actual), retrospective and perspective reflection (by A. Karpov); group reflection (by L. Naidionova); patriotic reflection (by N. Mykhalchenko); existential reflection; intellectual reflection; personal reflection; interpersonal reflection; pedagogical reflection; sanogenic reflection; methodical reflection; methodological reflection.

Some criteria for classification of reflection forms have been introduced: characteristics of emotional feelings which accompanied purposeful contemplations of a person (positive and negative reflection); time principle (situational (actual), retrospective and perspective reflection); the content of reflection (intellectual, personal, social, interpersonal reflection); the object of reflection (existential, sanogenic reflection, methodical reflection etc.); professional activity during which reflection takes place (for example, pedagogical).

Some gender type relationships and relationship of content proximity between different forms of reflection have been reviewed. On their basis the three levels scheme of reflection forms combining different forms of reflection at integrative, substance and object levels have been introduced.

It is assumed that professional reflection can include other forms of reflection depending on an activity which it takes place in. For example, the reflection of socionomic sphere specialist includes intellectual, personal, social reflections and their forms.

Key words: reflection, intellectual reflection, personal reflection, social reflection, interpersonal reflection, communicative reflection, positive reflection, negative reflection, retrospective reflection, perspective reflection, group reflection, patriotic reflection, existential reflection, pedagogical reflection, sanogenic reflection, methodical reflection, methodological reflection; professional reflection.

Л. О. Подкоритова. Визначення видів рефлексії у наукових джерелах. У статті розглянуто низку видів рефлексії, які представлені у наукових джерелах, а також виявлено зв'язки між цими різновидами рефлексії.

На основі теоретичного аналізу наукових праць виявлено значну кількість видів рефлексії, що представлені як окремо (саногенна рефлексія, духовна рефлексія, екзистенційна рефлексія, методична рефлексія, педагогічна рефлексія тощо), так і у формі класифікацій і структур (наприклад, А. Карпов, Л. Найдьонова, І. Семенов і С. Степанов).

Розглянуто такі види рефлексії, як: комунікативна, позитивна і негативна (за І. Семеновим, С. Степановим); ситуативна (актуальна), ретроспективна та перспективна (за А. Карповим); групова (за Л. Найдьоною); патріотична (за Н. Михальченко); екзистенційна (за А. Бодальовим); інтелектуальна; особистісна; соціальна; міжперсональна; педагогічна; саногенна; методична; методологічна рефлексії.

Запропоновано такі критерії для класифікації видів рефлексії: характеристики емоційних переживань, які супроводжують цілеспрямовані

вані роздуми людини (за І. Семеновим, С. Степановим); часовий принцип (за А. Карповим); об'єкт рефлексії; зміст рефлексії; професійна діяльність, у контексті якої відбувається рефлексія.

Розглянуто окремі родовидові відношення та відношення змістової близькості між різними видами рефлексії. На їх основі запропоновано трирівневу схему видів рефлексії, яка об'єднує види рефлексії на інтегративному, змістовому й об'єктному рівнях.

Припущено, що професійна рефлексія може включати інші види рефлексії, залежно від діяльності, у якій вона здійснюється, зокрема, професійна рефлексія фахівців соціономічної сфери включає і соціальну, й особистісну, й інтелектуальну рефлексії та їх різновиди.

Ключові слова: рефлексія, інтелектуальна рефлексія, особистісна рефлексія, соціальна рефлексія, комунікативна рефлексія, позитивна рефлексія, негативна рефлексія, ситуативна рефлексія, ретроспективна рефлексія, перспективна рефлексія, групова рефлексія, патріотична рефлексія, екзистенційна рефлексія, педагогічна рефлексія, саногенна рефлексія, методична рефлексія, методологічна рефлексія, професійна рефлексія.

Л. А. Подкорытова. Определение видов рефлексии в научных источниках. В статье рассмотрен ряд видов рефлексии, которые представлены в научных источниках, а также определены связи между этими видами рефлексии.

На основе теоретического анализа научных трудов найдено значительное число видов рефлексии, которые представлены как частным образом (саногенная рефлексия, духовная рефлексия, экзистенциальная рефлексия, методическая рефлексия, педагогическая рефлексия и т.д.), так и в форме классификаций и структур (например, А. Карпов, Л. Найдёнова, И. Семенов и С. Степанов).

Рассмотрены такие виды рефлексии, как: коммуникативная, позитивная и негативная (И. Семёнов, С. Степанов); ситуативная (актуальная), ретроспективная и перспективная (А. Карпов); групповая (Л. Найдёнова); патриотическая (Н. Михальченко); экзистенциальная (О. Бодалёв); интеллектуальная; личностная; социальная; междуперсональная; экзистенциальная; саногенная; методическая; методологическая рефлексии.

Предложены такие критерии для классификации видов рефлексии: характеристики эмоциональных переживаний, которые сопровождают целенаправленные размышления человека (И. Семенов, С. Степанов); временной принцип (А. Карпов); объект рефлексии; содержание рефлексии; профессиональная деятельность, в контексте которой происходит рефлексия.

Рассмотрены отдельные родовидовые отношения и отношения содержательной близости между разными видами рефлексии. На их основе предложено трёхуровневую схему видов рефлексии, которая объединяет виды рефлексии на интегративном, содержательном и объектном уровнях.

Предположено, что профессиональная рефлексия может включать другие виды рефлексии, в зависимости от вида деятельности, в которой она совершается, в частности профессиональная рефлексия специалистов социэкономической сферы включает и социальную, и личностную, и интеллектуальную рефлексии и их виды.

Ключевые слова: рефлексия, интеллектуальная рефлексия, личностная рефлексия, социальная рефлексия, коммуникативная рефлексия, позитивная рефлексия, негативная рефлексия, ситуативная рефлексия, ретроспективная рефлексия, перспективная рефлексия, групповая рефлексия, патриотическая рефлексия, экзистенциальная рефлексия, межперсональная рефлексия, педагогическая рефлексия, саногенная рефлексия, методическая рефлексия, методологическая рефлексия.

Постановка проблеми. Рефлексія, як предмет наукових досліджень, привертає увагу багатьох науковців із різних галузей знань. Складність і багатогранність цього феномену обумовлює те, що у науковій літературі можна зустріти значну кількість різноманітних підходів до визначення самого поняття рефлексії, її структури, функцій і видів тощо. Зокрема, у наукових публікаціях знаходимо називання багатьох видів рефлексії. Деякі з них об'єднано у структуровані групи за певним критерієм (А. Карпов, Л. Найдьонова, І. Семенов і С. Степанов), деякі постають як окремий досліджуваний різновид. Водночас відношення між різними видами рефлексії виявлені і досліджені мало.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досить розроблені типології рефлексії знаходимо у працях І. Семенова і С. Степанова [14; 15], А. Карпова [4]. Конструктивний аналіз рефлексії, її функцій і видів дає Л. Найдьонова [10]. Крім того, як зазначалось вище, у наукових працях можна знайти окремі види рефлексії, що постають як предмет дослідження різних авторів: патріотична рефлексія (Н. Михальченко), саногенна рефлексія (С. Морозюк, Ю. Орлов, Н. Ярош та ін.), методична рефлексія (О. Кулешова, Г. Радчук), екзистенційна рефлексія (О. М. Гріньова). Дослідники, зокрема, І. Бех, М. Боришевський, Л. Найдьонова, Н. Михальченко, О. Лосієвська, І. Семенов та багато інших описують такі види рефлексії, як особистісна, інтелектуальна, міжперсональна та інші. Л. Найдьонова здійснила ґрунтовне дослідження групової рефлексії [9]. Значна кількість праць присвячена професійній рефлексії (В. Демський, Е. Рукавішнікова, В. Метаєва, Л. Мітіна, М. Романова, А. Іващенко та ін.). При цьому основна увага дослідників спрямована на педагогічну рефлексію. Так, у наукових працях Г. Бізяєвої, Ю. Галімова, А. Курлат та інших знаходимо теоретичні та методичні розробки щодо педагогічної рефлексії.

Зазначені види рефлексії взаємодоповнюють один одного та показують різнобічність рефлексії як психологічного феномену. Аналіз та узагальнення видів рефлексії може сприяти більш цілісному дослідженню рефлексії, визначенні її функцій і механізмів.

Тому, **мета цієї статті** – на основі огляду наукової літератури виявити провідні види рефлексії, які визначаються науковцями, та запропонувати класифікаційну схему видів рефлексії.

Виклад основного матеріалу ми розпочнемо з аналізу наукових праць, у яких подано цілісні авторські типології видів рефлексії.

Так, І. Семенов і С. Степанов при дослідженні колективних форм діяльності та опосередковуючих процесів їхнього спілкування визначають комунікативний і кооперативний типи рефлексії [15].

Комунікативна рефлексія полягає у тому, що у процесі взаємодії з іншими суб'єктами намагається усвідомити, як ставляться до нього та оцінюють його інші, тоді з'являється рефлексивна оцінка «Я – очима інших». При цьому має місце оцінка суб'єктом інших суб'єктів, формуються рефлексивні образи «Ти», «Ви», «Вони». Цей тип рефлексії пов'язують із соціально-перецептивною рефлексією, без розвитку якої ускладнюється розуміння одне одного в спільній діяльності (А. Бодальов, Л. Регуш та ін.) [15].

Кооперативна рефлексія забезпечує проектування колективної діяльності і кооперацію спільних дій суб'єктів діяльності. При цьому рефлексія розглядається як «вивільнення» суб'єкта з процесу діяльності, як його «вихід» у зовнішню, нову позицію, як по відношенню до колишніх, уже виконаних дій, так і по відношенню до майбутньої, проектованої діяльності. При такому підході акцент робиться на результатах рефлексування, а не на процесуальних моментах прояву цього механізму [15].

Дослідники також зазначають, що рефлексія не завжди супроводжується виключно позитивними емоціями – надмірне рефлексування може призвести до негативних емоцій і переживань. Відповідно, за критерієм характеристики емоційних переживань, які супроводжують цілеспрямовані роздуми людини, виокремлюють позитивну і негативну рефлексію [14].

Позитивна, або конструктивно-продуктивна, рефлексія – суб'єктивний засіб, що забезпечує процес самопізнання, результатом якого є збагачення «образу-Я» та «особистісний ріст» суб'єкта, конструктивна активно-практична зміна спосо-

бів діяльності та спілкування, побудова позитивного, творчого ставлення до життя в цілому. Така рефлексія дає практичні результати: людина з'ясовує причини власних невдач і працює над їх усуненням. Вона є поетапною, чіткою і цілеспрямованою, акцентована на реальних подіях, унаслідок її людина формулює висновки на основі свого минулого досвіду, буде плани на майбутнє [14].

Негативна, або деструктивно-непродуктивна, рефлексія – суб'єктивний засіб, що забезпечує процес самопізнання, результатом якого є непродуктивні роздуми, які не мають практичного застосування і виступають як засіб саморуїнування людини. Така рефлексія часто є втечею від реальності і тих проблем, які постають перед людиною, має тенденцію до глобально негативного оцінювання того, що відбувається. Під час негативної рефлексії особа не фіксує момент теперішнього часу, вона або поглинена відтворенням емоційних переживань минулого, або спрямована на проектування можливих результатів в майбутньому без детального аналізу реальних [14].

У нашій попередній публікації [12] ми пропонуємо порівняльну таблицю позитивної і негативної рефлексії за І. Семеновим, С. Степановим.

Відомий дослідник рефлексії А. Карпов визначає три її види за часовим принципом: ситуативна, або актуальна, ретроспективна та перспективна [4].

Ситуативна рефлексія забезпечує безпосередній самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається, здатність суб'єкта до співвідношення своїх дій з ситуацією та їх координації відповідно до умов, що змінюються і власним станом. Поведінковими проявами і характеристиками цього виду рефлексії є, зокрема, час обмірковування суб'єктом своєї поточної діяльності; те, наскільки часто він вдається до аналізу того, що відбувається; ступінь розгорнення процесів прийняття рішення; схильність до самоаналізу в конкретних життєвих ситуаціях [4].

Ретроспективна рефлексія проявляється в схильності до аналізу вже виконаної в минулому діяльності і подій, що відбулися. В цьому випадку предмети рефлексії – передумови, мотиви і причини події; зміст минулої поведінки, а також її результативні параметри і, особливо, допущені помилки. Ця рефлексія виражається, зокрема, в тому, як часто і наскільки довго суб'єкт аналізує і оцінює події, що відбулися, чи схильний він взагалі аналізувати минуле і себе в ньому [4].

Перспективна рефлексія співвідноситься: з функцією аналізу майбутньої діяльності, поведінки; плануванням як такої; прогнозуванням можливих фіналів та ін. Її основні поведінкові характеристики: ретельність планування деталей своєї поведінки, частота звернення до майбутніх подій, орієнтація на майбутнє [4].

Л. Найдьонова визначає таку структуру видів рефлексії, що вкладається у формулу подвоєної тріади: 1) інтелектуальна; 2) особистісна, 3) міжперсональна [10, с. 173].

Інтелектуальна рефлексія проявляється під час вирішення різних задач і постає як здатність аналізувати різні способи розв'язку [11; 16].

Міжперсональна рефлексія, на нашу думку є синонімічною до таких понять, як «соціально-перцептивна» та «комунікативна» рефлексія, що у найбільш узагальненому визначенні постає як пізнання іншої людини, її особливостей, поведінки тощо, а також власних уявлень про неї [11; 16; 10].

Близьким, але не тотожним до цього виду рефлексії потрібно назвати визначену Л. Найдьоновою *групову рефлексію* – це метакогнітивна єдність відомих механізмів і процесів рефлексії, що здійснюються в інтерсуб'єктній взаємодії на різних рівнях її цілісності [9].

Поширеним у науковій психологічній літературі є термін «особистісна рефлексія». *Особистісна рефлексія* – дослідження людиною самої себе, рефлексія, спрямована на себе, на свої стани; відповідно до базових функцій фіксуватиме наявний стан, розширюватиме свій суб'єктивний простір у минуле. І головний результат рефлексії – самовизначення, яке може бути прогресивним або регресивним. Людина визначає своє майбутнє, яким воно буде [1; 7; 16]. Але тут можлива і псевдорефлексія – слова без енергії їх втілення, формат, схожий на самовизначення, але без особистісного перетворення [8]. Це подібно до визначеної І. Семеновим, С. Степановим негативної рефлексії [14].

Серед інших різновидів рефлексії у науковій літературі знаходимо такі: патріотична, духовна, екзистенційна, методологічна, саногенна, педагогічна, методична, пізнавальна, етична, естетична, ціннісна, теоретична та інші. Розглянемо деякі з них більш детально.

Екзистенційна рефлексія (В. Аникіна, О. Бодальов, О. Грінцова, І. Семенов та ін.) – процес смислового буття людини. Актуалізація цього феномена відбувається у життєвих ситуаціях особистості, у яких наявні особисті смисли вичерпані або втра-

тили свою актуальність. Продуктивність цієї рефлексії полягає у розумінні людиною ситуації та себе в ній, для смислового осягнення з цього уроків з метою перебудови поведінки і діяльності, а також для проєктування свого майбутнього. За О. Бодальовим, інтегральна екзистенційна рефлексія є результатом взаємодії усіх інших видів рефлексії та зумовлює радикальні перетворення «образу Я» людини в кризових життєвих ситуаціях [2]. Так, її можна назвати рефлексією рефлексій.

Важливим у сучасних соціально-політичних умовах є звернення й окремий розгляд патріотичної рефлексії, яка активно досліджується Н. Михальченко. На думку авторки, *патріотична рефлексія* – це самоусвідомлення (самооцінка, самопізнання, саморозуміння, самовідчуття) людиною душевного стану, своїх учинків, самоаналіз та сприйняття спільних психологічних особливостей менталітету, осмислення свого минулого, нинішнього і майбутнього та належності до своєї нації, свого народу [8]. Феномен патріотичної рефлексії є структурним компонентом особистості та новоутворенням молодшого шкільного віку та представляє собою єдність компонентів власного патріотичного розвитку: когнітивного, емоційного та поведінкового [8]. Її можна розглядати як вид особистісної рефлексії. Водночас, на нашу думку, патріотична рефлексія може бути важливим елементом вищерозглянутої екзистенційної рефлексії.

Одним з новітніх видів рефлексії можна розглядати *саногенну рефлексію*, дослідження якої представлені у працях таких учених, як Л. Адамян, І. Арцимович, Л. Кананчук, Ю. Крайнова, В. Лисенко, С. Марчукова, С. Морозюк, Ю. Орлов, Н. Павлюченкова, А. Рудаков, А. Россохін, Н. Ярош та ін. Вона є механізмом саногенного мислення, яке забезпечує здоров'я і благополуччя особистості. При цьому саногенна рефлексія визначається як розумові акти різного рівня організації, що виникають у відповідь на невизначеність ситуації і ведуть до її прояснення та вибору оптимального рішення (С. Морозюк). В емоціогенних ситуаціях мета такої рефлексії – зменшити страждання від переживання відповідних емоцій (Л. Кананчук, Ю. Крайнова). Н. Ярош зазначає, що навчання саногенній рефлексії здійснює сприятливий вплив на людину в цілому: сприяє покращенню і фізичного, і психічного самопочуття [17].

На нашу думку, саногенна рефлексія досить близька, за своїм змістом, до визначеної І. Семеновим і С. Степановим позитивної, або конструктивно-продуктивної, рефлексії [14]. Однак, ототожнювати їх не є коректним, оскільки основним критерієм

визначення позитивної рефлексії є емоційні переживання та загальна продуктивність рефлексивного процесу. Саногенна ж рефлексія спрямована не просто на позитивне подолання ситуації, а на покращення здоров'я людини в цілому. Її можна вважати такою, що поєднує елементи рефлексії інтелектуальної (вирішення невизначених стресогенних ситуацій) та особистісної (дослідження своїх емоцій та їх перетворення).

У контексті нашого дослідження, спрямованого на визначення рефлексивних механізмів професійного розвитку, постає визначення професійної рефлексії. Її дослідження знаходимо у працях В. Демського, А. Іващенко, В. Метаєвої, Л. Мітіної, М. Романової, Е. Рукавішнікової та ін.

Ґрунтовний аналіз поняття «професійна рефлексія» дає у своїй статті А. Іващенко [3]. Тому у цій публікації ми лише спробуємо узагальнити подані авторкою визначення за В. Метаєвою, Л. Мітіною, Е. Рукавішніковою.

Професійна рефлексія – це внутрішня психологічна діяльність людини, спрямована на дослідження та осмислення себе та своїх дій як професіонала; є основою для самоактуалізації, професійного та особистісного зростання фахівця.

Найбільш досліджуваним різновидом професійної рефлексії є педагогічна (Г. Бізязєва, Ю. Галімов, С. Джанерьян, І. Зязюн, І. Осадченко, Ю. Кулюткін, Н. Кузьміна, А. Курлат, О. Мирошник, Л. Мітіна, Р. Тур, А. Яновський та ін.). *Педагогічна рефлексія* – комплексне, особистісне новоутворення, що включає сукупність індивідуальних, соціально обумовлених способів усвідомлення і переосмислення суб'єктом діяльності з реалізації наслідування, яка характеризує професійну компетентність спеціаліста у цьому напрямку [6].

За визначенням А. Курлата, структурним компонентом педагогічної рефлексії є *методична рефлексія* – сукупність здібностей педагога, які дають можливість аналізувати, оцінювати і співвідносити результати діяльності з реалізації наступності з механізмами її реалізації [6].

Іншим різновидом як педагогічної рефлексії зокрема, так і професійної взагалі можна назвати методологічну рефлексію, представлену у працях О. Кулешової, В. Кутьєва, Л. Подимової, В. Сластьоніна, Я. Турбовської й ін.

Методологічна рефлексія визначається як професійна якість педагога-дослідника, особистісний механізм, що систематизує норми наукового мислення і дає можливість ефективно виконувати пізнавальну, дослідницьку і практичну діяль-

ність, реалізовувати ефективну творчу діяльність тощо. Вона є невід'ємною складовою педагогічної майстерності і впливає на професіоналізм [5].

Г. Радчук визначає значущість методологічної рефлексії й у психологічній практиці, зокрема наводить слова Л. Шеховцової про те, що без методологічної рефлексії психологія потоне в океані емпіризму [13, с. 269].

На нашу думку, методологічну рефлексію можна розглядати як різновид інтелектуальної у контексті професійної діяльності.

Визначення інших, згадуваних вище видів рефлексії (духовна, пізнавальна, етична, естетична, ціннісна, теоретична), потребують уточнення, що є перспективою для подальших досліджень.

Для узагальнення наведених у цій публікації матеріалів, можна визначити такі критерії для класифікації видів рефлексії:

1. За критерієм характеристики емоційних переживань, які супроводжують цілеспрямовані роздуми людини: позитивна і негативна рефлексія (за І. Семеновим, С. Степановим).

2. За часовим принципом: ситуативна (актуальна), ретроспективна та перспективна рефлексія (за А. Карповим).

3. За змістом: інтелектуальна, особистісна, міжперсональна (соціально-перцептивна, комунікативна) рефлексія (на основі структури видів рефлексії за Л. Найдьоновою).

4. За провідним об'єктом рефлексування: а) духовно-екзистенційно орієнтовані (духовна, екзистенційна, патріотична, ціннісна, етична, естетична); інтелектуально-орієнтовані (методична, методологічна, пізнавальна, теоретична); саногенна рефлексія, на нашу думку, займає тут проміжне місце.

5. За професійною діяльністю, у контексті якої відбувається рефлексія: педагогічна, психологічна, військова, спортивна тощо.

Припускаються такі відношення змістової близькості між різновидами рефлексії:

- позитивна рефлексія – саногенна рефлексія;
- комунікативна – соціально-перцептивна – міжперсональна – групова;
- методична рефлексія – методологічна рефлексія.

За родовидовими відношеннями можна припустити наявність таких зв'язків між різновидами рефлексії (в основу покладена формула подвоєної тріади Л. Найдьонової):

- різновиди інтелектуальної рефлексії: методична, методологічна, пізнавальна, теоретична;

- різновиди особистісної рефлексії: позитивна – негативна; ситуативна – ретроспективна – перспективна; патріотична.
- різновиди соціальної рефлексії: соціальна, соціально-перцептивна, комунікативна, міжперсональна, групова.

Як зазначалось вище, саногенна рефлексія є проміжною між особистісною та інтелектуальною.

Екзистенційна рефлексія є інтегративною – поєднує інші рефлексії.

Інтегративний характер, на нашу думку, притаманний і професійній рефлексії. Вона може включати і соціальну, й інтелектуальну, й особистісну рефлексії, залежно від сфери професійної діяльності. Наприклад, професійна рефлексія фахівців природничих і технічних спеціальностей найбільше включає інтелектуальну рефлексію. Фахівці економічного спрямування, як припускається, поєднують інтелектуальну та соціальну рефлексії. У фахівців соціономічної сфери – психологів, педагогів, соціальних працівників, менеджерів та ін. – професійна рефлексія включає і соціальну, й особистісну, й інтелектуальну. Це можна прослідкувати на прикладі широко досліджуваної педагогічної рефлексії, яка включає методичну і методологічну різновиди (інтелектуальна рефлексія), дослідження взаємодії з учнями (міжперсональна як вид соціальної рефлексії), дослідження себе як суб'єкта педагогічної праці (особистісна рефлексія).

Так, можна запропонувати таку *класифікаційну схему видів рефлексії*:

I рівень, інтегративний, включає духовну, екзистенційну та професійну рефлексії як такі, що можуть об'єднувати усі інші;

II рівень, змістовий, включає: а) інтелектуальну, б) особистісну та в) соціальну рефлексії;

III рівень, об'єктний, включає підвиди рефлексій II-го рівня: а) методична, методологічна, теоретична (різновиди інтелектуальної рефлексії); б) саногенна; позитивна – негативна; ситуативна – ретроспективна – перспективна; патріотична, ціннісна, етична, естетична (різновиди особистісної рефлексії); в) соціальна, соціально-перцептивна, комунікативна, міжперсональна, групова (різновиди соціальної рефлексії).

Запропоновані схеми і зв'язки між різними видами рефлексії потребують подальшого уточнення і перевірки, що є перспективою для подальших досліджень.

Різноманіття видів рефлексії демонструє багатогранність і складність цього феномену, який попри свою широку досліджу-

ваність спонукає до подальших наукових розвідок і опису рефлексії як цілісного феномену.

Висновки.

1. Виявлено, що у наукових працях визначають значну кількість видів рефлексії: а) у вигляді класифікацій і структур (А. Карпов, Л. Найдьонова, І. Семенов і С. Степанов); б) як окремі досліджувані види.

2. Визначено, що види рефлексії можна об'єднати у групи за такими класифікаційними критеріями: характеристики емоційних переживань, які супроводжують цілеспрямовані роздуми людини; часовий принцип; об'єкт рефлексії; зміст рефлексії; професійна діяльність, у контексті якої відбувається рефлексія.

3. Виявлено окремі родовидові відношення та відношення змістової близькості між різними видами рефлексії. Запропоновано трирівневу схему видів рефлексії, яка об'єднує види рефлексії у їх відношеннях між собою на інтегративному, змістовому й об'єктному рівнях.

Перспективами подальших досліджень є уточнення змісту окремих видів рефлексії; уточнення і перевірка запропонованих у статті відношень між різними видами рефлексії та побудованій на їх основі класифікаційної схеми; дослідження праць європейських та американських науковців.

Список використаних джерел

1. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія / М. Й. Боришевський. – Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.
2. Гріньова О. М. Психологічні особливості екзистенційної рефлексії в майбутніх педагогів на ранніх етапах професійної підготовки / О. М. Гріньова // Науковий вісник Херсонського державного університету : зб. наук. праць. – Серія «Психологічні науки». – Вип. 4. – 2016. – С. 99–104.
3. Іващенко А. І. Поняття «професійна рефлексія» та її значущість у практичній діяльності майбутнього психолога [Електронний ресурс] / А. І. Іващенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – № 128. – 2015. – С. 116–120. – Режим доступу : http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=2457. – Назва з екрану.
4. Карпов А. В. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скиряева. – Ярославль : Аверс Пресс, 2002. – 303 с.
5. Кулешова О. В. Проблема розвитку методологічної рефлексії у студентів педагогічних спеціальностей / О. В. Кулешова //

- Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу». (Одеса, 22-23 травня, 2008р.) – Одеса: ОНУ імені І.І. Мечнікова, 2008. – С. 32–35.
6. Курлат А. М. Педагогическая рефлексия как компонент подготовки будущего педагога к реализации преемственности дошкольного и начального школьного образования / А. М. Курлат // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу» (Одеса, 22-23 травня, 2008 р.). – Одеса : ОНУ імені І.І. Мечнікова, 2008. – С. 157–158.
 7. Лосієвська О. Г. Тренінг інтелектуальної, особистісної та соціальної рефлексії як засіб профілактики суїцидальних тенденцій у підлітків / О. Г. Лосієвська // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. – Луганськ : Видавництво СНУ ім. В.Даля. – 2005. – № 3 (11). – С. 167–172.
 8. Михальченко Н. В. Модель патріотичної рефлексії особистості / Н. В. Михальченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки : зб. наук. пр. – Вип. 2.12 (103). – 2012. – С. 124–128. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/25_20.pdf
 9. Найдюнова Л. М. Групова рефлексія як механізм реконструкції соціальних настановлень [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Любов Михайлівна Найдюнова; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2014. – 246 с.
 10. Найдюнова Л. «Як працює рефлексія?», або Дискурсивні функції рефлексивного капіталу / Л. Найдюнова // Науковий журнал «Психологічні перспективи». Спеціальний випуск «Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери». – 2012. – С. 167–174.
 11. Носко Л. А. Методологія поняття рефлексії як психолого-педагогічної категорії / Л. А. Носко // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 28. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – С. 354–364. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://problemps.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2016/03/28-31.pdf>. – Назва з екрану

12. Подкоритова Л. О. Дослідження рівня рефлексії майбутніх фахівців соціономічної сфери / Л.О.Подкоритова // Науковий вісник Херсонського державного університету : зб. наук. пр. – Серія «Психологічні науки». – Вип. 3. – Т. 1. – 2016. – С. 80–84.
13. Радчук Г.К. Вектори методологічної рефлексії психологічної практики / Г. К. Радчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. – Т. VII. – Вип. 3. – К., 2005. – С. 268–275.
14. Семенов И. Н. Проблемы психологического изучения рефлексии и творчества / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии, 1983. – №5 – С. 162 – 164.
15. Рефлексивно-организационные аспекты формирования мышления личности в образовании и управлении / И. Н. Семенов, Г. И. Давыдова, Т.Г. Болдина и др. – М. : ИРПТиГО, 2003. – 345 с.
16. Український Я. І. Рефлексія як засіб саморозвитку особистості / Я. І. Український, М. І. Штокалев // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка : Соціологія, психологія, педагогіка. – 1999. – Вип. 7. – С. 24–27.
17. Ярош Н. С. Вплив саногенної рефлексії на стрес-долаючу поведінку особистості / Н. С. Ярош // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 34. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 651–662.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Boryshevs'kyj M. J. Osobystist' u vymirah samosvidomosti: monografija / M. J. Boryshevs'kyj. – Sumy : Vydavnychyj bydynok «Ellada», 2012. – 608 s.
2. Grin'ova O. M. Psyhologichni osoblyvosti ekzystencijnoi' refleksii' v majbutnih pedagogiv na rannih etapah profesijnoi' pidgotovky / O. M. Grin'ova // Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu : zb. nauk. prac'. – Serija «Psyhologichni nauky». – Vyp. 4. – 2016. – S. 99–104.
3. Ivashhenko A. I. Ponjattja «profesijna refleksija» ta i'i' znachushhist' u praktychnij dijal'nosti majbutn'ogo psihologa [Elektronnyj resurs] / A. I. Ivashhenko // Visnyk Chernigivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu

- im. T. G. Shevchenka. – № 128. – 2015 S. 116–120. – Rezhym dostupu : http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=2457. – Nazva z ekranu.
4. Karpov A. V. *Psychologyja refleksy* / A. V. Karpov, Y. M. Skytjaeva. – Jaroslavl' : Avers Press, 2002. – 303 s.
 5. Kuleshova O. V. Problema rozvytku metodologichnoi' refleksii' u studentiv pedagogichnyh special'nostej / O. V. Kuleshova // *Materialy mizhnarodnoi' naukovo-praktychnoi' konferencii' «Formuvannja profesionalizmu majbutn'ogo fahivcja v konteksti vymog Bolons'kogo procesu»*. (Odesa, 22-23 travnja, 2008r.) – Odesa: ONU imeni I.I. Mechnikova, 2008. – S. 32–35.
 6. Kurlat A. M. Pedagogicheskaja refleksija kak komponent podgotovki budushhengo pedagoga k realizacii preemstvennosti doshkol'nogo i nachal'nogo shkol'nogo obrazovanija / A. M. Kurlat // *Materialy mizhnarodnoi' naukovo-praktychnoi' konferencii' «Formuvannja profesionalizmu majbutn'ogo fahivcja v konteksti vymog Bolons'kogo procesu»*. (Odesa, 22-23 travnja, 2008r.) – Odesa : ONU imeni I.I. Mechnikova, 2008. – S. 157–158.
 7. Losijevs'ka O. G. Trening intelektual'noi', osobystisnoi' ta social'noi' refleksii' jak zasib profilaktyky sui'cydal'nyh tendencij u pidlitkiv / O. G. Losijevs'ka // *Teoretychni i prykladni problemy psihologii'* : zb. nauk. pr. – Lugans'k : Vydavnyctvo SNU im. V. Dalja. – 2005. – № 3 (11). – S. 167–172.
 8. Myhal'chenko N. V. Model' patriotychnoi' refleksii' osobystosti / N. V. Myhal'chenko // *Naukovyj visnyk Mykolai'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. O. Suhomlyns'kogo. Serija : Psihologichni nauky* : zb. nauk. pr. – Vyp. 2.12 (103). – 2012. – S. 124–128. – [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu : http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/25_20.pdf
 9. Najd'onova L. M. Grupova refleksija jak mehanizm rekonstrukcii' social'nyh nastanovlen' [Tekst] : dys. ... kand. psihol. nauk : 19.00.05 / Ljubov Myhajlivna Najd'onova; Nac. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t psihologii' im. G. S. Kostjuka. – K., 2014. – 246 s.
 10. Najd'onova L. «Jak pracjuje refleksija?», abo Dyskursyvni funkcii' refleksyvnoho kapitalu / L. Najd'onova // *Naukovyj zhurnal «Psihologichni perspektyvy»*. Special'nyj vypusk «Psihologija profesijnoi' dijal'nosti pracivnykiv social'noi' sfery». – 2012. – S. 167–174.
 11. Nosko L. A. Metodologija ponjattja refleksii' jak psihologo-pedagogichnoi' kategorii' / L. A. Nosko // *Problemy suchasnoi'*

- psychologii' : zbirnyk naukovykh prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraї'ny / za red. S.D. Maksymenka, L.A. Onufrijevoi'. – Vyp. 28. – Kam'janec'-Podil's'kyj : Aksioma, 2015. – S. 354–364. – [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu : <http://problemps.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2016/03/28-31.pdf>. – Nazva z ekranu.
12. Podkorytova L. O. Doslidzhennja rivnja refleksii' majbutnih fahivciv socionomichnoi' sfery / L.O.Podkorytova // Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu : zb. nauk. pr. – Serija «Psihologichni nauky». – Vyp. 3. – T. 1. – 2016. – S. 80–84.
 13. Radchuk G.K. Vektory metodologichnoi' refleksii' psihologichnoi' praktyky / G. K. Radchuk // Problemy zagal'noi' ta pedagogichnoi' psihologii' : zb. nauk. pr. Instytutu psihologii' im. G. S. Kostjuka APN Ukraї'ny / za red. Maksymenka S. D. – T. VII. – Vyp. 3. – K., 2005. – S. 268–275.
 14. Semenov Y. N. Problemy psihologicheskogo yzuchenyja refleksyy u tvorchestva / Y. N. Semenov, S. Ju. Stepanov // Voprosy psihologyy, 1983. – №5 – S. 162 – 164.
 15. Refleksyvnno-organyzacynnye aspekty formirovaniya myshleniya lychnosty v obrazovanuy u upravlenuy / Y. N. Semenov, G. Y. Davydova, T.G. Boldyna y dr. – M. : YRPTYGO, 2003. – 345 s.
 16. Ukraї'ns'kyj Ja. I. Refleksija jak zasib samorozvytku osobystosti / Ja. I. Ukraї'ns'kyj, M. I. Shtokalev // Visnyk Kyi'vs'kogo universytetu im. T. Shevchenka : Sociologija, psihologija, pedagogika. – 1999. – Vyp. 7. – S. 24–27.
 17. Jarosh N. S. Vplyv sanogennoi' refleksii' na stres-dolajuchu povedinku osobystosti / N. S. Jarosh // Problemy suchasnoi' psihologii' : zbirnyk naukovykh prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraї'ny / Za red. S.D. Maksymenka, L.A. Onufrijevoi'. – Vyp. 34. – Kam'janec'-Podil's'kyj : Aksioma, 2016. – S. 651–662.

Received February 8, 2017

Revised March 10, 2017

Accepted April 6, 2017

Організаційно–професійні чинники гендерної толерантності педагогічних працівників

Poliakova V. I. Organizational and professional factors of teaching staff's gender tolerance / V. I. Poliakova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 359–372.

V. I. Poliakova. Organizational and professional factors of teaching staff's gender tolerance. The article is devoted to the results of the empirical research of teaching staff's gender tolerance and its organizational and professional factors. The results of empirical research, which found an insufficient level gender tolerance in more than two-thirds of investigated teachers, are shown. It is stated that only a third part of teachers are able to accept their own and other gender identity; they are characterized by the absence of gender prejudice on the benefits of one sex relative to the other; an ability to establish partnerships with persons of the other gender identity through active moral position.

Organizational and professional factors of gender tolerance of teaching staff are studied as follows: the subject of teaching, length of service of professional activities and type of school. It is revealed that the higher level of gender tolerance is peculiar to teachers who teach subjects of social and humanitarian cycle than those who teach subjects of natural and mathematical cycle. It is established that level of gender tolerance increases with increasing length of service of pedagogical activities. It is shown that higher level of gender tolerance is typical for teachers who work in traditional secondary schools than in schools of a new type.

It is noted advisability of differentiated programs of development of gender tolerance of teachers, taking into account discovered trends.

Key words: gender, tolerance, intolerance, gender tolerance, teaching staff, gender equality, gender approach.

В. І. Полякова. Організаційно–професійні чинники гендерної толерантності педагогічних працівників. Статтю присвячено висвітленню результатів емпіричного дослідження гендерної толерантності педагогічних працівників та її організаційно–професійних чинників. Наведено результати емпіричного дослідження, за якими виявлено недостат-

ній рівень гендерної толерантності у понад двох третин досліджуваних вчителів. Констатовано, що лише третина педагогів здатна повною мірою прийняти власну та іншу гендерну ідентичність; характеризується відсутністю гендерної упередженості щодо переваг однієї статі по відношенню до іншої; вмінням установити партнерські стосунки з особами іншої гендерної ідентичності на основі активної моральної позиції.

Досліджено організаційно-професійні чинники гендерної толерантності педагогічних працівників: предмет викладання, стаж професійної діяльності та тип навчального закладу. Виявлено, що вищий рівень гендерної толерантності властивий вчителям, які викладають предмети суспільно-гуманітарного циклу, ніж тих, хто викладає предмети природничо-математичного циклу. Установлено, що зі стажем педагогічної діяльності рівень гендерної толерантності зростає. Показано, що вищим рівнем гендерної толерантності характеризуються педагогічні працівники, які працюють у традиційних загальноосвітніх закладах, ніж у ліцеях і гімназіях.

Відзначено доцільність розроблення диференційованих програм розвитку гендерної толерантності вчителів із урахуванням виявлених тенденцій.

Ключові слова: гендер, толерантність, інтолерантність, гендерна толерантність, педагогічні працівники, гендерна рівність, гендерний підхід.

В. И. Полякова. Организационно-профессиональные факторы гендерной толерантности педагогических работников. Стаття посвящена представлению результатов эмпирического исследования гендерной толерантности педагогов и ее организационно-профессиональных факторов. Приведены результаты эмпирического исследования, по которым выявлен недостаточный уровень гендерной толерантности у более двух третей испытуемых учителей. Констатировано, что только треть педагогов способна в полной мере принять собственную и иную гендерную идентичность; характеризуется отсутствием гендерных предубеждений о преимуществах одного пола по отношению к другому; умением установить партнёрские отношения с лицами иной гендерной идентичности на основе активной нравственной позиции.

Исследованы организационно-профессиональные факторы гендерной толерантности педагогов: предмет преподавания, стаж профессиональной деятельности и тип учебного заведения. Вывявлено, что более высокий уровень гендерной толерантности свойственен учителям, которые преподают предметы общественно-гуманитарного цикла, нежели тем, кто преподает предметы естественно-математического цикла. Установлено, что с большим стажем педагогической деятельности уровень гендерной толерантности возрастает. Показано, что более высоким уровнем гендерной толерантности характеризуются педагогические работники, работающие в традиционных общеобразовательных учреждениях, чем в лицеях и гимназиях.

Отмечена целесообразность разработки дифференцированных программ развития гендерной толерантности учителей с учетом выявленных тенденций.

Ключевые слова: гендер, толерантность, интолерантность, гендерная толерантность, педагогические работники, гендерное равенство, гендерный подход.

Постановка проблеми. У складних умовах сьогодення, коли зростає кількість і глибина стресогених факторів, роль такої якості, як толерантність набуває для вчителя особливої ваги. Фактично толерантність стає метою і засобом професійної діяльності педагогічного працівника (О. Кікінежді, Ю. Поваренков та ін.). Водночас, як свідчить освітня практика, доволі часто йдеться про прояви нерівності та інтолерантності у міжособистісних стосунках суб'єктів освітнього процесу загалом і в гендерному контексті зокрема (О. Бондарчук, Т. Говорун, О. Нежинська та ін.). Особливо негативну роль відіграють прояви гендерної інтолерантності в діяльності педагогічних працівників, які покликані сприяти навчанню, вихованню та розвитку особистості прийдешніх поколінь, вільних від гендерних упереджень; створювати умови для самореалізації особистості кожного учня відповідно до його запитів, потреб, уподобань незалежно від обмежень, які накладають традиційні гендерні стереотипи на вибір сфер активності людини відповідно до її статі.

Так, виокремлюють такі стереотипні тенденції взаємодії педагогів з дітьми: 1) різне пояснення успіху і неуспіху дітей залежно від статі, зокрема, неуспіх хлопчиків пояснюється, як правило, через недостатні зусилля по конкретному предмету, а дівчаток – через відсутність здібностей; такий підхід може сприяти більшому розвитку мотивації досягнення, насамперед, у хлопчиків, ніж у дівчаток; 2) першочергова реакція педагогів на запитання хлопчиків, надання більше часу хлопчикам на відповідь з місця; взагалі, хлопчикам приділяється більше уваги (як позитивної, так і негативної), порівняно з дівчатками на всіх ланках освіти; 3) орієнтація дівчаток на міжособистісні стосунки з іншими людьми, через що у них формується чутливість до очікувань інших людей, зокрема, педагогів, а звідси, моделі поведінки, зорієнтованої на слухняність, відповідність соціальним вимогам; 4) схвалення у хлопчиків ініціативи й активності, через що в них виробляється модель поведінки, зорієнтована на демонстрацію досягнень; якщо заняття в класі хлопчику нецікаві через їхню легкість чи трудність, він починає відволікатися, порушувати дисципліну частіше, ніж дівчатка [14].

Ці тенденції можна пояснити на основі теорії каузальної атрибуції, відповідно до якої успіх або невдача в якій-небудь діяльності трактуються по-різному, залежно від того, чи є вони несподіваними або, навпроти, очікуваними, ймовірними. Очікуваній поведінці звичайно приписуються так звані стабільні причини, а несподіваній – нестабільні. Тому, відповідно до традиційних статево-рольових стереотипів, гарне виконання завдання, високий результат у чому-небудь, досягнутому хлопчиком або чоловіком, найчастіше пояснюється його здібностями (приклад стабільної причини), а такий самий результат, досягнутий дівчинкою або жінкою, пояснюється її зусиллями, випадковою удачею або іншими нестабільними причинами. У результаті одні прояви особистості, що відповідають стереотипам, підсилюються, інші – послаблюються [7].

Це актуалізує проблему пошуку чинників гендерної толерантності педагогів та їх врахування у процесі професійно-особистісного розвитку, що сприятиме усвідомленню та переосмисленню психологічних проблем професійної діяльності, що мають гендерну природу, вибору адекватних способів та стратегій їх розв'язання, організації толерантної взаємодії з усіма суб'єктами освітнього процесу на засадах гендерної рівності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що різні аспекти зазначеної проблеми вже були предметом дослідження науковців. Зокрема, вивчалися психолого-педагогічні аспекти процесу гендерної соціалізації особистості загалом (С. Бем, П. Горностай, І. Кльоцина, Т. Титаренко та ін.) і в освітній галузі зокрема (О. Бондарчук, О. Ключко, Л. Карамушка, С. Максименко, О. Нежинська та ін.). Гендерна толерантність як інтегральна характеристика особистості розглядалася рядом науковців (Г. Бардієр, Г. Вержибок, М. Мацковський, Л. Шустова та ін.), але в основному увагу дослідників було зосереджено на її розвитку у дітей і молоді. З іншого боку, досліджено види, компоненти, рівні толерантності особистості загалом (Г. Бардієр, Д. Леонт'єв, Г. Солдатова, К. Уейн та ін.) і педагогічних працівників закладів середньої та вищої освіти зокрема (Н. Карабущенко, Є. Назарова, А. Скок та ін.). Крім того, вивчено дотичні до проблеми гендерної толерантності / інтолерантності педагогічних працівників питання, насамперед, у контексті гендерних стереотипів та упереджень керівних і педагогічних кадрів системи освіти (О. Бондарчук, Т. Говорун, О. Кікінежді, Л. Карамушка, О. Нежинська та ін.). У річищі педагогічної науки поставлено питання про розвиток толерантності у педагогів

загалом (М. Андреев, Г. Маслова та ін.) і гендерної толерантності зокрема (Т. В. Мотуз та ін.).

Водночас, психологічний аспект гендерної толерантності педагогічних працівників та її організаційно-професійних чинників попри всю актуальність, не виступали предметом спеціального дослідження. Це й визначило *мету статті* – дослідити психологічні особливості гендерної толерантності педагогічних працівників у контексті її організаційно-професійних чинників.

Виклад основного матеріалу. *Толерантність* можна визначити як інтегральну особистісну якість, яка визначає активну життєву позицію особистості щодо визнання відмінних від власних інтересів, цінностей, поглядів, звичаїв іншого, які не розходяться з мораллю, прийняття цінності різноманітності, відкритість по відношенню до відмінного від власного досвіду, готовність до діалогу та розширення на цій основі власного досвіду. Види толерантності (міжпоколінна, гендерна, міжетнічна, міжконфесійна, професійна, соціально-економічна, політична) пов'язані з тими соціально-психологічними явищами, на які вона поширюється [2].

Тому, розкриваючи сутність поняття «*гендерна толерантність*», доцільним вважається стислий аналіз поняття «гендеру» як соціально-психологічного феномену конструювання статі засобами соціальної практики, яка зумовлює становище і роль жінки чи чоловіка в суспільстві та його інституціях [3]. Сучасний підхід до розуміння гендеру базується на ідеях гендерної рівності та пов'язаний з утвердженням рівних прав і можливостей людини, умов її самореалізації незалежно від її статевої приналежності [14]. Саме у річищі такого підходу йдеться про *гендерну толерантність* як соціально-психологічну характеристику людини, що дозволяє їй бути ефективною в ситуаціях міжособистісної взаємодії, виявляючи повагу до прав та індивідуальності кожної особистості незалежно від її статі [2].

Гендерна толерантність особистості є показником її гендерної компетентності, яка передбачає наявність у людини: 1) знань про існуючі ситуації гендерної нерівності, фактори та умови, що їх визначають; 2) вміння помічати та адекватно оцінювати ситуації гендерної нерівності в різних сферах життєдіяльності; 3) здатність не виявляти в своїй поведінці гендерно-дискримінаційних практик; 4) здатність конструктивно розв'язувати свої гендерні проблеми та конфлікти в разі їх виникнення [12].

Отже, гендерну толерантність педагогічних працівників можна тлумачити як таку особистісну характеристику, яка до-

звояляє помічати ситуації гендерної нерівності в освітньому процесі, протистояти дискримінаційним у гендерному контексті впливам, не створювати власною поведінкою ситуацій гендерної нерівності. Гендерна толерантність передбачає активну моральну позицію педагога як суб'єкта, який здійснює свідомий вибір щодо особливостей взаємодії з учнями різної статі на засадах гендерної рівності. Напроти, в разі наявності гендерних упереджень, тобто соціальних установок з негативним та викривленим змістом по відношенню до осіб іншої статі, йдеться про гендерну нерівність у взаємодії і, відповідно, про гендерну інтолерантність.

В емпіричному дослідженні гендерної толерантності педагогічних працівників та її організаційно-професійних чинників взяли участь 500 учителів загальноосвітніх навчальних закладів (далі – ЗНЗ) із різних регіонів України, які були розподілені на групи за: 1) *статтю* (21.6% чоловіків і 78.4% жінок); 2) предметом викладання (55.2% суспільно-гуманітарного і 44.8% природничо-математичного циклу); 3) *стажем* педагогічної діяльності (8.8% – до 5 років; 17.2% – 5-9 років; 23.2% – 10-20 років; 50.8% – понад 20 років); 4) *типом навчального закладу* (52.4% ЗНЗ традиційного типу; 47.6% ЗНЗ нового типу).

Гендерна толерантність вчителів визначалась за шкалою «Гендерна толерантність» методики ВІКТИ (автор – Г. Бардієр [2]) та авторською модифікацією (з урахуванням гендерної специфіки) методики самооцінки толерантності вчителів [10]. Для уточнення одержаних результатів використовувалася методика Т. Говорун, О. Кікінежді «Гендерні стереотипи в педагогічній діяльності» [6]. Організаційно-професійні чинники гендерної толерантності вивчалися за аналізом документації та опитуванням досліджуваних. Обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакету SPSS (версія 20.0).

За одержаними результатами констатовано недостатній рівень гендерної толерантності у понад половини досліджуваних педагогів (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл педагогічних працівників за рівнями гендерної толерантності

Рівні гендерної толерантності	Кількість досліджуваних у %
низький	2,6
нижче за середній	25,4
середній	39,2
вище за середній	28,9
високий	3,9

Як випливає з табл. 1, лише третина досліджуваних педагогів мають вище за середній і високий рівні гендерної толерантності (28,9% і 3,9% відповідно). 39,2% учителів характеризуються середнім її рівнем, а близько чверті досліджуваних – нижче за середній і низьким рівнями (25,4% і 2,6% відповідно).

Такі педагоги схильні до гендерних упереджень і, певною мірою, гендерно-дискримінаційних практик у професійній діяльності, про що, зокрема, свідчать дані, одержані за методикою Т. Говорун, О. Кікінежді. Переважна більшість із педагогів, що характеризується низьким і нижче за середній рівнями гендерної толерантності впевнені, що дівчат передусім треба готувати до ролі матері та господині, а хлопців до тих професій, які б давали змогу матеріально забезпечити сім'ю; що чоловіки є кращими лідерами, керівниками, ніж жінки; а потенціал і досягнення дитини у навчанні, виборі улюблених занять, у громадській роботі, профорієнтаційній сфері, культурному розвитку багато в чому визначаються її статевою належністю.

Про обернений характер зв'язку між гендерною толерантністю та наявністю у вчителів традиційних гендерних стереотипів свідчать й результати дисперсійного аналізу (рис. 1).

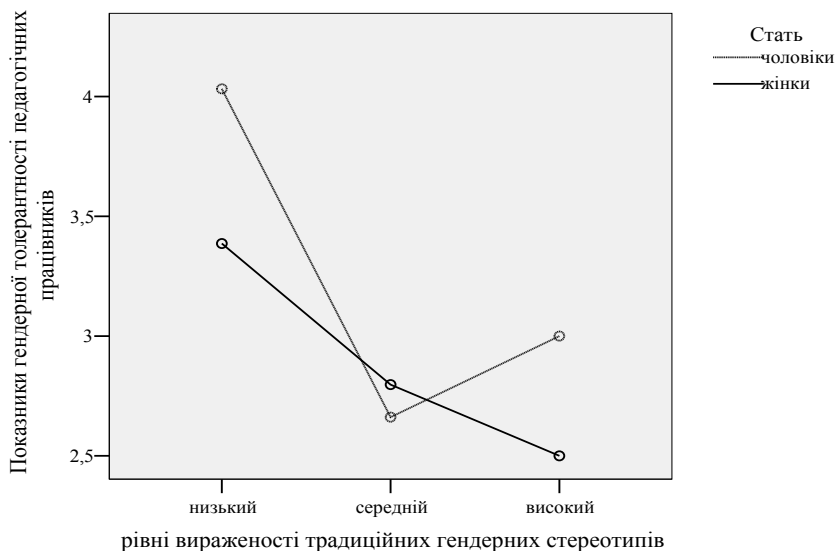

Рис. 1. Гендерна толерантність педагогічних працівників залежно від вираженості в них традиційних гендерних стереотипів

Як видно з рис. 1, найвищі показники гендерної толерантності виявлені у вчителів з низьким рівнем вираженості традиційних гендерних стереотипів ($p < 0.01$).

На наступному етапі емпіричного дослідження виявлено особливості гендерної толерантності педагогічних працівників залежно від організаційно-професійних чинників (специфіки навчальних предметів (дисциплін); стажу професійної діяльності; типу навчального закладу тощо).

За результатами дисперсійного аналізу констатовано відмінності у рівнях гендерної толерантності залежно від специфіки навчальних предметів (рис. 2).

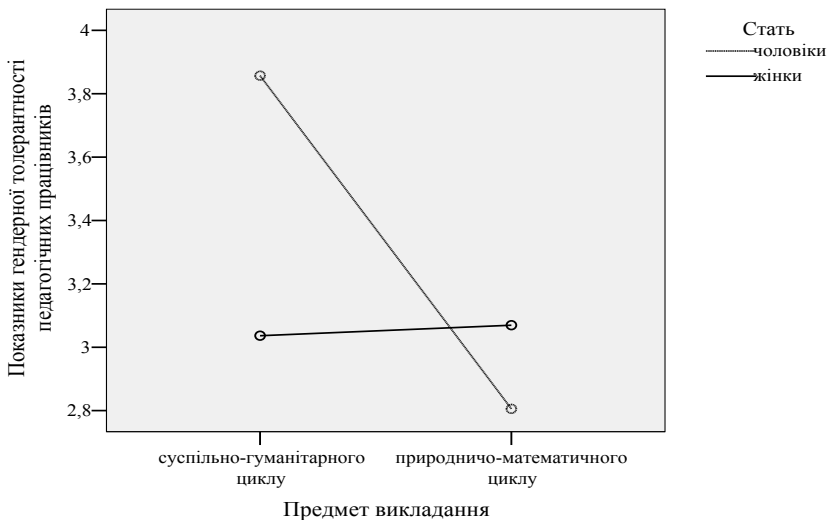

Рис. 2. Гендерна толерантність педагогічних працівників залежно від специфіки навчальних предметів.

З рис. 2 випливає, що педагогічні працівники, які викладають предмети суспільно-гуманітарного циклу, мають вищий рівень гендерної толерантності, ніж ті, які викладають предмети природничо-математичного циклу, особливо чоловіки ($p < 0.01$).

Одним із можливих пояснень одержаних результатів, на наш погляд, може бути специфіка обраної спеціальності, адже за даними інших досліджень, особи, фах яких дотичний до предметів природничо-математичного циклу (спеціалісти з комп'ютерних технологій, інженери та ін.) часто характеризуються недостатнім рівнем розвитку комунікативних здібностей, емпатії, авто-

психологічної компетентності, що й може негативно позначитися на їх толерантності загалом і гендерній толерантності зокрема [15 та ін.]. Хоча примітно, що зі збільшенням терміну роботи в школі показники гендерної толерантності вчителів природничо-математичного циклу зростають.

За результатами дисперсійного аналізу виявлено особливості гендерної толерантності вчителів залежно від стажу педагогічної діяльності (рис. 3).

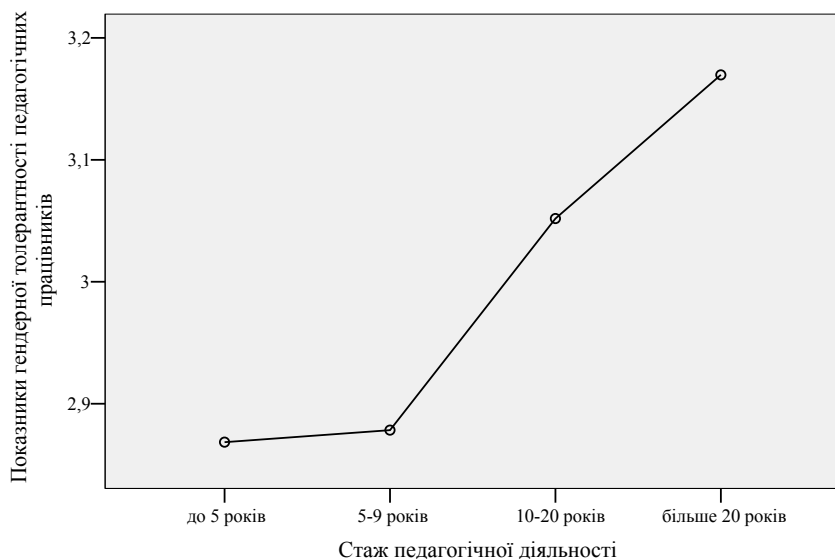

Рис. 3. Гендерна толерантність педагогічних працівників залежно від стажу педагогічної діяльності

Установлено, що загалом зі збільшенням стажу педагогам властивий вищий рівень гендерної толерантності ($p < 0.01$). Як свідчить детальний аналіз даних, така тенденція зберігається насамперед за рахунок зростання гендерної толерантності вчителів природничо-математичного циклу з великим стажем роботи. Натомість у вчителів суспільно-гуманітарних дисциплін рівень гендерної толерантності залишається доволі високим незалежно від терміну їх педагогічної діяльності.

Крім того, визначено статистично значущі відмінності у показниках гендерної толерантності вчителів залежно від типу закладу, в якому вони працюють (рис. 4).

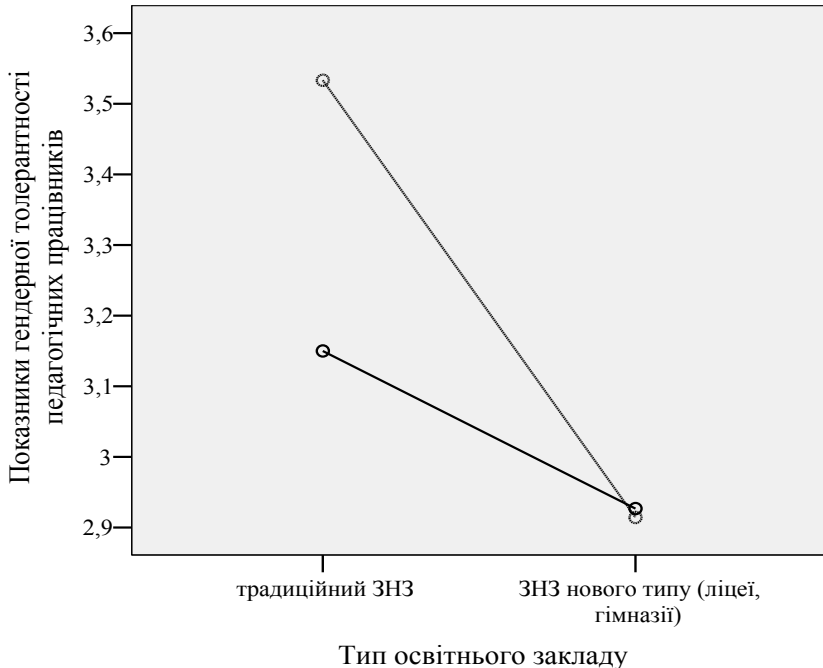

Рис. 4. Гендерна толерантність педагогічних працівників залежно від типу навчального закладу

З рис. 4 випливає, що вищий рівень гендерної толерантності властивий педагогічним працівникам, які працюють у традиційних ЗНЗ, ніж у ліцеях і гімназіях. Можливо, обсяг і ритм освітньої діяльності в закладах нового типу зумовлює більш напружений характер стосунків учасників освітнього процесу, що може негативно позначитися на їх толерантності. Хоча це припущення потребує спеціальної перевірки.

Висновки. За результатами емпіричного дослідження виявлено недостатній рівень гендерної толерантності у двох третин досліджуваних вчителів. Лише третина педагогів здатна повною мірою прийняти власну та іншу гендерну ідентичність; характеризується відсутністю гендерної упередженості щодо переваг однієї статі по відношенню до іншої, вмінням установити партнерські стосунки з особами іншої гендерної ідентичності на основі активної моральної позиції.

Визначено організаційно-професійні чинники гендерної толерантності педагогічних працівників: предмет викладання,

стаж професійної діяльності та тип навчального закладу. Це зумовлює доцільність розроблення диференційованих програм розвитку гендерної толерантності вчителів з урахуванням виявлених тенденцій.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є емпіричне дослідження окремих складових та інших чинників гендерної толерантності педагогічних працівників. Актуальним є вивчення психологічних умов розвитку гендерної толерантності педагогічних працівників, який можна забезпечити в системі післядипломної педагогічної освіти, розроблення й апробація відповідних програм і, як наслідок, встановлення психологічної готовності викладачів закладів післядипломної освіти до такої діяльності.

Список використаних джерел

1. Андреев М. В. Формування толерантності вчителя загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М. В. Андреев. – Харків, 2009. – 23 с.
2. Бардиер Г. Л. Социальная психология толерантности : дис. ... доктора психол. наук : спец. : 19.00.05 / Г. Л. Бардиер; С.-Петербур. гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2007. – 457 с.
3. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Бем. – М. : РОССПЭН, 2004. – 336 с.
4. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / О. І. Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – 318 с.
5. Гендерный подход в социальном познании и образовании: монография / О. И. Ключко. – М.-Берлін : Директ-медиа, 2015. – 301 с.
6. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навч. посібник / Т. В. Говорун, О.М. Кікінежді. – К. : Академія, 2004. – 308 с.
7. Горностай П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – С. 132–156.
8. Леонтьев Д. А. К операционализации понятия «толерантность» / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2009. – №5. – С. 3–16.
9. Маслова Г. Г. Воспитание толерантности как фактор развития личности дис. ... канд. пед. наук ; спец. : 13.00.01 – Общая

- педагогіка, історія педагогіки и образования / Г. Г. Маслова. – Псков, 2006. – 234 с.
10. Методики и критерии оценки толерантности учителей, класса и родителей // Справочник классного руководителя 2010 – № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.resobr.ru/article/5340-metodiki-i-kriterii-otsenki-tolerantnosti-uchiteley-klassa-i-roditeley>.
 11. Мотуз Т. В. Гендерна толерантність: соціально-педагогічний аспект / Т. В. Мотуз // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2015, № 8 (52). – С 316–372.
 12. Нежинська О. О. Психологічні умови формування гендерної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів: автореф. ... канд. психол. наук; спец. : 19.00.07 – пед. та вікова психологія / О. О. Нежинська; Університет менеджменту освіти НАПН України, 2011. – 21 с.
 13. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессиональной толерантности учителя / Ю. П. Поваренков // Вестник ТГПУ. – 2005. – Вып. 1(45). – Серия: Психология. – С. 66–70.
 14. Практикум по гендерной психологии / ред. И.С. Клецина. – СПб. : Питер, 2003. – 480 с.
 15. Проскурка Н. М. Особливості особистісного компоненту автопсихологічної компетентності майбутніх фахівців з інформаційних технологій / Н. М. Проскурка // Вісник Чернігівського пед. ун-ту. Серія «Психологічні науки», 2014. – №121. – Т. II. – С. 124–128.
 16. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядипл. освіти / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. – К. : Міленіум, 2004. – С. 66–79; 92–99.
 17. Солдатова Г. Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души? // Век толерантности: науч.-публ. вестник. – Вып. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/tolerance.ru/p-mag-last.shtml>. – Назва з екрану.
 18. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
 19. Уэйн К. Образование и толерантность / К. Уэйн // Высшее образование в Европе. – 1997. – Т. XXI, №2. – С. 14–28.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Andrijejev M. V. Formuvannja tolerantnosti vchytelja zagal'noosvitn'oi' shkoly : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : spec. 13.00.04 «Teorija i metodyka profesijnoi' osvity» / M. V. Andrijejev. – Harkiv, 2009. – 23 s.
2. Bardyer G. L. Socyal'naja psihologija tolerantnosti : dys. ... doktora psihol. nauk : spec. : 19.00.05 / G. L. Bardyer; S.-Peterb. gos. un-t. – Sankt-Peterburg, 2007. – 457 s.
3. Bem S. Lynzy gendera: Transformacyja vzgljadov na problemu neravenstva polov / S. Bem. – M. : ROSSPEN, 2004. – 336 s.
4. Bondarchuk O. I. Social'no-psihologichni osnovy osobystisnogo rozvytku kerivnykiv zagal'noosvitnih navchal'nyh zakladiv u profesijnij dijalnosti : monografija / O. I. Bondarchuk. – K. : Nauk. svit, 2008. – 318 s.
5. Gendernyj podhod v socyal'nom poznanny y obrazovanny: monografija / O. Y. Kljuchko. – M.-Berlin : Dyrekt-medya, 2015. – 301 s.
6. Govorun T. V. Genderna psihologija : navch. posibnyk / T. V. Govorun, O.M. Kikinezhd. — K. : Akademija, 2004. — 308 s.
7. Gornostaj P. P. Genderna socializacija ta stanovlennja gendernoi' identychnosti / Osnovy teorii' genderu : navch. posib. – K. : K.I.S., 2004. – S. 132–156.
8. Leont'ev D. A. K operacyonalyzacyj ponjatyja «tolerantnost'» / D. A. Leont'ev // Voprosy psihologyy. – 2009. – №5. – S. 3–16.
9. Maslova G. G. Vospytanye tolerantnosti kak faktor razvytyja lychnosti dys....kand. ped nauk ; spec. : 13.00.01 – Obshhaja pedagogyka, ystoryja pedagogyky y obrazovanyja / G. G. Maslova. – Pskov, 2006. – 234 s.
10. Metodyky y krytery y ocenky tolerantnosti uchitelej, klassa y rodytelej // Spravochnyk klassnogo rukovodytelja 2010 – № 9. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.resobr.ru/article/5340-metodiki-i-kriterii-otsenki-tolerantnosti-uchiteley-klassa-i-roditeley>.
11. Motuz T. V. Genderna tolerantnist': social'no-pedagogichnyj aspekt / T. V. Motuz // Pedagogichni nauky: teorija, istorija, innovacijni tehnologii', 2015, № 8 (52). – S 316–372.
12. Nezhyns'ka O. O. Psihologichni umovy formuvannja gendernoi' kompetentnosti kerivnykiv zagal'noosvitnih navchal'nyh zakladiv: avtoref. ...kand.. psihol. nauk; spec. : 19.00.07 – ped. ta vikova psihologija / O. O. Nezhyns'ka; Universytet menedzhmentu osvity NAPN Ukrai'ny, 2011. – 21 c.

13. Povarenkov Ju. P. Psychologischeskoje sodержanye professyonal'noj tolerantnosti uchytelja / Ju. P. Povarenkov // Vestnyk TGPU. – 2005. – Vyp. 1(45). – Seryja: Psychologyja. – S. 66–70.
14. Praktikum po g'endernoj psychologyy / red. Y.S. Klecyna. – SPb. : Pyter, 2003. – 480 s.
15. Proskurka N. M. Osoblyvosti osobystisnoho komponentu avtopsykholohichnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv z informatsiinykh tekhnolohii / N. M. Proskurka // Visnyk Chernihivskoho ped. un-tu. Seriiia «Psykhologichni nauky», 2014. – №121. – T. II. – S. 124–128.
16. Syndrom «profesijnogo vygorannja» ta profesijna kar'jera pracivnykiv osvitnih organizacij: genderni aspekty: navch. posibnyk dlja stud. vyshh. navch. zakl. ta sluhachiv in-tiv pisljadypl. osvity / Za nauk. red. S. D. Maksymenka, L. M. Karamushky, T. V. Zajchykovi'. –K. : Milenium, 2004. – S. 66–79; 92–99.
17. Soldatova G. Prakticheseskaja psychologyja tolerantnosti, gly kak sdelat' tak, chtoby zazvuchaly luchshye struny chelovecheskoj dushy? // Vek tolerantnosti: nauch.-publ. vestnyk. – Vyp. 6. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www/tolerance.ru/p-mag-last.shtml>. – Nazva z ekranu
18. Tytarenko T. M. Zhyttjevyj svit osobystosti: u mezhah i za mezhamy budennosti / T. M. Tytarenko. – K. : Lybid', 2003. – 376 s.
19. Uejn K. Obrazovanye y tolerantnost' / K. Uejn // Vysshee obrazovanye v Evrope. – 1997. – T. HHI, №2. – S. 14–28.

Received February 21, 2017

Revised March 22, 2017

Accepted April 24, 2017

Психологічні особливості вагітних жінок, які висловлюють намір відмовитися від власної новонародженої дитини

Puz I. V. Psychological features of pregnant women who express their intention to abandon their newborn baby / I. V. Puz // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 373–388.

I. V. Puz. Psychological features of pregnant women who express their intention to abandon their newborn baby. The article deals with the problem on a mother's abandonment her own newborn baby. This phenomenon is mentioned to be a form of abnormal maternal behavior. On the basis of a literature review there were identified the following factors contributing to the process of woman's making a the decision about the refusal of her baby immediately after birth: undesirable and unplanned pregnancy, unfavourable communicative childhood experience, the presence of specific individual psychological characteristics in the structure of the woman's personality, socio-economic factor, the situation of having a baby with various pathologies. The analysis of the results of our research, which was aimed at identifying the psychological characteristics of pregnant women, expressing the intention to abandon the child after birth, showed that the characteristic features of the mental and emotional state of the majority of these women are: a high level of mental stress on the background of poor health, reduced total activity and mood. In addition, these women are characterized by emotional instability, irritability, lack of volitional control over their impulses, actions and behavior in general, the lack of effective communicative skills. A characteristic feature of the majority of these women is the presence of destructive motives that reflect a high level of subjective anxiety regarding the possible occurrence of financial difficulties related to the birth of a child, the priority of the other values over family values and maternity, selfish tendencies, the low level of psychological readiness for motherhood.

Key words: deviation of maternal behavior, refusal of a child, undesirable and unplanned pregnancy, pregnant women, newborn baby, specific individual psychological characteristics, socio-economic factors.

І. В. Пузь. Психологічні особливості вагітних жінок, які висловлюють намір відмовитися від власної новонародженої дитини. Стаття

присвячена проблемі відмови матері від власної новонародженої дитини. Зазначено, що цей феномен виступає однією із форм порушення материнської поведінки жінки. На підставі аналізу літературних джерел було виявлено наступні чинники, які обумовлюють процес прийняття жінкою рішення про відмову від власної дитини одразу після її народження: небажана та непланована вагітність, несприятливий дитячий комунікативний досвід, наявність у структурі особистості таких жінок специфічних індивідуально-психологічних рис, соціально-економічний чинник, ситуація народження дитини з різними вадами розвитку. На підставі результатів власного експериментального дослідження, метою якого було виявлення психологічних особливостей вагітних жінок, які висловлюють намір відмовитися від власної дитини одразу після її народження, встановлено, що характерними особливостями психоемоційного стану більшості з таких жінок є високий рівень нервово-психічного напруження на тлі поганого самопочуття, зниження загальної активності та настрою. Окрім цього у таких жінок відмічається емоційна нестабільність, дратівливість, відсутність вольового контролю над власними бажаннями, потребами, діями та поведінкою в цілому, відсутність навичок ефективного спілкування. Відзначено, що характерним для більшості з таких жінок є наявність деструктивних мотивів, які відображають наявність високого рівня суб'єктивної тривожності відносно виникнення можливих фінансових труднощів, пов'язаних із народженням дитини, пріоритету інших цінностей над сімейними цінностями, егоїстичними тенденціями, низьким рівнем психологічної готовності.

Ключові слова: порушення материнської поведінки, небажана та непланована вагітність, новонароджена дитини, відмова від дитини, вагітні жінки, індивідуально-психологічні особливості особистості, соціально-економічні чинники.

И. В. Пузь. Психологические особенности беременных женщин, которые выражают намерение отказаться от собственного новорожденного ребёнка. Стаття присвячена проблемі відмови матері від власного новонародженого дитини. Данний феномен представляє собою одну із форм порушеного материнського поведіння. На основі аналізу літературних джерел були виявлені наступні фактори, що обумовлюють процес прийняття жінкою рішення про відмову від власного дитини одразу після його народження: небажана та непланована вагітність, небажаний дитячий комунікативний досвід, наявність у структурі особистості таких жінок специфічних індивідуально-психологічних рис, соціально-економічний чинник, ситуація народження дитини з різними патологіями. Аналіз результатів власного експериментального дослідження, метою якого було виявлення психологічних особливостей вагітних жінок, які висловлюють намір відмовитися від власної дитини одразу після її народження, показав, що характерними особливостями психоемоційного стану більшості з таких жінок є високий рівень

нервно-психического напряжения на фоне плохого самочувствия, снижения общей активности и настроения. Кроме этого у таких женщин отмечается эмоциональная нестабильность, раздражительность, отсутствие волевого контроля над собственными влечениями, действиям и поведением в целом, отсутствие навыков эффективного общения. Характерным для большинства из таких женщин является наличие деструктивных мотивов, которые отражают наличие высокого уровня субъективной тревожности относительно возникновения возможных финансовых трудностей, связанных с рождением ребёнка, приоритетом других ценностей над семейными и материнскими ценностями, эгоистическими тенденциями, низким уровнем психологической готовности к материнству.

Ключевые слова: нарушение материнского поведения, нежелательная и непланируемая беременность, новорожденный ребёнок, отказ от ребёнка, беременные женщины, индивидуально-психологические особенности личности, социально-экономические факторы.

Постановка проблеми. Однією із найважливіших подій у житті кожної жінки виступає народження дитини. Сьогодні все частіше можна спостерігати випадки, коли жінка, яка опиняється на порозі материнства, виявляється не достатньо готовою до прийняття та адекватної реалізації ролі та функцій матері. При цьому, в її свідомості має місце викривлене розуміння цінності власної дитини, яка нерідко сприймається як реальна перешкода на власному життєвому шляху. На жаль, наявність такої тенденції виступає реальною перешкодою у формуванні адекватної материнської поведінки у жінок, основу якої складає любов та турбота про дитину, а також збереження життя дитини, розвиток її фізичного та психічного здоров'я, починаючи ще з перинатального етапу її онтогенезу. Саме у таких випадках збільшується ризик виникнення різного роду порушення материнської поведінки, серед яких особливої уваги набуває проблема відмови матері від власної небажаної новонародженої дитини, яка репрезентує одну з найгостріших психосоціальних проблем сучасного суспільства.

Аналіз актуальних досліджень. У психологічній науці феномену «відмови» присвячена достатня кількість теоретичних і практичних досліджень. Так, психологічні аспекти означеної проблеми висвітлюються в роботах В. М. Астахова, Л. Л. Баз, О. В. Бацилєвої, Г. І. Брехман, В. І. Бругман, А. Я. Варгі, О. Т. Ісупової, С. О. Кашапової, М. С. Радіонової, Л. М. Рудіної, Г. Г. Філіппової та інших. Особистісні та індивідуальні особливості матерів «групи ризику» аналізуються в роботах Г. Бібрінга, К. Бонне, Дж. Боулбі, Д. Віннікотта, А. І. Захарова, Р. Ж. Муха-

медрахімова, Д. Пайнз, Г. В. Скобло, К. Хорні, Е. Г. Ейдемільлера та інших.

За даними офіційної статистики, у 2016 році в Україні без урахування тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим, кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, склала понад 73 тисячі осіб. Слід зазначити, що, незважаючи на наявність стійкого інтересу до даної проблеми не лише з боку фахівців, але і з боку громадськості, досі не існує ефективних засобів впливу на процес припинення розпаду життєво необхідних зв'язків між матір'ю та дитиною.

Мета нашої роботи – на підставі літературних даних та результатів власного експериментального дослідження проаналізувати чинники, які обумовлюють процес прийняття жінкою рішення про відмову від власної дитини одразу після її народження, а також визначити психологічні особливості особистості даної категорії жінок.

Виклад основного матеріалу. В історичному аспекті феномен відмови матері від дитини відзначається ще з часів первісного ладу, коли досить поширеними були випадки масових дітовбивств. Як правило, таке поведіння було досить частим та закономірним явищем, особливо у періоди голоду, коли виживання дитини було малоімовірним, у той час як збереження життя дорослих, які могли б у майбутньому при більш сприятливих умовах мати ще дітей, було можливо лише за рахунок такої батьківської поведінки [6; 7; 16; 17]. З розвитком цивілізації відзначається зміна причин позбавлення від небажаної дитини, які починають набувати не тільки біологічної, а й соціальної природи. У той же час здійснюється й зміна форм позбавлення від дитини, які у порівнянні з давніми часами, коли жінка могла навмисно жорстоко вбити власну дитину з метою підняття власного соціального статусу, стають більш м'якими та лояльними по відношенню до дитини [1]. Усе рідше зустрічається і все сильніше засуджується з боку суспільства навмисне дітовбивство. Усе частіше небажаних дітей починають залишати біля церкви, монастирів, чужих домів, або просто віддавати на виховання до інших людей, які не мають власних дітей.

Аналіз сучасних досліджень феномену «відмови» дозволив нам визначити цілу низку чинників, які впливають на поширення даної негативної тенденції у поведінці сучасних жінок. Так, рішення про відмову від власної новонародженої дитини найчастіше виникає у майбутньої матері ще задовго до народжен-

ня дитини [13]. Одним із провідних чинників виступає *чинник небажаності та відповідно непланованості вагітності*. Це є цілком закономірним, оскільки відомим є той факт, що планування вагітності та бажаність народження дитини не тільки на ранніх термінах вагітності, але й ще на етапі її планування, має позитивний вплив на перебіг вагітності, процес формування готовності до материнства, адекватне материнське ставлення до майбутньої дитини, а також прийняття та реалізації нової соціальної ролі – ролі матері [1; 7; 2; 16].

У дослідженнях В.І. Брутмана [3] відзначається, що наявність непланованої вагітності, яка досить часто стає небажаною та за якимось обставинами не може бути перерваною, у більшості випадків сприяє виникненню у жінок різного роду патологічних психоемоційних реакцій, які обумовлюють характер переживання ними вагітності на різних етапах [1; 3].

У роботах К. Бонне також наголошується про деякі специфічні риси розвитку вагітності у жінок, які відмовляються від власних новонароджених дітей [15]. Так, характерним для більшості з них є визнання власної вагітності у другому, інколи навіть у третьому триместрі. За даними автора, з 400 жінок, які народили та анонімно залишили дитину, лише 7% звернулися до лікаря за першою консультацією з приводу вагітності в першому триместрі (проти 90% у загальній популяції). Саме ігнорування візиту до лікаря, за її думкою, є одним із симптомів ризику відмови. Під час вагітності у таких жінок спостерігається перцептивне запізнення моменту ворухіння плоду, що може бути пов'язано з захисним запереченням, яке виявляється у відсутності взаємодії із плодом, а візуальна, кінетична, тактильна інформація не сприймаються жінкою як наявні ознаки вагітності. Зміни, які відбуваються в їхньому організмі, схильні пояснюватися різними способами. При цьому, момент усвідомлення факту існуючої вагітності супроводжується ефектом несподіваності, ступору, інколи шоку, прагненням до переривання вагітності, яке, враховуючи пізній термін, зазвичай не реалізується.

Отже, переживання небажаної вагітності може не лише впливати на формування рішення про відмову від дитини, але і мати дуже серйозні негативні наслідки, які відображаються на фізичному та психічному здоров'ї як майбутньої матері, так і майбутньої дитини.

Наступним чинником, якій обумовлює виявлення даної форми порушення материнської поведінки виступає несприятливий дитячий комунікативний досвід, який отримала жінка під час

взаємодії з власною матір'ю. Відомо, що процес формування материнської сфери жінки не відбувається одразу після народження дитини, а проходить цілу низку етапів та має певні механізми регуляції, сензитивні періоди та пускові стимули [1; 2; 14].

Аналіз досліджень, проведених В. І. Брутманом, М. С. Радіоною, І. Ю. Хамітовою, свідчить про те, що більшість жінок, які відмовлялися від власних новонароджених дітей, виховувалися в нестабільних, неповних родині і з самого раннього дитинства мали негативний досвід дитячо-батьківських взаємостосунків [3; 15]. Виходячи з цього, стає зрозумілим, що формування особистості більшості жінок, які не готові до адекватного прийняття та виконання материнської ролі, відбувалося в несприятливому, психотравмуючому середовищі. Характерними ознаками більшості родин, в яких відбувався процес розвитку та виховання особистості таких жінок, є також низький освітній та культурний рівень, наявність цілого ряду побутових та матеріальних труднощів, висока розповсюдженість особистісних та поведінкових розладів у членів родини, що виявляється у наявності психічних захворювань, алкоголізму тощо [3].

Основним методом виховання більшості з таких жінок було фізичне покарання, яке супроводжувалося приниженням, грубістю, ображенням тощо. При цьому головним «вихователем» найчастіше виступала власна матір.

У дослідженнях І.Ю. Хамітової відзначається, що у жінок, виховання яких відбувалося в умовах материнської депривації, тобто в умовах відсутності симбіотичного зв'язку з матір'ю, спостерігається порушення процесу ідентифікації з власною матір'ю, як на рівні психологічної статі, так і на рівні формування материнської ролі [15]. Саме відсутність у жінки досвіду позитивної взаємодії з власною матір'ю сприяє закріпленню відкидаючого або ігноруючого стилів материнської поведінки по відношенню до власної дитини, що в подальшому призводить до різких відхилень не тільки у змісті переживань жінкою ситуації материнства, але і до більш глибоких трансформацій на різних рівнях структури її особистості.

Отже, ситуація наявності глибоких сімейних порушень та дисгармонійних стосунків з матір'ю виступає реальною перешкодою на шляху формування адекватних уявлень жінки про материнську поведінку та власну дитину.

Досліджуючи феномен відмови матері від власної дитини, варто відзначити, що деякі автори пояснюють подібні порушення материнської поведінки наявністю певних індивідуально-

психологічних рис особистості у таких жінок. Так, у дослідженнях Д.Пайнз відзначається, що таким жінкам притаманні такі риси, як інфантилізм, завищена потреба в любові, пов'язана з почуттям недостатньої уваги та турботи у дитинстві, егоцентризм, сексуальна розбещеність. У власних фантазіях такі жінки самі діти, тому вони не мають бажання брати на себе відповідальність за життя іншої людини. Якщо вони навіть і бажають мати дітей, то їм досить складно проявляти любов та турботу по відношенню до власної дитини, оскільки вони вважають, що не мали таких почуттів з боку власної матері. При цьому, в деяких випадках у них може виявлятися навіть відкрита агресія по відношенню до власної дитини [11].

Аналіз результатів дослідження В.І. Брутмана свідчить про те, що у більшості матерів-відмовниць спостерігаються різні психологічні та психопатологічні порушення, серед яких на перший план виступають афективні розлади, переважно тривожного та депресивного характеру [3; 4]. Характерними ознаками особистості більшості з таких жінок є психологічна та емоційна незрілість, що виявляється в інфантилізмі, егоцентризмі, афективній нестриманості. Відмінними рисами таких жінок виступає низький інтелектуальний рівень, занижена самооцінка, невпевненість в собі, невирішені комплекси і страхи, емоційна неврівноваженість, вразливість, прояви агресивної поведінки, спрямованої як на себе, так і на близьке оточення [9].

Під час взаємодії з такими жінками досить часто відзначається відсутність навичок ефективного спілкування, що виявляється в замкнутості, емоційній холодності. У той же час, характерним для деяких з таких жінок є переживання почуття самотності, пустоти, розгубленості. Більшість з них відрізняє нездатність контролювати власні потяги та імпульси, а також невміння розуміти взаємозв'язок між своєю поведінкою та її наслідками.

Серед причин, які обумовлюють виявлення даної форми порушення материнської поведінки, необхідно також відзначити соціально-економічний чинник, до якого відносяться особливості соціального статусу, рівень матеріального благополуччя, спосіб життя як безпосередньо самої жінки, так і її близького оточення.

Існуючі літературні дані свідчать про те, що більшу частку таких жінок (близько 60%) складають молоді жінки у віці від 15 до 27 років. Як правило, вони незаміжні, не мають дітей, більшість з них проживають разом з батьками у багатодітних родинах. Меншу частку (близько 20%) складають жінки вже зріло-

го віку, в тому числі старшої вікової групи (понад 35 років), які також незаміжні (або знаходяться у незареєстрованому шлюбі), мають вже дітей. Більшість з таких жінок – це мешканці міст, які не мають постійного місця роботи [1; 3].

Аналізуючи особливості соціальної ситуації розвитку, варто відзначити той факт, що більшість з таких «матерів» унаслідок своєї молодості, а також особистісних властивостей мають низьку загальну та професійну освіту, тому вони ніколи не займали престижних посад та відповідного високого соціального статусу [3; 8].

Характерним для жінок, які мають порушення материнської поведінки, є прагнення до бездіяльності, пасивність у виборі життєвої позиції, нехтування загальноприйнятими суспільними нормами та цінностями. Деякі з таких жінок ведуть асоціальний спосіб життя, що виявляється в алкогольній та наркотичній залежності, численних сексуальних зв'язках тощо [8].

Більшість випадків відмови від дитини відбувається серед самотніх жінок, які позбавлені підтримки, як з боку чоловіка – батька майбутньої дитини, так і з боку близького для неї оточення. При цьому, вагітність частіш за все настає або в результаті нетривалих випадкових стосунків, або від постійного чоловіка, характерними рисами якого є економічна несаможиттєвість, ведення асоціального образу життя, а також відкрите зневажливе ставлення до самої жінки [8; 9; 10]. У зв'язку з цим, у деяких випадках у жінок може відбуватися проекція негативного ставлення до чоловіка на народжену дитину, яка нагадує їй про ті реальні образи та минулі негативні події, які відбувалися в її житті [10]. Саме тому відмова від новонародженої дитини може виступати або як спосіб втечі від реальної ситуації, або як спосіб помсти.

Поряд з означеними чинниками, які обумовлюють прийняття жінкою рішення про відмову від власної новонародженої дитини, варто також відзначити чинник уродженої патології дитини [8; 13]. Досить часто жінки під час вагітності в силу певних обставин (відсутність коштів, часу, а, інколи, бажання) відмовляються від необхідної медичної допомоги, а також своєчасної пренатальної діагностики. На жаль, наслідками такої безвідповідальності є різного роду ускладнення, які представляють собою реальну загрозу для повноцінного здорового життя як для майбутньої дитини, так і для самої жінки.

Ситуація народження «особливої» дитини, виступаючи кризовою подією для будь-якої жінки, ускладнює процес її адапта-

ції до ролі матері. Перебуваючи у несприятливій ситуації, жінка (іноді під тиском близьких людей) може приймати рішення про відмову від власної дитини.

Матеріали і методи експериментального дослідження. Відповідно до мети нашої роботи було проведено експериментальне дослідження на базі кафедри акушерства та гінекології ДонНМУ МОЗ України (м. Краматорськ) у науковій лабораторії психології репродуктивної сфери, пренатальної та перинатальної психології. Враховуючи соціальне забарвлення означеної проблеми, а також специфіку регіону, дослідження проводилося упродовж 2015-2016 рр.

У дослідженні брали участь 11 жінок, які перебували у третьому триместрі вагітності (35-38 тижнів) та мали намір відмовитися від дитини одразу після її народження. Середній вік досліджуваних склав 24 ± 4 роки. Усіх вагітних було проінформовано про проведення дослідження і всі дали згоду на участь в ньому.

Головними завданнями нашого дослідження було: по-перше, дослідження психологічних рис особистості жінок; по-друге, аналіз їх психоемоційного стану та оцінка рівня тривожності; по-третє, виявлення характеру переживання ними ситуації вагітності, ставлення до майбутньої дитини та майбутнього материнства в цілому.

У якості психодіагностичного інструментарію нами використовувалися наступні методи та методики [12]: шкала особистісної та ситуативної тривожності Ч. Д. Спілбергера – Ю. Л. Ханина; опитувальник НПН Т. Немчина; методика САН; багатофакторний особистісний опитувальник FPI (*модифікована форма В*).

Аналіз особливостей ставлення досліджуваних до ситуації вагітності, майбутньої дитини та материнства відбувався завдяки методикам дослідження мотивів збереження вагітності Л. Н. Рабовалюк; тесту відношень вагітної І. В. Добрякова; проективної методики Г. Г. Філіппової «Я і моя дитина».

Результати дослідження. За допомогою структурованого клініко-психологічного інтерв'ю, яке проводилося окремо з кожною жінкою на початку проведення психодіагностики, нами було виявлено наступні особливості соціального статусу учасниць дослідження. Так, серед вагітних 1 (9,1%) знаходилася в офіційному шлюбі, 4 (36,4%) – у цивільному, 6 (54,5%) – не підтримували ніяких стосунків з батьком майбутньої дитини. Було виявлено, що 2 (18,1%) мали середню спеціальну освіту, 3 (27,3%) – повну середню освіту, 6 (54,5%) – неповну середню освіту. Серед досліджуваних 2 (18,1%) мали постійне місце робо-

ти, 4 (36,4%) тимчасово безробітні, 5 (45,4%) ніде не працювали та не навчалися. Окреме власне житло не мала жодна з учасниць дослідження, 1 (9,1%) проживала з батьками цивільного чоловіка, 7 (63,6%) – мешкали у гуртожитку сімейного типу, 3 (27,3%) – проживали разом з власними батьками. Слід також відзначити, що 8 (72,7%) досліджуваних були мешканцями міста.

З медичного анамнезу досліджуваних жінок нами було встановлено, що у 3 (27,2%) учасниць дана вагітність була першою, у 8 (72,7%) – не першою, попередні закінчувалися народженням дитини. Так, 1 (9,1%) жінка мала чотирьох дітей, 4 (36,3%) – трьох дітей, 3 (27,2%) – двох дітей. Варто відзначити, що на момент проведення дослідження 4 учасниці за неналежне виконання материнських обов'язків були позбавлені батьківських прав, а їх діти знаходилися у дитячих будинках.

Для 9 (81,8%) жінок дана вагітність була небажаною і непланованою, для 3 (27,2%) – бажаною, але непланованою на даному етапі їхнього життя.

Аналізуючи результати проведеного психодіагностичного дослідження за допомогою вищезазначених методик, нами були виявлені деякі спільні особливості вагітних жінок, які мали намір відмовитися від дитини одразу після її народження. Так, за шкалою Ч. Д. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна було встановлено, що для більшості вагітних (72,7%) характерним був достатньо високий рівень як особистісної ($67,8 \pm 3,2$), так і ситуативної ($65,4 \pm 5,6$) тривожності. Помірний рівень тривожності було виявлено у 27,3% учасниць. Наявність таких показників, на нашу думку, обумовлена, перш за все, переживаннями жінками почуттів відчайдушності та розгубленості в ситуації небажаного материнства, відсутністю підтримки та розуміння з боку батька майбутньої дитини та близького оточення, а також із індивідуально-психологічними рисами їх особистості та морально-етичними аспектами вчинку, який вони мають зробити.

Дослідження психоемоційного стану вагітних за допомогою опитувальника Т. Немчина показало, що I ступень НПН ($38,5 \pm 0,8$) відзначався у 1 (9,1%) жінки, II ступень НПН ($63,6 \pm 3,9$) – у 4 (36,4%) жінок, III ступень НПН ($85,2 \pm 1,6$) – у 6 (54,5%). Аналіз результатів дослідження за опитувальником САН дозволив визначити наступні характерні відмінності психоемоційного стану вагітних жінок. Так, погане самопочуття, зниження активності та настрою серед досліджуваних відзначали 6 (54,5%) жінок; наявність гарного самопочуття, підвищення активності та настрою було діагностовано у 2 (18,2%) вагітних;

добре самопочуття на тлі зниження загальної активності та настрою було властивим для 3 (27,3%) учасниць.

Оцінка *узагальненого профілю учасниць дослідження* (рис. 1), який було отримано за результатами методики FPI (модифікована форма В), свідчить про те, що спільними індивідуально-психологічними особливостями вагітних жінок були: високий рівень тривожності, емоційна нестабільність у поєднанні з підвищеною збудливістю (високі оцінки за шкалою I). Наявність високих оцінок за шкалами II та VII свідчить про відсутність у більшості досліджуваних соціальної конформності, недостатню соціалізацію власних потягів, поганий самоконтроль та імпульсивність.

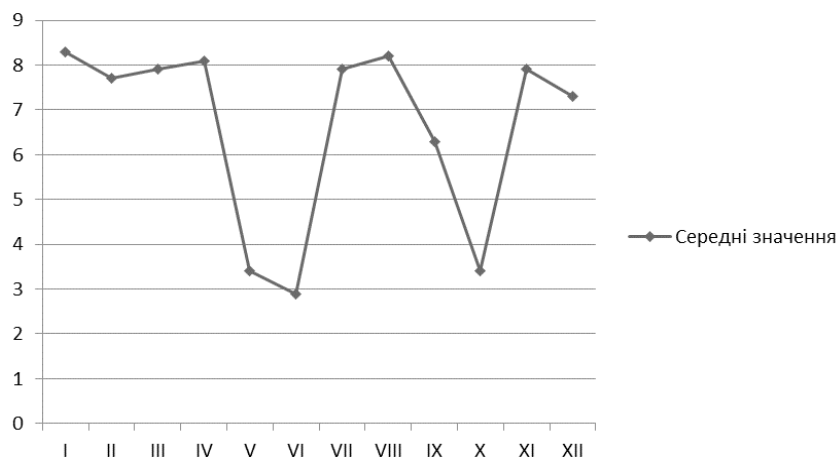

Рис. 1. Графічне зображення узагальненого профілю особистості досліджуваних вагітних жінок

Високі оцінки за шкалою III вказують на наявність психомоторної загальмованості, знижений фон настрою, невірноваженість. Намагаючись задовольнити власні бажання, більшість з досліджуваних не завжди думають про наслідки власних рішень та поступків, діючи при цьому досить імпульсивно та необдуманно (низькі оцінки за шкалою VI). Низькі оцінки за шкалою VI вказують на переживання більшістю жінками стану дезадаптації, що виявляється у дезорганізації власної поведінки.

Характерним для більшості досліджуваних також є достатньо високі результати за IV шкалою, що свідчить про непостійність, схильність до ухилення від виконання своїх обов'язків, ігнорування суспільних правил та загальноприйнятих культур-

них норм. У спілкуванні більшість з них відрізняється млявістю афекту, формальністю міжособистісних стосунків, емоційною холодністю.

Аналізуючи отримані результати за *методикою дослідження мотивів збереження вагітності Л. Н. Рабовалюк*, нами було виявлено, що найбільш вираженими мотивами збереження вагітності у досліджуваних жінок були мотиви, пов'язані з наявністю егоїстичних тенденцій, деякою неготовністю приносити у жертву власні інтереси заради майбутньої дитини (36,4%); низьким рівнем готовності до материнства (45,4%) і високим ступенем тривожності та страхів (18,2%).

Оцінка результатів за *тестом відношень вагітної І. В. Добрякова*, свідчить про те, що серед жінок у двох (18,2%) спостерігається наявність гіпогнозичного варіанту ПКГД, характерним для якого є неприйняття жінкою ситуації наявної вагітності, ігнорування її симптомів; у 4 (36,4%) – тривожного варіанту ПКГД, який супроводжується різного роду тривожними переживаннями, виникнення та розвиток яких може бути обумовлено різними чинниками (небажана та непланована вагітність, деструктивні мотиви вагітності та материнства, несприятливі матеріально-побутові умови, порушення соматичного та психічного здоров'я, індивідуально-психологічні особливості); у 5 (45,4%) – депресивного варіанту ПКГД, особливостями якого виступають пониження загального фону настрою, відкрите негативне ставлення до ситуації наявної вагітності, майбутньої дитини та майбутнього материнства в цілому.

Оцінка символіки психомалюнків (за *проективною методикою Г. Г. Філіппової «Я і моя дитина»*), які були виконані досліджуваними жінками, свідчить про те, що сприятлива ситуація вагітності була характерна для 1 (9,1%) учасниці. Незначні симптоми тривоги, невпевненості відзначалися у 2 (18,2%) вагітних. Тривога та невпевненість у собі була характерна для 3 (27,3%) жінок, які мають намір відмовитися від власної дитини. Конфлікт з вагітністю і ситуацією материнства був виражений у 5 (45,4%) вагітних.

Отже, узагальнюючі отримані результати можна відзначити, що характерними індивідуально-психологічними особливостями більшості вагітних жінок, які мають намір відмовитися від власної новонародженої дитини є достатньо високий рівень нервово-психічного напруження на тлі поганого самопочуття, зниження загальної активності та настрою. У вагітних жінок, які висловлювали намір відмовитися від дитини одразу після її на-

родження, відзначалася емоційна нестабільність, дратівливість, відсутність вольового контролю над власними потягами, діями та поведінкою в цілому, схильність до відкритого ігнорування суспільних правил та загальнокультурних норм, відсутність навичок ефективного спілкування, суб'єктивність в оцінюванні власних вчинків та власної особистості.

Характерним для більшості з таких жінок є наявність деструктивних мотивів, які відображали наявність високого рівня суб'єктивної тривожності щодо виникнення можливих фінансових труднощів, пов'язаних з народженням дитини, пріоритету інших цінностей над сімейними і материнськими цінностями, егоїстичних тенденцій, низького рівня психологічної готовності до материнства.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Дослідження проблеми відмови матері від власної новонародженої дитини свідчить про те, що в основі прояву такої форми порушення материнської поведінки знаходиться взаємодія різного роду чинників. Оцінюючи результати проведеного аналізу літературних джерел та даних власного експериментального дослідження, ми дійшли висновку, що процес прийняття рішення про відмову може бути обумовлений як особливостями соціального статусу жінки, її життєвою ситуацією та особистісним досвідом, так і наявністю в неї певних психологічних особливостей. Саме тому виняткової актуальності та доцільності набуває сьогодні розробка комплексних медико-психологічних заходів, спрямованих, перш за все, на адаптацію жінки до якісно нової ситуації її розвитку, на формування відповідальності за власні дії та життя власної дитини, а також на діагностику, своєчасну корекцію та профілактику різних форм виявлення девіантного материнства, що, безумовно, сприятиме ефективному вирішенню проблеми «відмови» як однієї із гострих соціальних проблем сучасного суспільства.

Список використаних джерел

1. Астахов В. М. Девиантное материнство: монография / В. М. Астахов, О. В. Бацылева, И. В. Пузь. – Донецк : ООО «Східний видавничий дім», 2013. – 260 с.
2. Бацылева О. В. Репродуктивное здоров'я : медико-психологічні та соціальні аспекти / О. В. Бацылева. – Донецьк : Донбас, 2011. – 236 с.
3. Брутман В. И. Некоторые результаты обследования женщин, отказывающиеся от своих новорожденных детей /

- В. И. Брутман, М. Г. Панкратова, С. Н. Ениколопов // Вопр. психологии. – 1994. – № 5. – С. 31–36.
4. Брутман В. И. Психические нарушения и личностные расстройства у женщин, бросающих своих детей / В. И. Брутман // Детский дом. – 2005. – № 16. – С. 38–46.
 5. Гурко Т. А. Родительство в изменяющихся социокультурных условиях / Т. А. Гурко // Социол. исслед. – 1997. – № 1. – С. 72–79.
 6. Гущина Т. В. Девиантное материнство как фактор социального кризиса семьи / Т. В. Гущина // Синапс. – 2004. – № 3. – С. 37–42.
 7. Дармостук Н. В. Проблемы психологической подготовки женщины к осознанному материнству / Н. В. Дармостук // Мед. психология. – 2008. – Т. 3, № 4. – С. 27–29.
 8. Исупова О. Г. Отказ от новорожденного и репродуктивные права женщины / О. Г. Исупова // Социол. исслед. – 2002. – № 11. – С. 92–99.
 9. Колпакова М. Ю. Психологическая работа с женщинами, отказывающимся от новорожденных детей / М. Ю. Колпакова // Вопр. психологии. – 1997. – № 3. – С. 61–68.
 10. Колпакова М. Ю. Роль диалога в выявлении и разрешении нравственного конфликта у матерей, отказывающихся от новорожденного / М. Ю. Колпакова // Психол. журн. – 1999. – Т. 20, № 6. – С. 81–88.
 11. Пайнз Д. Бессознательное использование своего тела женщиной : пер. с англ. / Д. Пайнз. – СПб. : Восточно-Европ. ин-т психоанализа; Б.С.К., 1997. – 195 с.
 12. Психодиагностика в репродуктивной медицине [Текст] / В. М. Астахов, О. В. Бацылева, И. В. Пузь. – Винница : ООО «Нилан-ЛТД», 2016. – 380с.
 13. Радионова М. С. Причины отказа от ребенка / М. С. Радионова // Человек. – 2002. – № 5. – С. 113–122.
 14. Филиппова Г. Г. Психология материнства : (учеб. пособие) / Г. Г. Филиппова. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 240 с.
 15. Хамитова И. Ю. Семейная история: влияние на переживание женщиной беременности и родов / И. Ю. Хамитова // Москов. психотерапевт. журн. – 2001. – № 3. – С. 125–150.
 16. Gaebel W. The problem of infanticide / W. Gaebel, F. Haessler // Deutsche Gesellschaft Psychiatrie, Psychotherapie, Nervenheilkunde (DGPPN). – 2008. – Vol. 79, № 7. – P. 856–857.

17. Sharma B. R. Historical and medico-legal aspects of infanticide: an overview / B. R. Sharma // *Med. Sci. Law.* – 2006. – Vol. 46, № 2. – P. 152–156.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Astahov V. M. Deviantnoe materinstvo: monografiya / V. M. Astahov, O. V. Bacyleva, I. V. Puz'. – Doneck : OOO «Skhidnij vidavnichij dim», 2013. – 260 s.
2. Bacileva O. V. Reproduktyvne zdorov'ya : mediko-psihologichni ta social'ni aspekty / O. V. Bacileva. – Donec'k : Donbas, 2011. – 236 s.
3. Brutman V. I. Nekotorye rezul'taty obsledovaniya zhenshchin, otkazyvayushchiesya ot svoih novorozhdennyh detej / V. I. Brutman, M. G. Pankratova, S. N. Enikolopov // *Vopr. psihologii.* – 1994. – № 5. – S. 31–36.
4. Brutman V. I. Psihicheskie narusheniya i lichnostnye rasstrojstva u zhenshchin, brosayushchih svoih detej / V. I. Brutman // *Detskij dom.* – 2005. – № 16. – S. 38–46.
5. Gurko T. A. Roditel'stvo v izmenyayushchihsya sociokul'turnyh usloviyah / T. A. Gurko // *Sociol. issled.* – 1997. – № 1. – S. 72–79.
6. Gushchina T. V. Deviantnoe materinstvo kak faktor social'nogo krizisa sem'i / T. V. Gushchina // *Sinaps.* – 2004. – № 3. – S. 37–42.
7. Darmostuk N. V. Problemy psihologicheskoy podgotovki zhenshchiny k osoznannomu materinstvu / N. V. Darmostuk // *Med. psihologiya.* – 2008. – T. 3, № 4. – S. 27–29.
8. Isupova O. G. Otkaz ot novorozhdennogo i reproduktyvnye prava zhenshchiny / O. G. Isupova // *Sociol. issled.* – 2002. – № 11. – S. 92–99.
9. Kolpakova M. YU. Psihologicheskaya rabota s zhenshchinami, otkazyvayushchimsya ot novorozhdennyh detej / M. YU. Kolpakova // *Vopr. psihologii.* – 1997. – № 3. – S. 61–68.
10. Kolpakova M. YU. Rol' dialoga v vyyavlenii i razreshenii npravstvennogo konflikta u materej, otkazyvayushchihsya ot novorozhdennogo / M. YU. Kolpakova // *Psihol. zhurn.* – 1999. – T. 20, № 6. – S. 81–88.
11. Pajnz D. Bessoznatel'noe ispol'zovanie svoego tela zhenshchinoj : per. s angl. / D. Pajnz. – SPb. : Vostochno-Evrop. in-t psihoanaliza; B.S.K., 1997. – 195 s.
12. Psihodiagnostika v reproduktyvnoj medicine [Tekst] / V. M. Astahov, O. V. Bacyleva, I. V. Puz'. – Vinnica : OOO «Nilan-LTD», 2016. – 380 s.

13. Radionova M. S. Prichiny otказа ot rebenka / M. S. Radionova // CHelovek. – 2002. – № 5. – S. 113–122.
14. Filippova G. G. Psihologiya materinstva : (ucheb. posobie) / G. G. Filippova. – M. : Izd-vo In-ta Psihoterapii, 2002. – 240 s.
15. Hamitova I. YU. Semejnaya istoriya: vliyanie na perezhivanie zhenshchinoj beremennosti i rodov / I. YU. Hamitova // Moskov. psihoterapevt. zhurn. – 2001. – № 3. – S. 125–150.
16. Gaebel W. The problem of infanticide / W. Gaebel, F. Haessler // Deutsche Gesellschaft Psychiatrie, Psychotherapie, Nervenheilkunde (DGPPN). – 2008. – Vol. 79, № 7. – P. 856–857.
17. Sharma B. R. Historical and medico-legal aspects of infanticide: an overview / B. R. Sharma // Med. Sci. Law. – 2006. – Vol. 46, № 2. – P. 152–156.

Received February 7, 2017

Revised March 10, 2017

Accepted April 7, 2017

УДК 159.923

С. О. Ренке

renke-sergei@ukr.net

Психологічні особливості мотиваційної регуляції процесу становлення професійного образу «Я» у майбутніх психологів

Renke S. O. Psychological peculiarities of the motivational regulation of the future psychologists' professional «Me»-image process development / S. O. Renke // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 388–400.

S. O. Renke. Psychological peculiarities of the motivational regulation of the future psychologists' professional «Me»-image process development. The attention is focused on the motivation in the process of students' professional «Me»-image development being a kind of behavior mechanism that determines the degree of purposefulness of professional behavior. It is

noted that professional personality-based «Me»-image of a future specialist in the chosen field includes the formation of value attitude to professional activities and his personality, the desire for professional and personality-based self-realization, self-improvement, performance of professional activities at a high mastery level, to high professional results and success in different spheres of life. It is determined that the social and educational component of the professional personality-based «Me»-image of a future specialist in the chosen field is revealed due to its integrational nature, subjective nature, multilevel feature, practical orientation, value character, its structure, criteria of formation, peculiarities of the implementation of this process in higher educational institution . It is shown that the formation of gender identity in the process of forming the professional «Me»-image reflects the complex process of integration of gender identities, professional guides, adaptive characteristics, personality traits and requirements of the social environment. It is proved that the success of the professional «Me»-image formation is related to the students' qualities as an adequate self-esteem, developed self-control and internal control locus, the motivation of the learning, the effectiveness of psychological protection, that is, the qualities that characterize the personality maturity, determine in the process of professional training, formation of the integral structure of the student's professional «Me»-image.

Key words: motivation, process of formation, students, professional «Me»-image, personal maturity, education, profession, personality, professional self-determination, youth age, psychological protection.

С. О. Ренке. Психологічні особливості мотиваційної регуляції процесу становлення професійного образу «Я» у майбутніх психологів. Акцентовано, що мотивація у процесі становлення професійного образу «Я» студентів виступає як своєрідний механізм поведінки, який зумовлює міру цілеспрямованості професійної поведінки. Зазначено, що професійно-особистісний образ «Я» майбутнього фахівця в обраній галузі включає формування у нього ціннісного ставлення до професійної діяльності і власної індивідуальності, прагнення до професійної й особистісної самореалізації, самовдосконалення, виконання професійної діяльності на високому рівні майстерності, до високих результатів професійної діяльності й успішності в різних царинах життя. Визначено, що соціально-освітній компонент професійно-особистісного образу «Я» майбутнього фахівця в обраній галузі розкривається через його інтеграційний характер, суб'єктну природу, багаторівневність, практичну спрямованість, ціннісний характер, її структуру, критерії сформованості, особливості реалізації цього процесу у ВНЗ. Показано, що становлення гендерної ідентичності в процесі формування професійного образу «Я» відображає складний процес інтеграції гендерних ідентифікацій, професійних настановлень, адаптивних характеристик, особистісних особливостей і вимог соціального середовища. З'ясовано, що успішність становлення професійного образу «Я» пов'язана з такими якостями студентів, як адекватна самооцінка, розвинений самоконтроль і внут-

рішній локус контролю, сформована мотивація учіння, ефективність психологічного захисту, тобто якостями, що характеризують особистісну зрілість, визначають у процесі навчання професії, формують цілісної структури професійного образу «Я» особистості студента.

Ключові слова: мотивація, процес становлення, студенти, професійний образ «Я», особистісна зрілість, навчання, професія, особистість, професійне самовизначення, юнацький вік, психологічний захист.

С. А. Ренке. Психологические особенности мотивационной регуляции процесса становления профессионального образа «Я» в будущих психологов. Акцентирувано, что мотивация в процессе становления профессионального образа «Я» студентов выступает как своеобразный механизм поведения, который предопределяет степень целеустремленности профессионального поведения. Отмечено, что профессионально-личностный образ «Я» будущего специалиста в избранной области включает формирование у него ценностного отношения к профессиональной деятельности и собственной индивидуальности, стремления к профессиональной и личностной самореализации, самосовершенствования, выполнение профессиональной деятельности на высоком уровне мастерства, к высоким результатам профессиональной деятельности и успешности в разных областях жизни. Определено, что социально-образовательный компонент профессионально-личностного образа «Я» будущего специалиста в избранной области раскрывается через его интеграционный характер, субъектную природу, многоуровневость, практическую направленность, ценностный характер, её структуру, критерии сформированности, особенности реализации этого процесса в вузах. Показано, что становление гендерной идентичности в процессе формирования профессионального образа «Я» отражает сложный процесс интеграции гендерных идентификаций, профессиональных установок, адаптивных характеристик, личностных особенностей и требований социальной среды. Установлено, что успешность становления профессионального образа «Я» связана с такими качествами студентов, как адекватная самооценка, развитый самоконтроль и внутренний локус контроля, сформированная мотивация учения, эффективность психологической защиты, то есть качествами, характеризующими личностную зрелость, определяющими в процессе обучения профессии, формирующие целостную структуру профессионального образа «Я» личности студента.

Ключевые слова: мотивация, процесс становления, студенты, профессиональный образ «Я», личностная зрелость, обучение, профессия, личность, профессиональное самоопределение, юношеский возраст, психологическая защита.

Постановка проблеми. Мотиваційна сфера особистості характеризується певним змістом і динамікою, має особливості залежно від умов становлення особистості. Специфіка студентського життєвого періоду, пов'язаного з навчанням у вищому

навчальному закладі, полягає як у підготовці до майбутньої професії, так і у виникненні особистісних новоутворень, притаманних зрілій особистості. У цей період загальні труднощі дорослішання нашаровуються на складнощі входження до нового освітнього середовища і, часто, – у новий спосіб життя (наприклад, життя окремо від батьківської сім'ї, в гуртожитку). В існуючій практиці під час вступу до вищого навчального закладу, звичайно, не вивчається і не враховується мотивація майбутньої навчально-професійної діяльності, оскільки передбачається, що студент – досить зріла особистість і в змозі самостійно усвідомити мотиви майбутньої діяльності, мотиви отримання освіти, і зробити обґрунтований вибір. Складність проблеми полягає в тому, що в цей період частиною студентів вибір професії вже зроблено і починається процес її активного опанування, в той час, як інша частина студентів не має достатніх внутрішніх ресурсів для осмислення життєвих перспектив, не задоволена зробленим вибором. Ці процеси пов'язані із становленням психологічної зрілості особистості, включаючи її мотиваційну зрілість.

Мета нашої роботи – теоретико-методологічне дослідження психологічних особливостей мотиваційної регуляції процесу становлення професійного образу «Я» у майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема мотивів і мотивації поведінки – одна із стрижневих і найбільш важких в психології. Б.Ф. Ломов, зокрема, зазначає, що в психологічних дослідженнях діяльності питанням мотивації і цілеутворенню належить провідна роль. «Труднощі тут в тому, – пише він, – що в мотивах і цілях найвиразніше виявляється системний характер психічного; вони виступають як інтегральні форми психічного відображення. Звідки беруться і як виникають мотиви і цілі індивідуальної діяльності? Чим вони є? Розробка цих питань має величезне значення не тільки для розвитку теорії психології, але й для вирішення багатьох практичних завдань» [6, с. 11].

Поведінка людини може бути описана з різних боків. У процесуальному плані будь-який поведінковий акт має початок, перебіг і завершення. Він може бути також охарактеризований з погляду інтенсивності і напрямку. Вивчення мотивації – це аналіз причин і чинників, які ініціюють і енергезують активність людини, а також спрямовують, підтримують і ведуть до завершення певний поведінковий акт. Найважливішою особливістю мотивованої дії є наявність інтенції – наміру її виконання. Для пояснення детермінованості людської поведінки створюються численні психологічні теорії мотивації, які будуються на систе-

мі припущення про природу людини і встановлюють закони ініціювання і регулювання людської поведінки. У більшості мотиваційних теорій аналізуються три основні параметри поведінкової активності: ініціативність, інтенсивність і напрямок.

Мотивована поведінка є результатом впливу двох чинників: особистісного і ситуаційного. Особистісний чинник ми розуміємо як мотиваційні диспозиції індивіда (потреби, мотиви, настановлення, цінності), а ситуаційний – як зовнішні умови існування людини (поведінка інших людей, взаємини, оцінки, реакції тих, що оточують, фізичні умови та ін.). Слід зазначити, що коли мова йде про зовнішні чинники, то аналізуються перш за все не об'єктивні параметри середовища, а оцінки й інтерпретації індивідом контекстуальних аспектів своєї поведінки, тобто суб'єктивне відбиття об'єктивних умов і те значення, яке вона цим умовам надає. Людина чинить відповідно до того, як вона оцінює й інтерпретує навколишню дійсність. Роль мотиваційних диспозицій зводиться не стільки до прямої детермінації поведінки, скільки до участі у формуванні когнітивних оцінних схем, за допомогою яких особистість інтерпретує ситуацію. Подальші дії є результатом цієї інтерпретації. С.Л. Рубінштейн писав: «Мотивація – це детермінація, що реалізується через психіку» [9]. «Мотивація – це опосередкована процесом її віддзеркалення суб'єктивна детермінація поведінки людини світом. Через свою мотивацію людина вплетена в контекст дійсності» [2, с.11].

Мотивація найтіснішим чином пов'язана з емоціями. Емоційно-ціннісне ставлення людини до світу, оцінні ставлення виявляють значущі для людини моменти і складають ту загальну величезну царину, в якій розгортаються не лише пасивно-емоційні процеси, переживання, але й активно-дієві, актуальні мотиваційні процеси.

Взаємовплив мотивації і здібностей призводить до їх «відносної відповідності» як в якісно-змістовному, так і в кількісно-динамічному плані (тобто до сили спонук і рівня функціональних можливостей). Взаємодія мотивації і здібностей здійснюється через діяльність як безпосередньо виконавчий, технічний момент психічної активності. Спонука, що має певний якісний зміст і певну динамічну силу (значущість), визначає характер і функціонально-енергетичний рівень відповідної діяльності. Якісний зміст мотиваційної системи в цілому визначає і зміст видів діяльності, характерних для даної людини. Функціональні можливості діяльності даної людини і об'єктивні особливості діяльності визначають як конкретне здійснення, так і напрям роз-

витку мотивації, її коректування, пристосування до об'єктивних обставин діяльності (можливість або неможливість здійснення, витрачання енергії і ін.) [2, с. 12].

Процес формування, розвитку особистості також характеризується взаємодією мотивації і діяльності.

Зв'язки мотивацій з окремими психічними процесами (мислення, пам'ять, увага і ін.) будуються по суті так само, як і з діяльністю взагалі. Мотиваційний компонент є абсолютно необхідним для будь-якого цілісного психічного акту, будь-якого процесу (розумового, процесу сприйняття та ін.) (С.Л. Рубінштейн, Б.В. Зейгарник та ін.); мотивація визначає змістовну вибірковість процесів; динамічна характеристика спонуки (сила, значущість) визначає тривалість і інтенсивність процесу, готовність до того або іншого межового рівня його функціональної напруги. Функціональні можливості психічних процесів визначають якісно-змістовний бік мотивації (характер інтересів, провідних потреб в тому чи іншому виді діяльності та ін.) і динамічний (інтенсивність спонук) [9].

Погляди психологів на суть мотиву істотно розходяться. Мотивом вважалися найрізноманітніші психологічні феномени. Це – наміри, уявлення, ідеї, відчуття, переживання (Л.І. Божович); потреби, потяги, спонуки, схильності (Х. Хекгаузен); бажання, звички, думки, почуття обов'язку (П.А. Рудик); морально-політичні настанови і думки (Г.О. Ковальов); психічні процеси, стани і властивості індивіда (К.К. Платонов); предмети зовнішнього світу (О.М. Леонт'єв); настанови (А. Маслоу); умови існування (К. Вілюнас); спонуки, від яких залежить цілеспрямований характер дій (В.С. Мерлін) міркування, за якими суб'єкт повинен діяти (Ж. Годфруа). Недаремно О.М. Леонт'єв писав, що роботи з проблеми мотивації майже не підлягають систематизації – настільки різні ті значення, в яких вживається термін «мотив», і що поняття мотиву перетворилося на великий мішок, в який складено найрізноманітніші речі. Щодо використання поняття «мотив» літераторами, публіцистами, юристами і говорити не варто. Так, будь-яку причину вчинку, історичного і економічного розвитку людства називають мотивом. Не дивно, що часом зникає сам предмет обговорення, тобто мотив, або ж висловлюються припущення, що сучасне поняття мотиву описує не одну, а кілька реальностей, які не збігаються одна з одною (В.А. Іванников [4]). У закордонній психології існує близько 50 теорій мотивації. У зв'язку з таким станом речей В.К. Вілюнас [1] висловлює сумнів у доцільності обговорення питання, що таке

мотив. Натомість він пропонує зосередити увагу на якомога виразнішому визначенні й описі окремих феноменів, які спонукають активність. Інший підхід пропонує В.А. Іванников [4]: слід звузити зміст поняття «мотив» до якоїсь однієї реальності, а для позначення інших реальностей ввести нові поняття. Термін «мотив», на його думку, слід закріпити за стійкими утвореннями мотиваційної сфери, як опредметнені потреби, а для позначення конкретної ситуативної освіти, що безпосередньо ініціює діяльність, використовувати термін «спонука». У низці праць мотив розглядають тільки як інтелектуальний продукт мозкової діяльності. Х. Хекхаузен [10] у книзі «Мотивація і діяльність» вказує: мотив – це «конструкт мислення», тобто теоретична побудова, а не реально існуючий психологічний феномен. Він пише, що насправді жодних мотивів не існує, їх неможливо спостерігати безпосередньо і тому вони не можуть бути презентовані як факти дійсності. Вони лише умовні, допоміжні конструкти нашого мислення, що полегшують розуміння, дії, втілюються в схему пояснення між початковими спостережуваними обставинами і подальшими спостережуваними актами поведінки. Не дивно, що в його двотомній монографії за мотив береться або потреба (потреба владарювання, якій він дав назву «мотивом влади»; потреба досягнення – «мотив досягнення»), або особистісні диспозиції (тривожність та інші), або зовнішні і внутрішні причини тієї чи іншої поведінки (надання допомоги, прояви агресії). Суперечності існують і щодо такого питання: до чого відносити мотиви і мотивацію – до дії чи до діяльності? О.М. Леонтьєв вважав, що мотиви відносять тільки до діяльності, але не до дій, хоча в 1956 році він зазначає, що мотив спонукає окрема, особистісна дія. Далі, в пізніших працях він стверджував, що дія не має самостійного мотиву, розглядаючи її тільки в контексті діяльності. Якщо прийняти це як окремий випадок виконання дій, то виправданість твердження О.М. Леонтьєва стає очевидною – кожна дія у складі діяльності не має власного мотиву, але це не означає, що ці дії немотивовані. У діяльності і діях, що входять в неї, є загальний мотив. Проте мета діяльності і мета кожної дії, що входить в цю діяльність, не збігаються, хоча ті й інші зумовлені сенсом діяльності як своєрідним стрижнем здійснюваної програми [2, с. 16]. Дії можуть бути і вчинками. Але чи може бути немотивованим свідомо здійснюваний вчинок? Тому самостійні дії повинні мати мотив. У той же час, сама дія може виступати як діяльність, якщо вона виконується в процесі роботи. Втім, розглядаючи подібні випадки, О.М. Леонтьєв пише, що коли одні і

ті ж дії стають діяльністю, то ця діяльність набуває самостійного мотиву. Подібні випадки він визначає як «зрушення мотиву на мету» [5]. Згідно ж уявленнями Р.А. Пілояна, мотив, навпаки, відноситься тільки до дій, а діяльність він розглядає в контексті поняття «мотивація». У цьому він солідарний з М.Ш. Магомед-Еміним [7], який пов'язує мотивацію не лише з підготовкою діяльності, але і з її здійсненням. Взагалі подібне розмаїття поглядів не повинне дивувати, якщо погодитися з тим, що сама поведінка людини вельми різноманітна. У теорії мотивації, розробленій російською психологією, набув поширення погляд, згідно з яким мотив слід розуміти саме як опредметнену потребу. Отже, різке зіставлення категорій «потреба» і «предмет» навряд чи доцільне. Автор психологічної теорії діяльності О.М. Леонтьєв зазначав, що предмет діяльності, який є мотивом, може бути як речовим, так й ідеальним, але головне, що за ним завжди стоїть потреба, він завжди відповідає тій чи іншій потребі. Розроблена в працях відомих російських психологів концепція особистості і діяльності (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв та ін.) виходить з того, що за мотивами стоять ті або інші потреби. Отже, розуміння мотиву як спонуки вчинків і діяльності, пов'язаних з задоволенням потреб, не викликає сумніву.

А.А. Реан вважає, що об'єднувати в структурі мотивації потреби і мотиви означає позбавити термін «мотив» будь-якого самостійного змісту. У зв'язку з цим спонуки можуть бути усвідомленими або неусвідомленими, в цьому контексті виникає різне розуміння мотиву. У запропонованій А.А. Файзуллаєвим послідовної і цілісної концепції виділяються три етапи, які мотив долає у своєму становленні: 1) виникнення спонуки; 2) усвідомлення спонуки; 3) прийняття особистістю усвідомленої спонуки як мотиву. В цьому випадку про невмотивовану поведінку можна говорити в буквальному розумінні, оскільки існування неусвідомленої спонуки ще не дозволяє назвати її мотивом. Зрозуміло, що у такому підході питання про неусвідомлені мотиви знімається. Виокремлення третього етапу пов'язане з тим, що, навіть усвідомивши і оцінивши певну спонуку, людина може прийняти її як мотив і, відповідно, відмовитися від неї. А.А. Реан зазначає, що в такій концепції не обійшлося без плутанини, викликаній, на його думку, логічною помилкою [8]. Дійсно, третій етап полягає в прийнятті особистістю усвідомленої спонуки як мотиву. Але ж з контексту міркувань автора випливає: якщо усвідомлена спонукана не прийнята, то і мотивом вона називатися не може. І навпаки, якщо мова заходить про мотив, то це вже прийнята спо-

нука. Власне, говорити тут про ухвалення мотиву особистістю не зовсім логічно (інакше необхідно припустити існування неприйнятних мотивів, що суперечить самій суті концепції) [2, с.17].

Якнайповнішим є визначення мотиву, запропоноване Л.І. Божович. Згідно з уявленнями автора, мотивами можуть виступати предмети зовнішнього світу, уявлення, ідеї, відчуття і переживання, словом, все те, в чому втілилася потреба [3, с. 17]. Таке визначення мотиву знімає багато суперечностей в його тлумаченні, оскільки воно пояснює енергетичний, динамічний і змістовний його аспекти.

У працях вітчизняних педагогів і психологів сформульовано методологічні принципи дослідження проблеми мотивації. У дослідженнях Л. Божович, Д. Ельконіна, І. Імедадзе, В. Ковальова, О. Леонтьєва, В. Ляудіс, А. Маркова, Г. Хесс та інших суттєвий акцент ставиться на полімотивовану діяльність. Більшість психологів згодні з виокремленням двох типів мотивації і відповідних їм двох типів поведінки: 1) зовнішньої мотивації (extrinsic motivation) і, відповідно, зовнішньо мотивованої поведінки (extrinsic motivated behaviour) та 2) внутрішньої мотивації (intrinsic motivation) і відповідно внутрішньо мотивованої поведінки (intrinsic motivated behavior) [5].

Щодо нашого дослідження, то ми визначаємо внутрішню мотивацію як вроджену характеристику людини, що заґрунтована на застосуванні власних інтересів і як природжену характеристику людини, що ґрунтується на дотриманні власних інтересів і вправлянні своїх здібностей, включає прагнення до пошуку і вирішення завдань оптимального рівня складності. Вона має місце тоді, коли причини, що породжують дану діяльність, усередині індивіда (він сам є джерелом мотивації) і вона як така має для індивіда інтерес і цінність. «Внутрішньо мотивовані види діяльності не потребують заохочень, окрім самої активності. Люди залучаються до цієї діяльності заради неї самої, а не задля досягнення певних зовнішніх винагород. Така діяльність є самоціллю, а не засобом досягнення іншої мети». Внутрішня мотивація базується на вроджених потребах у компетентності і самодетермінації. Вона ініціює і енергетизує широкий спектр видів діяльності та психологічних процесів, для яких первинною винагородою є відчуття ефективності й автономії. У внутрішньому світі суб'єкта ці дві потреби тісно пов'язані, проте операційно і технічно можуть бути автономними.

Внутрішньомотивована поведінка базується на почуванні майстерності і компетентності, інтересі, а також відчутті свобо-

ди від зовнішнього тиску, такого, як винагороди і підкріплення, коли індивід сприймає себе як причину власних дій. Внутрішні потреби в компетентності і самодетермінації мотивують людей постійно прагнути до досягнення цілей оптимального рівня труднощів, цілей, що не є ані дуже простими, ані складними. На нашу думку, стани самодетермінації і компетентності важливі для внутрішньої мотивації і дуже тісно пов'язані між собою. Внутрішня мотивація базується на потребах у тому, щоб почуватися компетентним і автономним. Тому підвищення внутрішньої мотивації може бути забезпечене як задоволенням потреб у самодетермінації [11], так і задоволенням потреб у компетентності, проте задоволення першої біль важливе.

Кожен вид мотивації має свої позитивні та негативні аспекти, по різному впливаючи на психічні процеси. Найбільш позитивний вплив як на пізнавальні процеси, так і на індивіда в цілому має внутрішня мотивація. Зовнішня мотивація може переважати у вирішенні приватних завдань. Професійна діяльність перебігає найефективніше, коли вона більшою мірою зумовлюється внутрішніми мотивами. У процесі становлення професійного образу «Я» мотиваційна структура студента зазнає помітних змін, зовнішні мотиви замінюються внутрішніми: одні спонуки набувають більшої значущості, інші – втрачають її, перетворюючись з ідеалу на повсякденну дійсність.

Отже, внутрішня і зовнішня мотивації не існують окремо одна від одної і не є протилежними; між ними існує взаємоперехід від зовнішніх чинників до саморегуляції. Внутрішня мотивація характеризується інтересом до самої діяльності, більшим залученням у навчальний процес, кращою якістю діяльності, вищими досягненнями, тоді як за зовнішньої мотивації інтерес під час виконання діяльності не домінує. З віком і набуттям стажу роботи зовні мотивована поведінка стає внутрішньо регульованою. Адекватне за формою і змістом подання зовнішнє підкріплення може виявитися корисним і для внутрішньої, і для зовнішньої мотивації. При цьому не потрібно підкріплювати активність, яка і так уже викликає інтерес у індивіда.

Як наслідок у мотиваційній системі особистості виокремлюються мотиваційне ядро, що складається з домінантних мотивів, які організують і підпорядковують собі всі спонуки. Вони й визначають характер, якість і результативність даної діяльності.

Адекватне сприйняття власного професійного образу мотивується, в основному, внутрішніми мотивами, серед яких мотиви самореалізації, досягнення професійного акме, інтересу до

опанування професії та ін. Якщо для студента сама майбутня професійна діяльність є значущою, він отримуватиме від неї задоволення, прагнучиме самореалізуватися саме в ній, це свідчення наявності у нього внутрішньої мотивації.

Варто зазначити, що мотивація впливає також і на вибір професійної діяльності і може виступати активним стимулом розвитку та перебудови особистості загалом. Мотивацію слід вважати тим своєрідним складним психологічним механізмом у царині професійної діяльності, за допомогою якого формуються (за визначенням В.М. Мясичева) «основні життєві ставлення» у особистості до праці, до людей, до сфери пізнання. Мотивація визначає потенційні можливості особистості, повноту й інтенсивність особистого внеску в науково-технічний прогрес, пасивність або активність суб'єкта в професійній діяльності, накреслює своєрідну «траєкторію» руху соціально-психологічних настанов, визначає розвиток фахівця в професійному сенсі, форми вияву і міру його творчої активності.

Мотивація істотно впливає на становлення професійного образу «Я» – «спайку» особистості з професією, на рівень прояву творчої активності – наукової, технічної творчості, на успішність професійної діяльності.

Мотивація виступає разом з соціальними детермінантами поведінки стимулом трудової діяльності. Мотивацію можна вважати тим складним соціально-психологічним механізмом, за допомогою якого співвідносяться зовнішні і внутрішні чинники регуляції поведінки в умовах становлення професійного образу «Я». Мотивація забезпечує розвиток творчої активності особистості. Проте мотиваційні характеристики ніколи не виступають ізольовано, бо творча активність студентів формується і виявляється в діяльності як складна інтегральна освіта, як синтез різнопланових властивостей, де мотиваційні, особистісні інтелектуальні характеристики спрацьовують у реальній поведінці як єдиний психологічний механізм.

Висновки. Отже, мотивація у процесі становлення професійного образу «Я» студентів виступає як своєрідний механізм поведінки, який зумовлює міру цілеспрямованості професійної поведінки. Зазначається, що професійно-особистісний образ «Я» майбутнього фахівця в обраній галузі включає формування у нього ціннісного ставлення до професійної діяльності і власної індивідуальності, прагнення до професійної й особистісної самореалізації, самовдосконалення, виконання професійної діяльності на високому рівні майстерності, до високих результатів професійної діяльності та успішності в різних царинах життя.

Визначено, що соціально-освітній компонент професійно-особистісного образу «Я» майбутнього фахівця у обраній галузі розкривається через його інтеграційний характер, суб'єкту природу, багаторівневість, практичну спрямованість, ціннісний характер, її структуру (когнітивна, емоційно-ціннісна, світоглядна, професійно-мотиваційна складові), критерії сформованості (аксіологічний, рефлексивний, мотиваційний), особливості реалізації цього процесу у ВНЗ.

Успішність становлення професійного образу «Я» пов'язана з такими якостями студентів, як адекватна самооцінка, розвинений самоконтроль і внутрішній локус контролю, сформована мотивація учіння, ефективність психологічного захисту, тобто якостями, що характеризують особистісну зрілість, визначають у процесі навчання професії, формують цілісну структуру професійного образу «Я» особистості студента.

Список використаних джерел

1. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
2. Галаль Абдо Саид Салем. Структура профессиональной мотивации у студентов педагогических университетов (Опыт сравнительного Российско-Йеменского исследования) : дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07 / Галаль Абдо Саид Салем. – СПб., 2001. – 178 с.
3. Горчакова Е. Б. Мотив достижения успеха в структуре личности и деятельности будущих менеджеров: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Горчакова Елена Борисовна. – Хабаровск, 2002. – 164 с.
4. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – М. : МГУ, 1991.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. – 1998. – 240 с.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука. – 1999. – 350 с.
7. Магомед-Эминов М. Ш. Мотивация достижения: структура и механизмы: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук: 19.00.07 / М. Ш. Магомед-Эминов. – М., 1987. – 26 с.
8. Реан А. А. Психология изучения личности [Учеб. пособие] / А. А. Реан. – СПб. : Изд-во В.А. Михайлова, 1999. – 288 с.

9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004. – 713 с.
10. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2-х томах / Х. Хекхаузен. – М. : Педагогика, 1986. – 240 с.
11. Deci E.L. Self-determination and intrinsic motivation in human behavior / E.L.Deci, R.M.Ryan. – 1985.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Viljunas V. K. Psihologicheskie mehanizmy motivacii cheloveka / V. Viljunas. – М. : Izd-vo MGU, 1990. – 288 s.
2. Galal' Abdo Said Salem. Struktura professional'noj motivacii u studentov pedagogicheskikh universitetov (Opyt sravnitel'nogo Rossijsko-Jemenskogo issledovanija) : dis. ... kandidata psihol. nauk: 19.00.07 / Galal' Abdo Said Salem. – SPb., 2001. – 178 с.
3. Gorchakova E. B. Motiv dostizhenija uspeha v strukture lichnosti i dejatel'nosti budushhих menedzherov: Dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.01 / Gorchakova Elena Borisovna. – Habarovsk, 2002. – 164 с.
4. Ivannikov V. A. Psihologicheskie mehanizmy volevoj reguljacii / V. A. Ivannikov. – М. : MGU, 1991.
5. Leont'ev A.N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' / A. N. Leont'ev. – М. – 1998. – 240 s.
6. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii / B. F. Lomov. – М.: Nauka. – 1999. – 350 s.
7. Magomed-Jeminov M. Sh. Motivacija dostizhenija: struktura i mehanizmy: avtoref. dis. na soiskanie nauch. stepeni kand. psihol. nauk: 19.00.07 / M. Sh. Magomed-Jeminov. – М., 1987. – 26 s.
8. Rean A. A. Psihologija izuchenija lichnosti [Ucheb. posobie] / A. A. Rean. – SPb. : Izd-vo V.A. Mihajlova, 1999. – 288 s.
9. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshhej psihologii / S. L. Rubinshtejn. – SPb. : Piter, 2004. – 713 s.
10. Hekhauzen H. Motivacija i dejatel'nost': v 2-h tomah / H. Hekhauzen. – М. : Pedagogika, 1986. – 240 s.
11. Deci E.L. Self-determination and intrinsic motivation in human behavior / E.L.Deci, R.M.Ryan. – 1985.

Received February 9, 2017

Revised March 6, 2017

Accepted April 6, 2017

Роль образної пам'яті у розвитку саморегуляції тілесного «Я» в юнацькому віці

Rodina K. M. The role of image memory in the development of self-regulation of the somatic «Self» in adolescence / K. M. Rodina // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 401–413.

K. M. Rodina. The role of image memory in the development of self-regulation of the somatic «Self» in adolescence. The article analyzes the role of image memory in the development of the self-regulation of the somatic «Self» in adolescence. The categories of the concepts of image memory, the structural level of the integration of the psyche, the self-regulation of the somatic «Self», the psychosomatic competence and their attributes, the relation to the processes of interaction of the somatic and mental in the psychological literature are characterized. The necessity of creating a special correctional program for the development of psychosomatic competence in adolescence is substantiated. The features of self-regulation of the somatic «Self» of personality are analyzed. Characteristic features of the influence of image memory on the self-regulation of the human body are determined.

The results of the study of the role of image memory in the development of the self-regulation of the somatic «Self» in adolescence are presented.

The program is shown, that is based on the actualization of imaginative images with the aim of developing psychosomatic competence and self-regulation of the somatic «Self».

The implemented program showed high efficiency, which was noted on the positive dynamics of psychosomatic competence during and after its implementation.

Key words: image memory, structural level of the integration of the psyche, self-regulation of the somatic «Self», psychosomatic competence, youthful age.

К. М. Родіна. Роль образної пам'яті у розвитку саморегуляції тілесного «Я» в юнацькому віці. У статті представлено аналіз ролі образної пам'яті у розвитку саморегуляції тілесного «Я» в юнацькому віці. Охарактеризовано категорії понять образної пам'яті, структурного рів-

ня інтеграції психіки, саморегуляції тілесного «Я», психосоматичної компетенції та їхніх ознак, ставлення до процесів взаємодії тілесного та психічного в психологічній літературі. Обґрунтовано необхідність створення спеціальної корекційної програми для розвитку психосоматичної компетентності у юнацькому віці. Проаналізовано особливості саморегуляції тілесного «Я» особистості. Визначено характерні особливості впливу образної пам'яті на саморегуляцію тілесного «Я» людини.

Представлено результати дослідження ролі образної пам'яті у розвитку саморегуляції тілесного «Я» у юнацькому віці. Показано програму, яка заснована на актуалізації імагінативних образів з метою розвитку психосоматичної компетентності та саморегуляції тілесного «Я». Впроваджена програма показала високу ефективність, яка відзначилась на позитивній динаміці психосоматичної компетентності упродовж і після її реалізації.

Ключові слова: образна пам'ять, структурний рівень інтеграції психіки, саморегуляція тілесного «Я», психосоматична компетентність, юнацький вік.

Е. Н. Родина. Роль образной памяти в развитии саморегуляции телесного «Я» в юношеском возрасте. В статье представлен анализ роли образной памяти в развитии саморегуляции телесного «Я» в юношеском возрасте. Охарактеризованы категории понятий образной памяти, структурного уровня интеграции психики, саморегуляции телесного «Я», психосоматической компетенции и их признаков, отношение к процессам взаимодействия телесного и психического в психологической литературе. Обоснована необходимость создания специальной коррекционной программы для развития психосоматической компетентности в юношеском возрасте. Проанализированы особенности саморегуляции телесного «Я» личности. Определены характерные особенности влияния образной памяти на саморегуляцию телесного «Я» человека.

Представлены результаты исследования роли образной памяти в развитии саморегуляции телесного «Я» в юношеском возрасте. Показана программа, которая основана на актуализации имагинативных образов с целью развития психосоматической компетентности и саморегуляции телесного «Я». Внедрённая программа показала высокую эффективность, которая отобразилась на положительной динамике психосоматической компетентности в течение и после её реализации.

Ключевые слова: образная память, структурный уровень интеграции психики, саморегуляция телесного «Я», психосоматическая компетентность, юношеский возраст.

Постановка проблеми. Розвиток саморегуляції тілесного «Я» є одним із найважливіших факторів, що впливають на структурний рівень інтеграції психіки, стійкість людини до захворювань, здатність обробляти внутрішні конфлікти та зовнішні стресові події. Образна пам'ять людини впливає на про-

цеси психосоматичної регуляції особистості. Через регулювання процесів образної пам'яті можливо свідомо впливати на саморегуляцію тілесного «Я». У юнацькому віці процеси саморегуляції тілесного «Я» стають доступними до свідомого керування та виступають важливим фактором зберігання психічного та соматичного здоров'я. Можливості свідомого керування власними психосоматичними станами залишаються ще недостатньо дослідженими у сучасній педагогічній психології.

Актуальність дослідження обумовлена перспективами впровадження профілактики психічних та соматичних захворювань шляхом підвищення психосоматичної компетентності у людей юнацького віку. Розроблено та запропоновано комплекс заходів, рекомендацій і вправ (психокорекційна програма), що спрямований на розвиток саморегуляції тілесного «Я», цілющу комунікацію з власним тілом, внутрішній діалог з тілесним «Я», підвищення психосоматичної компетентності.

Метою дослідження є визначення ролі образної пам'яті у розвитку саморегуляції тілесного Я у юнацькому віці.

Аналіз наукових досліджень. Пам'ять – найважливіша психічна функція людини. Сучасні дослідження пам'яті розглядають її як процес, що є основою для протікання всіх інших психічних процесів. Пам'ять виконує не тільки функцію зберігання інформації, але також її селекції, перетворення, оптимізації для регуляції діяльності людини. За словами С.П. Бочарової, аналіз різноманітних функціональних рівнів пам'яті – сенсорної, короткочасної, довгочасної – у їх взаємодії з перцептивними, інтелектуальними та моторними структурними компонентами діяльності дозволяє розглядати її як базову функціональну систему, що забезпечує організацію всіх психічних функцій у єдину систему, що саморегулюється [4].

Пам'ять стала об'єктом наукових досліджень та аналізу в працях Д.Локка, Д.Юма, Дж.Мілля. Б.Спиноза вперше пов'язував пам'ять з уявленням (імагінацією) та розвитком «інтелекту». У процесі розвитку психології як окремої науки вивчення пам'яті відбувалося у рамках різноманітних теоретичних підходів та наукових концепцій. Основними серед них стали асоціаністська теорія пам'яті (Г. Еббінгауз); функціоналістська теорія пам'яті (А. Бергсон); гештальт-психологічна теорія пам'яті (К. Левін, Б.В. Зейгарник); біхевіорістська теорія пам'яті; інформаційна концепція пам'яті, структурно-функціональна концепція пам'яті, системний підхід до дослідження пам'яті. З.Фрейд уперше написав про витіснення з пам'яті неприємних подій або

емоціональних переживань. Класикою вітчизняної психології у дослідженні пам'яті стали праці Л.С. Виготського, П.І. Зінченко, О.Р. Лурії, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, А.О. Смирнова.

За тисячоліття досліджень цієї психічної функції встановлено, що пам'ять – це не просто запам'ятовування, зберігання та відтворення індивідом його досвіду. Пам'ять включена у всю різноманітність життєдіяльності людини, обумовлює формування навичок, образних спогадів та механізмів впізнання. В.П. Зінченко підкреслює, що пам'ять опосередковує наші відношення зі світом, всі доступні нам види поведінки та діяльності [6].

На сьогодні залишається недостатньо дослідженою образна пам'ять людини. За визначенням Т.П. Зінченко, образна пам'ять пов'язана із запам'ятовуванням і відтворенням чуттєвих образів предметів, явищ, їх властивостей та наочно поданих зв'язків і відношень між ними. Об'єм образної пам'яті не обмежений. Виділяють різні види образної пам'яті: зорову, слухову, нюхову, смакову. Однак, як правило, образна пам'ять має полімодальний характер, спираючись одразу на декілька рецепторів, що виступають приймачами інформації, що входить. Одним із видів образної пам'яті є ейдетична пам'ять (від грецького *eidos* – образ). «Ейдетичний образ – це образ, що проекується, зазвичай зоровий, але може бути й іншої модальності, настільки чіткий, ясний, кольоровий та диференційований по формі, що здається безсонному суб'єкту перцептом» [7]. Дослідженням образної, у тому числі ейдетичної, пам'яті присвячені роботи, Л.С. Виготського, О.Р. Лурії, П.І. Зінченко, В.Я. Романова, І.Ю. Матюгіна, Я.Л. Обухова, Р. Урбанчича [9].

Образна пам'ять завжди емоційно забарвлена. Як відзначає С.П. Бочарова, у функціональній системі пам'яті емоції є найважливішим елементом її структури [4]. Найбільш яскраві відбитки у нашій пам'яті залишають емоційно забарвлені образи, таким чином формуючи процеси сприйняття, зберігання та відтворення інформації, що обумовлює процеси життєдіяльності людини. Пам'яті притаманні складні механізми саморегуляції. Але робота пам'яті також впливає на інші процеси саморегуляції організму людини. Мнемічні процеси є ланкою, що організує всі інші рівні функціональної діяльності людини. Пам'ять неможливо розглядати ізольовано від інших психічних процесів: вона опосередковує механізми сприйняття інформації, бере участь у побудованні Я-концепції людини, зберіганні образу тіла. Робота пам'яті безпосередньо впливає на формування рівня структурної інтеграції психіки людини.

Виклад матеріалів дослідження. Структурна інтеграція психіки визначає доступність психічних функцій для саморегуляції та стосунків «Я» з внутрішніми та зовнішніми об'єктами. Ступінь доступності тієї чи іншої функції або її обмеження базується на основі структурної інтеграції: високого, помірного, низького або дезінтегрованого рівня. Відповідно до сучасних досліджень розвитку особистості, що сумарно відображені у Операціоналізованій психодинамічній діагностиці (OPD-2) [10], структурний рівень розвитку психіки визначається за чотирма доступними для спостереження функціями:

1. Сприйняття (самосприйняття та сприйняття зовнішніх об'єктів);
2. Регуляція (саморегуляція та регуляція відношень до об'єкта);
3. Емоційна комунікація (з зовнішніми об'єктами та з внутрішніми об'єктами);
4. Відношення прив'язаності (з зовнішніми об'єктами та з внутрішніми об'єктами).

Кожний із перерахованих критеріїв має аналізуватися з точки зору двох векторів направленості: по відношенню до себе та по відношенню до об'єкту та має додаткові позиції по кожному з векторів. Наприклад, самосприйняття аналізується з точки зору: 1) саморефлексії; 2) здатності диференціювати власні афекти та «читати» для себе їх значення; 3) переживання власної ідентичності – здатності створювати образ себе, що буде константним на протязі часу, стабільним у різних життєвих ситуаціях. Сприйняття інших аналізується з точки зору здатності індивіда: 1) створити цілісний образ іншої людини; 2) здатність відокремлювати суб'єкта від об'єкта; 3) здатність інтегрувати у розгляданні зовнішню ситуацію та внутрішню наповненість людини (наскільки сприйняття об'єкта реалістичне). Саморегуляція розглядається як здатність: 1) контролювати власні імпульси; 2) толерантність до власних афектів, здатність їх допускати, витримувати та перепрацьовувати; 3) регуляція власної самооцінки, здатність витримувати образи та відновлювати свій емоційний стан. Регуляція по відношенню до об'єкта характеризується: 1) здатністю встановлювати, зберігати та підтримувати відношення з іншими людьми; 2) здатністю встановлювати рівновагу інтересів себе та партнера; 3) антиципація – здатність передбачати, як буде вести себе інша людина і які реакції може викликати власна поведінка.

Усі ці особливості структурного рівня інтеграції психіки людини можна проаналізувати та оцінити у кількісному значенні, загалом отримавши бали за 24-ма характеристиками.

Від рівня структурної інтеграції психіки залежить вразливість особистості, схильність до захворювань та здатність обробляти внутрішні конфлікти та зовнішні стресові події. Здатність до психічної та соматичної регуляції проявляється у регуляції відношень з об'єктом.

У нашому дослідженні ми приділяємо особливу увагу саморегуляції як одному з критеріїв структурного рівня інтеграції психіки людини та психосоматичної компетентності.

«Регуляція – це біполярна концепція: якщо вона присутня у надлишку (понадрегуляція), власна здатність діяти, та, можливо, взаємодіяти з іншими може бути обмежена; якщо вона слабка, то, аналогічно, інтеграція афектів та імпульсів буде подавлена, результатом чого стануть ненавмисні або імпульсивно відредаговані афекти та інстинктивні імпульси. Регуляція почуття самооцінки також є частиною саморегуляції. Здатність до саморегуляції доступна тим менше, ніж більше знижується рівень структурної інтеграції. Речі просто трапляються, та роблять так, що «Я» виглядає пасивно наданим на волю випадку, а не відповідальним власником по відношенню до власних психічних процесів» [10].

Класифікацію рівнів структурної інтеграції психіки, що представлена в Операціоналізованій психодинамічній психодіагностиці можна співвіднести з структурним рівнем розвитку особистості, що запропонував Отто Кернберг. Він виділяє невротичний, межовий (Borderline) та психотичний рівні. При цьому невротичний рівень відповідає добреінтегрованому рівню за OPD-2, межовий (Borderline) – помірно інтегрованому та малоінтегрованому рівню за OPD-2, психотичний – дезінтегрованому. В основі схеми, що запропонував Кернберг, полягають наступні критерії, ступінь вираженості та якість яких є діагностичним показником глибини розладу:

- ступінь та якість інтеграції ідентичності;
- рівень і тип домінуючих захистних психічних механізмів;
- здатність до тестування реальності;
- особливості саморегуляції.

Згідно з О. Кернбергом, у невротичної людини всі діагностичні параметри досягають високого рівня розвитку, а саме:

- ідентичність є інтегрованою та диференційованою;
- до числа психічних захистів входять так звані зрілі захисні механізми вищого порядку: інтелектуалізація, раціоналізація, заміщення, репресія (витіснення), регресія, моралізація, зміщення, реверсія, ідентифікація, відреагування, сублимація;

- людина цього рівня здатна чітко тестувати реальність, проводити межу між її внутрішніми та зовнішніми проявами;
- саморегуляція дозволяє дистанціювати себе від імпульсів та афектів, контролювати та інтегрувати імпульси та афекти. Крім того, відбувається регуляція самоцінності. Зберігається здатність підтримувати у стосунках власні інтереси та брати до уваги інтереси інших, здатність розвивати реалістичне уявлення про інших [8].

Отже, здатність особистості до реалістичного сприйняття себе та оточуючих об'єктів, можливість регулювати відносини з внутрішніми та зовнішніми об'єктами, вибудовувати емоційну комунікацію та стосунки прив'язаності з ними визначає структурний рівень інтеграції психіки людини. А високий рівень структурної інтеграції психіки визначає психічне та соматичне здоров'я. Пам'ять, мислення, уява людини обумовлюється її почуттями, емоціями, імпульсами, не всі з яких усвідомлені. Сучасний нейробіолог Антоніо Домассіо спростовує твердження Рене Декарта «*Cogito ergo sum*» – «Я мислю – це означає, що я існую», та стверджує, спираючись на свої дослідження, що з точки зору роботи нашого мозку було б правильніше сказати: «Я відчуваю – означає, що я існую» [5]. Здатність сприймати, визначати, аналізувати та регулювати власні афекти, почуття, імпульси, емоції – є одним з найважливіших факторів, що формують структурний рівень інтеграції психіки людини. Але сприйняття та регуляція зазвичай будуються на основі вже існуючих «відбитків», образів пам'яті людини, слідуючи за емоційно забарвленими, «знайомими» нейронними шляхами у мозку людини. Емоції, афекти, імпульси – по суті, є тілесними проявами психічного у людини, ланкою, яка пов'яже психічне та тілесне «Я». Свідома та несвідома інформація у психіці людини переважно ґрунтується на основі тих емоцій, афектів, почуттів, що зафіксовані у її пам'яті у вигляді певних образів та символів. Але зберігання цієї інформації є динамічним процесом, що постійно саморегулюється з метою досягнення гомеостазу організму. Американський лікар та письменник Діпрак Чопра вважає, що всі ми більше схожі на ріку, ніж на щось стале у часі та просторі. «У будь-який момент у тілі входять у взаємодію дві речі: трохи матерії та трохи інформації. Із цих двох в інформації довше життя, ніж у твердій матерії, з якою вона взаємодіє... Цей факт спонукає нас усвідомити, що пам'ять напевно більш постійна, ніж матерія. Тоді що таке клітина? Це пам'ять, яка побудувала навколо себе трохи матерії, утворивши певний малюнок. Ваше тіло – це всього лише місце, де живе пам'ять» [16].

Отже, психічні процеси, які містять у собі пам'ять, мислення, уяву, сприйняття та відтворення інформації, обумовлюють те, що відбувається на тілесному, соматичному рівні. Людина може свідомо впливати на зміни у тілі та на роботу власного організму, регулювати свій психічний та соматичний стан.

Психосоматична саморегуляція – це здатність людини керувати своїм психоемоційним станом, та окремими соматичними процесами, що досягається завдяки впливу людини саму на себе за допомогою слів, уявних образів, керуванням м'язовим тоном та диханням. Психосоматична саморегуляція як внутрішній діалог з тілесним «Я» виступає важливою функцією психосоматичної компетентності. Психосоматична компетентність виникає внаслідок гармонійного та цілісного розвитку «Я»-концепції людини. Т.Б. Хомуленко та В.О. Крамченкова зазначають, що психосоматична компетентність є системою здатностей когнітивного компоненту тілесного «Я», що пов'язана із прийняттям свого тіла як складової цілісного організму, та обумовлює саморегуляцію, засновану на досвіді застосування внутрішнього діалогу з тілесним «Я». Характеристиками психосоматичної компетентності є: обізнаність, прийняття, інтрацептивність, метафоричність, каузальність, діалогічність, суб'єктивність, інтегративність [14]. Образ власного тіла є невід'ємною частиною «Я»-концепції. «Тілесне «Я» – є компонентом «Я»-концепції (поряд з соціальним «Я», духовним «Я», культурним «Я», фізичним «Я» тощо), який відповідає за когнітивний і емоційний супровід тілесного функціонування, забезпечує його регулятивний ефект, що реалізується в процесі внутрішнього діалогу з тілесним «Я», з самим собою про тіло» [52, с. 5]. Т.Б. Хомуленко виділяє когнітивний компонент тілесного «Я» та емоційно-ціннісний компонент тілесного «Я». Регулятивний ефект тілесного «Я» забезпечується за рахунок: 1) системи психосоматичних феноменів нормального функціонування; 2) знань про механізми саморегуляції тілесного функціонування та умінь їх використовувати [15, с. 8].

У нашому дослідженні ми розробили корекційну програму, що допомагає розвивати саморегуляцію тілесного «Я» за допомогою образної пам'яті. Діагностика рівня саморегуляції тілесного «Я» базується на критеріях рівня структурної інтеграції психіки за ОПД-2 (24 показника), на основі яких було створено питання для діагностичного інтерв'ю. Також використовувалась методика «Пава» – система прийомів розвитку тілесного «Я», спрямована на сприяння розвитку здатності до внутрішнього діалогу з тілесним «Я» [15]. Корекційна програма будувалась на осно-

ві Імагінативної психотерапії тіла (ІмКР) – сучасного напрямку психосоматичної психотерапії, що включає в себе комплекс вправ для релаксації, цілющої комунікації з власним тілом та імагінативних вправ, що будуються на основі образної пам'яті та уявлення [2]. У Німеччині даний напрямок психотерапії офіційно зареєстрований та працює, як спеціалізація Кататимно-імагінативної психотерапії та оплачується через систему медичного страхування країни. Імагінативна психотерапія тіла (ІмКР) показала свою високу ефективність для роботи з різними групами психосоматичних та важких соматичних захворювань (онкології, аутоімунних захворювань) [1]. Метод базується на глибоких знаннях анатомії, фізіології, психосоматичної медицини, сучасних напрямків психодинамічної психотерапії та технік релаксації. Автор методу – доктор медичних наук В. Льош називає його цілющою комунікацією з тілом [3].

Для цілей нашого дослідження ми звузили напрямок роботи методу ІмКР тільки для дослідження особливостей саморегуляції у людей юнацького віку. Фокусом нашої уваги було те, як вправи, побудовані на цілеспрямованому, свідомому фіксуванню уваги на своєму тілі, сприйнятті свого тіла, комунікації з тілом, використання образної уяви та образної пам'яті сприяє розвитку психосоматичної саморегуляції.

Програма включала в себе 25 занять тривалістю по 50 хвилин, спрямованих на підвищення психосоматичної саморегуляції за допомогою образної пам'яті, кожне заняття включало в себе вправи на сприйняття тіла, комунікацію з тілом та побудову образів власного тіла та його гармонійної роботи. Потім кожне заняття досліджувані повинні були по пам'яті повторювати самостійно вдома, формуючи таким чином образ власного тіла, регулюючи процеси самосприйняття, та вибудовуючи нові форми комунікації з тілом. Саме під час цих вправ образна пам'ять відігравала значущу роль, допомагаючи вибудовувати процес психосоматичної компетенції. Кожен із групи випробовуваних спочатку пройшов діагностичне обстеження рівня саморегуляції тілесного «Я», яке включало в себе заповнення опитувальника, побудованого на основі OPD-2 та діагностичну бесіду. Потім досліджувані проходили індивідуальні та групові заняття корекційної програми, розробленої на основі ІмКР спеціально для даного дослідження. Заняття були спрямовані на розвиток саморегуляції тілесного «Я», комунікації з власним тілом та розвитку психосоматичної компетентності. Після проходження курсу занять серед випробовуваних з основної та контрольної груп було

проведено повторне дослідження рівня саморегуляції тілесного «Я». Дані фіксувались за проективною методикою діагностики психосоматичної компетентності, запропонованою Т.Б. Хомуленко і В.О. Камченковою [14] (рис. 1).

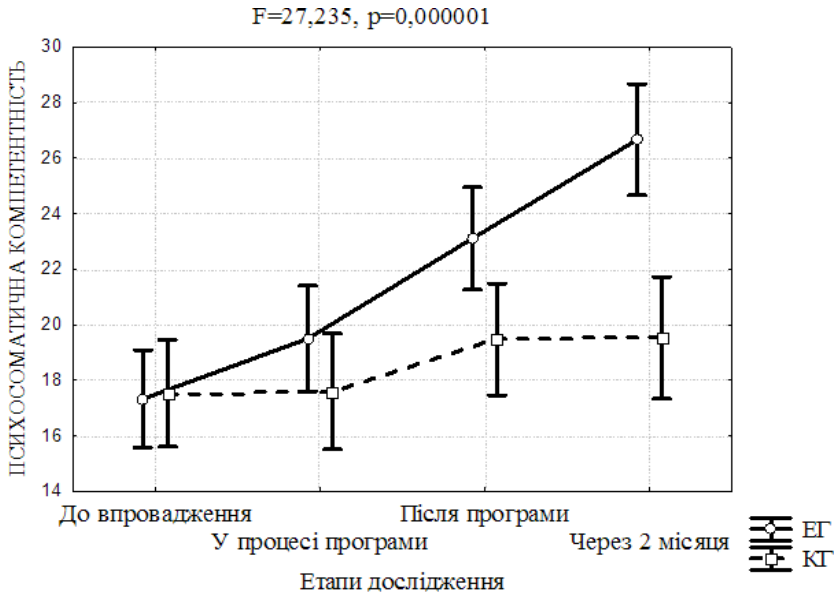

Рис. 1. Динаміка показників психосоматичної компетентності досліджуваних упродовж впровадження програми

Як видно з рисунку 1, в експериментальній групі ($n=18$) відзначається позитивна динаміка показників психосоматичної компетентності упродовж впровадження у них програми і навіть через деякий час після її завершення. У представників контрольної групи ($n=15$) спостерігається статистично незначні зміни у рівні психосоматичної компетентності. Отже, впроваджена нами програма мала позитивний вплив на розвиток психосоматичної компетентності особистості у юнацькому віці.

Висновки. У ході дослідження було з'ясовано, що образна пам'ять відіграє важливу роль у розвитку саморегуляції тілесного «Я» у юнацькому віці. Повторний діагностичний зріз після проведення корекційної програми у групі досліджуваних та у контрольній групі показав підвищення рівня саморегуляції тілесного «Я» у людей, які проходили корекційну програму. Дослідження показало високу ефективність використання імагіна-

тивних образів для розвитку психосоматичної компетентності та саморегуляції тілесного «Я». Результати дослідження дають можливість стверджувати, що людина здатна свідомо керувати власними психосоматичними станами, спрямовуючи організм до салютогенезу за допомогою уважної комунікації з власним тілом та використовуючи образну пам'ять.

Список використаних джерел

1. Бочарова С.П. Психология и память. Теория и практика для обучения и работы / Бочарова С.П. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2007, – 384 с.
2. Дамасио Антонио. Ошибка Декарта: эмоции, разум и человеческий мозг / Антонио Дамасио. – Нью-Йорк : «Penguin», 2005.
3. Зинченко В.П. Образ и деятельность / В.П. Зинченко. – М., Воронеж, 1997.
4. Зинченко Т.П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии / В.П. Зинченко. – СПб. : Питер, 2002. – 320 с.
5. Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии / Пер. с англ. М.И. Завалова. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 464 с.
6. Обухов Я.Л. Глубинно-психологический подход в психотерапии психосоматических заболеваний, «Школа здоровья» / Я.Л. Обухов. – 1997 – № 3. – С. 43–61.
7. Операционализованный психодинамический диагностический опросник (ОПД-2). Руководство по диагностике и планированию терапии. – М. : Академический Проект; Культура, 2011. – 454 с. – (Психотерапевтические технологии).
8. Родина Е.Н. Имагинативная телесно-ориентированная психотерапия: описание метода и практическое применение / Е.Н. Родина, Р.Ф. Безпальча // Символдрама. – 2014, № 1–2 (9). – С. 41–48.
9. Родина Е.Н. Процессы имагинации и визуализации в символдраме и имагинативной телесно-ориентированной психотерапии: общее и различия / Е.Н. Родина / В «Теоретичні і прикладні проблеми психології». – № 2(28). – 2012.
10. Хомуленко Т.Б. Анализ телесного симптома как психосоматического феномена. – Х. : ХНПУ имени Г.С. Сковороды, 2011. – 41 с.
11. Хомуленко Т.Б. Методика проективной диагностики телесного Я / Т.Б. Хомуленко, В.О. Крамченкова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – Херсон, 2016. – Вип. 5. – С. 39–45.

12. Хомуленко Т.Б. Психосоматика: культурно-історичний підхід: навч.-метод. посіб. / Т.Б. Хомуленко, О.І. Філенко, К.І. Фоменко, О.С. Шукалова, М.В. Коваленко. – Харьков : Издатель «Диса плюс», 2015. – 264 с.
13. Хомуленко Т.Б. Психотехнології саморегуляції тілесного / Т.Б. Хомуленко. – Харків : «Диса плюс», 2017. – 45 с.
14. Чопра Д. Исцеляющая сила разума. Духовный путь к решению самых важных жизненных проблем / Дипрак Чопра. – М. : Эксмо., 2014. – С. 34.
15. Erstling T. Krebs mit inneren Bildern behandeln: Selbst aktiv etwas tun, Param, Ahlerstedt / T. Erstling. – 2011. – P. 193–203.
16. Loesch W. Imaginative Körperpsychotherapie mit somatisch schwer kranken Patienten / Loesch W. // Psychotraumatologie und Katathym-imaginative Psychotherapie. Lengerich, 2001. – P. 221.
17. Loesch W. Imaginative Körperpsychotherapie (IKP) als komplementäre Psychotherapiemöglichkeit auch für Krebspatienten. In: Reiners H. / Loesch W. // Neue Versorgungskonzepte in der Onkologie. Eine Tagung der Landesarbeitsgemeinschaft Onkologische Versorgung Brandenburg e. V. (LAGO). Berlin 2008. – P. 41–44.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bocharova S.P. Psihologija i pamjat'. Teorija i praktika dlja obuchenija i raboty / Bocharova S.P. – H. : Izd-vo Gumanitarnyj centr, 2007. – 384 s.
2. Damassio Antonio. Oshibka Dekarta: jemocii, rozum i chelovecheskij mozg / Antonio Damassio. – N'ju-Jork : «Penguin», 2005.
3. Zinchenko V.P. Obraz i dejatel'nost' / V.P. Zinchenko. – M., Voronezh, 1997.
4. Zinchenko T.P. Pamjat' v jeksperimental'noj i kognitivnoj psihologii / V.P. Zinchenko. – SPb. : Piter, 2002. – 320 s.
5. Kernberg O. Tjazhelye lichnostnye rasstrojstva: Strategii psihoterapii / Per. s angl. M.I. Zavalova. — M. : Nezavisimaja firma «Klass», 2000. – 464 s.
6. Obuhov Ja.L. Glubinno-psihologicheskij podhod v psihoterapii psihosomaticheskikh zabolevanij, «Shkola zdorov'ja» / Ja.L. Obuhov. – 1997, № 3. – S. 43–61.
7. Operacionalizirovannaja psihodinamicheskaja diagnostika (OPD-2). Rukovodstvo po diagnostike i planirovaniju terapii. –

- M. : Akademicheskij Proekt; Kul'tura, 2011. – 454 s. – (Psihoterapevticheskie tehnologii).
8. Rodina E.N. Imaginativnaja telesno-orientirovannaja psihoterapija: opisanie metoda i prakticheskoe primenenie / E.N. Rodina, R.F. Bezpal'cha. // Simvoldrama. – 2014, № 1–2 (9). – S. 41–48.
 9. Rodina E.N. Processy imaginacii i vizualizacii v simvoldrame i imaginativnoj telesno-orientirovannoj psihoterapii: obshhee i razlichija / E.N. Rodina / V «Teoretichni i prikladni problemi psihologii». – № 2(28) 2012.
 10. Homulenko T.B. Analiz telesnogo simptoma kak psihosomaticheskogo fenomena. – H. : HNPU imeni G.S. Skovorody, 2011. – 41.
 11. Homulenko T.B. Metodyka proektyvnoi' diagnostyky tilesnogo Ja / T.B. Homulenko, V.O. Kramchenkova // Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. – Serija «Psihologichni nauky». – Herson, 2016. – Vyp. 5. – S. 39–45.
 12. Homulenko T.B. Psyhosomatyka: kul'turno-istorychnyj pidhid: navch.-metod. posib. / T.B. Homulenko, O.I. Filenko, K.I. Fomenko, O.S. Shukalova, M.V. Kovalenko. – Har'kov: Yzdatel' «Dysa pljus», 2015. – 264 s.
 13. Homulenko T.B. Psyhotehnologii' samoreguljacii' tilesnogo / T.B. Homulenko. – Harkiv : «Disa pljus», 2017. – 45 s.
 14. Chopra D. Isceljajushhaja sila razuma. Duhovnyj put' k resheniju samyh vaznyh zhiznennyh problem / Diprak Chopra. – M. : Jeksmo., 2014. – S. 34.
 15. Erstling T. Krebs mit inneren Bildern behandeln: Selbst aktiv etwas tun, Param, Ahlerstedt / T. Erstling. – 2011. – S. 193–203.
 16. Loesch W. Imaginative Körperpsychotherapie mit somatisch schwer kranken Patienten / Loesch W. // Psychotraumatologie und Katathym-imaginative Psychotherapie. Lengerich, 2001. – P. 221.
 17. Loesch W. Imaginative Körperpsychotherapie (IKP) als komplementäre Psychotherapiemöglichkeit auch für Krebspatienten. In: Reiners H. / Loesch W. // Neue Versorgungskonzepte in der Onkologie. Eine Tagung der Landesarbeitsgemeinschaft Onkologische Versorgung Brandenburg e. V. (LAGO). Berlin 2008. – P. 41–44.

Received February 17, 2017

Revised March 16, 2017

Accepted April 13, 2017

ЕТНІЧНА МЕНШИНА ЯК ЕЛЕМЕНТ СТРУКТУРИ МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Semeniv N. M. Ethnic minority as an element of the structure of inter-ethnic interaction / N. M. Semeniv // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 414–423.

N. M. Semeniv. Ethnic minority as an element of the structure of inter-ethnic interaction. The article is devoted to the concept of modern methods of researching ethnic minority for the formation and development of inter-ethnic communication, their application in practice and the study of inter-ethnic relations.

According to the article the object of the study of foreign and domestic scientists is considered to be psychological mechanisms that underlie ethnic minority of influence on the formation and development of inter-ethnic communication. The modern society is considered to need additional social and psychological research to study the unexplored ethnic minorities that remain in this field of psychology, leaving tremendous opportunity for scientists searching creative discovery.

In the article it is considered the perspective and the actual directions of the study of ethnic minority. It is noted that the structure of ethnic minority reflects the psychological aspects of inter-ethnic identity associated with different types of social relations in society. Much attention is given to characteristic discontinuity between the theoretical description of ethnic minority and their practical solutions applied in the study of ethnic relations as a field of scientific knowledge.

It is established that inter-ethnic communication in Ukrainian society has potentially dangerous elements of relationships between different ethnic minorities. The author comes to the conclusion that there is a need to develop the system of early prediction conflict situations and a model of the emergence and spread of conflicts. This system will effectively prevent the crisis states of interethnic relations with dangerous consequences.

Key words: ethnic relations, ethnic minority, inter-ethnic interaction, ethnic identification.

Н. М. Семенів. Етнічна меншина як елемент структури міжетнічної взаємодії. У статті розглянуто роль та значення етнічної меншини для формування та розвитку міжетнічних взаємин, дослідження етнічної меншини у практиці, вивчення міжетнічних відносин.

Встановлено, що об'єктом дослідження багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених є етнічна меншина, її вплив на формування, становлення та розвиток міжетнічних взаємин, їх психологічний зміст та основні функції. Автором зроблено висновок, що сучасне суспільство потребує додаткових соціально-психологічних досліджень, щоб здійснити комплексне вивчення чинників існування етнічних меншин, їх значення в системі міжетнічних взаємин, тобто питання, які залишаються недослідженими в цій області психології, залишаючи великі можливості для вчених-психологів.

У статті розглянуто особливості формування етнічної меншини. Автором вказано, що структура формування етнічних меншин відображає психологічні аспекти міжетнічної взаємодії особистості, які пов'язані з різними видами соціальних відносин у суспільстві. Увагу приділено характеристичі етнічної меншини та практичним її дослідженням у галузі наукових знань соціальної психології.

Зроблено висновок, що існує необхідність розробки системи раннього прогнозування конфліктних ситуацій і моделі виникнення і поширення етнічних конфліктів. Ця система допоможе ефективно запобігати кризові стани в галузі міжетнічних відносин з небезпечними наслідками.

Ключові слова: етнічна меншина, міжетнічна взаємодія, етнічні взаємини, етнічна ідентифікація.

Н.М. Семенов. Этническое меньшинство как элемент структуры межэтнического взаимодействия. В статье рассмотрено роль и значение этнического меньшинства для формирования и развития межэтнических отношений, исследования этнических меньшинств в практике изучения межэтнических отношений.

Установлено, что объектом исследования многих зарубежных и отечественных ученых является этническое меньшинство, его влияние на формирование и развитие межэтнических отношений, психологическое содержание и основные социальные функции. Автором сделан вывод, что современное общество нуждается в дополнительных социально-психологических исследованиях, чтобы осуществить комплексное изучение факторов формирования и существования этнических меньшинств, их влияния на межэтнические отношения, которые остаются неисследованными в этой области психологии, оставляя большие возможности для ученых-психологов.

В статье рассмотрены особенности этнических меньшинств. Автором указано, что структура и особенности функционирования этнического меньшинства отражает психологические аспекты межэтнического взаимодействия, связанные с различными видами социальных отношений в обществе. Внимание уделено психологическим характеристикам этнических меньшинств и практическим их исследованиям в области научных знаний социальной психологии.

Автор приходит к выводу, что существует необходимость разработки системы раннего прогнозирования конфликтных ситуаций и модели

возникновения и распространения этнических конфликтов. Эта система поможет эффективно предотвращать кризисные состояния в области межэтнических отношений с опасными последствиями.

Ключевые слова: этническая толерантность, межэтническое взаимодействие, этнические отношения, этническая идентичность.

Постановка проблеми. На початку XXI століття проблема міжетнічних взаємин, взаємодії етнічних меншин і титульних етносів набула особливої актуальності у зв'язку з процесом глобалізації, що зіштовхує релігійні, національні й етнічні ідентичності різних культур і народів. Однією з основних цінностей громадянського суспільства є цінність етнічної толерантності до існуючих в суспільстві етнічних меншин. Проблема етнічної толерантності сьогодні – одна із центральних проблем як глобального, так і національного порядку.

Вивчення і теоретичне осмислення етнонаціональної сфери України потребує всебічного підходу до неї, з'ясування усіх притаманних їй рис і властивостей, специфічних особливостей. Зрозуміло, що з точки зору суспільної безпеки найпильніша увага має бути звернена на характер взаємин насамперед між національними меншинами і титульною нацією, а також між самими меншинами.

Сучасне суспільство живе в епоху глобалізації й еру високих інформаційних технологій, які відкривають величезні можливості для розвитку як усієї світової спільноти в цілому, так і окремих груп населення зокрема. Негативні наслідки розвитку сучасного суспільства можуть ускладнити вирішення ряду актуальних проблем, таких як: наростання соціальної і культурної дистанції, нерівномірність і нестабільність економічного розвитку, диспропорційного складу етнічних груп, маргіналізація і культурна уніфікація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із другої половини вісімдесятих і особливо в дев'яності роки провідним предметом дослідження соціальної психології та етноконфліктології стала проблема взаємин етнічного характеру, зокрема стосунків між пануючими у суспільстві етнічними групами і етнічними меншинами. До такого роду робіт треба в першу чергу віднести праці Е. Азара, Дж. Александера, Ф. Дюкса, Дж. Коуклі, Б. Оліарі, Р. Макгаррі, М. Рабі, Л. Рангараджана, Дж. Річардсона, М. Росса, Дж. Ротмана, Ж. Рубіна, К. Руперсінгхе, Т. Саати, Дж. Толанда й ін.

Вітчизняна етнічна психологія та етноконфліктологія у тій чи іншій мірі вивчали етнічні конфлікти і напрацювали чималий

обсяг емпіричних знань про етнічні меншини, етнорасові й етноконфесійні взаємини в різних країнах світу. Мова йде про роботи Ю.В. Бромлея, Е.А. Веселкіна, Л.М. Дробіжевої, І.І. Жигалова, В.І. Козлова, С.Я. Козлова, А.П. Корольової, М.Е. Крамарової, Е.М. Логінової, С.В. Михайлова, Ю.С. Оганисяна, М.І. Семиряги, В.А. Тишкова, С.А. Токарева, Н.Н. Чебоксарова й ін.

По-друге, це досить численний контингент фахівців в області національних відносин радянського періоду, які звернулися до вивчення етнічних конфліктів у силу різкого наростання етнічної напруженості й актуалізації багатьох раніше латентних етнічних конфліктів у нашій країні. У цьому зв'язку необхідно в першу чергу назвати імена Г. Агаєва, Ю.В. Арутюняна, Е.А. Баграмова, Т.Ю. Бурмистрової, М.Н. Губогло, Ю.Д. Дешерієва, В.Ф. Губіна, М.С. Джунусова, М.І. Ісаєва, К.Х. Ханазарова й інших.

Мета статті – визначити ступінь розробленості поняття етнічної меншини в міжетнічних взаєминах, форми її вивчення в наукових етноконфліктологічних розробках, проаналізувати основні методи впливу на стан розробки цієї проблеми у сучасних психологічних дослідженнях міжетнічних взаємин.

Ключовим у інтерпретації поняття «меншість» виступає уявлення про історичний зв'язок членів етнічної групи з певною територією та її етнічними кордонами (Малахов, Осипов, 2008). Етнічна меншина визначається як расова або етнічна група, яка містить в собі дві основні характеристики: кількісну, коли меншістю називається етнос, який проживає на одній території з іншим етносом, що становлять більшість; та психологічну, коли під меншістю розуміється етнос або якась частина суспільства, яка знаходиться в підлеглому положенні в ієрархії цього суспільства. Термін «меншість» має на увазі не тільки чисельність, але ієрархію суспільства.

Категорії етнічної більшості і етнічної меншини співвідносяться з нерівністю та дискримінацією, оскільки суттєвою рисою групи етнічної меншини, на думку Н. Смелзера, є те, що її члени піддаються дискримінації або несправедливого поводження через свої «недоліки». Етнічна більшість розуміється як група, спільнота людей, що володіють владою, великим впливом і основною частиною ресурсів країни, в якій вони проживають. (Смелзер, 1994).

О.П. Садохін зазначає, що до етнічних меншин (кількісна меншість) відносяться такі групи населення, які: чисельно менші, ніж етнічна більшість (титульна нація) в державі; знахо-

дяться в недомінуючому положенні; володіють етнокультурною специфікою і бажають зберегти її. В якості етнічних меншин можуть виступати: частина титульної нації, яка проживає на території іншої держави (етнічні діаспори); етнічні групи, розкидані по багатьох країнах і не мають своєї держави (цигани, курди); народи внутрішньої колонізації, тобто корінні народи, які опинилися чисельно менше приїжджого населення (евенки, чукчі, якути); етнічні групи, які влаштувалися на постійне місце проживання в результаті імміграції (Садохін, 2004).

Характерними ознаками етнічної меншості є такі особливості:

1) група підпорядковується іншій домінантній групі, меншіна має менше влади і привілеїв; усвідомлюється своє підлегле становище в суспільстві;

2) група демонструє специфічне ставлення суспільства до них, не виключається дискримінація меншини зі сторони етнічної більшості, етнічні меншини обмежені у всьому тому, що є в даному суспільстві цінністю або благом;

3) етнічна меншість характеризується певними фізичними, психологічними та культурними ознаками;

4) члени групи отримують належність до етнічної меншини за правом народження, у спадщину від батьків, тобто незалежно від бажання і волі;

5) як правило, у групі укладаються внутрішньогрупові (ендогамні) шлюби між «своїми»;

6) статус етнічної меншини обмежує можливості соціального та культурного розвитку членів підлеглої групи і підвищення ними свого суспільного і соціального статусу (Хансен, Краг, 1996).

Отже, у зарубіжних наукових дослідженнях переважає теза про те, що всі суспільства, без винятку, є ієрархічно організованими структурами, в яких, принаймні, одна група контролює більшу частину ціннісних ресурсів, ніж інші групи (політична влада, земля, економічне багатство, можливості отримання освіти, доступ до медичної допомоги тощо). Групова ієрархія виявляється практично у всіх сферах суспільного життя. Однак не слід забувати, попереджають Т.Saguay, J.Dovidio, F.Pratto, що саме члени дискримінованих груп більш мотивовані на зміну їхнього status quo (Saguay, Dovidio, Pratto, 2008).

На думку Налчаджяна, етнічна меншість є елементом суспільства і одночасно стає різновидом соціальної меншості, яка за кількістю членів може перевершувати домінуючу групу. Пред-

ставлені в суспільстві групи «соціальної меншини» виділяються за такими ознаками: за расою, етнічністю, релігією та статтю. Щодо расових груп, в їх основу покладено фізичні ознаки: колір шкіри, колір і форма волосся і т.д. В основі етнічних груп відмінності щодо культури, традицій, звичаїв, самосвідомості, символіки і т.д. В основу релігійних груп покладені релігійні вірування і філософія. У статевих груп статева ознака є диференціуючою ознакою. Таким чином, слід розрізняти групи «соціальної меншості» та групи «етнічної меншості» (Налчаджян, 2004, С. 91).

Натомість Н. Tajfel розрізняє кількісну і психологічну меншість. Під психологічною меншістю (етнічною меншістю) розуміються такі етнічні чи расові групи, які підпорядковані домінантній групі, мають менше влади і привілеїв. «Психологічна меншість» – це частина суспільства, члени якої об'єднані один з одним за певною якістю, що оцінюється суспільством досить низько. Досить частими є випадки, коли психологічна меншість є кількісною більшістю, яка підпорядковується кількісній меншості (наприклад, жінки в більшості суспільств). У цьому випадку якісний принцип полягає у статусі групи в соціальній ієрархії суспільства. Отже, Tajfel ставить питання щодо основного критерію, який покладається в основу поняття «меншість»: положення в ієрархічній структурі суспільства, що визначається за кількісним принципом (численність населення) або якісний принцип, що формує ставлення до того чи іншого народу (Tajfel, 1999).

За твердженням Смелзер, група етнічної меншини – це не обов'язково менша за чисельністю група. «Це – низькостатусна група, члени якої за своїми фізичними або культурним особливостям відрізняються від інших членів суспільства і піддаються дискримінації» (Смелзер, 1994).

На думку Хансена і Крага статус і займане становище в соціальної диференціації суспільства є критеріями, на підставі яких може бути застосовано поняття «етнічна меншість» по відношенню до тієї чи іншої групи (Хансен, Краг, 1996).

Етнічна меншина в західній психології розуміється як група або групи, які не займають у складі населення панівного становища, володіють культурними, релігійними та/або мовними традиціями або особливостями, які вони прагнуть зберегти і значно відрізняються від традицій і особливостей іншої частини населення. Ч. Уеглі і М.Харріс наводять п'ять відмінних властивостей, якими характеризується етнічна меншина:

- меншини є підлеглими сегментами складних за своєю структурою спільнот;
- меншини володіють специфічними фізичними чи культурними особливостями, які не користуються повагою з боку північних сегментів суспільства;
- меншини є соціальними агрегатами, наділеними самосвідомістю і пов'язаними характерними для їхніх членів специфічними особливостями і специфічними обмеженнями у можливостях, що з них випливають;
- членство в меншості передається на основі походження, що дозволяє включати до його складу наступні покоління навіть у відсутності зовні легко помітних специфічних культурних або фізичних особливостей;
- члени меншини, добровільно або за необхідності, мають тенденцію вибирати собі шлюбного партнера в межах своєї групи.

Історія етнічних меншин, на думку G. De Vos, являє собою низку гірких конфліктів і компромісів, що виникають внаслідок примусового тиску, який домінуюча група робить на меншину для досягнення її лояльності. Деякі представники підлеглих груп прагнуть змінити закріплені за ними або приписані їм ідентифікації з низькими статусними позиціями на ідентифікації, більш близькі їм по духу і орієнтовані на майбутнє. «Тиск, що примушує до змін, вносить нестабільність в стратифіковані суспільства, які часто відповідають на це заходами стримування, іноді спрямованими на асиміляцію групи, швидше викликаючи її зникнення, ніж надаючи їй більшу автономію» (De Vos, 1982).

На думку Н. Касаткіної, соціальна нерівність етнічних груп, ізоляція груп етнічної меншини, супутні проблеми нетерпимості, дискримінації не тільки залишаються без належної уваги, оскільки часто важко знайти правильні шляхи визначення основних факторів, які впливають на зміст етнічних процесів (Касаткіна, 2004, С. 46–54).

Розглядаючи питання етнічної ворожнечі, Д. Горовіц вважає, що вона виникає з почуття невпевненості меншини, в праві більшості не зловживати владою, а також побоювань опинитися в самому не вигідному становищі в разі зміни режиму чи суспільного ладу. «Отже, сепаратизм являє собою превентивний захід меншини, який вирішив відокремитися завчасно, щоб згодом не погоджуватися на положення, яке тільки послаблює їхні нинішні позиції і значно ускладнює можливість подальшого відділення. Подібна ситуація – результат недовіри до обіцянок і зобов'язань влади» (Горовіц, 2000).

На думку D. Rothchild і D. Lake, в позиціонуванні меншини з одного боку, а більшості – з іншого, закладено механізм «стратегічного скрутного становища». Отже, проблема полягає в наступному: меншість не впевнена в тому, що більшість стане поважати інтереси меншості. Тобто, поки більшість зацікавлена і впевнена у своєму домінуванні над меншістю, вона дійсно не буде поважати і рахуватися з її інтересами. Займаючи позицію домінування над етнічною меншиною, більшість вважає, що зможе контролювати можливий опір меншості, тоді в цьому випадку немає необхідності йти на поступки меншості (Rothchild, Lake, 1996). Безумовно, що це питання потребує узгоджених і послідовних дій між усіма учасниками, що становлять етнічну структуру сучасного суспільства.

Висновки. Отже, етнічна толерантність – це засіб боротьби з упередженнями та стереотипами, запобігання конфліктам, формування коаліцій між різними етнокультурними спільнотами. Важливість етнічної толерантності підсилюється тією обставиною, що у більшості ситуацій протистоять не етноси самі по собі, а представники цих етносів. До того ж у добу глобалізації, коли кордони між державами стають умовними, зростає значення міжетнічної взаємодії. Діалог представників різних етносів просто необхідний, а толерантність суспільства в просторі громадянського буття – це перш за все запорука стабільності й успіху проведених у суспільстві реформ.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є вивчення, систематизація та аналіз соціопсихологічних причин, умов перебігу, особливостей та психологічних наслідків міжнаціональних конфліктів, що мали місце в Україні та світі впродовж останніх століть. Створена на основі фактичного матеріалу цілісна модель міжетнічного конфлікту, яка описує формування, розвиток та загострення міжетнічного конфлікту, дасть можливість у подальших дослідженнях стати фактичним матеріалом при формуванні теоретичних основ психологічних засобів попередження та врегулювання міжетнічних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Бетти, Э. Толерантность – дорога к миру [Текст] / Риэрдон Э. Бетти. – М. : Бонфи, 2001. – 304 с.
2. Иванова, Н. Л. Идентичность и толерантность: соотношение этнических и профессиональных стереотипов [Текст] / Н. Л. Иванова // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 54–63.

3. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростелина. – Симферополь, 2003. – 359 с.
4. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
5. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Институт психологии РАН, 1999. – 320 с.
6. Toft M. The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory / M. Toft. – Princeton University Press, 2005. – 256 p.
7. Matsumoto D. Culture and Psychology (Introduction to Multicultural Psychology) / D. Matsumoto. – Cengage Learning, 2012. – 544 p.
8. Sjeff Ederveen, Paul Dekker, Albert Horst. Destination Europe. Immigration and Integration in the European Union / Ederveen Sjeff, Dekker Paul, Horst Albert . – Amsterdam, 2000. –270 p.
9. William T. Johnsen. Pandora's box reopened: ethnic conflict in Europe and its implications / Johnsen William T. // Strategic Studies. – December, 1999. – 250 p.
10. Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology / H. Tajfel. – Cambridge University Press. – 384 p.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Betti, Je. Tolerantnost' – doroga k miru [Tekst] / Rijerdon Je. Betti. – М. : Bonfi, 2001. – 304 s.
2. Ivanova, N. L. Identichnost' i tolerantnost': sootnoshenie jetnicheskikh i professional'nyh stereotipov [Tekst] / N. L. Ivanova // Voprosy psihologii. – 2004. – № 6. – S. 54–63.
3. Korostelina K. V. Social'naja identichnost' i konflikt / K. V. Korostelina. – Simferopol', 2003. – 359 s.
4. Soldatova G.U. Psihologija mezhjetnicheskoy naprjazhennosti / G. U. Soldatova. – М. : Smysl, 1998. – 389 s.
5. Stefanenko T.G. Jetnopsihologija / T. G. Stefanenko. – М. : Institut psihologii RAN, 1999. – 320 s.
6. Toft M. The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory / M. Toft. – Princeton University Press, 2005. – 256 p.
7. Matsumoto D. Culture and Psychology (Introduction to Multicultural Psychology) / D. Matsumoto. – Cengage Learning, 2012. – 544 p.
8. Sjeff Ederveen, Paul Dekker, Albert Horst. Destination Europe. Immigration and Integration in the European Union / Ederveen Sjeff, Dekker Paul, Horst Albert. – Amsterdam, 2000. – 270 p.

9. William T. Johnsen. Pandora's box reopened: ethnic conflict in Europe and its implications / Johnsen William T. // Strategic Studies. – December, 1999. – 250 p.
10. Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology / H. Tajfel. – Cambridge University Press. – 384 p.

Received February 23, 2017

Revised March 20, 2017

Accepted April 24, 2017

УДК 159.9.072

Н. В. Сміла

natalya_smelaya@merck.com

Особистісні фактори становлення психологічної готовності майбутніх медиків до професійної діяльності

Smila N. V. Personal factors of development of future doctors' psychological readiness for professional activities / N. V. Smila // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 423–433.

N. V. Smila. Personal factors of development of future doctors' psychological readiness for professional activities. The article presents the results of research on personal factors that influence the development of future doctors' readiness for professional work.

It is shown that readiness for professional activities is a complex integrative formation reflecting the level of development of professionally important qualities and abilities of a specialist. The active stage of the formation of psychological readiness includes the stages of choosing a profession, entering the professional training, adapting to professional training, adapting to professional activities.

It is determined that personal factors influence the development of readiness for professional activities at each stage of professional growth. At the first stage, students demonstrate a reduced level of will, attention, intelligence, communicative and organizational abilities. Leading factors of development are: the introduction to training, the assimilation of pro-

professional standards, the focus on communication, the assertion of own individuality, sensitivity.

At the second stage, medical students demonstrate high self-confidence, adequacy of self-esteem, developed imagination, emotional expressiveness and relaxation. The factors of development at this stage are: development of empathy, self-confidence, willingness to cooperate, poise and control of emotional expression.

At the third stage, future doctors are characterized by their concentration and focus on entering into independent professional activities. Leading factors of development are: introduction to professional activities, normative behavior, concentration and self-confidence, constructive communication, emotional sensitivity.

At each stage of professional development medical students need professional psychological and educational support, given the personality changes through which they pass.

Key words: factors of development, readiness to work, professionalization, doctors, development.

Н. В. Сміла. Особистісні фактори становлення психологічної готовності майбутніх медиків до професійної діяльності. У статті представлено результати дослідження особистісних факторів, що впливають на розвиток готовності майбутніх лікарів до професійної діяльності.

Показано, що готовність до професійної діяльності являє собою складне інтегративне утворення, що відображає рівень розвитку професійно важливих якостей та здібностей фахівця. Активний етап формування психологічної готовності включає в себе стадії вибору професії, вступу у навчання, адаптації до навчання, адаптації до професійної діяльності.

Визначено, що на кожному з етапів професійного розвитку на становлення готовності до професійної діяльності впливають особистісні фактори. На першій стадії, що була названа «вступ в навчання» (перший курс), студенти демонструють понижений рівень волі, уваги, інтелекту, комунікативних та організаційних здібностей. Ведучими факторами розвитку в цей період є: вступ в навчання, засвоєння професійних норм, спрямованість на спілкування, затвердження власної індивідуальності, чутливість.

На другій стадії, що отримала назву «адаптація до навчання» (третій курс), студенти-медики демонструють високу впевненість у власних силах, адекватність самооцінки, розвинену увагу, емоційну експресивність і розслабленість. Фактори розвитку на цьому етапі: розвиток емпатії, впевненість у собі, готовність до співпраці, врівноваженість та контроль емоційної експресії.

На третій стадії – «адаптація до професійної діяльності» (магістранти, інтерни) – майбутні лікарі характеризуються зібраністю та зосередженістю на вступі в самостійну професійну діяльність. Ведучі фактори розвитку: вступ у професійну діяльність, нормативність пове-

дінки, зосередженість та впевненість у собі, конструктивне спілкування, емоційна чутливість.

Ключові слова: фактори розвитку, готовність до діяльності, професіоналізація, медици, становлення.

Н. В. Смеляя. Личностные факторы становления психологической готовности будущих медиков к профессиональной деятельности. В статье представлены результаты исследования личностных факторов, влияющих на развитие готовности будущих врачей к профессиональной деятельности.

Показано, что готовность к профессиональной деятельности представляет собой сложное интегративное образование, отражающее уровень развития профессионально важных качеств и способностей специалиста. Активный этап формирования психологической готовности включает в себя стадии выбора профессии, вступления в обучение, адаптации к обучению, адаптации к профессиональной деятельности.

Определено, что на каждом из этапов профессионального развития на становление готовности к профессиональной деятельности влияют личностные факторы. На первой стадии студенты демонстрируют сниженный уровень воли, внимания, интеллекта, коммуникативных и организационных способностей. Ведущими факторами развития выступают: введение в обучение, усвоение профессиональных норм, направленность на общение, утверждение собственной индивидуальности, чувствительность. На второй стадии студенты-медики демонстрируют высокую уверенность в собственных силах, адекватность самооценки, развитое воображение, эмоциональную экспрессивность и расслабленность. Факторы развития на этом этапе: развитие эмпатии, уверенность в себе, готовность к сотрудничеству, уравновешенность и контроль эмоциональной экспрессии. На третьей стадии будущие врачи характеризуются собранностью и сосредоточенностью на вступлении в самостоятельную профессиональную деятельность. Ведущие факторы развития: введение в профессиональную деятельность, нормативность поведения, сосредоточенность и уверенность в себе, конструктивное общение, эмоциональная чувствительность.

Ключевые слова: факторы развития, готовность к деятельности, професіоналізація, медици, становлення.

Постановка проблеми. Реформа сфери охорони здоров'я, що починається зараз в Україні, висуває нові вимоги не тільки до медичних закладів, а й до медичних працівників. В умовах запровадження нової системи обслуговування пацієнтів визначальну роль набуває особистість медика, його здатність до швидкої адаптації, постійного навчання, вміння встановлювати міжособистісні контакти з пацієнтами та колегами. Підхід до медичного обслуговування, що центрується на потребах пацієнтів, вимагає від лікаря нового рівня психологічної готовності до здійснення професійної діяльності.

Готовність медика до професійної діяльності являє собою складне інтегративне утворення, що одночасно відображає і рівень розвитку професійно важливих якостей та здібностей фахівця, і особливості його ставлення до обраної професійної діяльності. Розвиток психологічної готовності до професійної діяльності становить невід'ємну частину особистісного розвитку людини, триває все життя та має стадіальний характер. Активний етап формування психологічної готовності включає в себе стадії вибору професії, вступу у навчання, адаптації до навчання, адаптації до професійної діяльності. Саме в процесі професійної підготовки відбуваються найбільш значущі особистісні зміни, що обумовлюють напрямок та успішність розвитку психологічної готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності.

Емпіричне визначення факторів особистісного розвитку студентів-медиків дозволить уточнити найбільш чутливі вікові зони професійного розвитку, та підібрати формуючі засоби з урахуванням вимог кожного конкретного етапу професійного становлення медичних фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему психологічної готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності неодноразово розглядали з теоретичних та експериментальних позицій вітчизняні та зарубіжні дослідники: М.І. Дьяченко, Л.А. Кандилович, С.Д. Максименко, Н.В. Підбуцька, Г.С. Пригін. Дослідниками уточнено зміст та структуру психологічної готовності фахівця, визначено загальні закономірності становлення психологічної готовності [1; 2; 3; 4].

Аналіз досліджень, присвячених проблемам становлення та розвитку особистості лікаря, дозволив нам визначити два основні напрямки: 1) дослідження моделі особистості «ідеального» фахівця в медичній сфері; 2) дослідження окремих професійно значущих якостей та вмінь майбутніх лікарів.

Так, вивчаючи професійно важливі якості лікаря, М.М. Філоненко дійшла висновку, що вони мають забезпечувати здатність фахівця до нешаблонного та нестандартного розв'язання завдань, що реалізується за допомогою трьох структурних елементів: особистісно-важливими якостями, професійно важливими якостями, професійною компетентністю [5]. Хоча представлений дослідницею психологічний профіль і є досить вичерпним та різнобічним, він все ж не враховує властивостей психічних процесів медичних фахівців, та залишає поза розглядом такі професійно важливі особливості лікаря як моральність та організованість.

Вітчизняні науковці І.А. Коваль, К.С. Максименко, С.Д. Максименко, М.В. Палуча запропонували більш повну модель особистості лікаря. Аналізуючи вимоги до професійного лікаря, вони виділили низку здібностей, що мають бути притаманні «ідеальному» лікареві, які були поділені на дві групи: перцептивно-рефлексивні (здатність до прийняття та розуміння пацієнта) та проєктивні (здатність до впливу на пацієнта) [6]. У своєму дослідженні науковці роблять наголос на професійно значущих якостях, не зосереджуючи увагу на їх становленні.

А.І. Галян провів вивчення особистісних ресурсів майбутніх медиків у контексті формування здатності до професійної адаптації. В ході визначення факторів особистісного розвитку медичних працівників досліднику вдалося виділити фактори «соціальної комфортності» та «інтернальної домінантності», що є ведучими для майбутніх медиків на останніх етапах професійної підготовки [7]. Варто відзначити, що дослідник зосередив свою увагу тільки на студентах старших курсів, ігноруючи особливості розвитку адаптивності майбутніх медиків на початкових етапах професіоналізації.

Не дивлячись на, здавалось би, широку дослідженість питання професійного розвитку медичного працівника, маємо констатувати, що досі залишаються не уточненими особистісні фактори, що забезпечують розвиток готовності до професійної діяльності на різних етапах професійного навчання.

Метою статті є емпіричне визначення та теоретичне обґрунтування особистісних факторів, що забезпечують становлення психологічної готовності майбутнього медика до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Аналіз існуючих досліджень стадіальності професійного розвитку (К.О. Абульханової-Славської, Л.І. Анциферової, В.А. Бодрова, П.Я. Гальперіна, І.А. Галяна, Г.С. Костюка, С.Д. Максименка, О.Р. Малхазова, Г.В. Ложкіна, Н.С. Пряхнікова) дозволив визначити, що розвиток психологічної готовності до професійної діяльності становить невід'ємну частину особистісного становлення людини, триває все життя та має стадіальний характер. Активний етап формування психологічної готовності включає в себе такі стадії: вступ у навчання, адаптація до навчання, адаптація до професійної діяльності (табл. 1). Саме на цих стадіях відбуваються найбільш значущі особистісні зміни, що обумовлюють напрямок та успішність розвитку психологічної готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності.

Таблиця 1

**Стадії становлення психологічної готовності
до професійної діяльності**

Зміст етапу	Показники готовності, що формуються
Вступ у навчання	Прийняття норм та правил навчання у виші; професійна самооцінка; операційна сторона професійної діяльності.
Адаптація до навчання	Стабільність та організованість; професійний образ «Я»; планування кар'єри; професійно значущі якості, вміння та здібності.
Адаптація до професійної діяльності	Професійні вміння; уточнення самооцінки; пристосування до соціальних, ціннісних, професійних норм; відстоювання індивідуального стилю професійної діяльності.

Кожна зі стадій висуває перед майбутніми медиками свої вимоги і тим самим стимулює (або навпаки пригнічує) розвиток різних сторін особистості майбутнього лікаря. Розуміння сутності цих вимог, а також змісту особистісних змін, через які проходять студенти-медики, розкриває нові можливості для створення програми психологічного супроводу професійного розвитку медиків під час навчання в університеті.

З метою уточнення сутності особистісних змін студентів-медиків нами було використано такі психодіагностичні методики: шістнадцятифакторний опитувальник Р. Кеттелла (16 PF), шкали емпатійних тенденцій Меграбяна-Епштейна, опитувальник КЮС-2, тест «Воля та увага», методика діагностики темпераменту Я. Стреляу. Обрані методики дозволяють вивчити дуже широкий спектр особистісних проявів майбутніх медиків, що охоплюють всі компоненти психологічної готовності до професійної діяльності.

Дослідження проводилося на базі НМУ ім. О.О.Богомольця та Національного медичного ліцею при НМУ ім. О.О.Богомольця. В дослідженні взяли участь 247 респондентів: студенти першого (113 осіб), третього (100 осіб) курсів, а також магістранти та інтерни (34 особи). Отримані в ході дослідження результати було оброблено з застосуванням факторного аналізу методом основних компонент з ротацією Varimax (аналіз виконувався у програмі IBM SPSS 21). Факторний аналіз виконувався для кожної з груп респондентів окремо.

Факторний аналіз результатів студентів першого курсу медичного університету дозволив виділити п'ять факторів, що описали 51% дисперсії:

- «Вступ у навчання» (17%) демонструє мобілізацію зусиль студентів, пов'язану з засвоєнням базових знань на першому курсі медичного університету. Високе навчальне навантаження, необхідність поєднувати засвоєння великих об'ємів нових знань та освоювати професійні норми медиків призводить до двоякого психологічного ефекту: з одного боку студенти демонструють адекватність самооцінки, практичність, емоційну стійкість, прямолінійність, високу силу процесів збудження; з іншого боку вони блокують прояви уяви, дипломатичності, емпатії й переживають негативні стани пов'язані з тривожністю та внутрішньою напругою.

- «Засвоєння професійних норм» (10%) відображає намагання студентів першого курсу прийняти норми професії медика, що знаходить прояв у високій нормативності поведінки, самоконтролі, прояві емпатії, інтелекту та комунікативних здібностей.

- «Спрямованість на спілкування» (9%). Спілкування та отримання позитивної оцінки з боку оточуючих є одними з ключових ознак юнацького віку. Саме процес спілкування дозволяє студентам розвивати необхідні в майбутній професії навички налагодження контактів з майбутніми пацієнтами.

- «Затвердження власної індивідуальності» (8%) відображає бажання студентів-першокурсників демонструвати експресивність, домінантність, новаторство, рухливість, низький рівень гальмування нервових процесів.

- «Чутливість» (6%) описує внутрішні переживання, з якими зіштовхується студент-першокурсник, стаючи на шлях оволодіння професією медика, що супроводжуються: високою чутливістю, довірливістю, дипломатичністю, низькою емпатією, переважанням процесів гальмування.

Визначені особистісні фактори розвитку студентів-першокурсників відображають початковий етап становлення готовності до майбутньої професійної діяльності. Очевидно, що на цьому етапі студенти намагаються гармонізувати дві різноспрямовані тенденції: початок професійного розвитку (прийняття правил та норм професії, початок професійної ідентифікації) та ствердження власної індивідуальності (пошук відповіді на питання «Хто є я?»). Психологічний супровід професійного розвитку на цьому етапі має зосереджуватися на гармонізації цих двох тенденцій, та на демонстрації шляху, який дозволив би студентам зберегти свою індивідуальність та прийняти професійні та навчальні норми.

У результаті здійснення факторного аналізу результатів тестування студентів третього курсу було виділено п'ять факторів, що описали 53% дисперсії:

- «Розвиток емпатії» (12%): центральним компонентом цього фактору стала емпатія, розвиток якої на етапі навчання на третьому курсі значно прискорюється. Також спостерігається ріст чутливості, зосередженості, готовності до прояву власної індивідуальності.

- «Впевненість у собі» (11%) описує зростаючу впевненість студентів у власних силах, що супроводжується адекватністю самосприйняття, готовністю до демонстрації власного нестандартного мислення, емоційною стійкістю та мобілізацією волі та уваги.

- «Готовність до співпраці» (11%). Компоненти цього фактору описують зростаючу здатність третьокурсників до конструктивної співпраці з оточуючими для досягнення спільних цілей.

- «Врівноваженість» (10%) відображає високу готовність студентів-медиків до активності, що супроводжується сміливістю, емоційною врівноваженістю, стійкістю.

- «Контроль емоційної експресії» (9%). У центрі цього фактору знаходиться компонент емоційної експресії, що вказує на спрямованість студентів на пошук емоційно значущих соціальних контактів, готовність демонструвати свої емоції оточуючим.

Якщо фактори розвитку першокурсників вказували на надмірну чутливість, розгубленість, пошук позитивних контактів, що супроводжувалися слабкими намаганнями не втратити власне «Я» в процесі засвоєння навчальних і професійних норм, то у третьокурсників ми можемо констатувати впевненість у собі, контроль власних переживань та думок, готовність до конструктивного співробітництва. Психологічний супровід на даному етапі має бути зосередженим на розвиткові емоційної та комунікативної гнучкості.

У результаті здійснення факторного аналізу результатів магистрантів та інтернів було виділено п'ять факторів, що описали 50% дисперсії:

- «Вступ в професійну діяльність» (12%). В центрі фактору знаходиться орієнтація на практичність, що є антиподом прояву розвиненої уяви. Орієнтація на практичність поєднується в цьому факторі з готовністю відстоювати власну думку, добре розвченими комунікативними якостями та високою рухливістю.

- «Нормативність поведінки» (11%) описує виражену потребу відповідати вимогам професії, що визначає високу спрямованість на самоконтроль та нормативність поведінки, що проявляються у міжособистісному спілкуванні.

- «Зосередженість та впевненість у собі» (11%) описує стан максимальної мобілізації внутрішніх зусиль для досягнень цілей професійного розвитку.

- «Конструктивне спілкування» (9%) відображає здатність магістрантів та інтернів до ефективної співпраці з іншими з залученням організаторських здібностей та здатністю до прояву емпатії.

- «Емоційна чутливість» (7%) описує відкритість лікарів-початківців до емоційних контактів з людьми, готовність проявляти співчуття та підтримку.

Визначена п'ятифакторна структура готовності до професійної діяльності вказує на те, що ведучими чинниками особисто-професійного розвитку для магістрантів та інтернів є вступ у професію, освоєння норм поведінки, пов'язаних з професійною діяльністю, обережність та стриманість, що поєднується з готовністю до прояву конструктивної взаємодії з оточуючими та емпатії. Психологічний супровід на цьому етапі професійного розвитку має бути зосереджено на підтримці довіри починаючих лікарів до оточуючих.

Висновки. Кожен з етапів професійного навчання майбутніх лікарів у вищому навчальному закладі висуває перед майбутніми фахівцями свої специфічні вимоги, що впливають на напрям розвитку особистості та обумовлюють успішність становлення готовності до професійної діяльності. На кожному з етапів студенти-медики потребують професійної психолого-педагогічної підтримки з урахуванням тих особистісних змін, через які вони проходять.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка та впровадження практичних шляхів розвитку психологічної готовності майбутніх лікарів до професійної діяльності на різних етапах професійного розвитку з застосуванням методів та засобів активного навчання.

Список використаних джерел

1. Дьяченко М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 176 с.
2. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.

3. Підбуцька Н.В. Актуальні проблеми професійної підготовки сучасних фахівців / Н.В. Підбуцька // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2010. – № 1. – С. 58–63.
4. Прыгин Г.С. Особенности оценки своей профессиональной деятельности педагогами с разным уровнем эффективности самостоятельности / Г. Прыгин // Личность профессионала в современном мире / Отв. ред. Л.Г. Дикая, А.Л. Журавлев. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2014. – С. 243–256.
5. Філоненко М.М. Особливості процесів самосприйняття в професійному становленні / М.М. Філоненко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць / [За ред. Максименка С.Д.]. – К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2008. – Т.10, 4.4. – С. 623–627.
6. Максименко С.Д. Психологія особистості / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. / за ред. С.Д. Максименка: Підручник. – К. : ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
7. Галян А.І. Особистісні ресурси адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01 / Андрій Ігорович Галян; М-во освіти і науки України, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2016. – 23 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. D'jachenko M.I. Psihologicheskie problemy gotovnosti k dejatel'nosti / M.I. D'jachenko, L.A. Kandybovich. – Minsk : Izd-vo BGU, 1976. – 176 s.
2. Maksymenko S.D. Geneza zdzijsnennja osobystosti / S.D. Maksymenko. – K. : TOV «KMM», 2006. – 240 s.
3. Pidbuc'ka N.V. Aktual'ni problemy profesijnoi' pidgotovky suchasnyh fahivciv / N.V. Pidbuc'ka // Teorija i praktyka upravlinnja social'nymy systemamy: filosofija, psihologija, pedagogika, sociologija. – 2010. – № 1. – S. 58–63.
4. Prygin G.S. Osobennosti ocenki svoej professional'noj dejatel'nosti pedagogami s raznym urovnem jeffektivnosti samostojatel'nosti / G. Prygin // Lichnost' professionala v sovremenom mire / Otv. red. L.G. Dikaja, A.L. Zhuravlev. – M. : Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2014. – S. 243–256.
5. Filonenko M.M. Osoblyvosti procesiv samospryjnjattja v profesijnomu stanovlenni / M.M. Filonenko // Problemy zagal'noi' ta pedagogichnoi' psihologii': zb. nauk. prac' / [Za red. Maksy-

- menka S.D.J. – K. : Instytut psychologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrainy, 2008. – T. 10, 4.4. – S. 623–627.
6. Maksymenko S.D. Psychologija osobystosti / S.D. Maksymenko, K.S. Maksymenko, M.V. Papucha. / za red. S.D. Maksymenka: Pidruchnyk. – K. : TOV «KMM», 2007. – 296 s.
 7. Galjan A.I. Osobystisni resursy adaptacii' majbutnih medychnyh pracivnykiv do profesijnoi' dijal'nosti: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psyhol. nauk : 19.00.01 / Andrij Igorovyh Galjan; M-vo osvity i nauky Ukrainy, Shidnojevropejs'kyj nacional'nyj universytet imeni Lesi Ukrainky. Luc'k, 2016. – 23 s.

Received February 10, 2017

Revised March 11, 2017

Accepted April 12, 2017

УДК 37.014.53:159.9.018.2

Т. М. Соломка

mega.solomka@ukr.net

ОСОБИСТІСНЕ САМОКОНСТРУЮВАННЯ В УМОВАХ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ LLL («НАВЧАННЯ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ»): ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Solomka T. M. The personality-based self-constructing in the conditions of LLL («Lifelong Learning») system development: theoretical and methodological bases / T. M. Solomka // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 433–448.

T. M. Solomka. The personality-based self-constructing in the conditions of LLL («Lifelong Learning») system development: theoretical and methodological bases. The conceptual connection of ideology of the project «Lifelong Learning» is reasonable not only with state-political and socio-economic transformations of worldwide sociocultural and economic policy but also with internal changes in the system of national education.

The generalized determination of the phenomenon of Lifelong Learning («learning during life») is given as education and training, extended so that to overcome, firstly, all life of man, secondly, all abilities and fields of knowledge so that to apply all credible facilities with the purpose of providing of all people with possibilities of their development as personalities.

It is set that a constructivism in «the relations» of man and world, where the initiative of co-operation belongs to the man as a subject of lives-building and vital functions, is the essence of construction (development) by a subject itself.

The productivity of post-nonclassical approach (by T. Titarenko) is revealed, where the constituents of the process of the personality-based constructing are identification, autonomy, dialogue service and practices.

The productivity of the project-technological approach (by M. Smulson) is defined. According to it an accent is displaced on the individual trajectory, authorship of personal life, and also on the development during all life. An important feature is support on internal motivation. Thus the basic source of intellectual development as an important condition of becoming and self-realization of mature successful personality is the intellectually-saturated virtual educational environment created by means of informative and communicative technologies.

The basic problems of psychology of personality are generalized in the context of informal education as a constituent of the concept of «Lifelong Learning» (the motivational and value aspects of display of activity in behavioral and reflexive sphere of personality; criticism features of thinking of educational activities subjects in the form the exclusive relations of cognition and emotions; psychological and linguistic range of problems of bilingualism in the language education as an aspect of the communicative competence formation).

Key words: project «Lifelong Learning», constructing, personality self-constructing.

Т. М. Соломка. Особистісне самоконструювання в умовах розвитку системи LLL («Навчання впродовж життя»): теоретико-методологічні засади. Обґрунтовано концептуальний зв'язок ідеології проекту «Lifelong Learning» не лише з державно-політичними і соціально-економічними трансформаціями світової соціокультурної та економічної політики, а й внутрішніми змінами в системі національної освіти.

Подано узагальнене визначення феномену Lifelong Learning («навчання впродовж життя») як освіта та навчання, розширені таким чином, щоб охопити, по-перше, усе життя людини, по-друге, усі вміння та галузі знань так, щоб застосовувати всі ймовірні засоби з метою забезпечення всіх людей можливостями розвитку себе як особистості.

Встановлено, що конструктивізм у «стосунках» людини і світу, в якій ініціатива взаємодії належить людині як суб'єкту життєбудови і життєдіяльності, є сутністю побудови (розбудови) суб'єктом себе.

Виявлено продуктивність постнекласичного підходу (за Т. Титаренко), де складовими процесу особистісного конструювання є ідентифікування, автономізація, діалогування та практикування.

З'ясовано продуктивність проектувально-технологічного підходу (за М. Смульсон), за яким акцент зміщено на індивідуальну траєкторію розвитку, авторство власного життя, а також на розвиток упродовж усього життя. Важливою особливістю є опора на внутрішню мотивацію. При цьому основним джерелом інтелектуального розвитку як важливою умовою становлення і самореалізації зрілої успішної особистості є інтелектуально-насичене віртуальне освітнє середовище, створене за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Узагальнено базові проблеми психології особистості у контексті інформальної освіти як складової концепту «Lifelong Learning» (мотиваційно-ціннісні аспекти вияву активності у поведінковій та рефлексивній сфері особистості; особливості критичності мислення суб'єктів освітньої діяльності у формі ексклюзивних відношень когніції та емоцій; психолого-лінгвістична проблематика білінгвізму в мовній освіті як аспект формування комунікативної компетенції).

Ключові слова: проект «Навчання впродовж життя», конструювання, особистісне самоконструювання.

Т. Н. Соломка. Личностное самоконструирование в условиях развития системы LLL («Обучение на протяжении всей жизни»): теоретико-методологические основы. Обоснована концептуальная связь идеологии проекта «Lifelong Learning» не только с государственно-политическими и социально-экономическими трансформациями мировой социокультурной и экономической политики, но и внутренними изменениями в системе национального образования.

Подано обобщённое определение феномена «Lifelong Learning» («обучение в течение жизни») как образование и обучение, расширенные таким образом, чтобы охватить, во-первых, всю жизнь человека, во-вторых, все умения и отрасли знаний таким образом, чтобы применять все вероятные средства с целью обеспечения всех людей возможностями развития себя как личности.

Установлено, что конструктивизм в «отношениях» человека и мира, в которой инициатива взаимодействия принадлежит человеку как субъекту жизнестроительства и жизнедеятельности, является сущностью построения (развития) субъектом себя.

Виявлена продуктивность постнеклассического подхода (по Т. Титаренко), где составляющими процесса личностного конструирования являются идентифицирование, автономизация, диалогизирование и практики.

Уяснена продуктивность проектно-технологического подхода (по М. Смульсон), при котором акцент смещен на индивидуальную траекторию развития, авторство собственной жизни, а также на развитие на протяжении всей жизни. Важной особенностью является опора на внутреннюю мотивацию. При этом основным источником интеллекту-

ального розвитку як важним условием становления и самореализации зрелой успешной личности является интеллектуально-насыщенная виртуальная образовательная среда, созданная с помощью информационно-коммуникационных технологий.

Обобщены базовые проблемы психологии личности в контексте информального образования как составляющей концепта «Lifelong Learning» (мотивационно-ценностные аспекты проявления активности в поведенческой и рефлексивной сфере личности; особенности критичности мышления субъектов образовательной деятельности в форме эксклюзивных отношений когниции и эмоций; психолого-лингвистическая проблематика билингвизма в языковом образовании как аспект формирования коммуникативной компетенции).

Ключевые слова: проект «Обучение на протяжении жизни», конструирование, личностное самоконструирование.

Постановка проблеми. Сучасний світ постійно і швидко змінюється: незавершеність у формуванні інститутів влади та інформаційна революція, напруженість політичних стосунків та проблеми складної трансформаційної дійсності, демократизація та становлення ринкових відносин, інтенсифікація суспільних відносин і міждержавних культурних зв'язків.

Принципово нову роль у цьому відіграє освіта, яка віддзеркалює процеси, що відбуваються у суспільстві. Чільне місце в системі детермінант її розвитку належить явищам модернізації освіти в контексті Болонських домовленостей та радикальної зміни контурів життєвого процесу особистості в цілому.

Ідеологія проекту «Lifelong Learning» концептуально пов'язана не лише з державно-політичними та соціально-економічними трансформаціями світової соціокультурної та економічної політики, а й внутрішніми змінами в системі національної освіти.

Загальнолюдська суспільна значущість цієї концепції полягає в забезпеченні кожної людини здатністю до постійного розвитку, самовдосконалення, всебічної реалізації впродовж усього життя, що, у свою чергу, сприяє забезпеченню процвітання всього суспільства.

Метою статті є: розкрити сутність методологічних підходів до розуміння у психологічній науці проблематики процесів і явищ становлення особистості у контексті впровадження системи LLL («Навчання впродовж життя»).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасній літературі для визначення поняття безперервної освіти можна зустріти такі термінологічні сполучення: «освіта дорослих» (adult education); «продовжена освіта» (continuing education); «подальша освіта» (further education); «відновлюва-

на освіта» (recurrent education) як освіта впродовж всього життя шляхом чергування навчання з іншими видами діяльності, головним чином з роботою; «перманентна освіта» (permanent education); «освіта впродовж життя» (lifelong education); «навчання впродовж життя» (lifelong learning). Європейська Комісія об'єднала різні освітні й навчальні ініціативи в єдину Програму навчання впродовж життя (Lifelong Learning Programme) [12], [18].

В Україні основні елементи, роль та методологічні питання концепції LLL розглядали такі науковці, як: Л. Айзікова, А. Владиславлев, С. Змеєв, М. Карпенко, Л. Корчагіна, Ю. Кулюткін, В. Луговий, Г. Телегіна та ін. На сьогодні встановлено основні форми «Lifelong Learning», його характеристики, закономірності, структуру та зміст. Загалом це стосується таких форм, як: формальна освіта – початкова, загальна середня освіта, середня професійна освіта, вища освіта, освіта після закінчення ВНЗ (аспірантура й докторантура), підвищення кваліфікації й перепідготовка фахівців; неформальна освіта – професійно спрямовані й загальнокультурні курси навчання в центрах освіти дорослих, по телебаченню, на різних курсах інтенсивного навчання.

Українські вчені здійснюють наукові дослідження різних аспектів освіти дорослих (С. Болтівець, І. Зязюн, Т. Десятов, Н. Ничкало, В. Скульська). Особливого успіху досягнуто у науково-дослідній роботі Інституту педагогічної освіти та освіти дорослих НАПН України, де відпрацьовувались технологічні моделі навчання дорослих (С. Сисоєва, Л. Сігаєва, О. Огієнко, В. Давидової, О. Матвієнко).

Поза увагою дослідників залишаються аспекти інформальної освіти, яка є загальним терміном для освіти за межами стандартного освітнього середовища – індивідуальна пізнавальна діяльність, що супроводжує повсякденне життя, реалізується за рахунок власної активності індивідів в оточуючому культурно-освітньому середовищі; спілкування, читання, відвідування установ культури, подорожі, засоби масової інформації тощо.

Процеси безперервної освіти розуміються тепер не тільки як «навчання впродовж життя» (lifelong learning), а й як «навчання шириною в життя» (lifewide learning). Останнє акцентує увагу на розмаїтості видів освіти – формальній, неформальній, інформальній, – які супроводжують будь-яку сферу життєдіяльності сучасної людини. Реалізація концепції неперервності освіти в Україні набуває динаміки завдяки застосуванню інформаційних комунікаційних технологій.

Проблематику безперервної освіти можна умовно розділити на дві основні сфери: як частини соціальної практики та як процесу засвоєння людиною нового життєвого, соціального, професійного досвіду. Виділено наступні *функції*: розвиваючу (задоволення духовних запитів особистості, потреб творчого зростання); компенсуючу (заповнення пробілів у базовій освіті); адаптивну (оперативна підготовка й перепідготовка в умовах мінливої виробничої й соціальної ситуації); інтегруючу в незнайомий культурний контекст та такі *компоненти*: навчання грамотності в широкому сенсі, включаючи комп'ютерну, функціональну, соціальну тощо; професійне навчання, що включає професійну підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації (job qualification); загальнокультурну додаткову освіту, не пов'язану із трудовою діяльністю (life qualification) [15].

Неодноразове повернення людей до освітнього процесу в тій чи іншій формі стає нормою для особистої та професійної самореалізації. Так, експерти Світового Банку вважають навчання впродовж життя ключовим фактором підготовки працівників до умов конкуренції в глобальній економіці. Підвищуючи здатність людей повноцінно функціонувати як членів суспільства, навчання сприяє більшій соціальній єдності, зниженню злочинності, а також більш справедливому розподілу прибутків [16].

Міжнародні організації виробили різні підходи до визначення поняття «навчання» впродовж життя відповідно до напрямку та цілей своєї діяльності. На думку експертів ЮНЕСКО, Lifelong Learning («навчання впродовж життя») – *це освіта та навчання, розширені таким чином, щоб охопити, по-перше, усе життя людини, по-друге, усі вміння та галузі знань таким чином, щоб застосовувати всі ймовірні засоби з метою забезпечення всіх людей можливостями розвитку себе як особистості* [17, с. 28–35].

Таке розуміння базується на традиціях ліберального просвітництва, яке розглядає освіту як засіб розвитку людської особистості, що призводить до її самореалізації. Отже, такий підхід характеризується науковцями як «прогресивний» або «просвітницький». У його рамках навчання впродовж життя є самостійною цінністю [7, с. 25].

Останніми десятиліттями відбувається розширення семантичного поля терміну «навчання впродовж життя». Консолідуючим є визначення такого поняття, подане в доповіді Європейської комісії щодо показників якостей освіти впродовж життя, яке є результатом обговорень на низці самітів Ради Європи. Під навчанням упродовж усього життя вбачається вся *навчальна ді-*

альність, здійснювана впродовж життя, спрямована на покращення знань, умінь та компетентностей в особистій, громадській, суспільній та/чи професійній сфері [12, с. 7].

Виклад основного матеріалу. У ситуації соціального розвитку, яка характеризується як *період постійних змін*, людство прийшло до висновку, що бездумна, стихійна діяльність здатна призвести до кризових явищ як локального, так і глобального характеру.

Трансформації суспільної свідомості в Україні в цілому та існування окремої людини активно продовжуються. Динамічність цих процесів здатна призвести до появи кризових явищ як локального, так і глобального характеру. Сьогодні гостро усвідомлюється необхідність у попередженні екологічної катастрофи та подоланні економічного розриву між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються. Перед урядами стоять завдання попередження негативних наслідків науково-технічного прогресу, пошуку виходу з духовно-моральної кризи, в якому людство опинилося на початку XXI ст.

Усе більш очевидним стає те, що причини зазначених проблем пов'язані не лише з особливостями технологічного розвитку цивілізації, але і з самою людиною як «логічним наслідком» глибокої внутрішньої роз'єднаності його внутрішньої суб'єктності.

Для розуміння того, як і в якому напрямку слід рухатися сучасному суспільству, якими пріоритетами і орієнтирами при цьому керуватися, необхідна *радикальна трансформація самого способу буття людства*, яка визначається тим, як бачить себе кожний окремий індивід, з чим він себе ідентифікує. В такому контексті погляд на процес самоконструювання особистості може виявитися продуктивним, оскільки при такому розгляді воно постає як *дещо підвладне активним трансформаціям і зміні*.

У інтерпретації Пітера Джарвіса, відомого дослідника проєктів LLL, інститути сім'ї і школи не завжди встигають адекватно реагувати на зміни, що відбуваються у системі цінностей суспільства і людини, тому неперервна освіта – єдиний засіб адаптації до постійно змінюваного соціального і професійного середовища, а також спосіб збереження ідентичності особистості. Особливу увагу вчений приділяє розробці моделей стратегічних підходів до засвоєння нового досвіду: «non-learning» (відсутність навчання), «nonreflective learning» (нерефлексивне навчання) та «reflective learning» (рефлексивне навчання) [14].

Людина змінюється постійно – зі зміною життєвих обставин, значущих осіб, віку, соціального статусу, і це відбувається

не завжди усвідомлено. Доросла особистість *конструює досвід* із навчальної ситуації та трансформує його у знання, вміння, навички, погляди, переконання, емоції і відчуття, інтегрує отри- мане у свою власну біографію. Рефлексивне навчання з опорою на активне осмислення інформації є найбільш дієвим у системі проєктів LLL.

На сьогодні більшість науковців розглядають людину як суб'єкта власної активності і власного творення-перетворення (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, Г. Балл, О. Бондаренко, М. Боришевський, А. Брушлинський, І. Булах, Г. Костюк, П. Лушин, С. Максименко, С. Рубінштейн, М. Смольсон, Т. Титаренко, Ю. Швалб та ін.).

Проблема особистісної самоактивності суб'єкта «процесу життєтворчості» (самореалізація, самоактуалізація, самоздійснення, самоконструювання) буквально пронизує зміст сучасних вчень про особистість, її внутрішній світ, взаємозалежний і взаємопов'язаний із зовнішнім, соціальним світом.

До проблеми «конструювання себе» у контексті вивчення джерел і провідних чинників особистісного змінювання зверталися М. Боришевський, Л. Виготський, Г. Костюк, В. Моргун, П. Чамата. Над питаннями самореалізації та самоактуалізації особистості працювали Л. Коростильова, Д. Леонт'єв, А. Маслоу та ін. Вивчалися феномени саморегуляції (М. Боришевський, Г. Грибенюк, О. Конопкін, Н. Пов'якель), особистісного зростання (Н. Бітянова, І. Булах, К. Роджерс та ін.), самовизначення (М. Гінзбург, А. Журавльов), самовиховання (М. Боришевський, В. Давидов, Л. Проколієнко, В. Слободчиков, Г. Цукерман), духовності особистості (І. Бех, Л. Коган, В. Москалець, Е. Помиткін, М. Савчин), творчої активності (В. Моляко та ін.), волі як форми самодетермінації (І. Бех та ін.), особистості як суб'єкта життя (А. Брушлинський, Н. Воляннюк, С. Максименко, В. Роме- нець, Л. Рубінштейн, В. Семиченко, В. Татенко), проблеми долі життєтворчості, життєвого шляху особистості (К. Абульханова-Славська, Б. Анан'єв, Л. Бурлачук, О. Коржова, В. Панок, Т. Ти- таренко, В. Ямницький, Е. Еріксон), психології часу особистості (Т. Березіна, Є. Головаха, О. Кронік, К. Левін).

У сфері психолого-педагогічного забезпечення також від- значається інтерес вчених до проблеми переорієнтації освітньої парадигми професійної підготовки у ВНЗ на особистісно орієнто- вану рівні (Г. Балл, О. Бодальов, Е. Зеєр, О. Киричук, Г. Ложкін, Т. Ткач, А. Фурман, Ю. Швалб), визначення принципів та роз- робки технологій психологічної допомоги особистості, а також

підготовки до її здійснення (О. Бондаренко, В. Панок, Н. Чепелева, Т. Яценко).

Не дивлячись на значний обсяг досліджень у галузі встановлення методологічних підходів до розуміння у психологічній науці проблематики процесів і явищ становлення особистості, на цей час і у сфері освіти дорослих, і у контексті впровадження системи LLL («Навчання впродовж життя») сформувалися певні суперечності між потребою суспільства у забезпеченні стратегічного та інноваційного прориву і теоретико-методологічною невідповідністю систем освіти до реалізації її завдань; між необхідністю системних змін у сфері освіти і нерозробленістю теоретико-методологічних засад; між глобальністю завдань інтеграції у світове товариство проектів системи LLL і слабкою теоретико-технологічною апробацією методів оптимізації; між зростаючим рівнем вимог до модернізованого інноваційного освітнього простору і відсутністю науково обґрунтованої концепції розвитку в Україні системи LLL в умовах змін.

Над питаннями особистісного самоконструювання в умовах техногенної епохи розмірковував В. Лекторський, який, дослідивши філософські проблеми освіти, розкрив умови виховання творчого мислення, виявив роль діалогу як методу навчання і виховання особистісної рефлексії.

Психологічні особливості цього процесу вчений пов'язує з «людськими особливостями», котрі змушують сумніватися у можливості наукового дослідження людини.

Проте, зауважує вчений, «технонаука, нові NBIC та соціальні технології тільки в тому випадку будуть сприяти розвитку і процвітанню людини, якщо вони серйозним чином будуть рахуватися з тим, що робить людину людиною, тобто з людською культурою і її смислами». Під таким же кутом розглянуто теорію пізнання як особливий вид рефлексії отримуваних знань, сформульовано ідею включення епістеміологічного образу науки в реальний пізнавальний процес [3].

У сучасних дослідженнях посилюється увага науковців до проблеми перетворювального потенціалу людини як по відношенню до навколишньої дійсності, так і до самої себе [1; 2].

Конструктивізм у «стосунках» людини і світу [13], в якій ініціатива взаємодії належить людині як суб'єкту життєбудови і життєдіяльності, є сутністю побудови (розбудови) суб'єктом себе.

Деякі дослідники проблематику особистості у її сучасному (постнекласичному) змісті вивчають у форматі соціально-пси-

хологічного, феноменологічного та психолого-педагогічного пошуку. Особистість розглядається крізь призму процесуального феномену, який має різні рівні прояву в залежності від стадії самодійснення суб'єкта. У цій логіці, особистість – це спосіб позиціонування глибинного «Я» у процесі життєтворчості, здійснюваної шляхом самоконструювання в індивідуальному міфологічному просторі, позначеному як «індивідуальний авторський міф» [11].

Такий контекст розгляду особистісного самоконструювання знаходимо у працях Т. Титаренко: «Сучасне суспільство пропонує безмежні можливості для розвитку людини та її реалізації в різних областях діяльності. Але запропоновані суспільством можливості одночасно ставлять людину і перед необхідністю постійного вибору, перед необхідністю приймати рішення в складних питаннях, перед проблемою пошуку свого місця в житті і пошуку стратегій здійснення себе. Можливість ефективно вирішувати ці питання безпосередньо пов'язана з самою особистістю, з можливістю реалізації потенційних можливостей, з визначенням своїх бажань, з ресурсним потенціалом, що забезпечує процес самодійснення» [8].

Поняттєвого тезаурусу особистісного самоконструювання в умовах «навчання впродовж життя» стосується феномен «практик» як способів турботи про себе, технік конституювання себе тощо.

Практиками особистісного самоконструювання в умовах розвитку та впровадження проектів LLL (за Т. Титаренко) може бути синтез соціального та індивідуального у традиційному форматі життя, способів поведінки, що виконує регулятивну функцію, досвіду і наочне, актуальне сприймання конкретної життєвої ситуації, що сприятиме самоідентифікуванню, конституюванню себе [4].

Розмірковуючи над тим, якою є сьогоднішня особистість і чи можна вичленувати певні складові «конструювання нею себе і свого життя», вчена доходить до висновку, що нова особистість, постійно змінюючись, перезавантажує, самоорганізовує, не втрачає своїх колишніх властивостей, а суттєво видозмінює їх, як у межах постнекласичної раціональності, так і у класичній парадигмі [9].

Водночас, у ході детального вивчення постнекласичної особистості у межах наративної, дискурсивної психології щодо «конструювання нею себе і свого життя» та соціального конструктивізму вчена робить висновок: «складовими процесу осо-

бистісного конструювання є ідентифікування, автономізація, діалогування та практикування, що водночас виступають атрибутивними характеристиками особистості, елементами її динамічної структури. Процеси автономізації та діалогування, як і процеси ідентифікування та практикування, солірують по черзі, хоча інколи виступають і дуєтом, і тріо, і квітетом» [10].

Теоретичним і практичним підґрунтям дослідження особистісного самоконструювання в умовах розвитку та впровадження проектів LLL є праці дослідниці категорій розвитку та авторки концепції інтелектуального розвитку дорослих у віртуальному освітньому просторі М. Смульсон.

Вдаючись до терміну «саморозвиток», вчена тлумачить досліджуваний процес як «зміну ментальної моделі світу, або системи ментальних моделей (менталітету); а також як набуття нового смислу; як реінтерпретацію особистого досвіду». Заслуговує на особливу увагу бачення вченою вікового аспекту у дослідженні самоактивності індивіда щодо творення себе. Зусиллям і великою працею називає вчена діяльність саморозвитку, яка особливо важко дається в похилому віці і тому саме в ньому є виток найпринциповіших новостворень.

Lifespan development (розвиток упродовж усього життя) є актуальним підходом до демографічних змін та старіння суспільства. М. Смульсон прямо вказує на глобальну значущість проекту Lifelong Learning та необхідність вивчення проблем особистісного самоконструювання: «Нарешті, ми є свідками й активними учасниками зміни, більше того, активної ломки стандартних соціальних ситуацій й універсального розвитку – від дошкільної освіти до підвищення кваліфікації, адже з'явилося і швидко розповсюджується неформальне навчання, домашнє навчання, дистанційне навчання та інші види навчання у віртуальному освітньому середовищі, інклюзивне навчання, не кажучи вже про всілякі професійні і непрофесійні (в усіх смислах цього слова) тренінги та ін.» [5].

Про створене за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій інтелектуально-насичене віртуальне освітнє середовище дослідниця пише як про основне джерело інтелектуального розвитку, який «в наш час є важливою умовою становлення і самореалізації зрілої успішної особистості».

До проблеми «конструювання себе» М.Л. Смульсон звертається також у дослідженні умов навчання дорослих та навчання у віртуальних освітніх середовищах. Важливою особливістю, спільною для обох форм життєдіяльності, є опора на внутрішню

мотивацію, на діяльність, відповідно, «з одного боку, власне учіння, а з іншого – як таке управління власною діяльністю учіння, коли її результати є лише засобами для досягнення зовнішніх результатів в більш широкому колі життєдіяльності» [6].

Внаслідок теоретизувань з приводу теоретико-методологічних засад, а також аналізу основних підходів у психологічній науці до розуміння проблематики процесів і явищ самоконструювання особистості у контексті впровадження системи LLL («Освіта впродовж життя»), можна зробити наступні **висновки**:

1. Загальнолюдська суспільна значущість цієї концепції полягає в забезпеченні кожної людини здатністю до постійного розвитку, самовдосконалення, всебічної реалізації впродовж усього життя, що, у свою чергу, сприяє забезпеченню процвітання всього суспільства.

2. Узагальнене визначення феномену Lifelong Learning («навчання впродовж життя») як *освіта та навчання, розширені таким чином, щоб охопити, по-перше, усе життя людини, по-друге, усі вміння та галузі знань так, щоб застосовувати всі ймовірні засоби з метою забезпечення всіх людей можливостями розвитку себе як особистості*.

3. Доросла особистість *конструює досвід* із навчальної ситуації та трансформує його у знання, вміння, навички, погляди, переконання, емоції і відчуття, інтегрує отримане у свою власну біографію. Рефлексивне навчання з опорою на активне осмислення інформації є найбільш дієвим у системі проектів LLL. При цьому *конструктивізм* у «стосунках» людини і світу, в якій ініціатива взаємодії належить людині як суб'єкту життєбудови і життєдіяльності, є сутністю побудови (розбудови) суб'єктом себе.

4. У постнекласичному підході (за Т. Титаренко) складовими процесу *особистісного конструювання* є ідентифікування, автономізація, діалогування та практикування.

5. Проектувально-технологічний підхід М. Смульсон обумовлює акцент на індивідуальну траєкторію розвитку, авторство власного життя, а також на розвиток упродовж усього життя. Важливою особливістю є опора на внутрішню мотивацію.

6. При цьому основним джерелом інтелектуального розвитку як важливою умовою становлення і самореалізації зрілої успішної особистості є інтелектуально-насичене віртуальне освітнє середовище, створене за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Перспективи подальших досліджень даної проблеми обумовлені наступними тенденціями досліджуваного концепту:

- основні напрями розвитку концепції **LLL**: практично-прагматична спрямованість освітньої діяльності; демократія, людиноцентричність та зорієнтованість на духовну свободу особистості; динаміка соціокультурних пріоритетів суспільства і цінності особистості; особистісно-діяльнісний формат свободи педагогічного мислення з одного боку та критичність мислення і можливості творчості – з іншого в умовах суб'єкт-суб'єктної взаємодії;

- базовими проблемами психології особистості у контексті *інформальної освіти* як складової концепту «lifelong learning» за межами стандартного освітнього середовища постають: психологічні особливості структури та розвитку особистості *у формі особистісного самоконструювання*; мотиваційно-ціннісні аспекти *вияву активності* у поведінковій та рефлексивній сфері особистості; особливості критичності мислення суб'єктів освітньої діяльності у формі *ексклюзивних відношень когніції та емоцій*; *психолого-лінгвістична проблематика білінгвізму* в мовній освіті як *аспект формування комунікативної компетенції*.

Список використаних джерел

1. Ключко В. Е. Самоорганизация в психологических системах: проблемы становления ментального пространства личности (введение в трансспективный анализ) / В. Е. Ключко. – Томск: Томский государственный университет, 2005. – 174 с.
2. Логинова И. О. Психология жизненного самоосуществления: монография / И.О. Логинова. – М.: Изд-во СГУ, 2009. – 279 с.
3. Лекторский В. А. XXI Всемирный философский Конгресс. Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 44–49.
4. Кочубейник О. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / О. М. Кочубейник, Т. М. Титаренко, К. О. Черемних // Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2014. – 206 с.
5. Смульсон М. Л. Категорія розвитку в сучасній психології / М.Л. Смульсон // Технології розвитку інтелекту. – 2013. – Т. 1. – № 4. – С. 1–15.

6. Смутьсон М. Л. Интеллектуальный саморазвиток у віртуальному освітньому середовищі: зміна парадигми / М.Л. Смутьсон // Актуальні проблеми психології: психологічна теорія та технологія навчання. – 2009. – Т. 1. – № 6. – С. 1–8.
7. Телегина Г. В. Образование в течение жизни: институализация в европейском контексте и её оценка / Непрерывное образование в политическом и экономическом контекстах / отв. ред. Г. А. Ключарев. – М. : ИС РАН, 2008. – 400 с.
8. Титаренко Т. М. Впливи сучасності на самоконструювання особистості / Т. М. Титаренко // Соціальна психологія. – 2009. – № 2. – С. 3–11.
9. Титаренко Т. М. Постмодерна особистість у динаміці самоконституювання / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика : зб. наук. праць – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 5–14.
10. Титаренко Т. М. Особистісне самоконструювання: пульсації хаосу і порядку / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2012. – № 31. – С. 3–11.
11. Яремчук О. В. Культурно-історичний простір самоконструювання «Я» / О.В. Яремчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2012. – Т. 24. – № ч. 5. – С. 268–277.
12. European Commission. (2002). European report on quality indicators of lifelong learning. Brussels : Directorate-General of Education and Culture. – 95 p.
13. Heinz von Foerster. Das Konstruieren einer Wirklichkeit // Paul Watzlawick (Hrsg.). Die erfundene Wirklichkeit. – Munchen, 1981. – P. 39–60.
14. Jarvis P. Adult Education and Lifelong Learning: Theory and Practice (3rd ed.) / Peter Jarvis. – L.; N. Y. : Routledge Falmer, 2004. – 374 p.
15. Lifelong Learning in the Global Knowledge Economy: Challenges for Developing Countries A World Bank Report 2003 The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://siteresources.worldbank.org/INTLL/Resources/Lifelong-Learning-in-the-Global-KnowledgeEconomy/lifelonglearning_GKE.pdf – 167 с.
16. Lifelong Learning: the implications for the universities in the EU / Prepared by Prof. Nikos Kokosalakis, Prof. Maurice Kogan

[Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://improvingser.sti.jrc.it/default/page.gx%3fapp.page=entity.html%26app.action=entity%26entity.object=TSER00000000000003B%26entity.name=Report.doc>.

17. Lengrand, Paul. Prospects of Lifelong Education / Paul. Lengrand, A. J. Cropley, Ed., 1979. 197 p.
18. Lifelong Learning in Europe – Навчання протягом усього життя в Європі. – Режим доступу: <http://www.dvv-international.org.ua/?q=node/122>

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Klochko V. E. Samoorganizacija v psihologicheskikh sistemah: problemy stanovlenija mental'nogo prostranstva lichnosti (vvedenie v transspektivnyj analiz) / V. E. Klochko. – Tomsk : Tomskij gosudarstvennyj universitet, 2005. – 174 s.
2. Loginova I. O. Psihologija zhiznennogo samoosushhestvlenija: monografija / I.O.Loginova. – M. : Izd-vo SGU, 2009. – 279 s.
3. Lektorskiy V. A. XXI Vsemirnyj filosofskij Kongress. Vozmozhna li integracija estestvennyh nauk i nauk o cheloveke? / V. A. Lektorskiy // Voprosy filosofii. – 2004. – № 3. – S. 44–49.
4. Kochubejnyk O. M. Psihologichni praktyky konstruivannja zhyttja v umovah postmodernoi' social'nosti : monografija / O. M. Kochubejnyk, T. M. Tytarenko, K. O. Cheremnyh // Nacional'na akademija pedagogichnyh nauk Ukrainy, Instytut social'noi' ta politychnoi' psihologii'. – K. : Milenium, 2014. – 206 c.
5. Smul'son M. L. Kategorija rozvytku v suchasnij psihologii'i' / M.L. Smul'son // Tehnologii' rozvytku intelektu. – 2013. – T. 1. – № 4. – S. 1–15.
6. Smul'son M. L. Intelektual'nyj samorozvytok u virtual'nomu osvitu seredovyshhi: zmina paradygmy / M.L. Smul'son // Aktual'ni problemy psihologii': psihologichna teorija ta tehnologija navchannja t. 8 vyp. 6. – 2009. – T. 1. – № 6. – S. 1–8.
7. Telegina G. V. Obrazovanie v techenie zhizni: institalizacija v evropejskom kontekste i ejo ocenka / Nepreryvnoe obrazovanie v politicheskom i jekonomicheskom kontekstah / otv. red. G. A. Kljucharev. – M. : IS RAN, 2008. – 400 s.
8. Tytarenko T. M. Vplyvy suchasnosti na samokonstruivannja osobystosti / T. M. Tytarenko // Social'na psihologija. – 2009. – № 2. – S. 3–11.
9. Tytarenko T. M. Postmoderna osobystist' u dinamici samokonstytuvannja / T. M. Tytarenko // Aktual'ni problemy psy-

- hologii': Psychologichna germeneytyka : zb. nauk. prac' – K., 2010. – Т. 2, вып. 6. – С. 5–14.
10. Tytarenko T. M. Osobystisne samokonstrujuvannja: pul'sacii' haosu i porjadku / T. M. Tytarenko // Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'. – 2012. – № 31. – С. 3–11.
 11. Jaremchuk O. V. Kul'turno-istorychnyj prostir samokonstrujuvannja «Ja» / O.V. Jaremchuk // Problemy zagal'noi' ta pedagogichnoi' psihologii': Zbirnyk naukovykh prac' Instytutu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny. – 2012. – Т. 24. – № ch. 5. – С. 268–277.
 12. European Commission. (2002). European report on quality indicators of lifelong learning. Brussels : Directorate-General of Education and Culture. – 95 p.
 13. Heinz von Foerster. Das Konstruieren einer Wirklichkeit // Paul Watzlawick (Hrcg.). Die erfundene Wirklichkeit. Munchen, 1981. P. 39–60.
 14. Jarvis P. Adult Education and Lifelong Learning: Theory and Practice (3rd ed.) / Peter Jarvis. – L.; N. Y. : Routledge Falmer, 2004. – 374 p
 15. Lifelong Learning in the Global Knowledge Economy: Challenges for Developing Countries A World Bank Report 2003 The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : http://siteresources.worldbank.org/INTLL/Resources/Lifelong-Learning-in-the-Global-KnowledgeEconomy/lifelonglearning_GKE.pd – 167 s.
 16. Lifelong Learning: the implications for the universities in the EU / Prepared by Prof. Nikos Kokosalakis, Prof. Maurice Kogan [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: <http://improvingser.sti.jrc.it/default/page.gx%3fapp.page=entity.html%26app.action=entity%26entity.object=TSER00000000000003B%26entity.name=Report.doc>.
 17. Lengrand, Paul. Prospects of Lifelong Education / Paul. Lengrand, A. J. Cropley. Ed., 1979. 197 r.
 18. Lifelong Learning in Europe – Navchannja protjagom us'ogo zhyttja v Jevropi. – Rezhym dostupu: <http://www.dvv-international.org.ua/?q=node/122>

Received February 11, 2017

Revised March 13, 2017

Accepted April 14, 2017

ВАЛЕОУСТАНОВКА ЯК ФАКТОР ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ У ПЕРІОД МОЛОДОСТІ

Feldman Y. I. Valeological mindset as a factor of psychological well-being in the period of youth / Y. I. Feldman // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 449–468.

Y. I. Feldman. Valeological mindset as a factor of psychological well-being in the period of youth. The results of studying the connection between the types of valeological mindset, hardiness, socio-psychological adaptation and optimism of personality are presented.

The study shows positive correlations of the resource type of the valeological mindset with indicators of socio-psychological adaptation, optimism and hardiness. Manipulative, deficit and supporting types of valeological mindset are negatively associated with indicators of socio-psychological adaptation, optimism and hardiness.

Based on the results of the factorization of the parameters of valeological mindset, optimism-pessimism, hardiness and socio-psychological adaptation, the four factor structure was obtained, which showed the key role of the resource type of valeological mindset in the psychological well-being of the individual during the period of youth.

According to the results of clustering, three typological profiles of valeological mindset (balanced, destructive, sanogenic ones) were identified. Sanogenic profile of valeological mindset, formed by the resource type of valeological mindset, is characterized by high indicators of optimism, hardiness and socio-psychological adaptation. The destructive type of valeological mindset is characterized by low indices of hardiness, social-psychological adaptation and optimism.

Key words: valeological mindset, social-psychological adaptation, optimism, pessimism, hardiness, typological profiles of valeological mindset.

Ю. І. Фельдман. Валеоустановка як фактор психологічного благополуччя у період молодості. Представлено результати вивчення зв'язку типів валеоустановки, життєстійкості, соціально-психологічної адаптації та оптимізму особистості.

У дослідженні показано позитивні зв'язки ресурсного типу валеоустановки з показниками соціально-психологічної адаптації, оптимізму

му та життєстійкості. Маніпулятивний, дефіцитарний та підтримуючий типи валеоустановок негативно пов'язані з показниками соціально-психологічної адаптації, оптимізму та життєстійкості.

За результатами факторизації показників валеоустановок, оптимізму-песимізму, життєстійкості та соціально-психологічної адаптації було отримано чотирифакторну структуру, в якій показано ключову роль ресурсного типу валеоустановок у психологічному благополуччі особистості у період молодості.

За результатами кластеризації було визначено три типологічні профілі валеоустановок: збалансований, деструктивний, саногенний. Саногенний профіль валеоустановок, утворений ресурсним типом валеоустановок, характеризується найвищими показниками оптимізму, життєстійкості та соціально-психологічної адаптації. Деструктивний тип валеоустановок характеризується найнижчими показниками життєстійкості, соціально-психологічної адаптації та оптимізму.

Ключові слова: валеоустановки, соціально-психологічна адаптація, оптимізм, песимізм, життєстійкість, типологічні профілі валеоустановок.

Ю. И. Фельдман. Валеоустановка как фактор психологического благополучия в период молодости. Представлены результаты изучения связи типов валеоустановки, жизнестойкости, социально-психологической адаптации и оптимизма личности.

В исследовании показаны положительные связи ресурсного типа валеоустановки с показателями социально-психологической адаптации, оптимизма и жизнестойкости. Манипулятивный, дефицитарный и поддерживающий типы валеоустановок негативно связаны с показателями социально-психологической адаптации, оптимизма и жизнестойкости.

По результатам факторизации показателей валеоустановок, оптимизма-пессимизма, жизнестойкости и социально-психологической адаптации было получено четырехфакторную структуру, в которой показано ключевую роль ресурсного типа валеоустановок в психологическом благополучии личности в период молодости.

По результатам кластеризации были определены три типологические профили валеоустановок: сбалансированный, деструктивный, саногенный. Саногенный профиль валеоустановок образованный ресурсным типом валеоустановок, характеризуется высокими показателями оптимизма, жизнестойкости и социально-психологической адаптации. Деструктивный тип валеоустановок характеризуется низкими показателями жизнестойкости, социально-психологической адаптации и оптимизма.

Ключевые слова: валеоустановки, социально-психологическая адаптация, оптимизм, пессимизм, жизнестойкость, типологические профили валеоустановок.

Постановка проблеми дослідження. Актуальність вивчення закономірностей функціонування валеоустановки, її психологіч-

них особливостей визначається тим, що здоров'я як стан повного душевного, фізичного та соціального благополуччя, є найважливішою цінністю людини. Валеоустановка входить до складу компонентів спрямованості особистості, що відповідає за підтримання здоров'я і подолання хвороби і характеризується готовністю до певного способу сприйняття і ставлення до ситуацій, які стосуються здоров'я людини. Валеоустановка відображає стан здоров'я опосередковано через структурування його внутрішньої суб'єктивної картини, через модифікацію ставлення до здоров'я [10]. Валеоустановка є інтегральним утворенням, яке об'єднує когнітивні (уявлення про здоров'я і хвороби), емоційні (ставлення до проблем здоров'я і хвороби) і поведінкові (моделі поведінки, спрямовані на підтримку здоров'я та подолання хвороби) психічні складові, які визначають індивідуальну феноменологію здоров'я [10]. У своїх дослідженнях О.С. Васильєва та Ф.Р. Філатов [1] виділили і охарактеризували чотири типи валеоустановок:

1. Ресурсний тип, що передбачає орієнтацію на самостійне дотримання основ здорового способу життя. У ньому когнітивний компонент відрізняється повнотою і диференційованістю уявлень як про здоров'я, так і про хвороби, емоційний компонент обумовлений більше внутрішньо-особистісними факторами, ніж зовнішніми стимулами (незалежність психічного стану, домінування позитивного настрою), а поведінковий компонент характеризується активністю як в подоланні хвороби і підтримці власного здоров'я, так і в сприянні створенню загальної здорової атмосфери в сім'ї, в колективі, в суспільстві взагалі.

2. У маніпулятивному типі валеоустановки власне самопочуття є способом впливу на інших. У ньому когнітивний компонент відрізняється тим, що уявлення про хвороби більш диференційовані, емоційний компонент характеризується тим, що позитивний настрій залежить від регламентацій значущих інших, а ставлення до власного здоров'я характеризується пасивністю, поведінковий компонент передбачає захисні реакції, агресивні тенденції і демонстративні стратегії.

3. Підтримуючий тип валеоустановок базується на прагненні отримати допомогу одного з членів сім'ї. У ньому когнітивний компонент характеризується недостатньою сформованістю уявлень про здоровий спосіб життя, їх фрагментарністю; емоційний компонент характеризується тим, що настрій залежить більшою мірою від емоційного стану значущих інших, а не від позитивного підкріплення або відсутності негативних дій з боку інших; а

поведінковий компонент відрізняється необхідністю піклування про інші як основна умова активізації ресурсів.

4. Дефіцитарний тип валеоустановок характеризується неформованістю уявлень про здоровий спосіб життя і відзначається залежністю емоційного компонента від позитивної стимуляції з боку значущих інших, загальною пасивністю по відношенню до здоров'я і хвороби, наявністю страхів; підвищена тривожність, когнітивний і поведінковий компоненти є інтерперсональними феноменами, оскільки їх зміст визначається характером поширення соціальних уявлень.

У нашому дослідженні ми виходили з припущення, що різні типи валеоустановки взаємообумовлені різними факторами психологічного благополуччя, зокрема оптимізмом, життєстійкістю та адаптивністю особистості. Така особистісна змінна як оптимізм відіграє ключову роль в успішному протистоянні особистості стресовим ситуаціям у багатьох сферах життєдіяльності людини [5]. У зарубіжній психології оптимізм вивчається як: атрибутивний стиль (С. Петерсон, М. Селігман), система установок, диспозицій особистості (Ч. Карвер, М. Шейер, К. Муздибаєв, Є.П. Ільїн), позитивне ставлення до світу (Е. Еріксон), конструктивна характеристика мислення суб'єкта (А. Бек, А. Елліс), позитивна самоустановка (А. Аргайл, М. Джеймс, Д. Джонгвард, В.В. Столін, І.А. Джідар'ян, С. Любомирські), умова ефективної пошукової активності суб'єкта (В.С. Ротенберг, В.В. Аршавський), компонент копінг-поведінки (С.С. Замишляєва) і мотивації досягнення (Т.О. Гордєєва). Вітчизняні психологи вивчають оптимізм як особливу соціальну установку (А.Є. Хурчак, Н.М. Чижіченко), компонент саморозвитку особистості (І.Д. Бех), ознаку її психічного здоров'я (І.Я. Юцан, Г.В. Ложкін, М.І. Мушкевіч), фактор губристичної мотивації (К.І. Фоменко). У нашому дослідженні ми зосереджуємо увагу на оптимізмі як специфічній установці особистості, що об'єднує психологічну природу оптимізму та валеоустановки.

Життєстійкість вважається основним функціональним компонентом життєздатності, який зберігає стабільність системи особистості, системоутворюючим фактором, що задає параметри основних компонентів життєздатності. Життєстійкість виявляється ключовою особистісною змінною, що опосередкує вплив стресогенних факторів на соматичне і душевне здоров'я, а також на успішність діяльності особистості [3].

У дослідженні М.Г. Мельничук підкреслюється, що адаптаційні здібності індивіда, насамперед, залежать від його психо-

логічних особливостей, які визначають можливість адекватної регуляції функціонального стану організму в будь-яких умовах життя і діяльності, і їх наявність збільшує вірогідність нормального функціонування організму та його ефективної діяльності при зростанні інтенсивності впливу психогенних факторів зовнішнього середовища [8].

Отже, **метою** нашого дослідження виступило визначення зв'язку валеоустановок та адаптованості, життєстійкості та оптимізму в особистості у період молодості.

Вибірка та методи дослідження. Експериментальну вибірку дослідження склали 110 досліджуваних (73 жінки та 37 чоловіків, середній вік яких становить $28,32 \pm 1,80$ років). Діагностичний комплекс було представлено такими методиками:

Авторська оригінальна *методика діагностики типів валеоустановки*, яка дозволяє визначити рівень розвитку ресурсного, дефіцитарного, маніпулятивного, підтримуючого типів валеоустановки [7].

Методика ELOT (Extended Life Orientation Test – «Розширений тест життєвих орієнтацій»), розроблена Е.С. Chang. На думку автора даної методики, вона більше підходить для двофакторної моделі оцінки-песимізму оптимізму. Ця двофакторна методика характеризує узагальнені позитивні і негативні очікування особистості, тобто диспозиційний оптимізм і песимізм [2].

Опитувальник життєстійкості С. Мадді в адаптації Д.О. Леонтєва [6]. Опитувальник є адаптацію Д.О. Леонтєва методики Hardiness Survey, розробленої американським психологом Сальваторе Мадді. Життєстійкість – це система переконань про себе, світ, стосунки з ним, які дозволяють людині витримувати і ефективно долати стресові ситуації. В одній і тій же ситуації людина з високою життєстійкістю рідше відчуває стрес і краще справляється з ним. Життєстійкість включає в себе три порівняно самостійних компонента: залученість, контроль, прийняття ризику.

Поняття життєстійкості є аналогічним поняттю «відвага бути», введеному П. Тілліхом в рамках екзистенціалізму – на пряму в психології, яке виходить з унікальності конкретного життя людини, не зведеної до загальних схем. Екзистенціальна відвага передбачає готовність «діяти всупереч» - всупереч онтологічній тривозі, тривозі втрати сенсу, всупереч відчуття «занедбаності» (М. Хайдеггер). Саме життєстійкість дозволяє людині виносити у тривогу, супроводжуючу вибір майбутнього (невідомості), а не минулого (незмінності) у ситуації екзистенціальної дилеми.

Аналіз результатів дослідження. Розглянемо результати кореляційного аналізу показників типів валеоустановок та соціально-психологічної адаптації (таблиця 1). Встановлено позитивний зв'язок між показниками ресурсного типу валеоустановки та адаптованістю, прийняттям себе, прийняттям інших, інтернальністю та емоційним комфортом. Ресурсна валеоустановка переважає відмову від прагнення до домінування, що підтверджується відповідним негативним зв'язком цих показників. Між показником дефіцитарної валеоустановки та показниками соціально-психологічної адаптації встановлено низку негативних зв'язків. Отже, дефіцитарний тип валеоустановки притаманний особам з низьким рівнем соціально-психологічної адаптації. Чим адаптованішою є особистість до умов навколишньої дійсності, чим сприятливішим є її ставлення до себе та інших, чим більше вона відповідальна, тим швидше за все вона не матиме дефіцитарних установок по відношенню до свого фізичного стану. Позитивний зв'язок між цим типом валеоустановки був встановлений лише за показником прагнення домінування, так само як із маніпулятивним типом валеоустановки.

Таблиця 1

Взаємозв'язок показників типів валеоустановок та соціально-психологічної адаптації

Валеоустановки	Показники соціально-психологічної адаптації					
	Адаптованість	Прийняття себе	Прийняття інших	Інтернальність	Емоційний комфорт	Прагнення до домінування
Ресурсна	0,72**	0,52**	0,51**	0,62**	0,57**	-0,26**
Дефіцитарна	-0,38**	-0,32**	-0,35**	-0,27*	-0,20*	0,32**
Маніпулятивна	-0,43**	-0,38**	-0,58**	-0,48**	-0,51**	0,37**
Підтримуюча	-0,40**	-0,23*	0,23*	-0,16	0,09	-0,32**

* - $p < 0,05$, ** - $p < 0,001$

Установлено низку негативних зв'язків між показниками маніпулятивного типу валеоустановки та соціально-психологічної адаптації. Отже, людям з маніпулятивними установками по

відношенню до свого здоров'я та хвороби властивий низький рівень соціально-психологічної адаптації.

Підтримуючий тип валеоустановки характеризується позитивним зв'язком з показниками прийняття інших. Загалом прагнення звертатись до інших за допомогою у ситуаціях хвороби властиве людям з екстравертованою спрямованістю особистості, які загалом позитивно сприймають інших. Майже з усіма іншими показниками адаптованості підтримуюча валеоустановка має негативні зв'язки.

Отже, з позицій найліпших психологічних умов для соціально-психологічної адаптації провідне місце посідає ресурсний тип валеоустановки.

У таблиці 2 показано зв'язки диспозиційних установок з типами валеоустановок.

Таблиця 2

Взаємозв'язок показників типів валеоустановок та диспозиційного оптимізму

Валеоустановки	Оптимізм	Песимізм
Ресурсна	0,32**	-0,57***
Дефіцитарна	-0,31**	0,42***
Маніпулятивна	-0,28**	0,45***
Підтримуюча	-0,13	0,25*

*- $p < 0,05$, ** - $p < 0,01$, *** - $p < 0,001$

Установлено позитивний зв'язок ресурсного типу з оптимізмом та, відповідно, негативний – з песимізмом. Інші типи валеоустановок характеризуються негативними зв'язками з оптимізмом та позитивними – з песимізмом. Отже, ресурсний тип валеоустановок, який характеризується орієнтацією на самостійне дотримання основ здорового способу життя, повнотою і диференційованістю уявлень як про здоров'я, так і про хворобу, домінуванням позитивного настрою, активністю в подоланні хвороби і підтримці власного фізичного стану більшою мірою властивий оптимістам.

У таблиці 3 подано результати кореляційного аналізу типів валеоустановок та показників життєстійкості. Залученість як переконаність у тому, що включеність у події дає максимальний шанс знайти щось гідне і цікаве для особистості, характеризує осіб з ресурсними валеоустановками. Їх більша залученість надає можливість відчувати себе значущим і достатньо цінним,

щоб повністю включатися в рішення життєвих завдань, не дивлячись на наявність стресогенних факторів і змін. Людина з ресурсним типом валеоустановки отримує задоволення від власної діяльності, має бажання відкриватися світу і прагнення до взаємодії з ним. На протипагу цьому, в осіб з маніпулятивним та підтримуючим типами валеоустановки спостерігається відсутність подібної переконаності, що породжує в них почуття відчуження, відчуття себе «поза» життям.

Таблиця 3

**Взаємозв'язок показників типів валеоустановок
та життєстійкості**

Валеоустановки	Показники життєстійкості		
	Залученість	Контроль	Прийняття ризику
Ресурсна	0,43***	0,49***	0,58***
Дефіцитарна	-0,17	-0,31**	-0,21*
Маніпулятивна	-0,30**	-0,34***	-0,36***
Підтримуюча	-0,24*	0,28**	-0,12

*- $p < 0,05$, ** - $p < 0,01$, *** - $p < 0,001$

У досліджуваних з ресурсним типом валеоустановки встановлено вищі показники контролю як параметру життєстійкості. Отже, ресурсний тип валеоустановки передбачає переконаність у тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат того, що відбувається, нехай навіть цей вплив не абсолютний, і успіх не гарантований. Особи з ресурсним типом валеоустановки більш вмотивовані на пошук шляхів впливу на наслідки стресогенних змін. Встановлено, що негативні зв'язки контролю з маніпулятивним та дефіцитарним типами валеоустановок характеризують відчуття власної безпорадності перед обличчям хвороби.

Ресурсний тип валеоустановок передбачає високі показники прийняття ризику. Позитивне ставлення до свого здоров'я, готовність піклуватися про нього пов'язана з переконаністю людини в тому, що все те, що з нею трапляється, сприяє її розвитку за рахунок знань, отриманих з досвіду, – неважливо, позитивного або негативного. Досліджувані з ресурсним типом валеоустановок сприймають події життя як виклик та випробування.

У таблиці 4 подано результати факторизації даних діагностики типів валеоустановок, життєстійкості, адаптованості та диспозиційних установок осіб молодого віку.

Таблиця 4

Валеоустановки у факторній структурі особистісних якостей осіб молодого віку

Показники	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4
Ресурсний тип валеоустановки	0,744	-	-	-
Дефіцитарний тип валеоустановки	-	-	0,742	-
Маніпулятивний тип валеоустановки	-	-0,586	-	-
Підтримуючий тип валеоустановки	-	0,806	0,672	-
Оптимізм	-	-	-	0,861
Песимізм	-0,556	-	-	-0,534
Залученість	0,665	-	-	-
Контроль	-	0,704	-	-
Прийняття ризику	0,699	-	-	-
Адаптованість	0,632	-	-0,510	-
Прийняття себе	0,529	-	-	-
Прийняття інших	-	0,736	-	-
Інтернальність	0,707	-	-	-
Емоційний комфорт	0,565	-	-	-
Прагнення до домінування	-	-0,540	-	-
Заг. Дис.	3,711	3,029	1,701	1,545
Для заг.	0,247	0,201	0,113	0,103

Перший фактор (24,7% поясненої дисперсії, факторна вага становить 3,71) містить такі показники: ресурсний тип валеоустановки (0,744), інтернальність (0,707), прийняття ризику (0,699), залученість (0,665), адаптованість (0,632), емоційний комфорт (0,565), песимізм (-0,556), прийняття себе (0,529). Зазначений фактор розкриває провідну роль ресурсного типу валеоустановок у соціально-психологічній адаптації та життєстійкості.

Другий фактор (20,1% поясненої дисперсії, 3,02 – факторна вага) містить такі показники: підтримуючий тип валеоустановки (0,806), прийняття інших (0,736), контроль (0,704), маніпулятивний тип валеоустановки (-0,586), прагнення до доміну-

вання (-0,540). Зазначений фактор характеризує провідну роль підтримуючого типу валеоустановки у прийнятті інших і відмові від конкуренції та домінування над іншими, підкреслює зв'язок маніпулятивного типу валеоустановки з прагненням до домінування над іншими.

Третій фактор (11,3% дисперсії та 1,70 – факторна вага) містить такі показники: дефіцитарний тип валеоустановки (0,742), підтримуючий тип валеоустановки (0,672), адаптованість (-0,510). Цей фактор розкриває негативний вплив дефіцитарного та підтримуючого типів валеоустановки у процесі адаптації особистості до складних умов та ситуацій.

Четвертий фактор (10,3% дисперсії та 1,54 – факторна вага) містить лише два показники – оптимізм (0,861) та песимізм (-0,534) і характеризує ці якості як відокремлені від впливу валеоустановки.

З метою визначення структурних типологічних профілів соціально-перцептивної компетентності майбутніх психологів нами було проведено процедуру кластерного аналізу методом К-середніх для показників валеоустановок. Результати аналізу наведено на рис. 1.

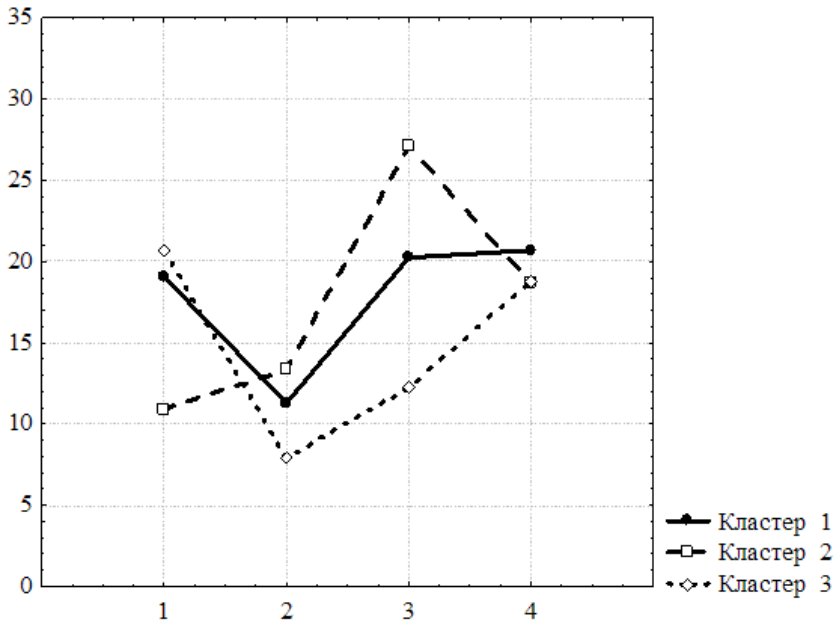

Рис. 1. Типологічні профілі валеоустановки у досліджуваних

Перша група (26,4% вибірки) відзначається такими характеристиками: високі та вищі за середні показники валеоустановок ресурсного, маніпулятивного та підтримуючого типу – середні показники дефіцитарного типу валеоустановок – *«Збалансованість валеоустановок»*.

Друга група (21,8% вибірки) – низькі показники ресурсного типу валеоустановок – середні показники дефіцитарного та підтримуючого типів валеоустановок – високі показники маніпулятивного типу валеоустановок – *«Деструктивний тип валеоустановок»*.

Третя група (51,8% вибірки) – високі показники ресурсного типу валеоустановки – низькі показники дефіцитарного та маніпулятивного типів валеоустановки – середні показники підтримуючого типу валеоустановки – *«Саногенний тип валеоустановок»*.

Розглянемо середні значення показників соціально-психологічної адаптації у досліджуваних з різними типологічними профілями валеоустановок (таблиця 5). Встановлено, що досліджувані з саногенним типом валеоустановок характеризуються найвищими показниками адаптованості, прийняття себе та інших, емоційного комфорту, інтернальності та помірними показниками прагнення до домінування. Отже, перевага ресурсного типу валеоустановки у типологічному профілі досліджуваних визначає найбільшу адаптованість.

Таблиця 5

Середні значення показників соціально-психологічної адаптації у досліджуваних з різними профілями валеоустановок

Показники	Групи досліджуваних за профілями валеоустановок			Н	р
	«Збалансованість валеоустановок»	«Деструктивний тип валеоустановок»	«Саногенний тип валеоустановок»		
Адаптованість	0,53±0,19	0,34±0,22	0,60±0,18	20,34	<0,0001
Прийняття себе	0,57±0,13	0,49±0,18	0,62±0,11	11,07	0,003
Прийняття інших	0,59±0,21	0,27±0,16	0,60±0,14	38,41	<0,0001
Інтернальність	0,44±0,21	0,27±0,09	0,61±0,13	49,55	<0,0001
Емоційний комфорт	0,57±0,15	0,34±0,20	0,67±0,13	35,05	<0,0001
Прагнення до домінування	0,47±0,23	0,71±0,11	0,53±0,12	27,90	<0,0001

Досліджувані з деструктивним типом валеоустановок характеризуються найвищими показниками соціально-психологічної адаптації, окрім показників прагнення до домінування, які у даній групі сягають найвищих значень. Отже, високі показники маніпулятивного типу валеоустановок, які утворюють цей профіль, характеризують досліджуваних з найнижчим рівнем соціально-психологічної адаптації. Провідною характеристикою цього профілю в плані адаптованості є прагнення до домінування над іншими.

Досліджувані типологічного профілю збалансованих валеоустановок характеризуються середніми показниками соціально-психологічної адаптації та найнижчим рівнем прагнення до домінування.

У таблиці 6 показано відмінності у рівні вираженості показників диспозиційного оптимізму у досліджуваних з різними профілями валеоустановок. Встановлено, що досліджувані з саногенним типом валеоустановок характеризуються найвищими показниками оптимізму та найнижчими показниками песимізму.

Таблиця 6

Середні значення показників диспозиційного оптимізму в досліджуваних з різними профілями валеоустановок

Показники	Групи досліджуваних за профілями валеоустановок			Н	р
	«Збалансованість валеоустановок»	«Деструктивний тип валеоустановок»	«Саногенний тип валеоустановок»		
Оптимізм	30,72±5,94	29,66±4,38	33,71±3,53	14,77	<0,001
Песимізм	25,31±6,44	28,08±4,85	21,78±4,32	24,14	<0,0001

Найнижчі показники оптимізму визначено у досліджуваних з деструктивним типом валеоустановок, у той час як рівень вираженості песимізму в них найвищий. Збалансованість валеоустановок характеризується перевагою оптимізму над песимізмом у досліджуваних.

У таблиці 7 подано показники життестійкості у досліджуваних з різними типами валеоустановок у досліджуваних у період молодості.

Установлено, що у представників саногенного профілю валеоустановок відзначаються найвищі показники залученості. Показники контролю та прийняття ризику також високі, однак не відрізняються від показників за профілем збалансованих валеоустановок.

Таблиця 7

Середні значення показників життєстійкості у досліджуваних з різними профілями валеоустановок

Показники	Групи досліджуваних за профілями валеоустановок			Н	р
	«Збалансованість валеоустановок»	«Деструктивний тип валеоустановок»	«Саногенний тип валеоустановок»		
Залученість	33,51±6,96	28,70±4,53	35,66±5,05	22,64	<0,0001
Контроль	35,06±5,16	22,66±2,31	35,35±8,97	39,47	<0,0001
Прийняття ризику	21,31±2,47	18,12±4,06	22,89±1,16	34,93	<0,0001

Деструктивний тип валеоустановок характеризується найнижчими показниками залученості, прийняття ризику та контролю. Отже, профіль валеоустановок визначає життєстійкість особистості у період молодості.

Висновки. У дослідженні показано позитивні зв'язки ресурсного типу валеоустановки з показниками соціально-психологічної адаптації, оптимізму та життєстійкості. Маніпулятивний, дефіцитарний та підтримуючий типи валеоустановок негативно пов'язані з показниками соціально-психологічної адаптації, оптимізму та життєстійкості.

Факторизація показників валеоустановок, оптимізму-песимізму, життєстійкості та соціально-психологічної адаптації також доводить ключову роль ресурсного типу валеоустановок у психологічному благополуччі особистості у період молодості.

За результатами кластеризації було визначено три типологічні профілі валеоустановок – збалансований, деструктивний, саногенний. Саногенний профіль валеоустановок, утворений ресурсним типом валеоустановок, характеризується найвищими показниками оптимізму, життєстійкості та соціально-психологічної адаптації.

Перспективи подальшого дослідження ми вбачаємо у вивченні ролі валеоустановок у психологічному благополуччі особистості у різних вікових групах.

Список використаних джерел

1. Васильева О. С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / О. С. Васильева, Ф. Р. Филатов. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 352 с.

2. Замышляева М. С. Оптимизм и пессимизм в совладающем поведении в юношеском возрасте [Текст] : дис. канд. психол. наук : 19.00.03. – М., 2006. – 237 с.
3. Кузнецов М.А. Життєстійкість підлітків із неповних сімей / М.А. Кузнецов, К.Р. Маннапова. – Х. : ХНПУ ; Діса плюс, 2016. – 257 с.
4. Кузнецов М.А. Психологические механизмы и детерминанты поддержания здоровья человека / М.А. Кузнецов, Л.Н. Зотова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Випуск 53. – Харків, 2016, – С. 102–125.
5. Кузнецова М.М. Особенности эмоционально-волевой регуляции учебной деятельности у студентов с оптимистическим атрибутивным стилем / М.М. Кузнецова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Випуск 55. – Х. : ХНПУ, 2017. – С. 82–102.
6. Кузнецова М.М. Оптимистические установки в психической саморегуляции учебной деятельности студентов как предмет психологического исследования / М.М. Кузнецова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Випуск 52. – Х. : ХНПУ, 2016. – С. 70–77.
7. Леонтьев Д.А. Тест жизнестойкости. Методическое руководство по новой методике психологической диагностики личности с широкой областью применения / Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
8. Мельничук М.Г. Психосоціальна адаптація як необхідна умова пристосування до нових умов існування / М.Г. Мельничук // Вісник Харківського національного пед. університету ім. Г.С. Сковороди. Сер. «Психологія». – Харків : ХНПУ, 2016. – Вип. 53. – С. 126–134.
9. Фельдман Ю.І. Розробка та апробація методики діагностики типів валеоустановки особистості / Ю.І. Фельдман // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (48), Issue: 102, 2016. – Р. 56–60.
10. Фоменко К.І. Губристична мотивація оптимістів та песимістів / К.І. Фоменко, М.М. Кузнецова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. Вип. 53. – Х. : ХНПУ, 2016. – С. 256–264.
11. Фоменко К.І. Атрибутивні особливості губристичної мотивації особистості майбутніх психологів // Вісник Одеського національного університету. Серія «Психологія». – Т. 18. – Вип. 4(30), 2013. – С. 292–299.

12. Хомуленко Т.Б. Психосоматика: культурно-історичний підхід Психосоматика: культурно-історичний підхід : навч.-метод. посіб./ Т.Б. Хомуленко, І.О. Філенко, К.І. Фоменко, О.С. Шукалова, М.В. Коваленко. – Х. : «Диса плюс», 2015. – С. 227–237.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Vasil'eva O. S. Psihologija zdorov'ja cheloveka: jetalony, predstavlenija, ustanovki: ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij / O. S.Vasil'eva, F.R. Filatov. – M. : Izdatel'skij centr «Akademija», 2001. – 352 s.
2. Zamyshljaeva M.S. Optimizm i pessimizm v sovladajushhem povedenii v junosheskom vozraste [Tekst] : dis. kand. psihol. nauk : 19.00.03. – M., 2006. – 237 s.
3. Kuznjecov M.A. Zhyttjestijkist' pidlitkiv iz nepovnyh simej / M.A. Kuznjecov, K.R. Mannapova. – H. : HNPU ; Disa pljus, 2016. – 257 s.
4. Kuznecov M.A. Psihologicheskie mehanizmy i determinanty podderzhaniya zdorov'ja cheloveka / M.A. Kuznecov, L.N. Zotova // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni G.S. Skovorodi. Psihologija. – Vipusk 53. – Harkiv, 2016, – S. 102–125.
5. Kuznecova M.M. Osobennosti jemocional'no-volevoj reguljacii uchebnoj dejatel'nosti u studentov s optimisticheskim atributivnym stilem / M.M. Kuznecova // Visnik HNPU imeni G.S. Skovorodi. Psihologija. Vipusk 55. – H. : HNPU, 2017. – S. 82–102.
6. Kuznecova M.M. Optimisticheskie ustanovki v pshicheskoj samoreguljacii uchebnoj dejatel'nosti studentov kak predmet psihologicheskogo issledovanija / M.M. Kuznecova // Visnik HNPU imeni G.S. Skovorodi. Psihologija. Vipusk 52. – H. : HNPU, 2016. – S. 70–77.
7. Leont'ev D.A. Test zhiznestojkosti. Metodicheskoe rukovodstvo po novoj metodike psihologicheskoi diagnostiki lichnosti s shirokoj oblast'ju primenenija / D.A. Leont'ev, E.I. Rasskazova. – M. : Smysl, 2006. – 63 s.
8. Mel'nychuk M.G. Psyhosocial'na adaptacija jak neobhidna umova prystosuvannja do novyh umov isnuvannja / M.G. Mel'nychuk // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo ped. universytetu im. G.S. Skovorody. Ser. «Psihologija». – Harkiv : HNPU, 2016. – Vyp. 53. – S. 126–134.
9. Fel'dman Ju.I. Rozrobka ta aprobacija metodyky diagnostyky typiv valeoustanovky osobystosti / Ju.I. Fel'dman // Science

- and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (48), Issue: 102, 2016. – R. 56–60.
10. Fomenko K.I. Gubrystychna motywacja optymistów ta pesymistów / K.I. Fomenko, M.M. Kuznjecova // Visnyk HNPU imeni G.S. Skovorody. Psychologija. Vyp. 53. – H. : HNPU, 2016. – S. 256–264.
 11. Fomenko K.I. Atrybutywni osoblywosti gubrystychnoi' motywacii' osobystosti majbutnih psychologiv // Visnyk Odes'kogo nacional'nogo uniwerytetu. Serija «Psychologija». – T. 18. – Vyp. 4(30), 2013. – S. 292–299.
 12. Homulenko T.B. Psyhosomatyka: kul'turno-istorychnyj pidhid / T.B. Homulenko, I.O. Filenko, K.I. Fomenko, O.S. Shukalova, M.V. Kowalenko. – H. : «Dysa plus», 2015. – 227–237.

Received February 15, 2017

Revised March 17, 2017

Accepted April 14, 2017

УДК 159.923.2

I. В. Шевчук
jahn88@ukr.net

НАРАТИВНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ОСНОВИ ВСТУПУ У НАРАТИВНУ ПРАКТИКУ

Shevchuk I. V. Narrative psychology and fundamentals of introduction to narrative practice / I. V. Shevchuk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuik Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 464–473.

I. V. Shevchuk. Narrative psychology and fundamentals of introduction to narrative practice. It is shown that the narrative approach allows people to identify the impact of limiting cultural stories on their lives and to expand and enrich their own life narratives.

The psychologist tries to find ways to spread news about individual triumphs, starts to turn personal success stories so that they maintain satisfactory atmosphere of growth and motion of our culture.

We have focused on dealing with clients' life stories, analyzed problematic stories and providing with alternative stories that open up new

prospects for people. Therefore, it is important to note that this approach was tested.

It is showed that based on the postmodern worldview, this approach rejects folded hierarchy against «therapist-client», providing space for people to select the best areas for development.

The paper presents the views of scientists revealing features of narrative approach. Also, the basic principles of narrative therapy are opened. It is widely shown the position of a psychologist, the main advantages of this approach what exactly it stands out among the others. The basic therapeutic technique – externalization – is analyzed. Its main principles and features of conducting. The central principle is clarified which is the basis for the narrative approach to therapy.

Key words: narrative, narrative therapy, externalization, principles of narrative approach, standardization, legitimization, institutionalization, specification.

І. В. Шевчук. Наративна психологія та основи вступу у наративну практику. Показано, що наративний підхід дозволяє людям виявити вплив обмежуючих культурних історій на їх життя і розширити та збагатити їхні власні життєві наративи. Акцентовано, що психолог прагне знайти шляхи поширення звісток про індивідуальні триумфи, запустити в обіг історії про особисті успіхи для того, щоб вони підтримували задовільну атмосферу зростання і руху нашої культури.

Зроблено акцент на роботі з життєвими історіями клієнтів, проаналізувано проблемні історії і створення альтернативних оповідань, які відкривають нові перспективи для людей. Тому, важливо зазначити, що цей підхід було апробовано.

Показано, що, ґрунтуючись на постмодерністському світогляді, цей підхід відкидає складену ієрархію у відношенні «терапевт-клієнт», надаючи людям простір для вибору кращих напрямків розвитку.

У статті представлено та проаналізовано погляди вчених, які розкривають особливості наративного підходу, розкрито основні принципи наративної терапії. Досить широко показано позицію психолога, основні переваги цього підходу, чим саме він вирізняється серед інших.

Проаналізовано основну терапевтичну техніку – екстерналізації, основні її принципи та особливості проведення. З'ясовано центральний принцип, на якому засновано підхід до наративної терапії.

Ключові слова: наратив, наративна терапія, екстерналізація, принципи наративного підходу, типізація, легітимація, інституціоналізація, конкретизація.

И. В. Шевчук. Нарративная психология и основы вступления в наративную практику. Показано, что нарративный подход позволяет людям выявить влияние ограничивающих культурных историй их жизни, расширить и обогатить их собственные жизненные нарративы. Акцентируется, что психолог стремится найти пути распространения известий об индивидуальных триумфах, запустить в оборот истории о

личных успехах с тем, чтобы они поддерживали удовлетворительную атмосферу роста и движения нашей культуры.

Сделан акцент на работе с жизненными историями клиентов, проанализировано проблемные истории и создание альтернативных рассказов, которые открывают новые перспективы для людей. Поэтому, важно отметить, что этот подход был апробирован.

Показано, что, основываясь на постмодернистском мировоззрении, этот подход отвергает составленную иерархию в отношении «терапевт-клиент», предоставляя людям простор для выбора лучших направлений развития.

В статье представлены и показаны взгляды ученых, раскрывающих особенности повествовательного подхода. Также раскрыты основные принципы нарративной терапии. Достаточно широко показана позиция психолога, основные преимущества этого подхода, чем он отличается от других.

Проанализирована основная терапевтическая техника – экстернализация, основные ее принципы и особенности проведения, выяснен центральный принцип, на котором основан подход к нарративной терапии.

Ключевые слова: нарратив, нарративная терапия, экстернализация, принципы нарративного подхода, типизация, легитимация, институционализация, конкретизация.

Постановка проблеми. Основною проблемою цього підходу є допомогти клієнту знайти унікальні епізоди з історії його життя та, знайшовши їх, будувати нову для себе історію, конструктивну, з досить позитивними моментами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наративна психологія, як напрямок науки, досліджувалася такими провідними вітчизняними та закордонними науковцями, як Дж. Брунер, К. Герген, О. Калмикова, А. Кербі, Г. Олпорт, Т. Сарбін, Ч. Тейлор, Н. Чепелева тощо. На думку вищезазначених вчених, сенс людського життя та формування певних патернів їх поведінки є результатом взаємодії людини зі світом, що виражається у формі повідомлення, хоч не завжди має логічне пояснення. Сприймання особою самої себе відбувається безпосередньо шляхом формування наративів, які виявляються у формі важливих для неї подій. Вони, як правило, проходять етапи осмислення та оцінювання, чим і визначається їх важливість. Водночас неповторність наративів підтверджує унікальність особи. Реальність втілюється у формі мовних одиниць, які передаються із покоління в покоління та у такий спосіб фіксуються у пам'яті індивідів.

Багато учених розглядають наратив як повідомлення, за допомогою якого суб'єкт конструює своє «Я» та взаємодіє зі світом

як одне ціле. На сьогодні, нарративна психологія – це галузь, яка постійно розвивається і зазнає змін, утім не перестає цікавити дослідників та пересічну людину. Це новий напрямок у науці. Нарративна психологія тісно пов'язана з культурно-історичною психологією Л. Виготського, теорією особистості.

На сьогодні сучасна нарративна психологія має два основних підходи до вивчення. Представники *соціально-конструктивістського* напрямку розуміють особу як так званий текст, який нічим не відрізняється за формою від традиційних текстів. У своїй статті «Життя як наратив» Дж. Брунер висловив думку про те, що у людей «немає іншого способу опису пережитого часу, окрім як у формах наративу». *Прихильники іншого напрямку* ототожують поняття самоідентифікація та саморозуміння, пояснюючи це тим, що розуміння особою самої себе лежить у площині її розуміння своєї ідентичності та соціальної належності.

Варто зазначити, що обидва зі згаданих підходів враховують соціально-культурний контекст та не суперечать теорії Л. Виготського про первинність інтерпсихічних процесів, які є визначальними для соціального існування.

На думку Т. Сарбіна, нарративна психологія – це підхід, у межах якого розглядається спосіб, за допомогою якого індивід описує своє життя. Іншими словами, це спосіб взаємодії індивіда з навколишнім світом та соціумом, шляхом формулювання власних історій та з історіями інших. Підсумовуючи думку Сарбіна, варто зазначити, що нарративна психологія – це досить молода наука, яка допомагає людині врегулювати свій життєвий досвід, сформулювати систему цінностей та заставляє конструктивно мислити [2, с. 45–48].

І. Брокмейер та Р. Харре визначили наратив як деяке поєднання лінгвістичних та психологічних структур, які передаються культурно та історично. Люди осмислюють своє життя крізь призму історій як системи культурних, вроджених наративів та здійснюють це засобами мови. Іншими словами, наратив інтерпретує події та надає їм важливості, зосереджуючись як на житті соціуму загалом та на житті кожного окремого індивіда, так і на певних обставинах, що мали місце. Відтак свідомість людини – це місце збереження та виникнення наративів. Своєю чергою, нарративна психологія ґрунтується на думці, що не може існувати єдиний правильний опис людського життя, оскільки життєвий сюжет можливо переписувати у тій чи іншій формі, залежно від побажання індивіда [6, с. 56–59].

Основоположник наративного підходу М. Уайт говорив про те, що основою роботи в наративній практиці є світогляд і етична позиція терапевта, а питання формулюються «до випадку», з урахуванням контексту. Він запрошував учасників семінарів провести кілька десятків сесій, записати їх на відео, переглянути і виділити, які саме питання в роботі даного конкретного терапевта приводять до змін. «Саме намагаючись копіювати, ми створюємо щось оригінальне...». Майкл дуже любив повторювати ці слова антрополога Кліффорда Гирца [4, с. 30–34].

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з актуальністю означеної проблеми метою нашого дослідження було розкрити основні принципи і підходи наративної психології та наративної практики, показати результативність та сформулювати основні принципи цього напрямку.

Наративна практика – відносно молодий підхід, стартовою точкою в його історії можна вважати 1990 рік. У фокусі уваги наративного підходу – взаємозв'язок уявлень людини про себе, про здатність впливати на своє життя, авторської позиції по відношенню до власної історії, з одного боку, і соціальних (культурних, економічних, політичних) чинників – з іншого. Багато проблем, з якими зіштовхуються люди, є результатом практики порівняння себе та інших з нормами і еталонами гідного, успішного життя, прийнятими в різних соціальних групах. Психологи роблять видимим вплив на людей цих «нормативних суджень» і допомагають людям створювати і реалізовувати свої власні унікальні траєкторії розвитку, збираючи навколо себе однодумців. Саме тому наративна практика вельми популярна. Наративна практика – це, якщо користуватися терміном Л.С. Виготського, робота в зоні найближчого розвитку: партнерство і співробітництво психолога і людини, яка звернулася за допомогою, яке, базуючись на вже наявних у людини знаннях і вміннях, дозволяє перейти від знайомого і звичного до того, що можливо [1, с. 54–59].

Психолог, який працює в наративному підході, не займає позицію «експерта за змістом життя» клієнта, не виносить суджень про «правильність» або «неправильність» його вчинків. Він бере на себе відповідальність за процес терапії або консультування, займаючи тим самим впливову позицію, але в центрі уваги виявляються не знання і вміння терапевта, а знання і вміння людини, з якою ведеться робота. Психолог лише ставить питання, які сприяють розбудові бажаного, пріоритетного для людини напрямку життя. Це відбувається за рахунок все більш повного,

насиченого, багатогранного опису бажаної історії людини. У ній є місце індивідуальності людини, вона включає в себе складності і протиріччя, сподівання і надії, все те, що людина любить, у що вірить і що готова відстоювати [4].

Переваги наративного підходу:

- швидкість освоєння підходу. Майже відразу можна почати застосовувати;
- «антивигораючий» підхід – психологи, які працюють із цим підходом, практично не схильні до вигорання;
- наративна практика забезпечує технічну можливість забезпечення «прийняття» клієнта через децентровану позицію фахівця;
- психологу не обов'язково мати великий життєвий досвід, щоб допомогти клієнту.

Основні принципи наративного підходу:

- рівність терапевта і клієнта;
- акцент на взаємоповагу;
- співробітництво;
- відкритість;
- довіра;
- відвертість;
- позиція терапевта є неекспертна, впливова і децентрована;
- допитливість.

Загальні положення наративного підходу:

Клієнт – експерт у своєму житті, сам вибирає в ній бажані цінності, напрямки. Людина – не проблема, але перебуває у взаєминах з проблемою. Психолог – професійний супроводжуючий у процесі виборів, що здійснюються клієнтом на основі його особистих цінностей і переваг, прийняття ним відповідальності за ці вибори, опису ним своєї, яка влаштовує його, ідентичності і переконоструювання своєї життєвої історії.

Основною технікою роботи у наративному підході є техніка екстерналізації. Багато людей, які звертаються за допомогою до терапевта, впевнені, що проблеми в їхньому житті – це відображення їх глибинної суті або суті іншої людини, або ж суті їх взаємовідносин з людьми. Подібне розуміння проблем визначає спроби її вирішення. На жаль, від спроб такого роду проблеми тільки посилюються, і це змушує людей ще більш наполегливо вірити в те, що проблеми є відображенням певних «істин». Люди починають вірити, що проблеми внутрішньо властиві їм самим і іншим людям, що вони самі або інші люди, по суті, і являються проблемою. А таке переконання тільки глибше занурює їх в

безодню тих складнощів, які вони намагаються вирішити. Екстерналізуючі бесіди можуть забезпечити протидію такому розумінню за рахунок того, що проблема ніби виводиться назовні, перетворюється у зовнішній об'єкт. Виходить, що проблема – окремо, а людина – окремо, що проблема – у проблемі, а не в людині. Сама особистість, не є проблемою. В контексті екстерналізуючих бесід проблема перестає відображати «істину» про сутність людини. Раптово стають видимими і доступними можливості їх успішного вирішення. Подібне відділення ідентичності людини від ідентичності проблеми не рятує людей від відповідальності за свої вчинки і за вирішення проблем. Швидше, людям стає простіше приймати на себе відповідальність. Якщо людина і проблема – одне, то існує дуже мало способів позбавлення від проблеми без заподіяння шкоди самому собі. Але якщо відносини людини з проблемою стають більш визначеними, чітко і ясно описаними, як це відбувається в екстерналізуючих бесідах, з'являється новий набір можливостей для перегляду цих відносин [4, с. 14–18].

Прийняття нарративного, соціально-конструктивістського світогляду тягне за собою корисні ідеї щодо того, як поняття влади, знання та «істини» обговорюються у сім'ях і більших культурних утвореннях. Важливими є підходи до людей та їхніх проблем з позиції установок, що впливають з цих ідей. Іноді вони є кориснішими або доцільнішими, ніж психологічні техніки. З цієї причини, виділяють чотири ідеї, які відносяться до цього світогляду. Ось ці ідеї:

1. Реальності соціально конструюються.
2. Реальності засновуються через мову.
3. Реальності організовуються і підтримуються через нарратив.
4. Немає невід'ємних істин.

Центральний принцип, на якому заснований підхід до нарративної терапії, полягає в тому, що переконання, закони, соціальні звичаї, звички, пов'язані з одягом і харчуванням – все ті речі, які становлять психологію «реальності» – з часом виникають з соціальної взаємодії, іншими словами, люди спільно конструюють свої реальності, обживаючи їх.

Бергер і Лукман розрізняють три процеси: *типізацію, інституціоналізацію та легітимацію*, які, як вони вважають, відіграють важливу роль в тому, як будь-яка соціальна група конструює і підтримує свої знання, що стосується «реальності». Вони використовують четвертий термін, *конкретизацію*, який охоплює весь процес в цілому, тоді як три перші – його частини.

Типізація – це процес, за допомогою якого люди сортують свої сприйняття за типами або класами.

Інституціоналізація – це процес, за допомогою якого навколо наборів типізацій виникають інститути / встановлення: інститут материнства, інститут закону і т.д. Інституціоналізація допомагає сім'ям і суспільним групам підтримувати і поширювати працею здобуті знання.

Легітимація – це слово Бергер і Лукман використовують для позначення тих процесів, які надають легітимність інститутів і типізації певного суспільства.

Конкретизація – результат комплексних процесів типізації, інституціоналізації і легітимації. Вона необхідна, якщо ми збираємося ефективно мислити і спілкуватися. Без неї, розмовляючи між собою, ми не могли б ні в що вірити.

2. Реальності засновуються через мову.

Лінгвістичні типізації та сім'ї, в яких ми народилися, навіть тепер схиляються до конкретизації різних світоглядів. Повсякденне життя – це перш за все життя за допомогою мови, яку я поділяю з іншими. Отже, розуміння мови важливе для будь-якого розуміння у повсякденному житті. Мова може стати об'єктивним сховищем величезних накопичень, сенсу і досвіду. Якщо реальності, в яких ми живемо, створені за допомогою використовуваної нами мови, вони живуть і передаються далі в історіях, якими ми живемо і які ми розповідаємо.

3. Реальності організуються і підтримуються через наратив.

Центральну роль наративу в організації, підтримці і поширенні знань про нас і наш світ підкреслювали багато постмодерністських авторів.

М. Уайт (1991) пише, що культурні історії визначають форму наших індивідуальних життєвих наративів. Люди розуміють своє життя як через історії, вроджені наративи, так і через особисті наративи, які вони конструюють щодо культурних наративів.

4. Немає невід'ємних істин.

У контексті описаного наративного, соціально-конструктивістського світогляду, так як ми не можемо об'єктивно пізнати реальність, нам залишається лише інтерпретувати досвід. Існує безліч можливостей для інтерпретації будь-якого досвіду, але жодна інтерпретація не буде «дійсно» істинною [5, с. 32–36].

Висновки. Важливим є визначення поняття терміну наративна психологія і як застосовується цей підхід на практиці.

Більш широко показано позицію психолога та з'ясувано основні принципи цього нового підходу у психології.

Перспективою подальших досліджень означеної проблеми є дослідження особливостей застосування нарративного підходу для роботи з людьми, що втратили сенс життя.

Список використаних джерел

1. Ванда Н. В. Наративна психологія як галузь психологічної герменевтики [Електронний ресурс] / Н. В. Ванда // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. – 2013. – Вип. 41. – С. 39–46. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2013_41_8. – Назва з екрану.
2. Жорняк Е.С. «Нарративная психотерапия», № 4, 2005 г. Журнал практической психологии и психоанализа. [Електронний ресурс] / Е.С. Жорняк – http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2678&sphrase_id=103262. – Назва з екрану.
3. Костіна Т. О. Наративна складова життєвого сценарію особистості / Т. О. Костіна // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2013. – Вип. 13. – С. 163–169. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2013_13_18. – Назва з екрану.
4. Уайт М. Карты нарративной практики: Введение в нарративную терапию / М. Уайт. – [Пер. с англ.]. – М. : Генезис, 2010. – 326 с.
5. Фридман Д, Комбс Д. ; пер. с англ. В. В. Самойлов Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия / ред. пер. ГиМ.Р. Гизбург. – М. : Независимая фирма «Класс», 2001. – 362 с. – Библиогр.: с. 352-361. – ISBN 0-393-70207-3. – ISBN 5-86375-031-6.
6. Ширяева Т. М. Наративна психологія: теорія та практика [Електронний ресурс] / Т. М. Ширяева // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Психологія і педагогіка. – 2013. – Вип. 22. – С. 213–216. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_22_47. – Назва з екрану.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Vanda N. V. Naratyvna psihologija jak galuz' psihologichnoi' germenevtyky [Elektronnyj resurs] / N. V. Vanda // Naukovyj

- chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. Serija 12 : Psihologichni nauky. – 2013. – Vyp. 41. – S. 39–46. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2013_41_8. – Nazva z ekranu.
2. Kostina T. O. Narativna skladova zhitteвого scenariju osobistosti / T. O. Kostina // Mizhnarodnij naukovij forum: sociologija, psihologija, pedagogika, menedzhment. – 2013. – Vip. 13. – S. 163–169. – [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2013_13_18. – Nazva z ekranu.
 3. Kostina T. O. Naratyvna skladova zhyttjeвого scenariju osobystosti / T. O. Kostina // Mizhnarodnyj naukovyj forum: sociologija, psihologija, pedagogika, menedzhment. – 2013. – Vyp. 13. – S. 163–169. – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2013_13_18. – Nazva z ekranu.
 4. Fridman D, Kombs D. ; per. s angl. V. V. Samojlov Konstruirovanie inyh real'nostej. Istorii i rasskazy kak terapija /; red. per. GiM. R. Gizburg.–M.:Nezavisimaja firma «Klass», 2001. – 362 s. – Bibliogr.: s. 352-361. – ISBN 0-393-70207-3. – ISBN 5-86375-031-6
 5. Fridman D, Kombs D. ; per. s angl. V. V. Samojlov Konstruirovanie inyh real'nostej. Istorii i rasskazy kak terapija /; red. per. GiM. R. Gizburg.–M.:Nezavisimaja firma «Klass», 2001. – 362 s. – Bibliogr.: s. 352-361. – ISBN 0-393-70207-3. – ISBN 5-86375-031-6.
 6. Shyrjajeva T. M. Naratyvna psihologija: teorija ta praktyka [Elektronnyj resurs] / T. M. Shyrjajeva // Naukovi zapysky [Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija»]. Psihologija i pedagogika. – 2013. – Vyp. 22. – S. 213–216. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_22_47. – Nazva z ekranu.

Received February 9, 2017

Revised March 10, 2017

Accepted April 11, 2017

С. П. Яланська

yalanska@rambler.ru

Н. М. Атаманчук

nina.atamanchuk@gmail.com

Психолого–педагогічні аспекти проявів НАСИЛЛЯ В ДИТЯЧОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Yalanska S. P. Psychological and pedagogical aspects of violence in children's environment / S. P. Yalanska, N. M. Atamanchuk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 37. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 474–483.

S. P. Yalanska, N. M. Atamanchuk. Psychological and pedagogical aspects of violence in children's environment. The study of the problem on violence among children is established to be very important. Children are not mostly protected, most vulnerable and almost completely dependent on the adults part of society. Violence causes the child with serious injuries, which have disastrous consequences for future physical and mental health. It is dangerous for the society because children who were victims or witnesses of violence, transfer that negative experience to their own lives.

Senior pupils' attitude towards different demonstrations of violence is defined. The results of the empirical research showed us, that most of the pupils: understand the violence as physical and psychical actions, directed against a personality; face street violence; get psychical insults from their parents as the way of punishment; sometimes have been humiliated, scoffed and hit by their peers, did not apply violence to their classmates or others; feel hurt and anger, when somebody humiliates, insults, hits or screams at them.

Some recommendations for teachers (class teachers) and parents are offered. Adults need to adjust not only the behavior of the children, but also monitor their behavior, because they are more often a role model for children. It is worthwhile to discuss the problem of violence; it will lead to the formation of similar concepts and ideas concerning the topic covered among both adults and children. One need to monitor the cases of violence among children, to identify children-aggressors, to organize systematic work of specialists with them.

Key words: violence in family, violence at school, street violence, parents, teachers, children, peers.

S. P. Yalanska – the scientific contribution of the co-author is 50%,
N. M. Atamanchuk – the scientific contribution of the co-author is 50%.

С. П. Яланська, Н. М. Атаманчук. Психолого-педагогічні аспекти проявів насилля в дитячому середовищі. Встановлено, що вивчення проблеми насилля в дитячому середовищі є досить актуальним. Діти є найнезахищенішою, найуразливішою й майже повністю залежною від дорослих частиною суспільства. Насильство завдає дитині тяжких травм, які мають згубні наслідки для подальшого фізичного та психічного здоров'я. Для суспільства це небезпечно тим, що діти, які були жертвами або свідками насильства, переносять цей негативний досвід до власного життя.

Визначено ставлення старшокласників до різних проявів насилля. Результати емпіричного дослідження показали, що переважна більшість учнів під насиллям розуміють фізичні та психологічні дії, спрямовані проти особистості; «зазнають насилля на вулиці»; найчастіше батьки застосовують моральні засоби покарання; інколи терпіли пониження, знуцання або побиття однолітків; особисто не здійснювали насилля над своїми однокласниками, знайомими; коли на них кричать, принижують, обзивають та б'ють виникають почуття образи, гніву.

Запропоновано рекомендації для вчителів (класних керівників) та батьків. Дорослі мають коригувати не лише поведінку дітей, а й слідкувати за своєю поведінкою, адже вони найчастіше, є прикладом для наслідування дітей. Варто обговорювати проблеми насильства, це призведе до формування аналогічних понять і уявлень відносно порушеної теми як у дорослих, так і у дітей. Потрібно контролювати випадки насильства серед дітей, виявляти дітей-агресорів, організувати системну роботу з ними фахівців.

Ключові слова: насилля в сім'ї, насилля в школі, насилля на вулиці, батьки, вчителі, діти, однолітки.

С. П. Яланская, Н. М. Атаманчук. Психолого-педагогические аспекты проявления насилия в детской среде. Установлено, изучение проблемы насилия в детской среде является весьма актуальным. Дети являются наиболее уязвимой и почти полностью зависимой от взрослых частью общества. Насилие наносит ребенку тяжелых травм, которые имеют пагубные последствия для дальнейшего физического и психического здоровья. Для общества это опасно тем, что дети, которые были жертвами или свидетелями насилия, переносят этот негативный опыт к собственной жизни.

Определено отношение старшеклассников к различным проявлениям насилия. Результаты эмпирического исследования показали, что подавляющее большинство учащихся: под насилием понимают физические и психологические действия, направленные против личности; «терпят насилия на улице»; чаще всего родители применяют моральные средства наказания; иногда терпели унижения, издевательства или избивания сверстников; лично не совершали насилие над своими одноклассниками, знакомыми; когда на них кричат, унижают, обзывают возникают чувства обиды, гнева.

Предложены рекомендации для учителей (классных руководителей) и родителей. Взрослым нужно корректировать не только поведение детей, но и следить за своим поведением, ведь оно чаще всего, является примером для подражания детей. Стоит обсуждать проблемы насилия, это приведет к формированию аналогичных понятий и представлений относительно затронутой темы как у взрослых, так и у детей. Нужно контролировать случаи насилия среди детей, выявлять детей-агрессоров, организовать системную работу с ними специалистов.

Ключевые слова: насилие в семье, насилие в школе, насилие на улице, родители, учителя, дети, сверстники.

Постановка проблеми. Усе більше уваги громадськість та науковці приділяють актуальній і болючій для українського суспільства проблемі насилля в дитячому середовищі. Це важко усвідомлювати, але в сучасному світі втрачається цінність людського життя. Декому навіть подобається бути жорстоким, і він вважає це розвагою, насолоджуючись стражданнями інших.

Будь-який вид насилля над дітьми призводить до порушення розвитку гармонійної особистості дитини. Проблема насильства над дітьми є досить актуальною та потребує вивчення, оскільки діти є найнезахищенішою, найуразливішою й майже повністю залежною від дорослих частиною суспільства. Насильство завдає дитині тяжких травм, які мають глибокі наслідки для подальшого фізичного та психічного здоров'я. Для суспільства це небезпечно тим, що діти, які були жертвами або свідками насильства, переносять цей негативний досвід до власного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, які стосуються соціально-педагогічних та правових аспектів проблеми жорстокого ставлення до дітей вивчали: Н. Абдель-Хаді, Н. Агарова, Т. Алексеев, Н. Асанова, К. Бабенко, О. Безпалько, В. Бондаровська, Ю. Василькова, Т. Василькова, О. Вінгловська, Я. Волавка, Н. Гайдаренко, А. Гетьман, А. Захаров, В. Квашис, Г. Кіреєв, А. Коголовська, І. Лисенко, К. Левченко, Н. Максимова, З. Малькова, Р. Мансудов, Г. Міньковський, М. Московка, В. Оржеховська, О. Руднева, Т. Сафонова, В. Ситаров, І. Фурманова, Е. Цимбал, Н. Щербак та інші.

Існують різні визначення поняття «насилля». Всесвітня організація охорони здоров'я запропонувала таке визначення насилля стосовно дітей: «насилля – це всі форми фізичного і/або емоційно жорстокого поводження, сексуальне насилля, зневага або зневажливе ставлення, комерційна або інша експлуатація, яка призводить до реальної або потенційної шкоди здоров'ю дитини, її життю, розвитку, достоїнству» [1].

Г.Н. Кіреєв під насиллям розуміє особливий тип відносин між людьми, які склалися у результаті протилежного ставлення до об'єктивних умов існування всього земного. Насилля існує там, де має місце привласнення, підкорення волі суб'єкта.

В.О. Ситаров зазначає, що насилля – це форма примушення з боку однієї групи людей (однієї людини) по відношенню до іншої групи (окремої людини) з метою набуття або зберігання певних вигод і привілеїв, завоювання політичного, економічного і будь-якого іншого виду панування.

Психологи стверджують, насилля – це дія, що порушує права і свободи людини, і часто заснована на неможливості захиститись. А жорстоке ставлення до дітей – це типовий прояв насильства по відношенню до дітей, яке може поставити під загрозу розвиток дитини і надати шкідливу дію на її фізичний, психосоціальний, емоційний і сексуальний розвиток, що призводить до сумних наслідків як з погляду суспільства в цілому, так і з погляду благополуччя дітей, зокрема [2, с.10–12].

Ю. Василькова, Т. Василькова, А. Захаров типовими причинами жорстокого поводження з дітьми в колективі вважають: боротьбу за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність та віктимність; заздрість; відсутність предметного дозвілля; наявність у дитини психічних та фізичних вад [2, с. 22–23].

На думку Фурманова І.О., агресія виявляється у вигляді: роздратування, негативізму, злості, підозрливості, образи, вербальної агресії та іншого. Він переконаний, що найбільш небезпечною реакцією є фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої людини [4].

Жертвою жорстокого ставлення у дитячому середовищі може стати будь-яка дитина. Але більш вразливими стають діти, які мають: фізичні недоліки (діти із вадами зору, слуху, руховими порушеннями), особливості поведінки (замкнуті, дуже активні), особливості зовнішності (руде волосся, веснянки, зайва вага тіла або худорлявість і т. ін.), відсутність досвіду життя в колективі (домашні діти), низький інтелект і труднощі у навчанні, матеріальні проблеми в сім'ї, неможливість батьків купити модні, гарні речі.

Діти, які постраждали від жорстокості та зневаги, мають низку специфічних психологічних рис: низька самооцінка, самотність, ізольованість, страх перед майбутнім, демонструють схильність до депресій, високий рівень ймовірності стресу, різні істеричні або депресивні симптоми.

Виклад основного матеріалу.

Мета статті – встановити, чи зазнавали учні насилля в сім'ї, школі, на вулиці та визначити їх ставлення до різних проявів насилля.

Дослідження було проведено у 2015-2016 рр. на базі ЗОШ I-III ступенів м. Полтава. В ньому брали участь 250 учнів 10-11 класів.

Щоб досягти поставленої цілі, ми використали опитування у формі анкетування (проводилось анонімно). Опитувальник включав питання, що стосувалися розуміння дітьми поняття насилля; чи зазнавали вони насилля; засобів покарання, які застосовують батьки; чи траплялось терпіти приниження, знуцання або побиття ровесниками; чи здійснювали насилля над своїми однокласниками, знайомими; які почуття виникають, коли принижують, обзивають, кричать, б'ють.

Проаналізуємо результати опитування. На 1 питання (рис. 1) отримано такі відповіді: фізичні та психологічні дії, спрямовані проти особистості – 40%; заподіяння шкоди іншій людині – 22%; приниження людської гідності – 11%; порушення прав людини – 10%; примушування робити щось проти волі людини – 9%; знуцання сильніших над слабшими – 8%. Отже, більшість учнів під поняттям «насилля» розуміють – фізичні та психологічні дії спрямовані проти особистості та заподіяння шкоди іншій людині. Тому, діти розуміють сутність поняття «насилля». Діти глибоко усвідомлюють дану проблему в міру дорослішання та застосування знань у цій сфері до себе.

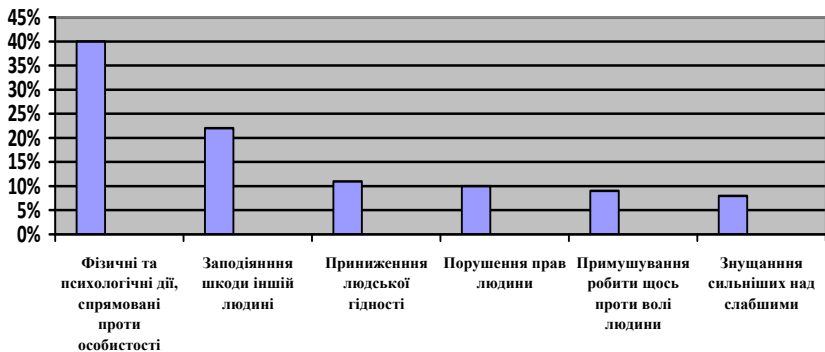

Рис. 1. Результати опитування з питання «На твою думку насилля – це...?»

На 2 питання (рис. 2) отримано наступні відповіді: «вдома» – 9%; «в школі» – 25%; «на вулиці» – 40%. Отже, на вулиці насильницьких дій діти зазнають найчастіше.

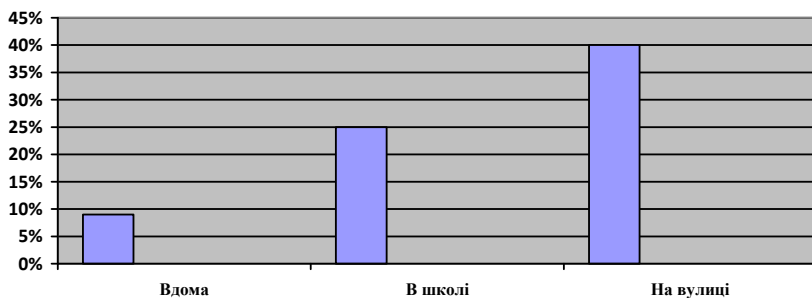

Рис. 2. Результати опитування з питання «Чи зазнавали насилля?»

На 3 питання (рис.3) отримано такі відповіді: «фізичні» – 11%; «моральні» – 90%; «ніякі» – 70%. Як видно з результатів, найчастіше батьки застосовують моральні засоби покарання. Постійна критика і словесні образи дитини призводять до того, що вона починає вважати, що не заслуговує хорошого відношення батьків або інших дорослих, не гідна любові. Рівень її самоповаги значно знижується, порушується самосприйняття, розвивається низька самооцінка, «комплекс неповноцінності».

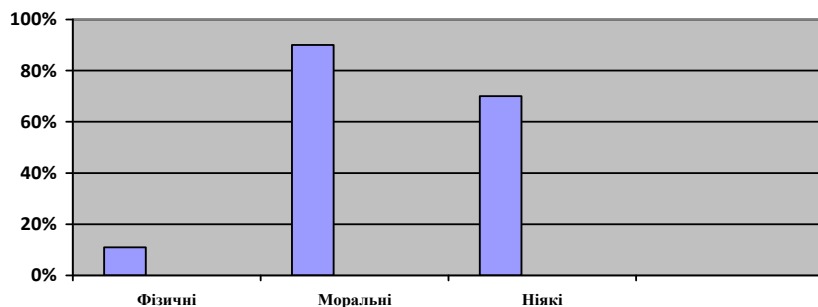

Рис. 3. Результати опитування з питання «Які засоби покарання найчастіше застосовують до тебе твої батьки?» (можливо кілька варіантів відповіді)

На 4 питання (рис. 4) отримано відповіді: «дуже часто» – 5%; «часто» – 8%; «інколи» – 55%; «ніколи» – 32%. Як бачимо, значна кількість дітей, які перебувають у будь-яких дитячих колек-

тивах, зазнають насильства у тій чи іншій формі. Спостерігаючи за насильницькою поведінкою на екрані діти схильні до відтворення цього в реальному житті. На жаль, значна кількість сучасних передач транслюють насилля. Одним із джерел поширення насильства серед однолітків фахівці називають необмежений доступ дітей та молоді до Мережі Інтернет та телебачення [3].

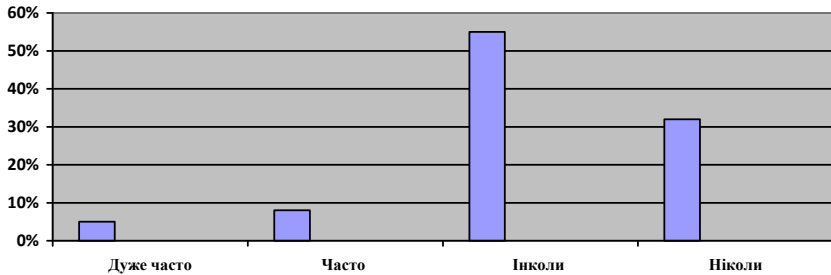

Рис. 4. Результати опитування з питання «Чи траплялось тобі терпіння приниження, знуцання або побиття однолітків?»

Щодо 5 питання (рис.5) отримано такі відповіді: «так» – 37%; «ні» – 63%. Отже, більшість учнів відповіли, що особисто не здійснювали насилля над однолітками.

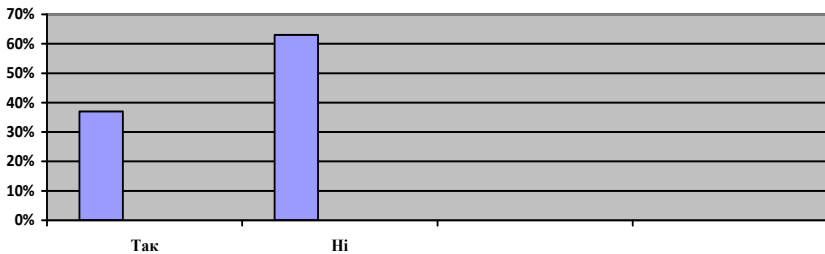

Рис. 5. Результати опитування з питання «Ви особисто коли-небудь здійснювали насилля над своїми однокласниками, знайомими?»

На 6 питання (рис. 6) отримано такі відповіді: «образа» – 45%; «гнів» – 45%; «бажання втекти» – 32%; «байдужість» – 15%; «страх» – 20%; «ненависть» – 17%; «бажання вирости і віддячити тим самим» – 18%.

Почуття, які виникають в учнів коли на них кричать, принижують, обзивають та б'ють доволі різноманітні, у більшості учнів виникають почуття образи, гніву, бажання втекти і т. д.

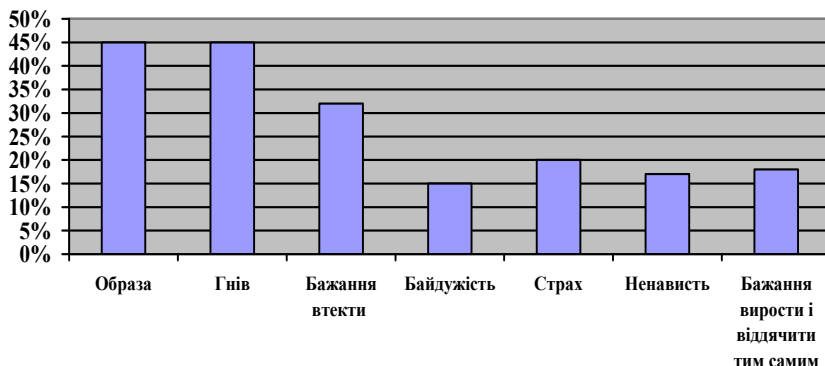

Рис. 6. Результати опитування з питання «Які почуття виникають, коли на тебе кричать, принижують, обзивають, б'ють?» (можливо кілька варіантів відповіді)

Загалом, як показують дані опитування, переважна більшість учнів стверджують:

- насилля – це фізичні та психологічні дії, спрямовані проти особистості;
- «зазнають насилля на вулиці»;
- найчастіше батьки застосовують моральні засоби покарання;
- інколи терпіли приниження, знуцання або побиття однолітків;
- особисто не здійснювали насилля над своїми однокласниками, знайомими;
- коли на них кричать, принижують, обзивають та б'ють, виникають почуття образи, гніву.

Пропонуємо рекомендації для вчителів та батьків.

Рекомендації для вчителів (класних керівників):

1. Не бути байдужими до внутрішнього стану учнів.
2. Сприяти налагодженню позитивних і взаємодовірливих стосунків між учнями.
3. Відпрацьовувати з дітьми прийоми неагресивної поведінки у відповідь на словесну агресію, навички припинення агресії стосовно себе, щоб не допустити її нарощування.
4. Посилити профілактичну роботу з попередження правопорушень та бездоглядності.
5. Проводити виховні години та бесіди про необхідність уникання насильницьких дій щодо однолітків та молодших учнів.

6. Проводити батьківські збори, на яких обговорювати проблему застосування насилля у сім'ї щодо дітей та про недопущення насильницьких дій по відношенню до дітей.

7. Поширювати серед батьків інформацію про сімейні стосунки, раннє виявлення конфліктних ситуацій та вирішення міжособистісних та внутрішньосімейних конфліктів.

8. Приймати заходи щодо попередження випадків жорстокого поводження батьків з дітьми.

9. Володіти необхідним переліком правових знань, щоб мати змогу допомагати у вигляді консультацій учням.

Рекомендації для батьків:

1. Більше уваги звертати на проблеми та емоційні стани дитини.

2. Навчити дітей брати відповідальність на себе.

3. Не допускати застосування щодо дітей насильницьких дій, як фізичних, так і психологічних, економічних, сексуальних.

4. Покарання щодо дитини здійснювати у формі пояснення, довірливої розмови, вмовляння, переконувальності тощо.

5. Розвивати здатність до емпатії.

6. Забороняти перегляд фільмів та комп'ютерних ігор з насильницькими сценами.

7. Організувати дозвілля дітей та влаштовувати їх до гуртків, секцій та ін.

8. Любити по-справжньому дітей та мудро виявляти турботу про їхнє майбутнє.

Висновки. Отже, у дітей, які зазнали насильства, як правило, переважають негативні емоційні переживання – гнів, лютя, страх, тривога, занепокоєність. Саме тому батьки повинні обговорювати з дитиною необхідність розповідати їм будь-які інциденти, які викликають в неї, емоційний та фізичний дискомфорт.

Дорослим потрібно коригувати не лише поведінку дітей, а й слідкувати за своєю поведінкою, адже вони найчастіше, є прикладом для наслідування дітей. Варто обговорювати проблеми насильства, це призведе до формування аналогічних понять і уявлень відносно порушеної теми як у дорослих, так і у дітей. Переконані, слід контролювати випадки насильства серед дітей, виявляти дітей-агресорів, організувати системну роботу з ними фахівців.

Перспективою подальших досліджень означеної проблеми є вивчення психологічних проявів насилля підлітків за гендерною ознакою.

Список використаних джерел

1. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2014. – 368 с.
2. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навчально-методичний посібник [Ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 396 с.
3. Україна серед лідерів з насильства серед молоді [Електронний ресурс]: Доповідь про ситуацію в Україні BBC – Мій світ. – Режим доступу до сайту http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2010/09/100930_violence_children_ob.shtml
4. Фурманов И.А. Агрессия и насилие. Диагностика, профилактика и коррекция / И.А. Фурманов. – СПб. : Язык, 2007. – 479 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Il'in E.P. Psihologija aggressivnogo povedenija / E.P. Il'in. – SPb. : Piter, 2014. – 368 s.
2. Systema zahystu ditej vid zhorstokogo povodzhennja: navchal'no-metodychnyj posibnyk [Red. K. B. Levchenko, I. M. Trubavinoi']. – K. : Derzhsoцsluzhba, 2005. – 396 s.
3. Ukraї'na sered lideriv z nasył'stva sered molodi [Elektronnyj resurs]: Dopovid' pro sytuaciju v Ukraї'ni VVS – Mij svit. – Rezhym dostupu do sajtu http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2010/09/100930_violence_children_ob.shtml
4. Furmanov I.A. Agressija i nasilie. Diagnostika, profilaktika i korrekcija / I.A. Furmanov. – SPb. : Jazyk, 2007. – 479 s.

Received February 20, 2017

Revised March 16, 2017

Accepted April 18, 2017

Бібліографія

1. Аакер Д. Создание сильных брендов / Д. Аакер. – М. : Издательский Дом Гребенникова, 2003. – 440 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Методологические проблемы психологии. / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
4. Адорно Теодор В. Проблемы философии морали / Теодор В. Адорно – М. : Республика, 2000. – 238 с.
5. Азарова Е.С. Психологические детерминанты м.аьльногоской деятельности / Е.С. Азарова, М.С. Яницкий // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 306. – С. 120–125.
6. Азимов Э. Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин. – М. : ИКАР, 2009. – 448 с.
7. Алёшина Ю. Е. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений / Ю.Е. Алёшина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовская. – М. : Изд-во МГУ. – 1987. – 120 с.
8. Ананова И. В. Структурно-динамические характеристики процесса переживания чувства вины / И. В. Ананова // Журнал практикующего психолога. – К. : вид-во «КАФЕДРА», 2013. – Вып. 20. – С. 20–37.
9. Ананова І. В. Методика діагностики неконструктивного переживання почуття вини / І. В. Ананова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 30. – С. 33–50.
10. Ананова І. В. Особистісні особливості, що визначають схильність до переживання почуття провини / І. В. Ананова, І. В. Ващенко // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – Вип. 34. – С. 31–45.
11. Ананова І. В. Процес переживання почуття вини у неконструктивний спосіб / І. В. Ананова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Том. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 26. – С. 38–54.
12. Андреева Г. М. Социальная психология: третье издание / Г. М. Андреева. – М. : Наука, 1994. – 149 с.

13. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для студентов вузов специальности «Психология» / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – 363 с.
14. Андреева М. В. Психологические основы образования и функционирования бренда: дис. ... кан. психол. н. спец. : 19.00.05 – социальная психология / М. В. Андреева. – М., 2003. – 2014 с.
15. Андреев М. В. Формування толерантності вчителя загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М. В. Андреев. – Харків, 2009. – 23 с.
16. Антонова Н. В. Психология массовых коммуникаций : учеб. и практикум для академ. бакалавриата / Н. В. Антонова. – М. : Юрайт, 2014. – 373 с.
17. Анциферова Л. И. Личность в динамике: некоторые итоги исследования / Л. И. Анциферова // Психол. журн. – 1992. – Т. 13, № 5. – С. 12–25.
18. Анциферова Л. И. Психология формирования и развития личности / Л. И. Анциферова // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2002. – С. 207–212.
19. Астахов В. М. Девиантное материнство: монография / В. М. Астахов, О. В. Бацылева, И. В. Пузь. – Донецк : ООО «Східний видавничий дім», 2013. – 260 с.
20. Бабкин С. Как селфи стали самой доступной психотерапией [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.lookatme.ru/mag/how-to/inspiration-howitworks/216209-psycho-selfie>.
21. Бардиер Г. Л. Социальная психология толерантности : дис. ... доктора психол. наук : спец. : 19.00.05 / Г. Л. Бардиер; С.-Петерб. гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2007. – 457 с.
22. Барышева Т.А. Психологическая структура и развитие креативности у взрослых : дисс. ... доктора психол. наук : 19.00.13 / Тамара Александровна Барышева. – СПб, 2005. – 360 с.
23. Бацилева О. В. Репродуктивне здоров'я : медико-психологічні та соціальні аспекти / О. В. Бацилева. – Донецьк : Донбас, 2011. – 236 с.
24. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему равенства полов / С. Бем. – М. : РОССПЭН, 2004. – 336 с.
25. Бердяев Н. О. О самоубийстве (психологический этюд) / Н.О. Бердяев. – М. : МГУ, 1992. – С. 3–23.
26. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 270 с.
27. Берри Дж. У. Аккультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы / Дж. У. Берри [пер. с англ. И. Шолохов] // Развитие личности. – Кафедра психологии развития МПГУ : Народное образование. – 2001. – № 3-4. – С. 183–194.
28. Бетти Э. Толерантность – дорога к миру [Текст] / Риэрдон Э. Бетти. – М. : Бонфи, 2001. – 304 с.

29. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-методичний посібник / І.Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
30. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Київ : Українське біблійне товариство, 2002. – 1159 с.
31. Білоусов О. С. Розвиток концепцій інформаційного суспільства: від формування теорії постіндустріалізму до сучасності [Електронний ресурс] / О. С. Білоусов – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/567/Bilousov%20Rozvytok%20kontsep%20informat.pdf?sequence=1>.
32. Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів: монографія / В.В. Бірюков. – Луганськ, 2009. – 663 с.
33. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: учебное пособие для вузов / В.А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
34. Боевые и спортивные единоборства. Справочник / Под общей ред. А.Е. Тараса. – Минск : Харвест, 2003. – 640 с.
35. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 23–24.
36. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні механізми особистісного розвитку дорослої людини / О. І. Бондарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С.Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – Т. I : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Алчевськ : ЛАДО., 2013. – Вип. 38. – С. 347–351.
37. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / О. І. Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – 318 с.
38. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія / М. Й. Боришевський. – Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.
39. Боровикова С. А. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / С. А. Боровикова. – СПб. : СПбГУ, 1991. – 135 с.
40. Бочарова С.П. Психология и память. Теория и практика для обучения и работы / Бочарова С.П. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2007, – 384 с.
41. Бровкина Ю. Ю. Социально-психологические основы бренд-коммуникации : дис. ... докт. психол. наук. : спец. : 19.00.05 – социальная психология / Ю. Ю. Бровкина, Гос. ун-т управл. – М., 2009. – 439 с.
42. Брутман В. И. Некоторые результаты обследования женщин, отказывающиеся от своих новорожденных детей / В. И. Брутман, М. Г. Панкратова, С. Н. Ениколопов // Вопр. психологии. – 1994. – № 5. – С. 31–36.

43. Бругман В. И. Психические нарушения и личностные расстройства у женщин, бросающих своих детей / В. И. Бругман // Детский дом. – 2005. – № 16. – С. 38–46.
44. Бунге М. Интуиция и наука / М. Бунге. – М., 1967. – 276 с.
45. Бусол О. Ю. Антикорупційна культура суспільства та індивідууму в мінімізації проявів корупційної злочинності / О. Ю. Бусол // Jurnalul juridic national: teorie și practică. – Кишинев, Молдова. – 2015. – № 3. – Том 1. – С. 91–95.
46. Вайнілович Н. А. Чинники формування мотивації людини до здійснення волонтерської діяльності / Н. А. Вайнілович // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2012. – № 2. – С. 53–59.
47. Ванда Н. В. Наративна психологія як галузь психологічної герменевтики [Електронний ресурс] / Н. В. Ванда // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. – 2013. – Вип. 41. – С. 39–46. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2013_41_8. – Назва з екрану.
48. Васильева О. С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / О. С. Васильева, Ф. Р. Филатов. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 352 с.
49. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
50. Винокуров Ф. Н. Социально-психологические механизмы потребительской лояльности: дис. ... канд. психол. н. : спец: 19.00.05 – социальная психология / Федор Никитич Винокуров, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. – М., 2012. – 141 с.
51. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / [Р.Х.Вайнола, А.Й. Капська, Н.Н. Комарова та ін.]. – К. : Академпрес, 2002. – 467 с.
52. Галаль Абдо Саид Салем. Структура профессиональной мотивации у студентов педагогических университетов (Опыт сравнительного Российско-Йеменского исследования) : дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07 / Галаль Абдо Саид Салем. – СПб., 2001. – 178 с.
53. Галян А.І. Особистісні ресурси адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01 / Андрій Ігорович Галян; М-во освіти і науки України, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2016. – 23 с.
54. Гендерный подход в социальном познании и образовании: монография / О. И. Ключко. – М.-Берлін : Директ-медиа, 2015. – 301 с.
55. Гладкова В.М. Профориєнтація: навч. посібник / В.М. Гладкова. – Львів, 2002. – 156 с.

56. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навч. посібник / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К. : Академія, 2004. – 308 с.
57. Гомольська Л. П. Методика дослідження впливу бренд-комунікацій на особливості сприйняття споживача / Л. П. Гомольська // Організаційна психологія. Економічна психологія: наук. журнал; за наук. ред. С. Д. Максименка та Л. М. Карамушки. – 2016. – № 1 (4). – С. 15–27.
58. Горностай П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – С. 132–156.
59. Горчакова Е. Б. Мотив досягнення успіха в структурі особистості та діяльності майбутніх менеджерів: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Горчакова Елена Борисовна. – Хабаровск, 2002. – 164 с.
60. Грановская Р.М. Психология веры / Р.М. Грановская. – СПб. : Речь, 2004. – 576 с.
61. Гребенюк М. О. Професійна самоідентифікація студентів в умовах навчання у ВНЗ [Електронний ресурс] / М. О. Гребенюк. – Режим доступу: <http://www.psyh.kiev.ua>. Загол. з екрана. – Мова укр.
62. Гринькова Е. А. Селфи – взгляд на историю культурного феномена [Електронний ресурс] / Режим доступу: Web.snauka.ru.
63. Гриценко В.В. Социально-психологическая адаптация переселенцев в России / В.В. Гриценко. – М. : Институт психологии РАН, 2002. – 252 с.
64. Гріньова О. М. Психологічні особливості екзистенційної рефлексії в майбутніх педагогів на ранніх етапах професійної підготовки / О. М. Гріньова // Науковий вісник Херсонського державного університету : зб. наук. праць. – Серія «Психологічні науки». – Вип. 4. – 2016. – С. 99–104.
65. Гурко Т. А. Родительство в изменяющихся социокультурных условиях / Т. А. Гурко // Социол. исслед. – 1997. – № 1. – С. 72–79.
66. Гущина Т. В. Девиантное материнство как фактор социального кризиса семьи / Т. В. Гущина // Синапс. – 2004. – № 3. – С. 37–42.
67. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М. : ИНТОР, 1996. – 541 с.
68. Дамассио Антонио. Ошибка Декарта: эмоции, разум и человеческий мозг / Антонио Дамассио. – Нью-Йорк : «Penguin», 2005.
69. Дармостук Н. В. Проблемы психологической подготовки женщины к осознанному материнству / Н. В. Дармостук // Мед. психология. – 2008. – Т. 3, № 4. – С. 27–29.
70. Дворянчиков Н.В. Особенности восприятия и переживания «невидимого» стресса военнослужащими, работающими с источниками ионизирующих излучений / Н.В. Дворянчиков, Н.В. Стариченко, С.Н. Ениколопов // Журнал практического психолога. – 2005. – Вып. 1. – С. 49–63.

71. Деменция. Информационный бюллетень ВООЗ № 362, апрель 2016 г. Режим доступа: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs362/ru/>
72. Деменция: приоритет общественного здравоохранения / ВООЗ и Международная организация по проблемам болезни Альцгеймера, 2012. – 112 с. Режим доступа: http://www.who.int/mental_health/publications/dementia_report_2012/ru/
73. Деменція. Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої), третинної (високоспеціалізованої) та паліативної медичної допомоги / Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.07.2016 р. № 736 // *Нейронews*. – № 8 (82). – 2016. – С. 55–61.
74. Долинська Л.В. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя: навч. посіб. / Л.В. Долинська, Н.П. Максимчук. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. – 124 с.
75. Доній В.М. Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / В.М. Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань та ін. – К., 1997. – Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. – 392 с.
76. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Издательство «Питер», 1999. – 368 с.
77. Дубовницкая Т.Д. Диагностика уровня профессиональной направленности студентов / Т.Д. Дубовицкая // *Психологическая наука и образование*. – 2004. – № 2. – С. 82–86.
78. Дьяченко М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск : Из-во БГУ, 1976. – 176 с.
79. Ермолаева Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессиогенеза / Е. П. Ермолаева // *Психол. журн.* – 1998. – Т. 19, № 4. – С. 80–87. – С. 84.
80. Журняк Е.С. «Нарративная психотерапия», № 4, 2005 г. Журнал практической психологии и психоанализа. [Электронный ресурс] / Е.С. Журняк – http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2678&sphrase_id=103262. – Назва з екрану.
81. Жук С. Мотиви громадської діяльності молоді С. Жук // *Соціальна психологія*. – 2008. – №1. – С. 76–84.
82. Замалетдинов Р. Р. Формирование антикоррупционной культуры у школьников: учеб. пособие для учащихся 10-11 кл. общеобразоват. учреждений / Р. Р. Замалетдинов, Е. М. Ибрагимова, Д.К. Амирова. – Казань : Магариф – Вахыт, 2010. – 159 с.
83. Замышляева М. С. Оптимизм и пессимизм в совладающем поведении в юношеском возрасте [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03. – М., 2006. – 237 с.
84. Зачесова І. А. Взаимопонимание и взаимоотношения собеседников в диалоге [Электронный ресурс] / І. А. Зачесова // *Психолінгвістика*. – 2008. – Вип. 1. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2008_1_3.

85. Зеер Е. Ф. Психология профессий. / Е. Ф. Зеер. – М. : Академический Проект. – Екатеринбург, 2003. – 244 с.
86. Зейгарник Б.В. Саморегуляция поведения в норме и патологии / Б.В. Зейгарник, А.Б. Холмогорова, Е. Мазур // Психологический журнал, т. 2, № 2. – 1989. – С. 122–131.
87. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.
88. Зимянина Е.В. Духовные искания и христианский реализм С.Л. Франка / Е.В. Зимянина // Философские науки. – 2000. – № 3. – С. 128–139.
89. Зинченко В.П. Образ и деятельность / В.П. Зинченко. – М., Воронеж, 1997.
90. Зинченко Т.П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии / В.П. Зинченко. – СПб. : Питер, 2002. – 320 с.
91. Зливков В. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології / В. Зливков // Соц. психологія. – 2006. – № 5. – С. 128–136.
92. Зливков В.Л. Психологічні особливості волонтерської діяльності у сучасній Україні: мотиваційний аспект / В.Л. Зливков, С.О. Лукомська // Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки. – 2015. – №2 (15). – С. 40–46.
93. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – М. : МГУ, 1991.
94. Иванова, Н. Л. Идентичность и толерантность: соотношение этнических и профессиональных стереотипов [Текст] / Н. Л. Иванова // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 54–63.
95. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2006. – 464 с.
96. Ильенков Э. В. Диалектическая логика / Э. В. Ильенков. – М. : Наука, 1992. – 216 с.
97. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы человека / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 508 с.
98. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2014. – 368 с.
99. Информатика в понятиях и терминах: Кн. для учащихся старших классов сред. шк. / Под ред. В.А. Извозчикова. – М. : Просвещение, 1991. – 208 с.
100. Исупова О. Г. Отказ от новорожденного и репродуктивные права женщины / О. Г. Исупова // Социол. исслед. – 2002. – № 11. – С. 92–99.
101. Іващенко А. І. Поняття «професійна рефлексія» та її значущість у практичній діяльності майбутнього психолога [Електронний ресурс] / А. І. Іващенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2015. – С. 116–120. – Режим доступу : http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=2457.

102. Кадагидзе Е. Что говорят о нас наши селфи? [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.jv.ru/news/psikhologhiia/31373-cto-govoryat-o-vas-vashi-selfi.html>.
103. Кайгер В.И. Немцы-переселенцы в Украине (1993-1998). Вып. 1: Этнопсихологическое исследование состояния самосознания и уровня социально-психологической адаптации / В.И. Кайгер. – Одесса : Астропринт, 2003. – 152 с.
104. Карамушка Л.М. Мотивація підприємницької діяльності: монографія / Л.М. Карамушка, Н.Ю. Худякова. – К. – Львів : Сполом, 2011. – 208 с.
105. Карамушка Л.М. Психологія підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації: монографія / Л.М. Карамушка, М.В. Москальов. – К. – Львів : Сполом, 2011. – 216 с.
106. Карвасарский Б. Д. Неврозы / Б. Д. Карвасарский. – [Изд-е 5-е, испр. и доп.]. – М., 2008. – 573 с.
107. Карвасарский Б. Д. Клиническая психология / Б. Д. Карвасарский. – М. : Питер. – [4-е изд.] – 2011. – 864 с.
108. Карпов А. В. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скиряева. – Ярославль : Аверс Пресс, 2002. – 303 с.
109. Келен Л.М. Особливості трансформування мотивів у процесі професійної переорієнтації вчителів: автореф. дис. канд. психол. наук / Л.М. Келен. – К., 1998. – 24 с.
110. Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии / Пер. с англ. М.И. Завалова. – М. : Не-зави-симая фирма «Класс», 2000. – 464 с.
111. Клепикова Н.М. Динамика оптимального нарциссизма и нарциссически состояний личности / О. А. Шамшикова, Н.М. Клепикова // Сибирский педагогический журнал: Психологические исследования. – 2013. – № 3. – С. 195–200.
112. Клименко В. В. Психофізіологічні механізми праксису людини: монографія / В. В. Клименко. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. – 640 с.
113. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1996. – 512 с.
114. Ключко В. Е. Самоорганизация в психологических системах: проблемы становления ментального пространства личности (введение в трансспективный анализ) / В. Е. Ключко. – Томск : Томский государственный университет, 2005. – 174 с.
115. Козлов Н. И. Адекватность [Электронный ресурс] / Н. И. Козлов. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.psychologos.ru/articles/view/adekvatnost>.
116. Колпакова М. Ю. Психологическая работа с женщинами, отказывающимся от новорожденных детей / М. Ю. Колпакова // Вопр. психологии. – 1997. – № 3. – С. 61–68.

117. Колпакова М. Ю. Роль диалога в виявленні і разрешенні правдивого конфлікту у матерей, відмовляючихся від новонародженого / М. Ю. Колпакова // Психол. журн. – 1999. – Т. 20, № 6. – С. 81–88.
118. Коляденко В. Поняття «інформаційне суспільство» у класичних і сучасних концепціях [Електронний ресурс] / Володимир Коляденко – Режим доступу до ресурсу: <http://social-science.com.ua/article/1042>.
119. Кон И. С. Психология половых различий / И. С. Кон // Вопросы психологии. – 1981. – № 2.
120. Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – Москва : Политиздат, 1978. – 367 с.
121. Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. Е. Коновалова. – К., 1973. – 122 с.
122. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студ. вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2012. – 400 с.
123. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного відбору / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2013. – 536 с.
124. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростелина. – Симферополь, 2003. – 359 с.
125. Костенко О.М. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світі соціального натуралізму [Електронний ресурс] / О.М. Костенко // Соціальна мережа науковців. – Режим доступу : <http://www.science-community.org/node/1390> (дата звернення 2.04.2017).
126. Костицький М. В. Психологічне пізнання в юридичній теорії і практиці [Електронний ресурс] / М. В. Костицький // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Juftp/2011_1/kostuts.htm
127. Костіна Т. О. Наративна складова життєвого сценарію особистості / Т. О. Костіна // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2013. – Вип. 13. – С. 163–169. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2013_13_18. – Назва з екрану.
128. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1969. – С. 118–152.
129. Котик І.О. Соціальні межі й надійна автентичність особистості / І.О.Котик // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Житомир : «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2016. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 42. – 237–249.
130. Котик І.О. Експериментальне дослідження надійності особистості й групи в напружених і екстремальних умовах життєдіяльності /

- І.О. Котик, С.В. Саричев // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільсь-ко-го національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 33. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С.291–313.
131. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер – М. : Прогресс, 1991. – 788 с.
132. Кохут Х. Анализ самости. Системный подход к лечению нарциссических нарушений личности / Х. Кохут. – М. : Когито-Центр, 2003. – С. 123–134, 223–260.
133. Кочубейник О. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / О. М. Кочубейник, Т. М. Титаренко, К. О. Черемних // Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
134. Кравченко А.И. Культурология : [учеб. пособие для вузов] / А.И. Кравченко. – [4-е изд.]. – М. : Академ. проект, Трикста, 2003. – 496 с.
135. Кравченко С. Напрями формування антикорупційної культури українського суспільства / С. Кравченко, І. Пантелейчук // Вісник НАДУ. – 2012. – №2. – С.5–13.
136. Креденцер О.В. Психологічні аспекти підприємницької діяльності в сфері торгового бізнесу / О.В. Креденцер // Актуальні проблеми психології. Том 1: Економічна психологія. Організаційна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М.Карамушки. – К. : Міленіум, 2003. – Вип. 12. – С. 3–9.
137. Кроник А. А. В главных ролях: вы, мы, он, ты, я / А.А. Кроник, А.Е. Кроник. – Москва : Мысль, 1989. – 208 с.
138. Кузнецов М.А. Психологические механизмы и детерминанты поддержания здоровья человека / М.А. Кузнецов, Л.Н. Зотова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Випуск 53. – Харків, 2016. – С. 102–125.
139. Кузнецова М.М. Оптимистические установки в психической саморегуляции учебной деятельности студентов как предмет психологического исследования / М.М. Кузнецова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Випуск 52. – Х. : ХНПУ, 2016. – С. 70–77.
140. Кузнецова М.М. Особенности эмоционально-волевой регуляции учебной деятельности у студентов с оптимистическим атрибутивным стилем / М.М. Кузнецова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Випуск 55. – Х. : ХНПУ, 2017. – С. 82–102.
141. Кузнецов М.А. Життєстійкість підлітків із неповних сімей / М.А. Кузнецов, К.Р. Маннапова. – Х. : ХНПУ ; Діса плюс, 2016. – 257 с.

142. Кузьмина Е.И. Психология свободы: теория и практика / Е.И. Кузьмина. – СПб. : Питер, 2007. – 336 с.
143. Кулешова О. В. Проблема розвитку методологічної рефлексії у студентів педагогічних спеціальностей / О. В. Кулешова // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу». (Одеса, 22-23 травня, 2008р.) – Одеса: ОНУ імені І.І. Мечнікова, 2008. – С. 32–35.
144. Курлат А. М. Педагогическая рефлексия как компонент подготовки будущего педагога к реализации преемственности дошкольного и начального школьного образования / А. М. Курлат // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу» (Одеса, 22-23 травня, 2008 р.). – Одеса : ОНУ імені І.І. Мечнікова, 2008. – С. 157–158.
145. Лазуренко О.О. Дослідження психологічних складових емоційної компетентності майбутнього фахівця-лікаря / О.О. Лазуренко, Н.А. Тертична // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Том X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 29. – Київ, 2016. – С. 97–106.
146. Лазуренко О.О. Концепція формування емоційної компетентності на різних етапах професійної підготовки лікаря / О. О. Лазуренко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – Випуск 3. – Херсон, 2015. – С. 113–117.
147. Лазуренко О.О. Психологія емоцій в структурі підготовки фахівців у вищих навчальних закладах медичного профілю / О. О. Лазуренко // Педагогіка та психологія: традиції та інновації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 2013. – С. 22–25.
148. Лазуренко О.О. Тренінг формування емоційної компетентності майбутнього лікаря / О. О. Лазуренко // Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools. – 2016. – 2 (14). – С. 44–54.
149. Лебедева Н.М. Теоретические подходы к исследованию взаимных установок и стратегий межкультурного взаимодействия мигрантов и населения России / Н.М. Лебедева // Стратегии межкультурного взаимодействия мигрантов и населения России: Сборник научных статей / Под ред. Н.М. Лебедевой и А.Н. Татарко. – М. : РУДН. – 2009. – С. 10–63.
150. Лекторский В. А. XXI Всемирный философский Конгресс. Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 44–49.
151. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. – 1998. – 240 с.

152. Леонтьев Д. А. Духовность, саморегуляция и ценности / Д.А. Леонтьев // Гуманитарные проблемы современной психологии / Д.А. Леонтьев. Изд-во Таганрогского гос. радиотехн. ун-та. – 2005. – №7. – С. 16–21.
153. Леонтьев Д. А. К операционализации понятия «толерантность» / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2009. – №5. – С. 3–16.
154. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости. Методическое руководство по новой методике психологической диагностики личности с широкой областью применения / Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
155. Линд В. Энциклопедия боевых искусств / Вернер Линд / Пер. с нем. А.В. Волкова. – М. : АСТ : Астрель, 2007. – 927 с.
156. Логановський К.М. Психологічні і нейропсихіатричні ефекти іонізуючої радіації / К.М. Логановський // Новая медицина тысячелетия. – 2013. – № 1. – С. 30–36.
157. Логинова И. О. Психология жизненного самоосуществления: монография / И.О. Логинова. – М. : Изд-во СГУ, 2009. – 279 с.
158. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука. – 1999. – 350 с.
159. Лосієвська О. Г. Тренінг інтелектуальної, особистісної та соціальної рефлексії як засіб профілактики суїцидальних тенденцій у підлітків / О. Г. Лосієвська // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. – Луганськ : Видавництво СНУ ім. В.Даля. – 2005. – № 3 (11). – С. 167–172.
160. Лях Т. Л. Мотивація до волонтерської діяльності / Т. Л. Лях // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2012. – № 22(8). – С. 84–91.
161. Магомед-Эминов М. Ш. Мотивация достижения: структура и механизм: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук: 19.00.07 / М. Ш. Магомед-Эминов. – М., 1987. – 26 с.
162. Мазур Ю.О. Социально-психологический тренинг личностного роста как средство развития просоциального поведения / Ю.О. Мазур. – Ярославль, 2008. – 220 с.
163. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – [6-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2003. – 752 с.
164. Майерс Д. Социальная психология / Перев. с англ. / Д. Майерс. – СПб. : Питер Ко, 1998. – 688 с.
165. Макарчук Н.О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушеннями розумового розвитку : монографія / Н.О. Макарчук. – Київ : Фенікс, 2014. – 448 с.
166. Макарчук Н.О. Ставлення батьків та його роль у формуванні гендерних уявлень підлітків з порушеннями розумового розвитку / Н.О. Макарчук, А.С. Грикун // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – № 4(49). – С. 212–218.

167. Максименко К. С. Методология и психотехника реконструкции личностного «Я» в клинике заболеваний различного спектра / К.С. Максименко / Проблемы сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – Вип. 24. – С. 477–489.
168. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
169. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 320 с.
170. Максименко С.Д. Психологія особистості / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. / за ред. С.Д. Максименка: Підручник. – К. : ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
171. Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / С. Д. Максименко. – К. : КДП, 1990. – 240 с.
172. Максименко Ю. Є. Інформаційне суспільство в Україні: стан та перспективи становл [Електронний ресурс] / Юлія Євгенівна Максименко – Режим доступу до ресурсу: <http://goal-int.org/informacijne-suspilstvo-v-ukraini-stan-ta-perspektivi-stanovlennya/>.
173. Малеева О. Л. Психологічні особливості схильності особистості до переживання почуття провини: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «загальна психологія, історія психології» / Олена Львівна Малеева. – Одеса, 2007. – 285 с.
174. Мантатова Л.В. Стратегія розвитку: Цінності нової цивілізації. – Улан-Уде : Видавництво ВСГТУ, 2004. – 242 с.
175. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М., 1996. – 308 с.
176. Маркова В. М. Социально-психологические характеристики образа торговой марки: дис. ...канд. психол. н.; спец. : 19.00.0.5 – социальная психология / В. М. Маркова; ГУУ. – М., 2009. – 158 с.
177. Мартинов К. К. Какой смысл имеет для нас селфи? [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.psychologies.ru/self-knowledge/behavior/kakou-smysl-imeet-dlya-nas-selfi/>
178. Маслова Г. Г. Воспитание толерантности как фактор развития личности дис. ... канд. пед. наук ; спец. : 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики и образования / Г. Г. Маслова. – Псков, 2006. – 234 с.
179. Маслоу А. Мотивация и личность. – 3-е изд. / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.
180. Маслоу А. Дальние грани людской психики /А. Маслоу. – СПб. : 1997. – 408 с.
181. Мельник О. В. Методи психодіагностики у професійному самовизначенні молоді: метод. посіб. / О. В. Мельник, Л. С. Злочевська, Н. С. Гончар. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 128 с.

182. Мельничук М.Г. Психосоціальна адаптація як необхідна умова пристосування до нових умов існування / М.Г. Мельничук // Вісник Харківського національного пед. університету ім. Г.С. Сковороди. Сер. «Психологія». – Харків : ХНПУ, 2016. – Вип. 53. – С. 126–134.
183. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология: Учебное пособие / В. Д. Менделевич. – [5-е изд.] – М. : МЕДпресс-информ, 2005. – 432 с.
184. Методики и критерии оценки толерантности учителей, класса и родителей // Справочник классного руководителя 2010 – № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.resobr.ru/article/5340-metodiki-i-kriterii-otsenki-tolerantnosti-uchiteley-klassa-i-roditeley>.
185. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Л. М. Митина. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 1998. – 200 с.
186. Михальченко Н. В. Модель патріотичної рефлексії особистості / Н. В. Михальченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки : зб. наук. пр. – Вип. 2.12 (103). – 2012. – С. 124–128. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/25_20.pdf
187. Моисеев Н.Н. Универсум. Информация. Общество. – М. : Устойчивый мир, 2001. – 200 с.
188. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник / В.В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
189. Мотуз Т. В. Гендерна толерантність: соціально-педагогічний аспект / Т. В. Мотуз // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2015, № 8 (52). – С 316–372.
190. Мухіна А.Ю. Особливості статево-рольової ідентичності розумово відсталих дівчат-підлітків [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 / Анастасія Юріївна Мухіна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – 20 с.
191. Найденова Л.А., Найденов М.И. О рефлексивном аспекте индивидуального и совместного решения творческих задач [Электронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://iris-psy.org.ua/publ/tz_0016.pdf.
192. Найдюнова Л. «Як працює рефлексія?», або Дискурсивні функції рефлексивного капіталу / Л. Найдюнова // Науковий журнал «Психологічні перспективи». Спеціальний випуск «Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери». – 2012. – С. 167–174.
193. Найдюнова Л. М. Групова рефлексія як механізм реконструкції соціальних настановлень [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Любов Михайлівна Найдюнова; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2014. – 246 с.

194. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / С.К.Нартова-Бочавер. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
195. Нежинська О. О. Психологічні умови формування гендерної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів: автореф. ... канд. психол. наук; спец. : 19.00.07 – пед. та вікова психологія / О. О. Нежинська; Університет менеджменту освіти НАПН України, 2011. – 21 с.
196. Нечаев О. С. «Свет мой, айфон, подскажи, кто на свете всех милее...?» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://upsihologa.com.ua/selfizm-narcissizm-iphone.html>.
197. Носенко Э.Л. Трансформация ценностей ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (Психологический аспект) / Э.Л. Носенко, Н.В. Фролова. – Днепропетровск : Навчальна книга, 1999. – 168 с.
198. Носко Л. А. Методология понятия рефлексии как психолого-педагогической категории / Л. А. Носко // Проблемы современной психологии : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 28. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – С. 354–364. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://problemps.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/58/2016/03/28-31.pdf>. – Назва з екрану
199. Носков В. И. Профессиональная ориентация как детерминанта карьеры личности. Школа профессионального самоопределения : учеб.-метод. пособие / [В. И. Носков, А. В. Кальянов, О. В. Ефросина и др.]; Под общ. ред.: В. И. Носков ; Донец. ин-т упр. – Донецк : Норд-Пресс, 2006 – 169 с.
200. Обухов Я.Л. Глубинно-психологический подход в психотерапии психосоматических заболеваний, «Школа здоровья» / Я.Л. Обухов. – 1997 – № 3. – С. 43–61.
201. Олійник Л. М. Психодіагностика і корекція / Л. М. Олійник. – Миколаїв : ПП «Принт-Експрес», 2010. – 218 с. – С. 101.
202. Онуфрієва Л. А. Psychological principles of future professional's personality development: methodological and theoretical aspects / Л.А.Онуфрієва // Проблемы современной психологии: збірник наукових праць ДВНЗ «Запорізький національний університет» та Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – №2 (8) – С. 176–182.
203. Онуфрієва Л.А. Генеза професіоналізації студентської молоді: психологічний аспект / Л.А. Онуфрієва // Rodzina – centrum swiata / [Pod redakcja naukowa Urszuli Grucy-Miasik]. – Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. – S. 347–358.

204. Онуфрієва Л.А. Дослідження психологічних детермінант розвитку професійної самосвідомості та особистісної зрілості майбутніх фахівців соціономічних професій / Л.А. Онуфрієва // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 10(91), Серія «Психологічні науки». – Миколаїв: МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2013. – С. 227–233.
205. Онуфрієва Л.А. Формування психологічної готовності до професійної діяльності випускників педагогічних ВНЗ / Л.А. Онуфрієва // Edukacja wobec wyzwan wspolczesnosci : Rodzina – Szkola – Region – Kultura / [Redakcja : Barbara Lulek, Kazimierz Szmyd]. – Krosno, 2014. – S. 341–350.
206. Операционализиованная психодинамическая диагностика (ОПД-2). Руководство по диагностике и планированию терапии. – М. : Академический Проект; Культура, 2011. – 454 с. – (Психотерапевтические технологии).
207. Основи психології: підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 1999. – 632 с.
208. Пайнз Д. Бессознательное использование своего тела женщиной : пер. с англ. / Д. Пайнз. – СПб. : Восточно-Европ. ин-т психоанализа; Б.С.К., 1997. – 195 с.
209. Палюх Марек. Освіта в суспільстві, яке змінюється / За ред. Беата Земба, Дорота Пстронг, Вибрані проблеми соціальної педагогіки і соціальної роботи. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 74–75.
210. Педагогічна творчість: методологія, теорія, технології : монографія / [В. П. Андрущенко, Н. В. Гузій, С. О. Сисоева та ін.]; за ред. С. О. Сисоевої, Н. В. Гузій. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – 183 с.
211. Петерсон С. Легенды о мастерах боевых искусств / Сюзан Линн Петерсон. – М. : АСТ : Астрель, 2005. – 127 с.
212. Петров В.Н. Этнические мигранты и полиэтничная принимающая среда: проблемы толерантности / В.Н. Петров // Социс. Социологические исследования. – М. : Наука. – 2003. – № 7 (231). – С. 84–91.
213. Пископель, А.А. Историко-методологический анализ концепции надёжности социо-технических систем: дисс. ... д-ра филос. наук: 13.00.01 / А.А. Пископель. – М., 1995. – 362 с.
214. Підбуцька Н.В. Актуальні проблеми професійної підготовки сучасних фахівців / Н.В. Підбуцька // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2010. – № 1. – С. 58–63.
215. Підготовка майбутніх вихователів до роботи з дітьми дошкільного віку: компетентісний підхід : монографія [за заг. ред. Г. В. Беленької, О. А. Половіної] – Умань : Видавець «Сочинський», 2015. – 208 с.
216. Пірко М. Про розвиток інтелектуальної сфери в контексті інформатизації сучасної освіти України [Електронний ресурс] / Марина

- Пірко – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/peddysk/2010_7/pirko.pdf.
217. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессиональной толерантности учителя / Ю. П. Поваренков // Вестник ТГПУ. – 2005. – Вып. 1(45). – Серия: Психология. – С. 66–70.
218. Подкоритова Л. О. Дослідження рівня рефлексії майбутніх фахівців соціономічної сфери / Л.О.Подкоритова // Науковий вісник Херсонського державного університету : зб. наук. пр. – Серія «Психологічні науки». – Вип. 3. – Т. 1. – 2016. – С. 80–84.
219. Пономарев Я.А. Психика и интуиция / Я. А. Пономарев. – М., 1967. – 256 с.
220. Правовая жизнь в современной России: Теоретикометодологический аспект / под ред. Н.И. Магузова и А.В. Малько. – Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2005. – 528 с.
221. Практикум по гендерной психологии / ред. И.С. Клецина. – СПб. : Питер, 2003. – 480 с.
222. Проскурка Н. М. Особливості особистісного компоненту автопсихологічної компетентності майбутніх фахівців з інформаційних технологій / Н. М. Проскурка // Вісник Чернігівського пед. ун-ту. Серія «Психологічні науки», 2014. – №121. – Т. II. – С. 124–128.
223. Просоциальное поведение мигрантов и принимающего населения в условиях межкультурного взаимодействия: монография / Н.В. Кухтова и др.; под ред. Н.В. Кухтовой. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2014. – 160 с.
224. Процедура стандартизации зарубежной методики «Selbst. Narzissmus inventar» F.W.Deneke, В.Hilgenstock, R.Müller (1989–1994) // Развитие человека в современном мире: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Новосибирск: НГПУ. – 2006. – С. 260–286.
225. Прыгин Г.С. Особенности оценки своей профессиональной деятельности педагогами с разным уровнем эффективности самостоятельности / Г. Прыгин // Личность профессионала в современном мире / Отв. ред. Л.Г. Дикая, А.Л. Журавлев. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2014. – С. 243–256.
226. Пряжников Н. С. Психологический смысл труда / Н. С. Пряжников. – М.: Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1997. – 352 с.
227. Психодиагностика в репродуктивной медицине [Текст] / В. М. Астахов, О. В. Бацылева, И. В. Пузь. – Винница : ООО «Нилан-ЛТД», 2016. – 380 с.
228. Психодиагностические методики изучения гендерных особенностей личности [Электронный ресурс] : метод. рекомендации для студентов, обуч. по специальностям 1-86 01 01 «Социальная работа (по направлениям)» и 1-23 01 04 «Психология» / сост. Е. Д. Беспанская-Павленко. – Минск : БГУ, 2013.

229. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / под ред. Г.У. Солдатовой. – М. : Смысл, 2002. – 479 с.
230. Психологічна детермінація креативної поведінки : колективна монографія / [Воронін А. І., Токарева Н. М., Устименко С. Ф. та ін.]. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2006. – 176 с.
231. Психологія релігії: посіб. / [В.П. Москалець]. – К. : Академвидав, 2004. – 240 с.
232. Психологія суїциду: посіб. / [ред. В.П. Москальця]. – К. : Академвидав, 2004. – 288 с.
233. Пустовалова И.Н. Формирование правосознания – основное условие деинституализации коррупционных отношений // Научно-образовательный и прикладной электронный журнал «Гуманитарные и социальные науки». – № 1. – 2011. – Режим доступа: <http://www.advokat-natarius.ru/s27> (дата обращения: 2.04.2017).
234. Радина Н. К. Телефон доверия: организация, работа с волонтерами, PR-сопровождение / Н.К. Радина, С. В. Радин. – СПб. : Речь, 2006. – 189 с.
235. Радионова М. С. Причины отказа от ребенка / М. С. Радионова // Человек. – 2002. – № 5. – С. 113–122.
236. Радчук Г.К. Вектори методологічної рефлексії психологічної практики / Г. К. Радчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. – Т. VII. – Вип. 3. – К., 2005. – С. 268–275.
237. Ракович Н. К. Практикум по психодиагностике личности / отв. ред. Ракович Н. К. – Мн. : БГПУ, 2002. – 248 с.
238. Рамендик Д.М. Тренинг личностного роста: учебное пособие / Д.М. Рамендик. – М. : ФОРУМ : ИНФРА-М, 2007. – 176 с.
239. Реан А. А. Психология изучения личности [Учеб. пособие] / А. А. Реан. – СПб. : Изд-во В.А. Михайлова, 1999. – 288 с.
240. Резник Т.Е. Жизненные стратегии личности / Т.Е. Резник, Ю.М. Резник // Социологические исследования. – 1995. – № 12. – С. 100–105.
241. Репина Т.А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии / Т.А. Репина // Вопросы психологии / Ред. А.М. Матюшкин, А.В. Брушлинский. – 1987. – № 2 март-апрель 1987. – С. 158–166.
242. Рефлексивно-организационные аспекты формирования мышления личности в образовании и управлении / И. Н. Семенов, Г. И. Давыдова, Т.Г. Болдина и др. – М. : ИРПТиГО, 2003. – 345 с.
243. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс ; общ. ред. Е.И. Исениной. – М. : Прогресс Универс, 1994. – 480 с.

244. Родина Е.Н. Имагинативная телесно-ориентированная психотерапия: описание метода и практическое применение / Е.Н. Родина, Р.Ф. Безпальча // Символдрама. – 2014, № 1–2 (9). – С. 41–48.
245. Родина Е.Н. Процессы имагинации и визуализации в символдраме и имагинативной телесно-ориентированной психотерапии: общее и различия / Е.Н. Родина / В «Теоретичні і прикладні проблеми психології». – № 2(28). – 2012.
246. Родыгина У. С. Психологические особенности развития профессиональной идентичности студентов – будущих психологов : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ульяна Сергеевна Родыгина; Вятский гос. гуманитар. ун-т. – Киров, 2007. – 215 с.
247. Розанов В.В. Уединенное / В.В. Розанов. – М. : ИПЛ, 1990. – 543 с.
248. Ромек В.Г. Тренинг уверенности в межличностных отношениях / В.Г. Ромек. – СПб. : Речь, 2002. – 175 с.
249. Роменец В.А. Психологія творчості: [навч. посіб.], 2-ге вид., доп. / В.А.Роменець. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.
250. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 508 с.
251. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004. – 713 с.
252. Ручкова Н. А. Психологическая помощь при адаптации мигрантов / Н. А. Ручкова // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире: Материалы Международной научно-практической конференции / Отв. ред. В.В. Константинов. – Пенза : ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – С. 194–199.
253. Сандомирский М. Е. «Селфизмом» страдают люди с низкой или неустойчивой самооценкой [Электрон-ный ресурс] / Режим доступа: http://radiovesti.ru/article/show/article_id/140535.
254. Семенов И. Н. Проблемы психологического изучения рефлексии и творчества / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии, 1983. – №5 – С. 162 – 164.
255. Сили М. Ф. Горячи линии: американская перспектива // Практика телефонного консультирования: хрестоматия / Ред.-сост. А. Н. Моховиков. – 2-е изд., доп. – М. : Смысл, 2005. – С. 9–123.
256. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядипл. освіти / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. – К. : Міленіум, 2004. – С. 66–79; 92–99.
257. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навчально-методичний посібник [Ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 396 с.
258. Смутьсон М. Л. Інтелектуальний саморозвиток у віртуальному освітньому середовищі: зміна парадигми / М.Л. Смутьсон // Актуальні проблеми психології: психологічна теорія та технологія навчання. – 2009. – Т. 1. – № 6. – С. 1–8.

259. Смульсон М. Л. Категорія розвитку в сучасній психології / М.Л. Смульсон // Технології розвитку інтелекту. – 2013. – Т. 1. – № 4. – С. 1–15.
260. Смульсон М. Л. Структура інтелекту: рефлексія та інтуїція / М.Л. Смульсон // Психологія: зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – Вип. 11. – С. 9–16.
261. Соколова Е. Т. Нарциссизм как клинический и социо-культурный феномен // Вопросы психологии. – 2009. – С. 67–80.
262. Солдатова Г. Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души? // Век толерантности: науч.-публ. вестник. – Вып. 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tolerance.ru/p-mag-last.shtml>. – Назва з екрану.
263. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
264. Соловйов В. С. Чтения о богочеловечестве: [соч. в двух томах] / В. С. Соловйов. – М., 1989. – Т. 2. – С. 140.
265. Соснин И. К. Селфи как субкультура и новая форма зависимости: идентификация проблемы / И.К. Соснин, Е.Ю. Гончарова, Ю.Ф. Чуев // Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини. – 2015. – № 2. – С. 4–11.
266. Софіна Л. В. Індивідуально-психологічні відмінності переживання почуття провини: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «загальна психологія, історія психології» / Лариса Валеріївна Софіна; КНУШ. – Київ, 2009. – 175 с.
267. Спортивная психология в трудах отечественных специалистов / Сост. и общая редакция И.П.Волкова. – СПб. : Питер, 2002. – 384 с.
268. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : Институт психологии РАН, 1999. – 320 с.
269. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М. : Российское психологическое общество, Выпуск III. – 1998. – 114 с.
270. Стояно О. О. Самоідентифікація студентства як процес самовизначення особистості в сучасному суспільстві : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Оксана Олександрівна Стояно; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2004. – 19 с.
271. Стукаленко Н.М. Структурный анализ исследования проблем адаптации личности в новых социально-культурных условиях / Н.М. Стукаленко // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире: Материалы Международной научно-практической конференции / Отв. ред. В.В. Константинов. – Пенза : ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – С. 144–150.
272. Тарасенко Р.Б. Інформаційне право: Навчально-методичний посібник / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – 512 с.

273. Телегіна Г. В. Образование в течение жизни: институализация в европейском контексте и её оценка / Непрерывное образование в политическом и экономическом контекстах / отв. ред. Г. А. Ключарев. – М. : ИС РАН, 2008. – 400 с.
274. Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі : монографія / [за ред. О. А. Дубасенюк]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012 – 284 с.
275. Теплов Б.М. Об объективном методе в психологии / Б. М. Теплов // Известия АПН РСФСР. – 1953. – С. 49–74.
276. Титаренко Т. М. Впливи сучасності на самоконструювання особистості / Т. М. Титаренко // Соціальна психологія. – 2009. – № 2. – С. 3–11.
277. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
278. Титаренко Т. М. Особистісне самоконструювання: пульсації хаосу і порядку / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2012. – № 31. – С. 3–11.
279. Титаренко Т. М. Постмодерна особистість у динаміці самоконституювання / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика : зб. наук. праць – К., 2010. – Т. 2, вип. 6. – С. 5–14.
280. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія / Н.М. Токарева, А.В. Шамне, Н.М. Макаренко. – Кривий Ріг, 2014. – 312 с.
281. Толстой Л.Н. Собрание сочинений / Л.Н. Толстой. – М., 1964. – Т. 16.
282. Трубнікова О. Волонтерська діяльність як форма соціальної активності / О.Трубнікова // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України – 2009. – Т. 2. – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 205–209.
283. Трубнікова О. Структура соціально-психологічної готовності особистості до волонтерства / О. Трубнікова // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2009. – Т. 7. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 241–248.
284. Уайт М. Карты нарративной практики: Введение в нарративную терапию / М. Уайт. – [Пер. с англ.]. – М. : Генезис, 2010. – 326 с.
285. Удалова Л. Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України: Монографія / Л. Д. Удалова. – К., 2006. – 324 с.
286. Україна серед лідерів з насильства серед молоді [Електронний ресурс]: Доповідь про ситуацію в Україні ВВС – Мій світ. – Режим доступу до сайту http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2010/09/100930_violance_children_ob.shtml
287. Український Я. І. Рефлексія як засіб саморозвитку особистості / Я. І. Український, М. І. Штокалев // Вісник Київського універси-

- тету ім. Т. Шевченка : Соціологія, психологія, педагогіка. – 1999. – Вип. 7. – С. 24–27.
288. Уэйн К. Образование и толерантность / К. Уэйн // Высшее образование в Европе. – 1997. – Т. XXI, №2. – С. 14–28.
289. Фельдман Ю.І. Розробка та апробація методики діагностики типів валеоустановки особистості / Ю.І. Фельдман // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (48), Issue: 102, 2016. – Р. 56–60.
290. Фельсер Г. Психология потребителей и реклама / Г. Фельсер. – Х. : Гуманитарный центр, 2009. – 704 с.
291. Филиппова Г. Г. Психология материнства : (учеб. пособие) / Г. Г. Филиппова. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 240 с.
292. Філоненко М.М. Особливості процесів самосприйняття в професійному становленні / М.М. Філоненко // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць / [За ред. Максименка С.Д.]. – К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2008. – Т.10, 4.4. – С. 623–627.
293. Фоменко К.І. Атрибутивні особливості губристичної мотивації особистості майбутніх психологів // Вісник Одеського національного університету. Серія «Психологія». – Т. 18. – Вип. 4(30), 2013. – С. 292–299.
294. Фоменко К.І. Губристична мотивація оптимістів та песимістів / К.І. Фоменко, М.М. Кузнецова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. Вип. 53. – Х. : ХНПУ, 2016. – С. 256–264.
295. Фомина Т. А. Самоидентификация студенчества в условиях современной России : дис. ... канд. социол. наук: 22.00.06 / Татьяна Анатольевна Фомина; [Ставроп. гос. ун-т]. – Ставрополь, 2007. – 156 с.
296. Фонарев А. Р. Формы становления личности в процессе ее профессионализации / А. Р. Фонарев // Вопр. психологии. – 1997. – № 2. – С. 88–93.
297. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия / В. Франкл. – СПб. : Речь, 2000. – 286 с.
298. Френкин Р. Мотивация поведения : биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Френкин. – СПб. : Питер, 2003. – 650 с.
299. Фридман Д, Комбс Д. ; пер. с англ. В. В. Самойлов Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия / ред. пер. ГиМ.Р. Гизбург. – М. : Независимая фирма «Класс», 2001. – 362 с. – Библиогр.: с. 352-361. – ISBN 0-393-70207-3. – ISBN 5-86375-031-6.
300. Фромм Э. Искусство любить. Исследование природы любви / Э. Фромм. – М. : Педагогика, 1990. – 157 с.
301. Фурманов И.А. Агрессия и насилие. Диагностика, профилактика и коррекция / И.А. Фурманов. – СПб. : Язык, 2007. – 479 с.
302. Хамдеев А. Р. Педагогическое обеспечение формирования антикоррупционной культуры студентов вуза : диссертация... кандидата педагогических наук : 13.00.01/ Айдар Рузалинович Хамдеев. – Казань, 2015. – 251 с.

303. Хамитова И. Ю. Семейная история: влияние на переживание женщиной беременности и родов / И. Ю. Хамитова // Москов. психотерапевт. журн. – 2001. – № 3. – С. 125–150.
304. Харди И. Врач, сестра, больной. Психология работы с больными / И. Хардию. – Будапешт : Akademia kiado. Изд-во академии наук Венгрии, 1988. – 338 с.
305. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2-х томах / Х. Хекхаузен. – М. : Педагогика, 1986. – 240 с.
306. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения / Хайнц Хекхаузен / Пер. с англ. – СПб. : Речь, 2001. – 240 с.
307. Хомуленко Т.Б. Анализ телесного симптома как психосоматического феномена. – Х. : ХНПУ имени Г.С. Сковороды, 2011. – 41 с.
308. Хомуленко Т.Б. Методика проективной діагностики тілесного Я / Т.Б. Хомуленко, В.О. Крамченкова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – Херсон, 2016. – Вип. 5. – С. 39–45.
309. Хомуленко Т.Б. Психосоматика: культурно-історичний підхід: навч.-метод. посіб. / Т.Б. Хомуленко, О.І. Філенко, К.І. Фоменко, О.С. Шукалова, М.В. Коваленко. – Харьков : Издатель «Диса плюс», 2015. – 264 с.
310. Хомуленко Т.Б. Психотехнології саморегуляції тілесного / Т.Б. Хомуленко. – Харків : «Діса плюс», 2017. – 45 с.
311. Хухлаева О. В. Психология развития: молодость, зрелость, старость / О. В. Хухлаева. – М. : Издательский центр Академия, 2002. – 208 с.
312. Целякова О.М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві [Електронний ресурс] / О.М. Целякова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. 38. – Режим доступу : http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_22.pdf.
313. Чолій С. Мотиваційно-ціннісний аспект студентської молоді / С. Чолій // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 10. – С. 809–822.
314. Чопра Д. Исцеляющая сила разума. Духовный путь к решению самых важных жизненных проблем / Дипрак Чопра. – М. : Эксмо., 2014. – С. 34.
315. Шамионов Р.М. К вопросу о взаимосвязи адаптации и социальной активности мигрантов / Р.М. Шамионов // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире: Материалы Международной научно-практической конференции / Отв. ред. В.В. Константинов. – Пенза : ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – С. 224–228.
316. Шамионов Р.М. Психология социального поведения личности: учеб. пособие / Р.М. Шамионов. – Саратов : Издательский центр : «Наука», 2009. – 186 с.
317. Шамшикова О. А. К вопросу о верификации концепта «нарциссизм» / О. А. Шамшикова, Н.М. Клепикова // «Психологическая диагностика». – 2006. – № 1. – С. 39–71.

318. Шамшикова О. А. О некоторых аспектах аффективной и нарциссической регуляции, психической травмы и переживании пустоты / О. А. Шамшикова // Социокультурные проблемы современной молодежи. Материалы Международной научно-практической конференции. – 4.1. – Новосибирск : НГПУ. – 2006. – С. 49–60.
319. Шарков Ф. И. Магия бренда: Брендинг как маркетинговая коммуникация / Ф. И. Шарков. – М. : Альфа-Пресс, 2006. – 266 с
320. Шевченко Н.Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: монографія / Н.Ф. Шевченко. – К. : Міленіум, 2005. – 298 с.
321. Шевченко Р. П. Снижение уровня социального функционирования у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами / Р.П. Шевченко // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія. – 2015. – Т. 20., Вип. 1 (35). – С. 98–105.
322. Ширияева Т. М. Наративна психологія: теорія та практика [Електронний ресурс] / Т. М. Ширияева // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Психологія і педагогіка. – 2013. – Вип. 22. – С. 213–216. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpuoapp_2013_22_47. – Назва з екрану.
323. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность : монография / Л. Б. Шнейдер. – М. : МОСУ, 2001. – 272 с.
324. Шумакова И.Е. Личностные потенциалы преодоления жизненных трудностей / И.Е. Шумакова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2009. – Вип. 91. – С. 46–56.
325. Шушарин С. А. Коммуникативная сущность бренда в современной культуре : дис. ... канд. философ. н.: спец. : 09.00.13 – философская антропология, философия культуры (философские науки) / С.А. Шушарин; Омский государственный технический университет. – Омск, 2014. – 161 с.
326. Южанин М.А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу / М.А. Южанин // Социс. Социологические исследования. – М. : Нау-ка. – 2007. – № 5 (277). – С. 70–77.
327. Юридична психологія. Підручник // За ред. Л. І. Казміренко. – К., 2007. – 360 с.
328. Юрченко І. Мотиваційні аспекти волонтерської діяльності / І. Юрченко // Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. пр. – К. : ІС НАН України, 2009. – Вип. 1 (12). – С. 361–368.
329. Яремчук О. В. Культурно-історичний простір самоконструювання «Я» / О.В. Яремчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2012. – Т. 24. – № ч. 5. – С. 268–277.
330. Ярош Н. С. Вплив саногенної рефлексії на стрес-долаючу поведінку особистості / Н. С. Ярош // Проблеми сучасної психології : збірник

- наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 34. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 651–662
331. Allen N. Personality characteristics of community mental health volunteers: A review / N.J. Allen, J.P. Rushton // *Journal of Voluntary Action Research*. – 1983. – V. 12(1). – P. 36–49.
332. Badora S., Czeredrecka B., Marzec D., *Rodzina i formy jej wspomagania*, Krakow 2001.
333. Chatman S. Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film / Seymour Chatman. – New York : Cornell University Press, 1978. – 98 p.
334. Christopher T. Barry. Narcissism and Machiavellianism in Youth: Implications for the Development of Adaptive and Maladaptive Behavior / T.Christopher Barry, K.Patricia Kerig, K.Kurt Stellwagen [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.apa.org/pubs/books/4317233.aspx>
335. Deci E.L. Self-determination and intrinsic motivation in human behavior / E.L.Deci, R.M.Ryan. – 1985.
336. Elshaug, C. Personality attributes of volunteers and paid workers engaged in similar occupational tasks / Elshaug, C., Metzger // *J. J Soc Psychol*. – 2001. – V. 141(6). – P. 752–763.
337. Erstling T. Krebs mit inneren Bildern behandeln: Selbst aktiv etwas tun, Param, Ahlerstedt / T. Erstling. – 2011. – P. 193–203.
338. European Commission. (2002). European report on quality indicators of lifelong learning. Brussels : Directorate-General of Education and Culture. – 95 p.
339. Eysenck H. J. Manual of the Eysenck Personality Questionnaire / H. J. Eysenck, S. B. G. Eysenck. – London : Hodder and Stoughton, 1975. – 47 p.
340. Finkelstein M. Motive, role identity and prosocial personality as predictors of volunteer activity / Marcia Finkelstein, Louis Penner, Michael Brannick // *Social Behavior and Personality: an international journal*. – 2005. – V. 33, N 4. – P. 403–418.
341. Gabay J. Brand Psychology: Consumer Perceptions, Corporate Reputations / Jonathan Gabay. – UK : Kogan Page, 2015. – 440 p.
342. Gaebel W. The problem of infanticide / W. Gaebel, F. Haessler // *Deutsche Gesellschaft Psychiatrie, Psychotherapie, Nerven-heilkunde (DGPPN)*. – 2008. – Vol. 79, № 7. – P. 856–857.
343. Genette G. Narrative Discourse. An Essay in Method. Trans / Gerard Genette. – New York : Cornell University Press, 1980. – 136 p.
344. Gil S. Personality traits, coping style, and perceived threat as predictors of posttraumatic stress disorder after exposure to a terrorist attack: a prospective study. / Gil S, Caspi Y. // *Psychosom Med*. – 2006 – Vol. 68, no. 6. – P. 904 – 909.

345. Heinz von Foerster. Das Konstruieren einer Wirklichkeit // Paul Watzlawick (Hrsg.). Die erfundene Wirklichkeit. – Munchen, 1981. – P. 39–60.
346. Hersch P. Personal characteristics of college volunteers in mental hospitals / Hersch Paul D., Kulik James A., Scheibe Karl E. // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – V. 33 (1). – P. 30–34.
347. Huflejt-Lukasik M. Ja i procesy samoregulacji / M. Huflejt-Lukasik. – Scholar, 2010. – S.17–19, 31–36, 61–86, 101–110, 147–149.
348. Jarvis P. Adult Education and Lifelong Learning: Theory and Practice (3rd ed.) / Peter Jarvis. – L.; N. Y. : Routledge Falmer, 2004. – 374 p.
349. Knapp R. Characteristics of college students volunteering for service to mental patients / Knapp Robert H., Holzberg Jules D. // Journal of Consulting Psychology. – 1964. – V. 28(1). – P. 82–85.
350. Ławniczak D., Marszałkowska M., Mierzejewska B., Polczyk D., Zeller L., *Standard pracy socjalnej z rodziną i dziećmi*, Projekt 1.18 «Tworzenie i rozwijanie standardyw usług pomocy i integracji społecznej» wspfyfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego.
351. Lengrand, Paul. Prospects of Lifelong Education / Paul. Lengrand, A. J. Cropley. Ed., 1979. 197 p.
352. Lepalczyk I., *Niektóre pojęcia z problematyki socjalnej* [w:] Lepalczyk I., *Problem kształcenia pracowników socjalnych*, Warszawa 1981.
353. Lifelong Learning in Europe – Навчання протягом усього життя в Європі. – Режим доступу: <http://www.dvv-international.org.ua/?q=node/122>
354. Lifelong Learning in the Global Knowledge Economy: Challenges for Developing Countries A World Bank Report 2003 The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://siteresources.worldbank.org/INTLL/Resources/Lifelong-Learning-in-the-Global-KnowledgeEconomy/lifelonglearning_GKE.pdf – 167 с.
355. Lifelong Learning: the implications for the universities in the EU/ Prepared by Prof. Nikos Kokosalakis, Prof. Maurice Kogan [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://improvingser.sti.jrc.it/default/page.gx%3fapp.page=entity.html%26app.action=entity%26entity.object=TSER00000000000003B%26ntity.name=Report.doc>.
356. Loesch W. Imaginative Körperpsychotherapie mit somatisch schwer kranken Patienten / Loesch W. // Psychotraumatologie und Katakthym-imaginative Psychotherapie. Lengerich, 2001. – P. 221.
357. Loesch W. Imaginative Körperpsychotherapie (IKP) als komplementäre Psychotherapiemöglichkeit auch für Krebspatienten. In: Reiners H. / Loesch W. // Neue Versorgungskonzepte in der Onkologie. Eine Tagung der Landesarbeitsgemeinschaft Onkologische Versorgung Brandenburg e. V. (LAGO). Berlin 2008. – P. 41–44.

358. Loganovsky K.L. The mental health of clean-up workers 18 years after the Chernobyl accident / Loganovsky K.L., Have-naar J.M., Tintle N.L., Guey L.T., Kotov R., Bromet E.J. // *Psychol Med.* – 2008 – Vol. 38, № 4. – P. 481–488.
359. Łuczyńska M., *Instytucja pomocy społecznej* [w:] *Wprowadzenie do pomocy społecznej* (red.) Kazimierzczak T., Łuczyńska M., Katowice 1998.
360. Maslow A. Religions Values and Peak-Experiences / A. Maslow. – N. Y., 1970.
361. Matsumoto D. Culture and Psychology (Introduction to Multicultural Psychology) / D. Matsumoto. – Cengage Learning, 2012. – 544 p.
362. McCloud S. Understanding Comics. The Invisible Art / Scott McCloud. – New York : HarperCollins, 1993. – 220 p.
363. Moore A. & Gibbons D. Watchmen / Alan Moore & Dave Gibbons. – London : Titan Books (DC Comics), 1987. – 108 p.
364. Morf C., Rhodewalt F. Unraveling the Paradoxes of Narcissism: A Dynamic Self-Regulatory Processing Mode / C. Morf, F. Rhodewalt // *Psychological Inquiry.* – 2001. – Vol. 12. – P. 177–196.
365. Ogińska-Bulik N. Type D personality, coping with stress and intensity of PTSD symptoms in firefighters / N. Ogińska-Bulik, I. Langer // *Med. Pr.* – 2007. – Vol. 58, № 4. – P. 307–316.
366. Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001.
367. Olena O. Lazurenko, Nataliya V. Smila. Psychological and Pedagogical Principles of Students' Emotional Sphere formation in the Process of Professional Training and Development // *Journal of Psychological Sciences.* – Vol. 2. – № 3. – 2016. – P. 124–129.
368. Paluch M., Chomińska L., *Pedagogika społeczna i praca socjalna. Działalność wspierająca jednostki, grupy społeczne i społeczności lokalne*, Ukraina 2013.
369. Paluch M., Chomińska L., *Pedagogika społeczna. Człowiek w systemie działań społeczno-wychowawczych. Wybrane zagadnienia*, Ukraina 2012.
370. Paluch M., *Człowiek w zmieniającym się społeczeństwie*, Brzeska Oficyna Wydawnicza, Sanok 2007.
371. Paterson H. Personality types and mental health experiences of those who volunteer for helplines / Hannah Paterson, Renate Renier, Birgit Vollm // *British Journal of Guidance & Counselling.* – 2009. – V. 37, № 4. – P. 459–471.
372. Pilch J., *Bezrobocie – nowa kwestia społeczna* [w:] Pilch T., Lepalczyk I. (red.) *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995.
373. Potencjał wolontarystyczny mieszkańców w Tryjmieście [Електронний ресурс] / A. Buczyńska, P. Buczyński, M. Dębski, B. Kisiel // Режим доступу: www.kiwi.org.pl/files/8c2047132124eb28428960afe51b304a613ec7d3.pdf. – Назва з екрану.
374. Radlińska H., *Pisma pedagogiczne t. I. Pedagogika społeczna «Wstęp»* [w:] Wroczyński R., Kamiński A., opracowanie i komentarze, Wyrobkowa-Delarska, Warszawa 1961.

375. Radziewicz-Winnicki A., *Pedagogika społeczna*, Warszawa 2008.
376. Reichheld F. F. The one number you need to grow / F. F. Reichheld // Harvard Business Review. – 2003. – Vol. 81 – № 12. – P. 46–54.
377. Rosenfeld H. A Clinical Approach to the Psychoanalytic Theory of the Life and Death Instincts: An Investigation Into the Aggressive Aspects of Narcissism / H. Rosenfeld. – Int. J. Psycho-Anal., 1971. – P. 169–178.
378. Rybczyńska D., Olszak-Krzyżanowska B., *Aksjologia pracy socjalnej – wybrane zagadnienia*. Warszawa 1995.
379. Schmieschek H. Questionnaire for the determination of accentuated personalities / H. Schmieschek // Psychiatr. Neurol. Med. Psychol. (Leipzig). – 1970. – Vol. 22, № 10. – P. 378–381.
380. Sharma B. R. Historical and medico-legal aspects of infanticide: an overview / B. R. Sharma // Med. Sci. Law. – 2006. – Vol. 46, № 2. – P. 152–156.
381. Sjøf Ederveen, Paul Dekker, Albert Horst. Destination Europe. Immigration and Integration in the European Union / Ederveen Sjøf, Dekker Paul, Horst Albert. – Amsterdam, 2000. – 270 p.
382. Skidmore R. A., Thackeay M. G., *Wprowadzenie do pracy socjalnej*, Katowice 1998.
383. Szatur-Jaworska B., *Teoretyczne podstawy pracy socjalnej* [w:] *Pedagogika społeczna* (red.) Pilch T., Lepalczyk I., Warszawa 1995.
384. Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology / H. Tajfel. – Cambridge University Press. – 384 p.
385. Toft M. The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory / M. Toft. – Princeton University Press, 2005. – 256 p.
386. Tyszka Z., *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostek i społeczeństwa* [w:] Pilch T., Lepalczyk I. (red.) *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1995.
387. Walc W., *Współczesna polska rodzina i jej miejsce w systemie opiekuńczo-wychowawczym* [w:] Frączek Z., Szluz B. (red.) *Koncepcje pomocy człowiekowi w teorii i praktyce*, Rzeszyw 2006.
388. Wiliński P., *Miejsce interwencji edukacyjnej w procesie zmian społecznych*. Materiały z I Ogólnopolskiej Konferencji: «Kształcenie liderów społeczności wiejskiej», 21-22 01.1997 Poznań.
389. William T. Johnsen. Pandora's box reopened: ethnic conflict in Europe and its implications / Johnsen William T. // Strategic Studies. – December, 1999. – 250 p.
390. Wroczyński R., *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1976.

Відомості про авторів

Максименко Сергій Дмитрович, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Ананова Іванна Валентинівна, кандидат психологічних наук, асистент кафедри загальної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Атаманчук Ніна Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної, вікової та практичної психології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна.

Афанасенко Лариса Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи і психології, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна.

Гомольська Лілія Петрівна, здобувач кафедри соціальної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Гресько Марина Володимирівна, молодший науковий співробітник відділу радіаційної психоневрології, Інститут клінічної радіології (ІКР) Державної установи «Національний науковий центр радіаційної медицини Національної академії медичних наук України» (ННЦРМ), м. Київ, Україна.

Грикун Альона Сергіївна, аспірант лабораторії олігофренопедагогіки, Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна.

Гуляєва Анна Сергіївна, аспірант кафедри загальної та практичної психології, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Україна.

Донченко Ольга Сергіївна, аспірант, Бердянський державний педагогічний університет, м. Бердянськ, Україна.

Дроздова Юлія Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри іноземної філології та перекладу, Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ, Україна.

Івашкевич Ернест Едуардович, перекладач, пошукувач кафедри вікової та педагогічної психології, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, Україна.

Карковська Руслана Ігорівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Карпушина Наталія Борисівна, здобувач кафедри юридичної психології, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, Україна.

Клименко Ігор Володимирович, кандидат психологічних наук, Начальник Департаменту кадрового забезпечення Національної поліції України, м. Київ, Україна.

Клименко Марія Романівна, аспірант кафедри психології, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Кліманська Марина Борисівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна.

Котик Інна Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Вінницький соціально-економічний інститут Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»; танцювально-руховий психотерапевт, м. Вінниця, Україна.

Кришовська Олександра Олександрівна, аспірантка, Інститут соціальної і політичної психології Національної Академії Педагогічних Наук України, м. Київ, Україна.

Лазуренко Олена Олексіївна, старший викладач кафедри загальної і медичної психології та педагогіки, Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, м. Київ, Україна.

Логановський Костянтин Миколайович, доктор медичних наук, професор, завідувач відділу радіаційної психоневрології, Інститут клінічної радіології (ІКР) Державної установи «Національний науковий центр радіаційної медицини Національної академії медичних наук України» (ННЦРМ), м. Київ, Україна.

Макаренко Наталія Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та вікової психології, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Маліковський Радослав, доктор соціологічних наук, педагогічний факультет, Жешівський університет, м. Жешів, Республіка Польща.

Максименко Ксенія Сергіївна, доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної і медичної психології, Національний медичний університет імені О.О.Богомольця, м. Київ, Україна.

Матохнюк Людмила Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент, Комунальний вищий навчальний заклад «Вінницька академія неперервної освіти», м. Вінниця, Україна.

Мельник Людмила Пилипівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Олійник Алла Вікторівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри теоретичної та практичної психології, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна.

Онуфрієва Ліана Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри, завідувач кафедри загальної та практичної психології, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Осика Костянтин Сергійович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри здоров'я людини та фізичного виховання, Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ, Україна.

Осика Ольга Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології, Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ, Україна.

Павленко Анастасія Геннадіївна, студентка факультету іноземних мов, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Палюх Марек, доктор габлітований гуманітарних наук, професор надзвичайний, завідувач кафедри соціальної педагогіки і ресоціалізації педагогічного факультету, Жешівський університет, м. Жешів, Республіка Польща.

Панчук Наталія Петрівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології освіти, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Педоренко Валентина Миколаївна, здобувач, Національний університет «Острозька академія»; асистент кафедри психології та соціальної роботи, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна.

Подкоритова Лариса Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та педагогіки, Хмельницький національний університет, м. Хмельницький, Україна.

Полякова Віталія Іванівна, аспірант кафедри психології управління Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти»; директор Гімназії № 109 імені Т. Г. Шевченка Печерського району, м. Київ, Україна.

Пузь Ірина Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна.

Ренке Сергій Олександрович, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та практичної психології, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Родіна Катерина Миколаївна, психолог, психотерапевт, доцент МОКПО (Міжнародне товариство кататимного переживання образів та імагінативних методів у психотерапії та психології), доцент та супервізор ІРР (Інститут психосоматики та психотерапії), м. Потсдам, Німеччина; голова правління української громадської організації «Інститут розвитку символдрами та глибинної психології» (ІРСГП), головний редактор журналу «Символдрама», м. Київ, Україна.

Семенів Наталія Миронівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та практичної психології, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна.

Сміла Наталія Володимирівна, науковий кореспондент, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Соломка Тамара Миколаївна, доцент кафедри психології, Інститут соціальних наук і самоврядування, Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ, Україна.

Тертична Надія Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної і медичної психології та педагогіки, Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, м. Київ, Україна.

Фельдман Юлія Ігорівна, аспірант кафедри практичної психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків, Україна.

Чайковська Оксана Миколаївна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології освіти, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Шевчук Ірина Володимирівна, аспірант, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Яланська Світлана Павлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної, вікової та практичної психології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Maksymenko Serhiy Dmytrovych, Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Ananova Ivanna Valentynivna, Candidate of Psychological Sciences, Assistant of the Department of General Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

Atamanchuk Nina Mykhailivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General, Age and Applied Psychology, Poltava National V.G. Korolenko Pedagogical University, Poltava, Ukraine.

Afanasenko Larysa Anatoliivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Social Work and Psychology, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Homolska Liliya Petrivna, Applicant for the Degree of Candidate of Psychology at Social Psychology Department of Kyiv National University named after Taras Shevchenko, Kyiv, Ukraine.

Hresko Maryna Volodymyrivna, Junior Researcher, Department of Radiation Psychoneurology, Institute for Clinical Radiology of State Institution «National Research Center for Radiation Medicine of National Academy of Medical Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine.

Hrykun Aliona Serhiivna, Postgraduate Student of the Laboratory of Oligophrenopedagogy, Institute of Special Education of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Huliaieva Anna Serhiivna, Postgraduate Student of the Department of General and Practical Psychology, Nizhyn Gogol State University, Nizhyn, Ukraine.

Donchenko Olha Serhiivna, Postgraduate Student, Berdiansk State Pedagogical University, Berdiansk, Ukraine.

Drozdova Yuliya Valentynivna, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor, Department of Foreign Languages

and Translation, Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine.

Ivashkevych Ernest Eduardovych, Translator, Postgraduate Student of the Department of Age and Pedagogical Psychology, Rivne State University of the Humanities, Rivne, Ukraine.

Karkovska Ruslana Ihorivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology, Ivan Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine.

Karpushyna Nataliia Borysivna, Applicant for the Degree of Candidate of Science of the Department of Juridical Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine.

Klymenko Ihor Volodymyrovych, Candidate of Psychological Science, Head of the Department of Personnel Office of the National Police of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Klymenko Maria Romanivna, Postgraduate Student of the Department of Psychology, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.

Klimanska Maryna Borysivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology, Ivan Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine.

Kotyk Inna Oleksandrivna, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Psychology, Vinnytsia Institute of Economics and Social Sciences of Open International University of Human Development «Ukraine»; Dance-and-Movement Therapist, Vinnytsia, Ukraine.

Kryshovska Oleksandra Oleksandrivna, Postgraduate Student, Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Lazurenko Olena Oleksiivna, Senior Lecturer, Department of General and Medical Psychology and Pedagogy, Bogomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine.

Lohanovskyi Kostiantyn Mykolayovych, Doctor of Medical Sciences, Professor, Head of the Department of Radiation Psychoneurology, Institute for Clinical Radiology of State Institution «National Research Center for Radiation Medicine of National Academy of Medical Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine.

Makarenko Nataliia Mykolaivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of General and Developmental Psychology, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine.

Malikowski Radoslaw, Doctor of Sociological Sciences, Pedagogical Faculty, University of Rzeszów, Rzeszów, Republic of Poland.

Maksymenko Kseniia Serhiivna, Doctor of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General and Medical Psychology, O.O. Bohomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine.

Matokhniuk Liudmyla Oleksandrivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Municipal Higher Educational Establishment «Vinnytsia Academy of Non-Stop Education», Vinnytsia, Ukraine.

Melnyk Liudmyla Pylypivna, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor, Assistant Professor at the Department of Social Pedagogy and Social Work, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Oliinyk Alla Viktorivna, Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Theoretical and Practical Psychology, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.

Onufriieva Liana Anatoliivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Professor of the Department of General and Applied Psychology, Head of the Department of General and Applied Psychology, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Osyka Kostiantyn Serhiyovych, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of Man's Health and Physical Education, State Higher Educational Establishment «Donbass State Pedagogical University», Sloviansk, Ukraine.

Osyka Olha Viktorivna, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology, State Higher Educational Establishment «Donbass State Pedagogical University», Sloviansk, Ukraine.

Pavlenko Anastasia Hennadiivna, Student of Foreign Languages Department, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine.

Paluch Marek, Doctor Habilitated in Humanities, Associate Professor, Head of the Department of Social Pedagogy and Resocialization at Pedagogical Faculty, University of Rzeszów, Rzeszów, Republic of Poland.

Panchuk Natalia Petrivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Educational Psychology, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Pedorenko Valentyna Mykolaivna, Applicant for the Degree of Candidate of Science, National University «Ostroh Academy»; assistant of the Department of Psychology and Social Work, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi, Vinnytsia, Ukraine.

Podkorytova Larysa Oleksandrivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Practical Psychology and Pedagogy, Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine.

Poliakova Vitaliia Ivanivna, Postgraduate Student of the Department of Management Psychology of the State Higher Educational Institution «University of Educational Management»; Headmaster of Gymnasium № 109 named after Taras Shevchenko of Pechersk district, Kyiv, Ukraine.

Puz Iryna Volodymyrivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine.

Renke Serhii Oleksandrovych, Candidate of Psychological Science, Senior Lecturer of the Department of General and Applied Psychology, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Rodina Kateryna Mykolaivna, Psychologist, Psychotherapist, Assistant Professor of ISGAI (International Society for Guided Affective Imagery and Mental Techniques in Psychotherapy and Psychology), Assistant Professor and Supervisor of IPP (Institute of Psychosomatic and Psychotherapy), Potsdam, Germany, Chairman of the Board of Non-Governmental Organization «Institute for Development of Symboldrama and Depth Psychology» (IDSDP), Editor-in-Chief of a Magazine «Symboldrama», Kyiv, Ukraine.

Semeniv Natalia Myronivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Theoretical and Applied Psychology, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.

Smila Nataliia Volodymyrivna, Scientific Correspondent, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Solomka Tamara Mykolaivna, Assistant Professor of the Department of Psychology, Institute of Social Sciences and Self-Governance, Interregional Academy of Personnel Management (IAPM), Kyiv, Ukraine.

Tertychna Nadiia Anatoliivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Department of General and Medical Psychology and Pedagogy, Bogomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine.

Feldman Yuliya Ihorivna, Postgraduate Student of the Department of Practical Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.

Chaikovska Oksana Mykolaivna, Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Psychology of Education, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Shevchuk Iryna Volodymyrivna, Postgraduate Student, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of NAPS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Yalanska Svitlana Pavlivna, Doctor of Psychological Science, Professor, Head of the Department of General, Age and Applied Psychology, Poltava National V.G. Korolenko Pedagogical University, Poltava, Ukraine.

Зміст

С.Д. Максименко Теорія експериментального навчання	7
І. В. Ананова Типологія переживання почуття провини.....	18
Л. А. Афанасенко The personality's professional self-identification issue in modern psychology	32
Л. П. Гомольська Особливості персоніфікації як соціально-психологічного механізму функціонування бренду	41
А. С. Грикун Специфіка психологічної діагностики показників гендерної ідентичності особистості з розумовою відсталістю у підлітковому віці	54
А. С. Гуляєва Психологічні особливості вимушеного переселення	66
О. С. Донченко Психологічні особливості прояву професійної креативності майбутнього вихователя ДНЗ.....	76
Ю. В. Дроздова Психологічні аспекти підготовки професійних менеджерів	86
Е. Е. Івашкевич Psychological characteristics of the omniscient narration	97
Р. І. Карковська, М. Б. Кліманська Мотиви волонтерської діяльності консультантів телефону довіри	106
Н. Б. Карпушина Психологічні детермінанти інформаційної діяльності слідчого.....	119
І. В. Клименко Формування антикорупційної культури особистості майбутнього правоохоронця в системі вищих навчальних закладів МВС України	131

М. Р. Клименко

Особливості саморегуляції «здорового» нарцисизму..... 142

І. О. Котук

Theory of personal reliability in psychotherapeutic treatment of dementia..... 156

О. О. Кришовська

Особливості взаєморозуміння в онлайн-спілкуванні очима користувачів Інтернету..... 171

О. О. Лазуренко, Н. А. Тертична

Модель формування емоційної компетентності у системі професійної підготовки фахівця медичного профілю 181

К. М. Логановський, М. В. Гресько

Соціально-психологічні особливості добровольців-учасників ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та Антитерористичної операції..... 190

Н. М. Макаренко, А. Г. Павленко

Селфі як форма самопізнання 207

К. С. Максименко

Реконструкція личностного «Я» в клініке захворювань різного спектра 217

Л. О. Матохнюк

Теоретичний аналіз проблеми інформатизації суспільства 228

Л. П. Мельник, О. М. Чайковська

Формування просоціальної поведінки в умовах позашкільного освітнього середовища..... 244

А. В. Олійник

Психолого-педагогічні засоби релігійної протидії суїцидальним тенденціям у середовищі студентської молоді..... 256

L. A. Onufriieva

The determinants of a personality's professional maturity as a readiness for professional realization 267

К. С. Осика

Психологічні особливості особистісного становлення японських майстрів бойових мистецтв 279

О. В. Осика	
Політ кризів бурю: морально-психологічні джерела життєдіяльності вождя індіанського племені	291
М. Палюх, Р. Маликовський	
Современная социальная реальность семьи – опека, социальная помощь, субсидиарность	303
Н. П. Панчук	
Психологічні механізми становлення ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця	318
В. М. Педоренко	
Психологічний аналіз типів суверенних моральних цінностей психолога	328
Л. О. Подкоритова	
Визначення видів рефлексії у наукових джерелах	343
В. І. Полякова	
Організаційно-професійні чинники гендерної толерантності педагогічних працівників	359
І. В. Пузь	
Психологічні особливості вагітних жінок, які висловлюють намір відмовитися від власної новонародженої дитини	373
С. О. Ренке	
Психологічні особливості мотиваційної регуляції процесу становлення професійного образу «Я» у майбутніх психологів	388
К. М. Родіна	
Роль образної пам'яті у розвитку саморегуляції тілесного «Я» в юнацькому віці	401
Н. М. Семенів	
Етнічна меншина як елемент структури міжетнічної взаємодії	414
Н. В. Сміла	
Особистісні фактори становлення психологічної готовності майбутніх медиків до професійної діяльності	423
Т. М. Соломка	
Особистісне самоконструювання в умовах розвитку системи LLL («Навчання впродовж життя»): теоретико-методологічні засади	433

Ю. І. Фельдман

Валеоустановка як фактор психологічного
благополуччя у період молодості 449

І. В. Шевчук

Наративна психологія та основи вступу
у наративну практику..... 464

С. П. Яланська, Н. М. Атаманчук

Психолого-педагогічні аспекти проявів насилля
в дитячому середовищі..... 474

Бібліографія 484

Відомості про авторів 512

CONTENTS

<i>S. D. Maksymenko</i>	
The theory of the experimental education	7
<i>I. V. Ananova</i>	
Typology of experiencing the feeling of guilt	18
<i>L.A. Afanasenko</i>	
The personality's professional self-identification issue in modern psychology	32
<i>L. P. Homolska</i>	
Personification features as a social and psychological mechanism of brand functioning	41
<i>A. S. Hrykun</i>	
The specificity of the psychological diagnosis of the gender identity indicators of an individual with intellectual disability in adolescence	54
<i>A. S. Huliaieva</i>	
The psychological characteristics of forced displacement	66
<i>O. S. Donchenko</i>	
Psychological features of a future teacher's professional creativity in pre-school education.....	76
<i>Y. V. Drozdova</i>	
Psychological aspects of professional managers training	86
<i>E. E. Ivashkevych</i>	
Psychological characteristics of the omniscient narration	97
<i>R. I. Karkovska, M. B. Klimanska</i>	
Motives for volunteering of the hotline counselors.....	106
<i>N. B. Karpushyna</i>	
Psychological determinants of the investigator's informative activities	119
<i>I. V. Klymenko</i>	
The formation of the future police officer's anti-corruption culture in the system of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.....	131
<i>M. R. Klymenko</i>	
Self-regulatory features of the «healthy» narcissism.....	142

I. O. Kotyk	
Theory of personal reliability in psychotherapeutic treatment of dementia.....	156
O. O. Kryshovska	
Features of mutual understanding in online-communication in Internet users' views	171
O. O. Lazurenko, N. A. Tertychna	
The model of emotional competence formation in the system of medical professional training	181
K. M. Lohanovskyi, M. V. Hresko	
Social and psychological characteristics of volunteers – clean-up workers of the Chornobyl disaster and Anti-terrorist operation.....	190
N. M. Makarenko, A. H. Pavlenko	
The selfie as a form of self-actualization	207
K. S. Maksymenko	
Personal «Me» reconstruction in various clinical diseases spectrum.....	217
L. O. Matokhniuk	
Theoretical analysis of the society informatization as a problem	228
L. P. Melnyk, O. M. Chaikovska	
The formation of prosocial behavior in conditions of the out-of-school educational environment	244
A. V. Oliinyk	
Psychological and pedagogical means of religious counteraction to suicidal tendencies within student's environment	256
L. A. Onufriieva	
The determinants of a personality's professional maturity as a readiness for professional realization	267
K. S. Osyka	
Psychological features of Japanese martial artists' personality development.....	279
O. V. Osyka	
Flying through the storm: moral and psychological resources of the vital activities of the Indian tribe's chief ..	291

<i>M. Paluch, R. Malikowski</i>	
Modern social reality of the family – guardianship, social assistance, subsidiarity	303
<i>N. P. Panchuk</i>	
Psychological mechanisms of a future specialist’s value orientations formation	318
<i>V. M. Pedorenko</i>	
Psychological analysis of types of a psychologist’s sovereign moral values	328
<i>L. O. Podkorytova</i>	
The determination of reflection forms in scientific source ..	343
<i>V. I. Poliakova</i>	
Organizational and professional factors of teaching staff’s gender tolerance	359
<i>I. V. Puz</i>	
Psychological features of pregnant women who express their intention to abandon their newborn baby	373
<i>S. O. Renke</i>	
Psychological peculiarities of the motivational regulation of the future psychologists’ professional «Me»-image process development	388
<i>K. M. Rodina</i>	
The role of image memory in the development of self-regulation of the somatic «Self» in adolescence.....	401
<i>N. M. Semeniv</i>	
Ethnic minority as an element of the structure of inter-ethnic interaction	414
<i>N. V. Smila</i>	
Personal factors of development of future doctors’ psychological readiness for professional activities	423
<i>T. M. Solomka</i>	
The personality-based self-constructing in the conditions of LLL («Lifelong Learning») system development: theoretical and methodological bases.....	433
<i>Y. I. Feldman</i>	
Valeological mindset as a factor of psychological well-being in the period of youth	449

I. V. Shevchuk

Narrative psychology and fundamentals of introduction
to narrative practice 464

S. P. Yalanska, N. M. Atamanchuk

Psychological and pedagogical aspects of violence
in children's environment 474

Bibliography 484

Information about the authors 517

Проблеми сучасної психології

**Збірник наукових праць
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка,
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України**

У збірнику наукових праць, створеному вперше у 2008 році спільно Інститутом психології імені Г.С. Костюка НАПН України і вищим навчальним закладом, висвітлюються найбільш актуальні проблеми сучасної психології. У ньому представлено широкий спектр наукових розробок вітчизняних і закордонних дослідників у галузі загальної, педагогічної, вікової, експериментальної, медичної та спеціальної психології.

У представлених наукових працях аналізуються проблеми чинників, умов розгортання і труднощів психічного розвитку, питання вікових й індивідуальних особливостей становлення особистості та психології навчання, обговорюються перспективи можливих нових психолого-педагогічних підходів до проблем сучасної психології.

Збірник наукових праць адресовано професійним психологам і фахівцям суміжних наук, докторантам й аспірантам, магістрантам і студентам психологічних факультетів, а також усім тим, хто цікавиться сучасним станом розвитку психологічної науки.

*Директор
Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України –
Максименко Сергій Дмитрович,
дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук, професор*

*Ректор
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка –
Копилов Сергій Анатолійович,
доктор історичних наук, професор*

Проблемы современной психологии

**Сборник научных трудов
Каменец-Подольского национального университета
имени Ивана Огиенко,
Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины**

В сборнике научных трудов, созданном впервые в 2008 году совместно Институтом психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины и высшим учебным заведением, рассматриваются наиболее актуальные проблемы современной психологии. В нём представлен широкий спектр научных разработок отечественных и иностранных исследователей в области общей, педагогической, возрастной, экспериментальной, медицинской и специальной психологии.

В представленных научных трудах анализируются проблемы факторов, условий развёртывания и сложностей психологического развития, вопросы возрастных и индивидуальных особенностей становления личности и психологии обучения, обсуждаются перспективы возможных новых психолого-педагогических подходов к проблемам современной психологии.

Сборник научных трудов адресован профессиональным психологам и специалистам смежных наук, докторантам и аспирантам, магистрантам и студентам психологических факультетов, а также всем, кто интересуется современным уровнем развития психологической науки.

*Директор
Института психологии
имени Г.С. Костюка НАПН Украины –
Максименко Сергей Дмитриевич,
действительный член НАПН Украины,
доктор психологических наук, профессор*

*Ректор
Каменец-Подольского
национального университета
имени Ивана Огиенко –
Копылов Сергей Анатольевич,
доктор исторических наук, профессор*

Problems of modern psychology

**Collection of research papers
of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University,
G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy
of Pedagogical Science of Ukraine**

The collection of research papers, first created in 2008 by G.S.Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine and the educational establishment, is devoted to the scientific discussion of issues in contemporary psychology. It presents a wide range of studies by Ukrainian and foreign researchers in the fields of general, pedagogical, age, experimental, medical and special psychology. It presents analysis of the issues, conditions, and difficulties of psychological development, age-related and individual differences in the development of an individual and psychology of education.

The research presented in this collection of papers addresses the issues of causes and conditions of problems that may arise in an individual's psychological development, issues of age differences and individual differences, and the field of pedagogical education; discusses possibilities of new psychological and pedagogical approaches to various issues of contemporary psychology.

The target readership of the collection of research papers includes professional psychologists, graduate and postgraduate students, as well as everybody else who shows interest in the current state of psychology as a science.

*Maksymenko Serhii Dmytrovych –
Director of G.S.Kostiuk Institute of Psychology at the
National Academy of Pedagogical Science of Ukraine,
Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of
Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor*

*Kopylov Serhii Anatoliyovych –
Rector of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko
National University,
Doctor of Historical Science, Professor*

Пам'ятка авторові

Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» ISSN 2227-6242 Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України є рецензованим періодичним науковим виданням, уключеним до міжнародних наукометричних баз **Index Copernicus, CEJSH, Google Scholar, Research Bible, ERIN PLUS, OAJI** та затвердженого МОНУ переліку наукових фахових видань України, у яких можуть друкуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата психологічних наук.

До друку у збірнику приймаються статті українською, російською, англійською, польською, німецькою або чеською мовами.

Періодичність видання – 4 рази на рік.

Вимоги до оригіналів статей, поданих для опублікування в збірнику наукових праць «Проблеми сучасної психології»

Стаття повинна відповідати тематиці збірника і сучасному стану науки, бути актуальною, не опублікованою раніше чи поданою до публікації в інших наукових виданнях України та світу.

Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, відсутність плагіату і коректність висновків, правильне цитування наукових джерел і посилення на них.

Подані статті розглядає редакційна колегія збірника і два анонімні рецензенти. Після схвального відгуку на рецензовану статтю редакція приймає остаточне рішення стосовно її публікації, про що повідомляється авторові.

Повний обсяг статті разом із трьома анотаціями і транслітерацією – від 12 сторінок:

- формат А-4, відстань між рядками – 1,5 інтервали, кегль 14, гарнітура Times New Roman;
- поля: ліворуч, угорі, внизу – 2,5 см, праворуч – 1 см; абзацний відступ – 1;
- сторінки статті мають бути пронумеровані;
- не використовувати переносів;
- дробові числа подавати через кому (напр. 0,204), а не через крапку;
- формули: розмір шрифту – 11, великий індекс – 8, маленький індекс – 5, великий символ – 14, маленький символ – 11 пт;
- таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву;
- ілюстративний матеріал подавати в тексті, підписи набирати курсивом;
- рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт.

Структура статті:

1. УДК (у лівому верхньому кутку).
2. Ініціали, прізвище автора (авторів) праворуч, над назвою статті.
3. Електронна адреса автора/авторів (усіх, після кожного прізвища)
4. Назва статті (тією мовою, якою написана стаття).
5. Ініціали, прізвище автора, назва статті англійською мовою.
6. Анотація англійською мовою (від 25 рядків) – у формі висновків по дослідженню. Ключові слова англійською мовою (8-10 слів).
7. Ініціали, прізвище автора, назва статті українською мовою.
8. Анотація українською мовою (від 25 рядків) – у формі висновків по дослідженню. Ключові слова українською мовою (8-10 слів).

9. Ініціали, прізвище автора, назва статті російською мовою.
10. Текст статті з дотриманням структури (жирним виділити кожен пункт у структурі статті, див. далі «Вимоги до оформлення статей»).

Статті повинні відповідати вимогам Постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 705/1 з урахуванням таких необхідних елементів, які прописуються у тексті статті:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується запропонована стаття;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- методи та методики;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок з цього напрямку.

1. Обсяг статті – від 12 сторінок: 14 шрифт, інтервал – 1,5.
2. Список використаних джерел (оформлений відповідно до останніх вимог).
3. Транслітераційний переклад списку використаних джерел (посилання на транслітераційний переклад в онлайн режимі <http://translit.ru/>).
4. Відомості про автора українською і англійською мовами: прізвище, ім'я, по батькові; ступінь, звання, посада, місце роботи, ВНЗ, місто, країна. Номер телефону та відділення Нової пошти для отримання збірника.
5. Реферат на статтю англійською мовою.
6. Автори без наукового ступеня подають рецензію на статтю наукового керівника (доктора/кандидата наук).

Електронна адреса, на яку надсилати тези і статті: kpnu_lab_ps@ukr.net

Оригінальні версії статей публікуватимуться у відкритому доступі на сайті збірника <http://problems.kpnu.edu.ua/en/>

Зразок оформлення списку використаних джерел

Електронні ресурси: The Scottish Institute for Residential Child Care. Social Work Undergraduate Degree [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.sircc.org.uk/education/honsdegree>> – Загол. з екрана. – Мова англ.

Дисертації: Волченко О.М. Формування комунікативної компетенції майбутніх учителів іноземних мов у вищих педагогічних навчальних закладах : дис...кандидата пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ольга Михайлівна Волченко. – К. : НАПН України, Інст педагогіки, 2011. – 264 с.

Автореферати дисертацій: Булар І.Є. Теорія і методика комп'ютерного тестування успішності навчання (на матеріалах мед. навчальних закладів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ірина Євгенівна Булар. – НАПН України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти. – К., 2014. – 50 с.

Журнали: Дубовицкая Т.Д. Методика диагностики направленности учебной мотивации / Татьяна Дмитриевна Дубовицкая // Психологическая наука и образование. – 2002 – № 2. – С. 42–45.

Збірники наукових праць: Химинець О.В. Проблема формування творчої особистості / Ольга Володимирівна Химинець // Науковий вісник УжДУ. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. Вип. 1 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол. : В.І.Опіярі (гол. ред.), М.І.Блецкан, М.М.Болдижар, В.В.Гоммонай. – Ужгород : Видво УжНУ «Говерла». – 1998. – С. 17–22.

Книга одного автора: Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций / Виктория Викторовна Сафонова. – Воронеж : Стоки, 1996. – 237 с.

Книга двохтрьох авторів: Редько В.Б. Учебник физики и видеозапись / В.Б.Редько, Р.В.Борисович, В.В.Молодцова. – Одесса : «Оптиум», 2002 – 140 с.

Книга чотирьох і більше авторів: Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник. – 2-ге. вид. / [О.В.Скрипченко, Л.В.Волинська, З.В.Огороднійчук, І.С.Булах та ін.]. – Київ : Каравела, 2009. – 400 с.

Процедура рецензування статей, поданих до збірника наукових праць «Проблеми сучасної психології»:

1. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» є рецензованим виданням.
2. Редактори використовують процедуру подвійного «сліпого» рецензування, де рецензенти і автори не знають один одного.
3. Після попередньої внутрішньої рецензії статті направляються двом зовнішнім рецензентам-фахівцям у галузі психології.
4. У разі відсутності консенсусу між двома рецензентами стосовно проблеми публікації, редактори звертаються до третього рецензента.
5. Після отримання рецензії дані про прийняття статті відправляються авторіві статті.
6. Коли статті надається дозвіл на публікацію у збірнику наукових праць «Проблеми сучасної психології», авторів просять включити коригування рецензентів, і прокоментувати рецензію в письмовій формі.
7. Якщо автор не згоден з деякими із поправок, вони можуть проконсультуватися з рецензентом, який запропонував їх. В окремих випадках третій рецензент може бути запропонований для консультації.
8. Список рецензентів, які співпрацюють із збірником наукових праць «Проблеми сучасної психології», публікується на нашому сайті та у самому виданні.
9. Відгуки подаються у письмовій формі, оригінали зберігаються в архівах.

З метою протидії порушенню прав авторства, ми просимо авторів:

- розкрити їх внесок в статті та інституційну приналежність всіх авторів, які беруть участь у публікації;
- вказувати інформацію про джерела, представлені у публікації, внесок науково-дослідного інституту чи інших установ;
- підписати заяву авторського права, яке буде відправлено тим авторам, чий статті приймаються;
- будь-який натяк про плагіат чи порушення авторського права будуть піддаватися перевірці редакційною колегією.

GUIDELINES FOR AUTHORS

Collection of research papers «Problems of modern psychology» ISSN 2227-6242 of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University and G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine is peer reviewed scientific periodical, indexed and listed in the international databases **Index Copernicus, CEJSH, Google Scholar, Research Bible, ERIH PLUS, OAJI** and approved by the Ministry of Education and Science as a specialized scientific edition of Ukraine where the results of the theses for obtaining the degrees of Doctor and Candidate of psychological sciences can be published. Only original (never published before or submitted to any other journal for reviewing) papers in Ukrainian, Russian, English, Polish, German or Czech are accepted. The periodicity is 4 times a year.

The editorial board of the periodical «Problems of modern psychology» invites you to send your paper for publishing in the Journal. The editorial board will review the papers and inform the author(s) about any decision. The editorial board will be responsible for the publication reserving the right of requesting the author(s) for modifications.

The originals submitted for the publication in the periodical «Problems of modern psychology» must meet the following requirements:

Format/length

The original must be in version similar or higher than Word 97. The recommended length is from 12 pages including references and summaries, printed on A4 paper format, with 2,5 cm for upper, lower and left margins, 1 cm for right margin, observing 1,5 space between lines and with Times New Roman font type, with a 14 point body. Onepage essay on the article should be given in English. Article pages must be numbered. Hyphens mustn't be used. Fractional numbers should be submitted by commas (e.g. 0,204). Formulas must be with 11 point body, large index – 8, small index – 5, a large symbol – 14, a small symbol – 11 font type. Tables, figures, pictures must be numbered and named. Illustrations must be given in the text, and their names – in italics. A figure must be made by means of MS Word and grouped as one object.

Title – author's identification

The first page must include the code of UDC of the article from the left of the page, author's name and e-mail from the right of the page, e.g. N.V. Tkachuk, e-mail: tkachuknat@yandex.ua. The title of the article should be written in bold, centered, Times New Roman, 14 point body.

Summary/key words

Each paper should include brief summaries in Ukrainian, Russian before the article and English at the end of the article preceded by the author's family and given names, title of the article (in the respective language). The three summaries should have the length from 25 lines and key words should have 810 words, included at the end of each of them.

Text

Articles must follow the requirements of the Resolution of the Presidium of the НАС of Ukraine from 15.01.03 № 705/1 with the following essential elements that are written in the text:

- problem definition and its relationship with important scientific and practical tasks;
- analysis of recent researches and publications;
- purpose of article (the main problems);
- methods and techniques;
- the main material study with full justification of scientific results;
- conclusions of the study and prospects of the research;
- references (according to the latest requirements);
- list of references in transliteration (link to online translation in transliteration <http://translit.ru/>);
- initials and last name of the author, title of the article in English;
- summary in English (from 25 lines) and key words in English (810 words);
- information about the author in Ukrainian and English: surname, name and patronymic; degree, title, position, place of work, city, country. Phone number and number of the department of post-office;
- abstract of the article in English.

The papers should be sent to the E-mail: kpnu_lab_ps@ukr.net

All papers will be published in open access on the Journal site: <http://problems.kpnu.edu.ua/en/>

References

References should come after the text of the article. They should be written with a 14 point body and in alphabetic order.

Electronic resources: The Scottish Institute for Residential Child Care. Social Work Undergraduate Degree [Electronic resource]. – Access mode : <<http://www.sirc.org.uk/education/honsdegree>> – Title. – English.

Thesis: Волченко О.М. Формування комунікативної компетенції майбутніх учителів іноземних мов у вищих педагогічних навчальних закладах : дис...кандидата пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ольга Михайлівна Волченко. – К. : НАПН України, Інст педагогіки, 2011. – 264 с.

Journals: Дубовицкая Т.Д. Методика диагностики направленности учебной мотивации / Татьяна Дмитриевна Дубовицкая // Психологическая наука и образование. – 2002 – № 2. – С. 42–45.

A book of an author: Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций / Виктория Викторовна Сафонова. – Воронеж : Стоки, 1996. – 237 с.

A book of two-three authors: Редько В.Б. Учебник физики и видеозапись / В.Б.Редько, Р.В.Борисович, В.В.Молодцова. – Одесса : «Оптиум», 2002 – 140 с.

A book of four or more authors: Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник. – 2-ге. вид. / [О.В.Скрипченко, Л.В.Волинська, З.В.Огороднійчук, І.С.Булах та ін.]. – Київ : Каравела, 2009. – 400 с.

Collection of scientific works: Bernier A. The ClientCounselor Match And The Corrective Emotional Experience : Evidence From Interpersonal And Attachment Research / A. Bernier, M. Dozier// Psychotherapy : Theory/Research/Practice/ Training. – 2002. – V. 39(1). – P. 32–43.

Evans J. Cohort study of depressed mood during pregnancy and following childbirth / J. Evans, J. Heron, H. Francomb // BMJ. – 2001. – Vol. 323. – P. 257–260.

Quotations in the text should be as follows: According to Thackeray, Patterson [1; 5], where 1 and 5 means the first and the fifth position in the literature, while [1, 5] means the first position in the literature and number of page with quotation. Any examples should be numbered consecutively with Arabic numerals.

Reviewing procedure of the articles:

1. «Problems of modern psychology» is a reviewed collection of research papers.
2. Editors use a double-blind review procedure, where reviewers and authors do not know each other's identity.
3. After a preliminary internal review, articles are sent to two external reviewers, who are subject specialists. In case of lack of consensus between the two reviewers concerning publication permission, editors summon a third reviewer.
4. After receiving a filled review form, the included notes are sent the author of the article.
5. When the article is granted the publication permission at «Problems of modern psychology», the authors are asked to include the reviewers' correction, and comment on the review in writing.
6. If the author does not agree with some of the corrections, their justification is consulted with the reviewer who has proposed them. In justified cases a third reviewer could be asked for consultation.
7. A list of reviewers cooperating with the collection of research papers «Problems of modern psychology» is published in the edition and on our website.
8. Reviews have a written form, the originals are stored in the archives.

To counteract «ghostwriting» and «guest authorship», we ask authors to:

- reveal their contribution to the article and the institutional affiliation of all authors who participate in the publication;
- indicate information about the sources found for submitted publication, contribution of scientific and research institution, or other institutions;
- sign a declaration of copyright which will be sent to those authors whose articles are accepted;
- any indication of plagiarism, or braking conditions of copyright, will be exposed by the editorial team to the institutions involved.

Scientific publication

Problems of modern psychology

Collection of research papers of
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University,
G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy
of Pedagogical Science of Ukraine

Issue 37

Editor	<i>A. S. Pankova</i>
Computer version	<i>U. M. Zarytska</i>
English translation	<i>O. V. Moshtak</i>

«Aksioma» Publishing House,
Prov. Pivnichnyi, 5, Kamianets-Podilskyi, 32300.
Tel/Fax: (03849) 3-90-06. E-mail: aksiomakp@rambler.ru.
Printed in the PE «Aksioma» printing house
Certificate GC JM2I808 of 26.05.2004

Наукове видання

Проблеми сучасної психології

Збірник наукових праць
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка,
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Випуск 37

Редактор	<i>А. С. Панькова</i>
Комп'ютерне верстання	<i>У. М. Зарицька</i>
Переклад на англійську мову	<i>О. В. Моштак</i>

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 31,39.
Тираж 300 пр. Зам. № 739.

Видавництво «Аксиома»,
пров. Північний, 5, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Тел./факс: (03849) 3-90-06, моб. (067) 381-29-43.
E-mail: aksiomaprint@ukr.net.

Друк ПП «Аксиома».
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1808 від 26.05.2004 р.